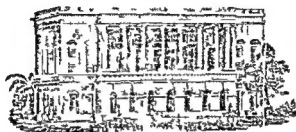

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1034

विधानपारिजातः ।

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

EDITED BY

PANDITA TARĀPARĀSĀNNA VIDYĀRĀTNA

Professor Sanskrit College, Calcutta

VOL I FASCICULUS I

CALCUTTA

PRINTED BY ÇAÇIBHŪSANA KĀTIRATNA BHATTĀCĀRYA
AT THE GIRIÇĀ VIDYĀRĀTNA PRESS
24, Girīçā Vidyārātna's Lane

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1903

विधानपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीरसु ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंघगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिं
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुरुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ।
ब्रह्मा शर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात्सदा
सर्वारम्भसमाप्तिमीशुरमलं महेशदेवं परम् ॥
नत्वा लक्ष्मीपतिं क्षणं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धमानसाः ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
श्रुतिसकलरहस्यं विस्मितं यस्य चित्ते
सुसुखं नन्दं निश्चये देवप्रमत्तिप्रदम् ॥

स्रपटुः विमलभक्त्या यस्य तुष्टो रमेगो

जनकजनकपङ्क्तं भट्टमेनं नतोऽस्मि ॥

जातोऽहमयेऽथ मनोरथेन

यस्यानुकम्पासृतदृष्टिपुष्टः ।

पारं गतयाखिलदर्शनानां

नागेशभट्टं जनकं नतोऽस्मि ॥

वन्दे भागीरथीमम्बां गुणैरम्भेव शालिनी ।

यत्प्रसादादहं प्राप्नः सञ्जातो जङ्गधीरपि ॥

थीमत्काखकुलाब्धिगीतकिरणो विद्याकलानां निधिः

थीमद्विष्णुपदायितः सरसगुर्विद्वक्कोरप्रियः ।

भट्टचन्द्र इमं पितृव्यमभिनम्यानन्तभट्टः सुधीः

नानाशान्तिविधानसत्सुरतरं व्यारोपयद्भूतले ॥

विधानपारिजातोऽयं पञ्चस्तवकसंयुतः ।

नानाविधानगन्धोष्कः संमेव्यो विबुधैरिह ॥

प्रथमे स्तवके स्वस्तिवाचनादिकमुच्यते ।

द्वितीये दुष्टञ्जलादिजातशान्तिकमीर्यते ॥

तृतीये गुरुशाल्यादिव्रतबन्धविवाहयो ।

प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्यन्तेऽथ चतुर्थके ॥

मरणस्य विधानानि कीर्त्यन्ते पञ्चमेऽथ तु ।

जननादिऋमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य वाञ्छया ।
 निवन्धो रन्ध्रते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
 यत्किञ्चिन्मम चापह्यं क्षम्यतां तद्विचक्षणैः ।
 गुणगृह्याः सदा सन्तो बालस्य पितराविध ॥
 ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि विधानानि समञ्जसा ।
 सङ्गृह्णामि सतां प्रीत्यै तेन प्रीणातु केशव ॥
 साधारणविधानानि प्रोच्यन्ते सर्वशास्त्रिणाम् ।
 असाधारणकल्पस्य सुज्ञानात् स्वस्वगृह्यतः ॥

तत्र तावत्पारभाषाप्रकरणम् ।

दिशामनुक्तौ प्राची स्यात् तथा दक्षिणः ।
 शुभे काले शुभे देशे शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 नैमित्तिकविशेषेण विहितं त्वन्यथापि च ।
 यथा मूलादिका शान्तिर्यथा पञ्चादिपूजनम् ॥
 प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथञ्चन ।
 यतस्तदन्यथाभूतं तदारभ्य पुनश्चरेत् ॥
 प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
 तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
 यन्प्रोपवीतिना कार्यं प्रागुदक्संस्थितेन च ।
 शुद्धेन कर्म कर्त्तव्यं विष्णुस्मरणपूर्वकम् ॥

ईषदीतं नव श्वेतं सदश यज्ञधारितम्* ।
 निर्णेजकाचालित यदहतं वास उच्यते ॥
 सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः शुभा ।
 अभिषेके वामभागे सर्व्वधान्यत्र दक्षिणे ।† ॥
 आर्षं कन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥
 अविदित्वा तु यः कथिद्याजनाध्यापने जपम् ।
 यदन्यत्कुरुते किञ्चित् तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अग्निप्रतिष्ठाकर्मणादि स्वशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।
 विशेषविहितं यत्तु तत्सर्व्वं पामपीयते ॥
 यन्नाम्नातं स्वशास्त्रायां पारक्यमविरोधि यत्‍‡ ॥
 विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥
 पुण्याहवाचनं मातृस्वापनं आहमेव च ।
 शान्तिकर्मणां मुद्दिष्टं शौनकस्य यच्च यथा ॥
 स्वस्तिवाचनमेवैके ब्रूयुः शान्तिककर्मणि ।
 इदियाहे न कर्त्तव्यं बोधायनवचो यथा ॥
 शास्त्रान्तरैः स्वशास्त्रायां यच्चास्त्यादिकमीरितम् ।
 स्वशास्त्रोक्तं तदा कार्यं परोक्तं न समाचरेत् ॥

* यज्ञधारितमित्यत्र यज्ञधारितमिति न पुनश्च पाठः ।

† मन्त्रधान्यत्र दक्षिणे इत्यत्र श्वेतोन्नियमो मत इति, दक्षे सर्व्वं च किञ्चिदिति च च २ पुनश्च पाठोः ।

‡ पारशमविरोधि इदित्यत्र पारशमविरोधि चेति न पुनश्च पाठः ।

स्वशाखाग्रयमुत्सृज्य परशाखीकृत्माचरन् ।
 शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्षवद्भिष्कृतः ॥
 बह्वल्यं वा समृद्धोक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।
 तेन तापति शास्त्रार्थे कृतं सर्वः कृतो भवेत् ॥
 इति कात्यायनेनोक्तमन्यैश्चैव तथर्पिभिः ।
 अथ हौम्यस्य द्रव्यस्य प्रमाणादीह कथ्यते ॥
 खण्डवयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।
 यासमात्रमयानस्य पञ्चमूत्राणि होमयेत् ॥
 पनसस्य फलस्याथ शतं भागाः प्रकीर्त्तिताः ।
 शतं तथैव भागाश्च कुशाण्डस्य प्रकीर्त्तिताः ॥
 नारिकेलस्य विड्भिर्भागाः प्रोक्तास्तु पोङ्ग्य ।
 तावन्त एव भागाः स्युः कदलस्य फलूचमे ॥
 खर्जूरफलभागाश्च पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः ।
 पत्रमेकैकमेव स्यात्तथा पुष्पञ्च ज्ञयते ॥
 तिलस्याशीतिसख्याकास्तथा पट्टिर्यवाः श्रुताः ।
 त्रीहयश्च शतं चाक्ष्य गोधूमाः पट्टिसन्निताः ॥
 मिथुङ्गवश्च विज्ञेया विडालपदमात्रकाः ।
 तथैव तण्डुलाः प्रोक्ता होमलक्षणकोविदैः ॥
 फलानि बदरादीनि पञ्च पञ्चैव ज्ञावयेत् ।
 पर्वमात्राय होमि स्युः पत्रवाः कोमलाः स्मृताः ॥
 शर्कराय गुडायैव विडालपदमात्रकाः ।
 अतिसूक्ष्माणि बीजानि फलानि च तथैव च ॥

यज्ञकर्माङ्गसिद्धयर्थं वल्लभाभावाणि हावयेत् ।
 चतुर्धा बीजपूराणि दाडिमानि तथैव च ॥
 कन्दास्वेकैकशः प्रोक्ता आर्द्रमद्भुरमेव च ।
 कन्देष्वपि विशेषात्तु सूरणो दशधा भवेत् ॥
 जम्बीरामलकद्राक्षास्तथा भल्लातकाः कणाः ।
 अस्माभयाम्बुर्वाद्याः* प्रोक्ता ह्येकैकशो यजौ ॥
 दूर्वास्तिस्त्रयं होतव्याः समिधस्वेकिकाः स्मृताः ।
 आम्यञ्च पृषदाज्यञ्च दधि दुग्धं तथैव च ॥

दधिमित्रितमाज्यं पृषदाज्यम् ।

सुवयक्तप्रमाणान्तु होतव्यं यज्ञकोविदैः ।
 एवं ब्रह्मसूतेरुक्तिरथ सुद्रा निगद्यते ॥
 मयूरी कुक्कुटी हंसी शूकरी च मृगी तथा ।
 पञ्च सुद्रा विजानीयात् होम्यद्रव्यग्रहे बुधः ॥
 न्युह्येन पाणिना द्रव्यं तर्जनीरहितेन यत् ।
 आदाय ह्रयते विप्रैर्मयूरीं तां विदुर्बुधाः ॥
 अङ्गुठयन्निताः सर्वा अङ्गुल्युत्तानलचिताः ।
 हवनं क्रियते ताभिः कुक्कुटी सा प्रकीर्तिता ॥

* वल्ल गृह्याण्यपरिमाणं सार्द्धं गृह्यापरिमाणं वा ।

† अस्मा अश्वं कृपापि कृपाणि, किन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेव दृष्टत्वात् स एवात्र निर्दिष्टः । अतुमीयते चेत् दत्तं अक्षेप्य अक्षेति पाठो लिपिकारप्रमादाज्जातः, तथा पाठे च अश्वशब्दस्य विधीतकार्यत्वात् दागीपक्षीमित्येन तदर्थस्य सङ्गतिरिच्छी न भवेत् । आश इत्यत्र च आमा इत्येव पाठो गुप्तः ।

विकनिष्ठा तु हसी स्यान्मुकुलाभा च शूकरी ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्मृगी सैद्योच्यते बुधै ॥

फलमूलयजौ श्रेष्ठा मुद्रा ज्ञेया शिखण्डिनी ।

जारणे मारणे चैव कुकुटी च प्रशस्यते ॥

वश्योच्चाटनपूर्वाणां कर्मणा शूकरी मता ।

शान्तिके पीष्टिके कार्ये मृगी हसी प्रशस्यते ॥

कुङ्कुटी यत्र पुष्पाणां शान्तिहोमे तु शूकरी ।

यवानाञ्च तिलानाञ्च हसी प्रोक्ता मनीषिभि ॥

या यत्र विहिता मुद्रा तथा तत्र तु होमयेत् ।

अन्यथा तुङ्गुयाद्यस्तु न कर्मफलभाग्भवैत् ॥

द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हवि ।

सुचा घृतं तथा मासं लाजानञ्जलिना यजेत् ॥

इत्यागममन्य उक्तं द्रव्यमानमधीच्यते ।

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ॥

तऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिस्त्री राजसर्पं प उच्यते ।

गौरस्तु ते त्रयं षट् च यवो मध्यस्तु ते त्रयं ॥

क्षण्डलं पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारं पञ्च चापि प्रकीर्तितम् ॥

स्यार्थो यथा ।

जालान्तरं गते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

वचनाज्जालान्तर्गतसूर्यकिरणसमन्वि सूर्यं रजस्त्रसरेणुसप्त

भवति, तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिच्छा भवति, तान्तिस्त्रो लिच्छा राज-
सर्पपो भवति, ते त्रयो राजसर्पपा एको गौरसर्पपो भवति, ते
पट् गौरसर्पपा एको मध्यमो यवः, ते मध्ययवास्रयः कृष्णलो
भवति, कृष्णलो गुञ्जेति पर्यायः, ते कृष्णलाः पञ्च मापो भवति,
ते षोडश मापाः सुवर्णो भवति, चत्वारः सुवर्णा एकं पलम् ।
यद्वा पञ्च सुवर्णा एकं पलमिति ज्ञातव्यम् । इति हेमपरिमाणम् ।
रौप्यपरिमाणमथोच्यते ।

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धारणं षोडशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धारणैः पलमेव वा ॥
निष्कं सुवर्णाद्यत्वारः कार्ष्णिकस्ताम्रिकः पणः ।
इति योगीश्वरेणोक्तं कृष्णलः पञ्च गुञ्जकाः ॥
रूप्यमाने नियोक्तव्यः धान्यमानमथोच्यते ।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्पपाः ॥
मापा मुद्राः सप्तमाय अष्टमाय कुलत्यकाः ।
ग्यामाकाश्चैव नीवारा जर्त्तिलाः* सगवेधुकाः ॥
कोविटारममायुक्रास्तथा वेणुययाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याः श्रुता ह्येते श्रोपधाश्च चतुर्दश ॥
पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टिरैका पलं श्रुतम् ।
अष्टमुष्टि भवेत्त्रिचिक्त्रिचिदष्टौ तु पुष्कलग् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि चादृकः परिकीर्तितः ।
चतुरादृको भवेद्गोणः कुम्भो द्रोणद्वयं श्रुतः ॥

* जर्त्तिष, जघते शरिरस्यायमवक्षिष्य इति शब्दार्थविनामयिः ।

इति भविष्यपुराणोक्तम् । खारी द्रोणासु षोडश ।

यदा ।

पलञ्च कुडवः प्रस्य षाढको द्रोण एव च ।
 धान्यमाने नियोक्तव्याः क्रमशोऽभी चतुर्गुणाः ॥
 इत्येव धान्यमानोक्तिर्भूमिमानमयीच्यते ।
 परमाणु पर सूक्ष्मं चसरेणुर्महीरजः ॥
 जानाप्रज्ञाय लिप्ता च यूका चाय यवोऽङ्गुलम् ।
 क्रमादष्टगुणान्वाङ्गुर्यवानष्ट ततोऽङ्गुलम् ॥
 पङ्कजुल पदं प्राहुर्वितस्तिर्द्विगुणः स्मृतः ।
 द्वौ वितस्ती ततो हस्तो ब्रह्मतीर्थी द्विविष्टनः ॥
 चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नालिका तदयुगेन तु ।
 क्रीणो धनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिथ चतुर्गुणा ॥
 द्विगुणं योजन तस्मात् प्रोक्तं संख्याविशारदै ।
 दशहस्तेन वंशेन त्रिंशद्वस्तो निवर्त्तनम् ॥
 दश तान्येव गोवर्म्ममाममाह प्रजापति ।
 इति मत्स्यपुराणोक्तिरथ कच्छादि कथ्यते ॥
 • एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन चैकेन पादकच्छ प्रकीर्तितः ॥
 यथाकथञ्चित्त्रिगुण प्राजापत्योऽयमुच्यते ।
 प्रातः पञ्चदश ग्रामा सायन्तु द्वादश स्मृताः ॥
 चतुर्विंशतिरायाच्या पर निरगन स्मृतम् ।

इति शासपरीमाणं* मुखाविकृतिकारणम् ॥
 एकैकं शासमग्रीयादहानि त्रीणि पूर्व्ववत् ।
 अहयोपवसेदन्यमतिकृच्छ्रं चरन्नरः ॥
 इत्यादि धर्मशास्त्रोक्तमथान्यत्परिभाष्यते ।
 सम्पार्जिते भूप्रदेशे पोष्टश्च वाष्टहस्तकम् ॥
 मण्डपं वाथ कुण्डं वा कृत्वा वेदिं प्रकल्पयेत् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रं स्त्रस्तिकं पञ्चमेव वा ॥
 रजोभिः पञ्चवर्णैश्च लिखित्वा तत्र धान्यकम् ।
 राशौकृत्य तथा कुम्भं धवलं तत्र निक्षिपेत् ॥
 उदकीनाथ सम्पूर्णं शीथधानि ॥ निक्षिपेत् ।
 मदनं मधु पुष्पाणि पत्रपालाशसर्पपाः ॥
 अपामार्गो गुह्रीची च विडङ्गी शङ्खपुष्पिका ।
 विष्णुकान्ता महादेवी सर्व्वोपधं यतावरी ॥

यदा ।

कोष्ठ† मांसं हरिद्रे हे मुराशैलेयचन्दनम् ।
 वचा कचोरी मुस्ता च सर्व्वोपधः प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्व्वसामप्यलाभे तु शतमूली प्रशस्यते ॥

यदा ।

यथा यथा च सम्प्राप्तं वस्तु तत्र विनिक्षिपेत् ।
 न्यधीधपिप्पलञ्चजम्बूततरुद्भवाः ।

* परिमाणमिति ख पुस्तके पाठः ।

† कोष्ठमित्यत्र कुष्ठमिति य पुस्तके पाठः ।

पल्लवाः पञ्च चैते सुस्त्वचस्तेषामपि क्षिपेत् ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्याः प्रबालखेन्द्रनीलकम् ।
उक्तानि पद्मरत्नानि नारदेन महर्षिणा ॥

यद्वा ।

सुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्पररागञ्च गोमेदं नीलं गार्ज्ज्जतं तथा ॥
प्रबालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।
अभावे सर्व्वरत्नानां हेम सर्व्वत्र योजयेत् ॥
यवव्रीहितिला माषाः कण्ट्यामाकमुद्रकाः ।
इमानि सप्त धान्यानि गदितानि महर्षिभिः ॥
अश्वस्थानाङ्गजस्थानाहस्त्रीकात्सङ्गमाश्रुदात् ।
रप्यागोष्ठोद्धृताश्चैव मृदः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
पञ्चासृतानि गव्यानि भूत्वादीनि विनिक्षिपेत् ।
पूर्व्वपार्श्वं न्यसेत्तत्र राजतं ताम्बूमेव वा ॥
यद्वा वंशमयं पार्श्वं धान्यपूर्णं तथैव च ।
वस्त्रं शुभ्रं न्यसेत्तत्र कलसे वरुणं न्यसेत् ॥
प्रतिमां विन्यसेत्तत्र कर्पाहार्धविनिर्मिताम् ।
तत्तल्लिङ्गकमन्त्रेण कर्म कार्य्यं विचक्षणैः ॥
एतेनेदं कर्म कार्य्यं मन्त्रेण नियमो यदि ।
तेन मन्त्रेण तत्कर्म कार्य्यं नान्येन नियमः ॥
इदं कार्य्यमनेनेति दृश्यते च क्वचिद्विधिः ।

लिङ्गादेवेदमर्थत्वमेतेषां मन्त्रसंज्ञकाः ॥७॥
 प्राजापत्यमुपांशु स्यान्मन्त्रः सावित्र एव च ।
 इत्युक्तां शौनकीये तु शौनकेन महर्षिणा ॥
 इत्येवं सर्वकर्मोपयोगिशस्त्रं समीरितम् ।
 विशेषो वक्ष्यते तत्र शान्तिकर्मणि † सर्वतः ॥

अथ अग्निनामानि ।

लौकिक. पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
 अग्निसु भारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥
 पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु ।
 सौमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥
 पार्थिवी नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
 सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥
 गोदाने सूर्यनामा स्यात् कैशान्ते याजक. स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे धनदः स्मृतः ॥
 चतुर्थीकर्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथापरि ।

अपरे कर्मणीत्यर्थः ।

आयस्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥
 ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्यादक्षिणाग्निरयेश्वरः ।
 विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥
 सप्तहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशन ।

• किं लिङ्गादेवमर्थत्वमेतेषां ते मन्त्रसंज्ञका इति च क पुस्तके पाठः ।

† तत्र शान्तिकर्मणि इति च व-पुस्तके पाठः ।

एके घृतार्चिषं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥

रुद्रादी तु सृङ्गो नाम शान्तिके शुभकृतया ।

आदिगन्धाम्रघु रुद्रसृत्य रुद्रातिरुद्रा लभ्यन्तेः ।

पौष्टिके धनद^१यैव क्रोधान्नियाभिचारके ॥

वश्यायें वगल्लोक्तो वनदाहे तु पोषकः^२ ।

उदरे जाठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।

समुद्रे बाङ्गवो नाम लघे संवर्त्तकस्तथा ॥

सप्तविंशतिसंख्याता अग्नयः कर्मसु श्रुताः ।

तं तमाह्वय होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥

अन्यथा विफल कर्म सर्वं तद्राक्षसं भवेत् ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च साम्प्रतं अग्निरुच्यते ॥

आदित्ये कापिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।

धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोऽग्निर्वुधे श्रुतः ॥

बृहस्पती शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः ।

शनैश्यरे महातेजा राहो केतौ हुताशनः ॥

कराली धूमिनी खेता लोहिता नीललोहिता ।

सुपर्णा पद्मरागा च सप्त जिह्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति विधानपारिजाते अग्निनामानि । पाञ्चे ।

इति परिभाषामकरणम् ।

* लभ्यन्ते इत्यत्र लभ्यन्ते इति ख पुस्तके पाठ ।

† धनद इत्यत्र धनद इति व-पुस्तके पाठ ।

‡ पोषक इति व पुस्तके पाठ ।

अधुना वक्ष्यमाणसर्वविधानोपयोगिजलयात्राविधानम् ।

वशिष्टः ।

शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः ।

कुरुते यदि वा मोहात्कर्म तस्य च निष्फलम् ॥

तङ्गागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु ।

लक्षहोमे कोटिहोमेऽयुतहोमे तथैव च ॥

व्रतोत्सर्गे महादाने यज्ञे वा वितते शुभे ।

व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः ।

जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठकर्म समाचरेत् ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् ।

यज्ञशालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्वाह्यैः सह ॥

यजमानः सपत्नीकः सुहृद्भ्युजनेर्धृतः ।

अश्वारूढो गजारूढो यस्त्रालद्वारभूयितः ॥

गृहीत्वोपस्करं सर्व्वं गन्धपुष्पाक्षतादिकम् ।

सुवासिन्योऽग्रतः कृत्वा सर्वांश्चालद्वारभूयिताः ॥

जलाग्रयं ततो गच्छेद्भीतवादिबनिष्ठनैः ।

अनिन्द्यश्च ह्रदं गच्छेददीप्ताद्यश्च समुद्रगाम् ॥

ऐमराजतताम्बान् वा मृगयान् कलगान् शुभान् ।

गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरक्षितान् सुहृद्वान् नवान् ॥

जलाग्रयं समासाद्य तीरे गोमयलेपिते ।

चतुरस्त्रे कृतं चैत्रे तत्र स्वस्तिकमालिखेत् ॥
यदैवा तण्डुलैर्वापि पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
चत्वारः कलशाः स्थाप्यायतुर्दिक्षु विचक्षणैः ॥
तावन्तश्च पुनः स्थाप्याः कोणेषु च समाहितैः ।
तत्र सम्पूजयेद्देवं वक्त्रं यादसां पतिम् ॥
जलमातृशु सम्पूज्य जीवमातृस्तथैव च ।
कलशाग्नेयकोणे च स्वस्तिकादिकमण्डले ॥
मत्स्यी कूर्मी च वाराही दर्दुरी मकरी तथा ।
जलूकी तन्तुकी चैव सप्तैता जलमाढकाः ॥
कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला ।
पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमाढकाः ॥
जम्बूलक्ष्मीर्महामाया यानदेवी तथैव च ।
वानशी निर्भला गोधा सप्तैताः स्यन्मातरः ॥
एता अपि प्रपूज्याय दिक्पालान् दिक्षु चार्चयेत् ।
दीपान् समन्तात्प्रज्वाल्य देवतानां विसर्जनम् ॥
घृतेन वाय दध्ना वा जले दद्यात्ततो वसिम् ।
अद्भ्यः स्नाहेत्यादिमन्त्रैर्द्वादशसुवक्त्रेण तु ॥

ते च मन्त्रा वाजसनेयके अश्वमेधप्रकरणेऽधोताः ।

अद्भ्यः स्वाहा, वार्ष्णेय स्वाहा, उदकाय स्वाहा, तिष्ठ-
न्तीभ्यः स्वाहा, स्रवन्तीभ्यः स्वाहा, सन्दमानाभ्यः
स्वाहा, कूप्याभ्यः स्वाहा, स्रद्याभ्यः स्वाहा, धार्याभ्यः

स्वाहा, अर्णवाय स्वाहा, समुद्राय स्वाहा, सरिराय
स्वाहा ।

इति यथादैवतं त्यागः कार्यः ।

ततो वरुणप्रार्थना ।

प्रतीचींश नमस्तुभ्यं सर्वाघीघयिनाशन ।
पयिचं कुरु मां देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि भगवन् यन्मया कृतम् ।
तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जलाधिप ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यावान् विधिरनुष्ठितः ।
स सर्वस्वत्प्रसादेन पूर्णो भवत्वपांपते ॥
गृहीत्वा तु ततः कुशान् पञ्चपल्लवसंयुतान् ।
कृत्वा सुवासिनीदोःपु गीतवादित्रनिखनैः ॥

दोःपु हस्तेषु ।

यागभूमिं समागच्छन् मध्ये मार्गे वलिं क्षिपेत् ।
उपनिष्य तथा भूमिं श्रुतेनामेन वा तथा ॥

तत्र मन्त्राः ।

ॐ नमो भगवते क्षेत्रपाल भासुर विनेत्र ज्वालामुख
श्रवतर श्रवतर कपिल पिङ्गल ऊर्ध्वकेश जिह्वाभलन
ह्रिन्धि ह्रिन्धि भिन्धि भिन्धि कुरु कुरु मुरु मुरु चल चल
लल लल ह्रीं ह्रीं हूं हूं वलिं गृह्णाण स्वाहा । इति ।
यज्ञमण्डपद्वारे च कुर्यान्नीराजनं ततः ।
यज्ञमण्डपमध्ये च स्वापयेद्देदिकोपरि ॥

कुम्भानिति शेष ।

दारेण पथिमेनैव प्रवेशी नेतरेण तु ।

इति जलयात्रा ।

अथ सर्वकर्मार्हभूतपुण्याहवाचनविधानम् ।

तच्च येषां शाखाया कल्पसूत्रादौ विस्तृतं सङ्क्षिप्तं वा अभिहितमस्ति तैस्तदेव अनुष्ठानव्यम् ।

बह्वर्ण्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत्प्रचीदितम् ।

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनस्मरणात् । येषां वाजसनेयी प्रभृतिशाखिना गृह्यादौ नोक्तं तैश्च बह्वर्ण्यपरिशिष्टोक्तं शौनकाद्युक्तं वा शास्त्रं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कल्पति जैमिनिस्मरणात् ।

यन्मात्रात स्वशाखाया पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिन्नादगुह्यमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति सङ्ग्रहवचनाच्च । स्मृतिप्रणेतृणां मन्वादीनां सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेश्च ।

अथ पुण्याहवाचनम् । स्मृतिसङ्ग्रहे ।

पुण्येऽहनि तु सम्प्राप्ते विवाहे चैलके तथा ।

व्रतबन्धे च यज्ञादौ तथा जननकर्मणि ॥

गृहारम्भे धनप्राप्ते तीर्थाभिगमने तथा ।

नवग्रहमखे शान्ती अद्भुतानां तथैव च ॥

गृहप्रवेशने चैव ग्रामस्याभिनिवेशने ।
 गजबन्धे तुरङ्गाणां दासेराणाञ्च सङ्ग्रहे ॥
 सर्वेषु कर्ममात्रेषु प्रारम्भे स्वस्तिवाचनम् ।
 अष्टद्विधादमात्रेषु न कुर्यात्पुण्यवाचनम् ॥
 वाचनीया द्विजाः सम्यग्वेदशास्त्रपरायणाः ।
 न तत्र कुनखी काणो हीनाङ्गोऽङ्गाधिकस्तथा ॥
 क्षयरोगी च कुष्ठी च श्यावदन्तोऽभिगस्तकः ।
 बन्धस्य विधुरो यागमी क्रूरस्तु शूलसेवकः ॥
 वक्त्रहन्तिश्च दम्भी च हेतुको ज्ञानदुर्बलः ।
 सद्योपपत्तिरुन्मत्तो व्यसनी सोमविक्रयी ॥
 कन्याविक्रयकृद्वाजियिक्रयी पिशुनोऽनृतः ।
 लांकदुष्टः पराधीनो राजद्रोहपरायणः ॥
 एते चान्ये च विप्राश्च न वाच्याः स्वस्तिवाचने ।
 ताम्बूलमक्षता द्रव्यं दूर्वा पुष्पाणि चन्दनम् ॥
 कुङ्कुमाक्षामि पात्राणि चक्षताः कुङ्कुमान्विताः ।
 पुण्यतीर्थोदकं सम्यङ्निधाय कक्षग्रे शुभे ॥
 सुवर्णं फलपुष्पाणि द्रव्यमात्रं निधापयेत् ।
 उदसुव्रतः प्रासुव्रतो वा यजमानः समाहितः ॥
 निषण्णो मङ्गले पीठे स्थिता चान्ये द्विजातयः ।
 सुदूर्वापाणयः सर्वे शुचयः शुचियामसः ॥

कालज्ञानादिकं कुर्यादनुष्ठातो हिजातिभिः ।
 उद्धृत्य सपिधानन्तु कलसं हेमपूरितम् ॥
 पद्मासनसमाविष्टो नमस्कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 पश्चात्प्रजापतिरिति ब्रूयुः प्रथमतः ॥
 पुण्याहं वाचयिष्येऽहमिति वाचयिता वदेत् ।
 वाचयतामिति भाषन्ते यत्तारय सुतेजसः ॥
 अथो जाते च शकुने सामगायसि-पूर्वकम् ।
 ऋचं सर्व्वं सह ब्रूयुस्ततो वाचयिता हिजः ॥
 शोमुक्तिपूर्व्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।
 परे हुवन्त्विति ब्रूयुरे पुण्याहस्त्रितैररे ॥
 पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 ततः सस्ति न इन्द्रेति* ऋचं ब्रूयुः सहोभये †
 ततो वाचयिता पूर्व्वमी सस्तीत्यभिधाय तु ।
 पश्चाद्भवन्त इति च हुवन्त्विति प्रभाषते ॥
 ‡ सस्तीति तथैवान्ये प्रतिब्रूयुस्ततः परम् ।
 प्रारिम्भितं चतुर्थ्योक्त्वा कर्म वाचयितार ततः ॥
 सस्तीत्याद्यं हुवन्त्वेव† पूर्व्ववत्समुदीरयेत् ।
 यत्तारय चतुर्थ्यन्त-तत्तत्कर्म्मोक्तिपूर्व्वकम् ॥
 सस्तीति च प्रतिब्रूयुरथ सर्व्वेऽपि ते हिजाः ।

* सस्ति न इन्दो इत्यस्या, सस्ति न. पूषा विभवेदा. । सस्ति नतास्यो परित-
 मेति. सस्ति नो इत्यप्यतिर्दधाय । (११५. १८मं यजु ।)

† हुवन्त्वेव इति न पुनरुक्तं पाठः ।

ऋध्यामस्तोममित्यादिः ऋधं ब्रूयुः सङ्घोचकैः ॥
 ततो वाचयिता ऋद्धिं भवन्त इति-पूर्व्वकम् ।
 ब्रुवन्त्विति सदन्वन्त्येऽ० ब्रूयुरोमध्यतामिति ॥
 एवमेवोभयेऽपि द्विरभ्यसेयुरिदं पुनः ।
 पुण्याद्वादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्त्रनाः ॥
 आययेरन्विने सर्व्वं यथागमपरम्परम् ।
 ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्य्यमूर्ध्वनि ॥
 किञ्चित्तिष्ठेत्तथैवान्ते ब्रूयुय विविधाग्निपः ।
 आपो हि छादयस्त्रिस्तः॥ शन्नो देवीऽ ऋचैकया ॥
 ईशानाचार्याणामिति॥ शुद्धवत्पद्ममर्पणम् ।
 तरस्व मन्दीति सूक्तं॥ सर्व्वपापप्रणोदनम् ॥
 पवस्व सोमः॥ इत्यादि ऋग्भिः प्रोक्ष्य समन्ततः ।
 पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्व्वकल्याणवान् भवेत् ॥

* ऋध्यामस्तोम सनुयाम वाजना नो भक्त सरवेदीपशातम् ।

यग्री न पक्क मधु गीध्वन्तरा भूताग्नी अग्निगी. कामस्तुभा. ॥ (१०म. १०६पू. ११पक्ष्.)

+ वदेदन्ते इत्येव ग्रीमकीयः पाठः समीचीनः ।

‡ आपो हि छा भग्नीष्टुव स्वा न धर्त्वे दधात न ।

महे रणाय अघधे ॥ (११प. ५०म. यशु ।)

§ शन्नो देवीरभित्ये आपो भवन्तु पीतये । शयीरभित्यवन्तु न ॥ (१६प. १२म. यशु ।)

॥ ईशानाचार्याणां चक्षन्तीचर्षणीनाम् । अपो याचाभि मेवजम् ॥ (१०म. ८पू. ५पक्ष्.)

॥ तरस्व मन्दी धावति धारा सुतलान्धस । तरस्व मन्दी धावति ॥ (६म. ५८पू. १पक्ष्.)

•• पवस्व सोम कीतये त्वेन्द्रस्व द्वादिं सोमधाममाविज ।

पुरा नो बाधादुदितानि पारय धेनविदि दिग्म आह्वा निप्रच्यते ॥ (८म. ७१पू. ८पक्ष्.)

स्वस्तिवाचनमेतत्तु सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ।

आदावन्ते च कर्त्तव्यमिति यज्ञविदो विदुः ॥

इति शौनकीये पुण्याहवाचनम् ।

प्रयोगपारिजाते हारीतेनात्र विशेष उक्तः ।

पुण्याहवाचनं पूर्वं सतारं ब्राह्मणस्य च ।

तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्तद्विषयवैयर्थ्योः ॥

इति पारिजाते यमः ।

अवनीकृतज्ञानुमण्डल इत्यादि हेमाद्रिपत्र्योक्तं सर्वकर्मसाधारणं
पुण्याहवाचनम् । तथाच शौनकीये ।

पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽयं यथाविधि ।

योक्तव्यः* कर्मणामादौ अन्ते चोदयसिद्धये ॥

अर्चिता ब्राह्मणाः पूर्वं गन्धमाख्येः सदक्षिणेः ।

तिष्ठेयुः प्राङ्मुखो युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥

उदङ्मुखो वाचयिता तिष्ठेदेभ्यश्च† दक्षिणे ।

बिम्बत्पूर्णमपां कुम्भं पिहिताननमर्चितम् ॥

तत्रादावाप इत्येवं वदेद्वाचयिता ततः ।

वक्तारोऽपि शिवा आपः सन्त्वित्येवं भुवन्त्यथ ॥

गन्धा इति वदेदेकः सुमङ्गल्यमितीतरे‡ ।

वदेत्पूर्वं सुमनस इत्येवमपरेऽपि च ॥

* प्रयोज्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

† तिष्ठेदेभ्यश्च इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ सुगन्धा पान्वितीतरे इति ख-पुस्तके पाठः ।

सोमनस्यमिति ब्रूयुरमुशब्दान्तमत्तराः ।
 पथादक्षत इत्येव ब्रूयादाचयिता ततः ॥
 अन्येऽक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्येवं ब्रूयुरर्चिताः ।
 ततो वाचयिता विप्रो दक्षिणा इत्युदीरयेत् ॥
 स्वस्तिशब्दाद्यमुच्चार्य दक्षिणाः पान्त्वितोतरे ।
 बहु देयमिति ब्रूयुरमुशब्दान्तमत्तराः ॥
 कर्त्ताय दक्षिणं जानु पातयित्वा महीतले ।
 उदङ्मुखो जपेत्सूक्तं अक्षयेत्येवमादिकम् ॥
 जपित्त्वोत्थाय तं कुम्भं बिभ्रत्तिष्ठन्मुदङ्मुखः ।
 मनः समाधीयतामित्येव वाचयिता वदेत् ॥
 समाहितमनसः स इत्येव प्रब्रूवन्त्यथ ।
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 प्रसन्ना, स इति प्रीता, प्रतिब्रूयुरथेतरे ।
 शान्तिः पुष्टिमुष्टिर्ऋद्विरविघ्नमित्यनुकृमात् ३ ॥
 आयुष्यमारोग्यमिति शिवं कर्म तथापि च ।
 कर्मधर्मवेदशास्त्रधनधान्येष्टसम्पदः ॥
 असुशब्दान्तमुच्चार्य वाचयित्वा तथा परे ।
 प्रजापतिं प्रीयतामित्येव वाचयिता वदेत् ॥
 परे प्रथममुच्चार्य प्रीयतां भगवानिति ।
 गोमयेनोपलिप्थीर्वीं रङ्गवल्गिकयार्चयेत् ॥

प्रस्थधान्योपरि स्थाप्यं पूर्णं हि कल्पमदयम् ।
दक्षिणे चोत्तरे चैव सुवर्णेन समन्वितम् ॥

तत्प्रमाणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

यत्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भा स्युरभिषेचने ।
पञ्चदशाङ्गुलविपुलमक्षेधः षोडशाङ्गुलः ॥
द्वादशाङ्गुलकं भूर्मं सुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ।
पुण्याहवाचनञ्चैव ब्राह्मणस्य विधीयते ।
तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्तत्त्रयवैश्वयोः ॥
इति पुण्याहवाचने विशेषविधानम् ।

अथ सर्वकर्मार्थं भूतं विनायकशान्तिविधानम् ।

तस्य अनिष्टनिवृत्तिफलकत्वेन काम्यत्वेऽपि
एवं विनायक पूज्य ग्रहांसैव विधानतः ।
कर्मणां फलमाप्नोति

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकर्मार्थमुक्तेः ।

याज्ञवल्करः ।

विनायकः कर्मविघ्नसिंहार्घ्यं विनियोजितः ।
गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥
तेनोपगृष्टो यस्तस्य भक्षणानि निबोधत ।
स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्घं जलं मुण्डाय ० पश्यति ॥

काषायवाससश्चैव कृत्वादांशाधिरोहति ।
 अन्यजैर्गर्दभैरुद्वैः सहैकवाचतिष्ठते ॥
 ब्रजत्रापि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।
 विमना विफलारम्भः स सीदन्यनिमित्ततः ॥
 तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।
 कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥
 आचार्यत्वं योत्रियथ न ग्रिथोऽध्ययनं तथा ।
 वणिग्लाभश्च नाप्नोति क्षपिश्चापि क्षपीबलः ॥

अथ तस्य प्रयोगो यथा ।

स्त्रापनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
 गौरसर्पपक्ष्मेन सार्ज्यनोक्तादितस्य* तु ॥
 सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः ॥
 अश्वस्थानाङ्गजस्थानादस्त्रीकात्सद्रमाद्भुदात् ।
 मृत्तिकां रोचनां गन्धं गुग्गुलुश्चापु निक्षिपेत् ॥
 या आहूतास्त्वेकवर्णैस्तुर्भिः कलमैर्ऋदात् ।
 चन्दनाशुक्कसूरीकपूर्वाद्याः सुगन्धयः ॥
 चर्मणानुडुहे रक्ते स्थाप्य भद्रासनं ततः ।
 सहस्राक्षं गतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।
 भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो दृहस्पतिः ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भग सतर्पयो ददु ।
 यत्ते केशेषु दीर्घांश्च सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥
 ललाटे कर्णयोरङ्गोरापस्तद्वन्तु ते सदा ।
 स्नातस्य सार्पपैस्तैलैः सुवेषीदुन्मरेण तु ॥
 जुहुयाद्भूर्धनि कुशान् सव्येन प्रतिगृह्य च ।
 मितश्च सन्धितथैव तथा शालकटहटी ॥
 कुमाण्डो राजपुत्रयेत्वेतैः* स्वाहासमन्वितैः ।
 नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तौर्यं सर्व्वत ।
 कृताकृतास्तण्डुलाय पञ्चसौदनमेव च ॥

कृताकृतान् सकृदवहृतान्, पञ्चसौदन तिलपिष्ट औदन इत्यर्थः ।
 मत्स्यान् पक्षास्तथैवामाश्लासमेतावदेव तु ।
 पुष्पं चित्रं सुगन्धश्च सुराश्च त्रिविधमपि ॥
 गौडी पैट्टी माध्वी चेति त्रिविधा सुरित्यर्थः ।
 मूलकं पूरिकापूपास्तथैवीण्डेरकस्रज † ।
 दध्मं पायसश्चैव शुडमिश्रं समोदकम् ॥
 एतान् सर्वांशुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।
 विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥
 दूर्वासर्पपुण्याणां दत्त्वाह्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

* स्वतैरित्यत्र स्वतै इति यः पुस्तके पाठः ।

† वैरथिकस्रज इति च पाठः याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

रुपं देहि यशी देहि भग भवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यामुत्पन्नः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्दत्तमुष्मं गुरोरपि ॥

एवं विनायकं पूजयेति ।

उण्डेरकाम्बलपुस्तविकारा अपूपविशेषाः ।

अथास्य ऋष्टप्रयोगः । राजा० गौरसर्पपकल्पादिसामग्रीं सम्पाद्य शुभे सुहर्ते कृतनित्यक्रियोऽमुकप्रयोजनसिद्धयर्थं विनायकशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्रुताध्ययनवन्तं ब्राह्मण-
माचार्यत्वेन वृत्वा चतुरोऽन्यान्नुत्विजो वृत्वा च ऋत्विग्भिः सह आचार्य्येण कर्म कारयेत् । तत आचार्य्यः शुभे समभार्ज्जिते देशे पञ्चवर्णैः पिष्टैर्भद्रासनार्थमेकं स्रस्तिकं कृत्वा तत्र रक्त-
मानुङ्कुचं चर्म उत्तरलोमं प्राग्गीवं संस्थाप्य तत्र श्रीपर्णादि-
पीठं निधाय श्वेतवस्त्रेषाच्छाद्य तस्य चतुर्दिक्षु कृतस्रस्तिक-
मण्डलेषु अत्रणास्तुटितैकवर्णांश्चतुर कलगांश्चन्दनादिचर्चितान्
पुष्पमालावेष्टितकण्ठान् वस्त्रवेष्टितांश्च धान्यरागौ निधाय
ऋदोदकेन ग्नीदीसङ्गमोदकेन वा कलगानांपूर्य्य समन्तकं स्थाप-
यित्वा

उद्धृतासि वराह्णेन लुप्येन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ॥

इति मन्त्रेण पञ्च मृदः प्रक्षिप्य

गन्धदारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीपिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम् ॥

इति मन्त्रेण चन्दनादिगन्धाविच्छिष्य गुम्बुलमपि निच्छिष्य सह-
कारादिपल्लवान्निधाय पूर्णपात्रं विन्यस्य तेषु वरुणं प्रोष्ठशोप-
चारैः सम्पूज्य स्वगाखोक्तां शान्तिं पठित्वा भद्रासनस्योत्तरे देशे
ऐशान्यां वा पीठादिषु विनायकम् अम्बिकाञ्च वक्ष्यमाण-
मन्त्राभ्यामावाहनप्रभृतिभिरुपचारैः सम्पूजयेत् ।

मन्त्रौ तु ।

ॐ तत्पुरुषाय विद्महे यक्तुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती
प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ सुभगायै विद्महे काममालिन्यै
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥ २ ॥ इति ।

अथ स्वगाखोक्तेन विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं उपयित्वा
आज्यभागान्तं कृत्वा गंधाज्यलोलीकतनूनां गौरसर्पपकल्केन
उद्धर्तिताङ्गं सर्वार्थप्रधिचूर्णेचन्दनागुरुकस्तूरिकादिभिश्च विलिताङ्गं
यजमानं भद्रासने उपवेश्य स्वगृह्णादिमार्गेण अस्तिवाचनं
कुर्यात् । अथ ऋत्विक्कृत आचार्यः पतिपुत्रवतीभिः पुर-
न्त्रीभिः कृतनीराजन यजमानमभिषिञ्चेत् । तच्च पूर्वदेशाव-
स्थितं कुम्भमादाय

सहस्राक्षं शतधारसृपिभि पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रेणाभिषिच्य ततो दक्षिण कुम्भमादाय

भग ते वरुणो राजा भगभिन्द्रो बृहस्पतिः ।

॥ भगमिन्द्राय वायुय भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

अथनेन मन्त्रेणाभिपिच्य पश्चिमदिगवस्थितं कुम्भमादाय

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरापस्तदुघ्नन्तु ते सदा ॥

इति मन्त्रेणाभिपिच्य उत्तरं कुम्भमादाय

सहस्राक्षं शतधारमृपिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिपिचामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रैस्त्रिरभिपिचेत् । अथाचार्यः स्वसव्यपाणिगृहीत-

कुशान्तरिते यजमानशिरसि सार्पपं तैलमौदुम्बरेण सुवेणादाय

पङ्कादुतीर्जुह्यात् ।

तत्र मन्त्रा यथा ।

ॐ मिताय स्वाहा । यथादेवतं त्वागः । ॐ सन्मिताय

स्वाहा । ॐ शालाय स्वाहा । ॐ कटुडाय स्वाहा ।

ॐ कुष्माण्डाय स्वाहा । ॐ राजपुत्राय स्वाहा ।

इति यजमानशिरसि हुत्वा एतैरेव पङ्क्तिभिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नग्नौ पूर्व-

कृतं चरुं हुत्वा होमशेषं समाप्य अग्नेः सन्धतात् प्रागादिदिक्षु

हन्त्रादिब्रह्मान्तेभ्यो देशदेवेभ्यस्तत्तस्मिन्नैर्कर्मन्त्रैः सदीपान् बलीन्

दत्त्वा यजमानं स्नापयेत् । अथ स्नातः शुक्लाम्बरधरो यजमानो

गुरुणा सहितो विनायकाय अम्बिकायै च किञ्चिदवहतसम्पूर्ण-

यहततण्डुलांस्तिलपिष्टमित्रितौदनं पक्वापक्वान् भक्ष्यान् तथा-

* देशदेवेभ्य इत्यत्र देशदेवेभ्य इति साधोयान् पाठः । देशादिक्त्वन्तीया
देशादेभ्य इत्यर्थः ।

विधमांसं मूलकं पूरिकापूपान् वर्तुलपिष्टविकारान् उण्डेरका
अपूपभेदास्तत्स्रजः दध्यन्नं पायसं मगुहपिष्टमोदकांश्च उप-
हारत्वेन हयोर्गणेशाभ्मिकयोर्विधिवानि पुष्पाणि विविधां सुरा-
मपि निवेदयेत् प्रत्येकम् । मत्स्यस्थाने माघादिः, सुरास्थाने
श्रवणसङ्घितं क्षीरं देयमिति शिष्टाः । ततः पूर्वोक्तगायत्रीभ्यां
पूर्वोत्तरपयुक्तं पुष्पाञ्जलिं निवेद्य विनायकमुपतिष्ठेत् ।

उपस्थानमन्त्रा यथा ।

रूपं देहि यशो देहि भगवन् देहि मे भगम् ।

पुष्टान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

अथ अभ्विकोपस्थानम् । तदुपस्थानमन्त्राः ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुष्टान्देहि इत्यादि समानम् ॥

अथाचार्यैः शूर्पे कुशानाम्नीर्थे उपहारशेषं कृताकृतं तण्डुनादि-
मोदकान्तं तत्र निधाय चतुष्पथं गत्वा तत्रोपलिय वक्ष्यमाण-
मन्त्रैर्वलिं निदध्यात् ।

मन्त्राश्च यथा ।

वलिं गृह्णन्त्विमे देवा आदित्या वसवस्तथा ।

मरुतोऽयाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पञ्चगा अहाः ॥

असुरा यातुधानाश्च पिशाचा मातरस्तथा ।

शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥

जम्भकरः* सिद्धगन्धर्वा नागा विद्याधरा नगाः ।

दिक्पाला लोक्पालाय ये च विघ्नविनायकाः ॥

जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।

मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।

सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥

एवं वलिं दत्त्वा गृहमागत्य आचम्य वस्त्रद्वयसंहितां दक्षिणां
सप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ऋत्विग्भ्यश्च वीथनां दक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।

इति विनायकशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मसामूहभूतं ग्रहशान्तिविधानम् ।

तस्य श्रीकामः शान्तिकामो वेति फलसंयोगेऽपि

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकर्मसाधारणत्वोक्तेः । तच्च येषां शास्त्रिणां
स्वगृह्यादावभिहितं तैस्तदेवानुष्ठेयम् । बह्वक्ष्यं वा स्वगृह्योक्त-
मित्यादि स्मृतैः । येषां च स्वगृह्यादी नोक्तं तैर्याज्ञवल्क्यादि-
स्मृत्युक्तमनुष्ठेयं स्मृतीनां सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः ।

याज्ञवल्क्यः ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

हृष्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतयेति यक्षाः स्मृताः ॥
 ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
 रजतादयसः सीसात्कांस्थात्कार्श्या यक्षाः क्षमात् ॥
 स्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलैः पु वा ।
 यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥

स्वर्णकादुभाषिति द्वयोः स्वर्णमयत्वम् ।

गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलः ।
 कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आकृष्येन इमं देवाः अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ॥
 सहुध्यस्तेति ५ च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥

* आकृष्येन रजसा वर्णमानो निवेद्यवन्नदत्तं मर्त्यस्य ।

हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पथान् ॥

(१म २३ सू. २५ सू. १)

+ इमं देवा असपत्नं सुवहं महते यजाय महते व्योह्याय महते जानरात्याथैन्द्रसे-
 न्द्रियाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये विभ एव वोऽसौ राजा
 सोमोऽध्याय ब्राह्मणानां राजा ।

(२५ सू. ४० म यजु १)

† अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पति प्रथित्या अयम् ।

अपरां देतांसि जित्वति ॥

(८म. ४४ सू. १२ सू. १)

‡ सहुध्यस्तेति ५ प्रतिशायति त्वमिदानीं सप्तजिह्वा भवथ

अजिनूयस्ते अहुरावस्मिन् विन्ने देवा यजमानश्च सोदय ॥

(१२ सू. ३४ सू. यजु. १)

हृदयते चतियदर्थ्यः॥स्यैवावात्परिसुतः॥ । -
 गन्तो देवीः॥स्तथा काण्डात्॥ केतुं कृत्वा॥मिमास्तथा ॥
 अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाथ समिधः क्रमात् ॥
 एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चीरेण वा युताः ॥
 गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं चीरपाष्टिकम् ।
 दध्नीदन हविष्यूर्णं मांसं चिचानमेव च ॥
 दद्याद्ब्रह्मक्रमादेतद्भिजेभ्यो भोजनं बुधः ।
 शक्तितो वा यथान्नाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ -
 धेनुः शङ्खस्तृणानङ्गान् हिम वासो हयः क्रमात् ।
 कृष्णा गौरायसङ्काग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यस्य यच्च यदा दुःस्थः तदा यत्नेन पूजयेत् ॥ ।
 ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

• हृदयते चतियदर्थ्यः अर्हानुमतिमाति कृतुमन्वेषु ।

यदीदमन्वेषस्तत्रजात तदन्नासु द्रविष्य धिदि क्षिप्तम् ॥ (१म. १३म्. १५पदम् ।)

† अत्रान् परिसुतो रस ब्रह्मणा व्यपिबत् चतुस्र सोम प्रजापति । अतएव सत्य-
 मिन्द्रियम् । विषान्तरं गुणमन्वेष इन्द्रोन्द्रियमिन्द्रियोऽध्वतथात् । (१८प. ७५म. यजु. १)

‡ शमी दीनोरिति मन्त्र १० प्रष्टे प्रदर्शितः ।

§ काण्डात्काण्डाग्रोऽहनि परुष परुषस्परि ।

पला गी दूर्वा प्रतनु सहस्रेषु अतएव ॥ (१३प. २०म. यजु. १)

¶ केतु कृत्वा न केतवे पित्रो मर्त्या अपेक्षते । सप्तपरिश्रमायाः ॥ (१म. ६९. २४पदम् ।)

॥ स त यत्नेन पूजयेदिति न-पुण्ये पाठ ।

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छायाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥

अथ सर्वमङ्गजातं द्वितीयस्तवके पद्यते ।

इति याज्ञवल्क्योक्तपद्यशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मीषयोगि सर्वतोभद्रमण्डलादिकमुच्यते ।

तदुक्तं शारदातिलके ।

चतुरस्रे चतुष्कोणे* कर्णसूत्रसमन्विते ।

चतुर्थेष्वपि† कोष्ठेषु कोणि सूत्रचतुष्टयम् ॥

मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत्तथा ।

पूर्वापरायते हे हे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥

पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।

पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ॥

तदुद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात्सूत्रचतुष्टयम् ।

ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ॥

प्रागुदीच्योर्गता रेखाः कुर्यात्सप्तदशैव तु ।

एव अतदयं‡ मन्त्री यद्वत्पञ्चाशद्वयमपि§ ॥

* चतु कोष्ठे इति शारदातिलके पाठः ।

† चतुर्थेष्वपि चेति शारदातिलके पाठः ।

‡ यावन्मत्स्यमिति क पुस्तके पाठः ।

§ पदान्वयीति क पुस्तके पाठः ।

तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
 पट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पद्यं सन्तचणम् ॥
 यहिःपंक्त्यां भवेत्पीठ पक्तियुग्मेन वीथिका ।
 द्वारशोभोपशोभाद्यान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्य समान्लिखेत् ।
 पद्यचेन्नस्य सन्त्यन्य द्वादशांशं यहिः सुधीः ॥
 तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ।
 आद्यं स्यात्कर्णिकास्यान केशराणां द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं पद्यपत्राणां सुक्तांशेन दत्ताग्रकम् ।
 बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यहिधिना सुधीः ॥
 निधाय केशरागेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ।
 लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
 दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत् ।
 तदन्तराले तन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः ॥
 आलिखेद्बाह्यहस्तेन दलाग्राणि समं ततः ।
 दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
 एतत्साधारणं प्रोक्तं पट्टजं तन्मवेदिभिः ।
 पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् ॥
 अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् गात्राणि परिकल्पयेत् ।
 पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पंक्तिभेदतः ॥

दिक्षु द्वाराणि रचयेद्विचतु कोष्ठकैस्तत ।
 पदैस्त्रिभिरष्टैस्तेन शोभा स्युर्हारपार्श्वयोः ॥
 उपशोभा स्युरेकेन त्रिभि कोष्ठैरनन्तरम् ।
 चवशिष्टे पदै षडभि कोणाना स्याच्चतुष्टयम् ॥
 रञ्जयेत्पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डल तन्मनोहरम् ।
 पीत हरिद्राचूर्णं स्यान्वित तण्डुलसम्भवम् ॥
 कुसुमचूर्णभक्ष्यं कृष्ण दग्धपुलाकजम् ।
 विल्वादिपत्रक श्याममित्युक्त पञ्चवर्णकम् ॥
 अङ्गुलीक्षेधविस्तारा समा रखा सिता शुभा ।
 कर्णिका पीतवर्णेन केशरास्थरुणेन च ॥
 शुभ्रवर्णेन पत्राणि तत्सन्धीन श्यामलेन च ।
 रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ॥
 केशरा पीतवर्णा स्युररुणानि दलानि च ।
 सन्धय कृष्णवर्णा स्तु पीतेनाप्यसितेभ्य च ॥
 रञ्जयेत्पीठगर्भाणि पादा स्युररुणप्रभा ।
 गात्राणि तस्य शुक्लानि चतसृष्वपि वीथिषु ॥
 आलिखेत्कल्पलतिका दलपुष्पफलान्विताम् ।
 वर्णैर्नानाविधैश्चित्रैः सर्वदृष्टिमनोहराम् ॥
 द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ता समीरिता ।
 उपशोभा पीतवर्णा कोणान्यसितभांसि च ॥
 तिस्रो रेखा वहि कुर्यात्क्षितरक्तासिता क्रमात् ।
 मण्डल सर्वतोभद्रमेतत्साधारण स्मृतम् ॥

चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः ।

पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥

चतुष्टवारिंशदाद्यं पथात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।

कोष्ठैः प्रकल्पयेत्पीठं पञ्चधा नैवात्र वीथिकाः ॥

द्वारशोभे यथापूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।

अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् पङ्क्तिभिः कोष्ठानि तन्त्रयित् ॥

विदध्यात्पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ।

चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्वारचयेत्सुधीः ॥

पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ।

वीथीयतस्तः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ॥

दिग्गन्तेषु चतुष्केषु पङ्क्त्यानि समालिखेत् ।

विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः ॥

मार्जयेत् स्वस्तिकाकारान्* श्वेतपीतारुणासितैः ।

रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवरादितः ॥

प्राक्प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत्समापयेत् ।

नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ॥

पञ्चाङ्गं मण्डलं प्रोक्तमेतत्स्वस्तिकवर्जितम् ।

दीक्षायां देवयज्ञे च मण्डलानां चतुष्टयम् ।

सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥

इति शारदातिलके सर्वतोभद्रादिमण्डलप्रकारः ।

अथ स्कन्दपुराणोक्त सर्वतोभद्रम् ।

प्रागुदीच्या गता रेखा. कुर्थादेकोनविंशतिम् ।
 खण्डेन्दुस्त्रिपदा कोणे पञ्चपादा तु शृङ्गला ॥
 एकादशपदा वक्त्रो नवभि पार्श्वभद्रकम् ।
 चतुर्विंशत्पदा बाणो परिधिर्विंशता पदे ॥
 मध्ये षोडशभि कोठै. पद्ममष्टदल स्मृतम् ।
 शितेन्दु शृङ्गला कृष्णा वक्त्री नीलेन पूरयेत् ॥
 भद्रार्कणासिता बाणो कर्णिका पीतवर्णिका ।
 गौरा कृष्णा तथा नीला रक्ता पीता तथैव च ॥
 इमानि पञ्चवर्णानि चन्द्रादिकमतो न्यसेत् ।
 परिधिनयसयुक्त वाद्यै सत्त्वरजोऽसितै. ॥

अथ मण्डलदेवता कथ्यन्ते । सहस्रै ।

ब्रह्मस्थानं श्रुत मध्ये सोमस्तस्योत्तरे भवेत् ।
 ईशान्यामौखर, प्रोक्त इन्द्र पूर्वे प्रपूजयेत् ।
 आग्नेय्यामग्निमावाह्य दक्षिणस्या यम यजेत् ।
 नैर्ऋत्या निर्ऋति प्राक्त प्रतीच्या वरुण यजेत् ॥
 वायव्या चैव वायुश्च सोम चैवोत्तरे यजेत्* ।
 ईशो धाता भग पूषा मित्रोऽथ वरुणो यम, ॥
 अशुर्विवस्त्रास्वष्टा च विष्णुर्वसव एव च ।
 इन्द्रादित्यौ च सोमश्च कुजन्नगुरुभार्गवा ॥

शनी राहु. केतुरग्निः पूर्वैः परिधिदेवताः ।
 ऋतुः सत्यो वसुर्दक्षः कालः कामोऽनिलोऽनलः ॥
 अङ्गिराः पुलहयैव क्रतुः प्राचेतसस्तथा ।
 यज्ञिष्ठय भृगुयैव तथा नारद एव च ॥
 एताय देवतायैव दक्षिणे पत्तिदेवताः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 माहेश्वरी चैव चामुण्डा वरुण. सरिता पतिः ।
 इक्ष्वाक्य सुरोदय दध्योदो गुडसागरः ॥
 हृतोदः क्षीरसिन्धुश्च पश्चिमे पंक्तिदेवताः ।
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च ध्रुवयैवानिलोऽनलः ॥
 अजैकपादहिर्गन्धो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च कुबेरयैव देवताः ॥
 एता उत्तरतः पूज्याः सर्वतोभद्रदेवताः ।
 इन्द्राग्निमध्ये स्थाने च अश्विनौ परिपूजयेत् ॥
 आग्नेययमयोर्मध्ये विश्वेदेवा. सपैतृकाः ।
 यमनैर्ऋतयोर्मध्ये सप्त यक्षाश्च पूजयेत् ॥
 नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये भूतनागांश्च† पूजयेत् ।
 वरुणवायव्ययोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 वायव्यसोमयोर्मध्ये वसवोऽष्टौ ॥ कारयेत् ॥

● पूर्व इत्यपि छ पुस्तके पाठ ।

† भूतनागांश्च इत्यपि छ पुस्तके पाठ ।

सोमस्थेशानमध्ये च रुद्रानिकादशान् यजेत् ।
 ईशानस्येन्द्रमध्ये तु आदित्यान्वादशैव तु ॥
 स्वयम्भूसोमयोर्मध्ये महादेवं प्रपूजयेत् ।
 स्कन्दं नन्दीश्वरश्चैव तत्रैव च प्रपूजयेत् ।
 दृढिणेशानयोर्मध्ये दक्षादीन् सप्त पूजयेत् ।
 परमेष्ठीन्द्रयोर्मध्ये दुर्गां विष्णुञ्च पूजयेत् ॥
 दृढिणाग्नेययोर्मध्ये स्वधां वे तत्र संयजेत् ।
 ब्रह्मणः पादमूले तु पृथिवीं तत्र पूजयेत् ॥
 विरिञ्चियमयोर्मध्ये मृत्युं रोगाञ्च पूजयेत् ।
 ब्रह्मनैर्ऋतयोर्मध्ये पूजयेच्च गणाधिपम् ॥
 ब्रह्मवायव्ययोर्मध्ये मरुतस्तत्र पूजयेत् ।
 विरिञ्चिपाणिनोर्मध्ये अपां स्यान् विदुर्बुधाः ॥
 गङ्गा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ।
 तापी च नर्मदा चैव यजिस्तत्रैव सप्तकम् ॥
 खण्डेष्वादिकान् सप्त सागरास्तत्र वै यजेत् ।
 कर्णिकोपरि नेरुः स्यात्कल्ये परिधिकं ततः ॥
 सीमादिसन्धिष्वैव आयुधानि क्रमेण तु ।
 गदां त्रिशूलं वज्रञ्च शक्तिदण्डासिपाशकम् ॥
 अद्भुतैश्चैव तद्वाह्ये उत्तरादिक्रमेण तु ।
 गोतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ॥
 जमदग्निर्वशिष्ठश्च अत्रिश्चैवाथ सप्तमः ।

अरुन्धत्यष्टमी चैव प्रयष्टव्या अथान्तिमे ॥
 परिधौ प्राक्क्रमेणैव ऐन्द्राद्यायैव मातरः ।
 मण्डलस्य वहिर्देशे पूर्वादिक्रमयोगतः ॥
 मध्ये सूर्यं प्रतिष्ठाप्य सोमादिग्रहकान् यजेत् ।
 स्याप्यैव दैवताः सर्वाः सम्पूज्य च यथाविधि ॥
 कुण्डे वा स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्याय होमयेत् ।
 तिलान्येर्दशसंख्याका आहुतीः प्रतिदैवतम् ॥
 क्षीरौदनं ब्रह्मणे तु इन्द्रादीनां यथाविधि ।
 वनिं दद्यात्प्रयत्नेन यथालाभं विचक्षणः ॥
 एवं मण्डलदेवाय पूजयेन्मण्डले शुभे ।
 तस्य देवा प्रसीदन्ति कृतं कर्म शुभावहम् ॥
 अनिष्टा मण्डले देवान् कर्म गान्तिकर्षाष्टिकम् ।
 यः कराति ॥ दुर्मन्धा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥
 इति सर्वतोभद्रादिमण्डलविधानम् ।

अथ स्त्रीसम्बन्धीनि विधानानि उच्यन्ते ।

तत्रादावपुष्पवतीत्वहर विधानम् ।

भदनमहार्णवे पितामहः ।

शुन्पिपासासुरं नारी भर्तारमवमत्य या ।

मिटान्नं स्वयमयाति तेनापुष्पवती भवेत् ॥

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानं द्विजोत्तम ।

पायसं जुहुयात्तत्र मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥

दुर्गा सम्पूजनीया च नवग्रहपुरःसरम् ।

मिथुनानि च पञ्चाशद्भोजयेन्निष्टमवकम् ।

दद्यात्सौभाग्यवस्तूनि तेभ्यः शक्त्यनुसारतः ॥

इक्षवस्तवराजश्च हरिद्राक्षैव धान्यकम् ।

विकारवच्च गोक्षीरं कुसुमं कुसुमं तथा ।

लवणश्चाष्टमं ह्येतत्सौभाग्याष्टकमुच्यते ॥

वराज सौभाग्यकरं सुवर्णद्रावकं द्रव्यं, कर्पूरं शर्करा वा ।

वेकारवहोक्षीरमामिक्षा दधि वा । एव कृते विधाने तु चेद्रजो-

र्गनाभावस्तदा शक्त्यनुसारेण कर्मणामावृत्तिः कार्य्या ।

इति अपुष्पवतीत्वहरविधानम् ।

प्रायजोदर्शनात्पत्नी नैयाहत्वा पतत्यधः ।

व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

ति प्रयोगपारिजाते, भिहितत्वादवश्यं रजोदर्शनार्थं कर्म

कर्त्तव्यमिति भावः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनविधानम् ।

तवादी शुभाशुभनिरीक्षणम् । वराहमंहितायाम् ।

प्रथमर्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम् ।

कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानतः ॥

अथ वस्त्रफलम् ।

शुभाय श्वेतवस्त्राद्या रोगिणी रक्तवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम् ॥

भोगिनी पीतवस्त्रा च दृढ़वस्त्रा पतिव्रता ।

दुर्भगा ग्रीष्मवस्त्रा च सुभगा शैमवस्त्रिणी ॥

आत्मोद्विगता भवेद्देश्या श्वेतवर्णे च पुत्त्रिणी ।

कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतसु लक्षणम् ॥

ऊढा संवत्सराद्धेन मासे पक्षे तथा खलु ।

रजसु दृश्यते स्त्रीणां सर्वदैवाशुभावहम् ॥

अथ तिथिफलम् ।

वैधव्यदं प्रतिपदि द्वितीया पुत्त्रवर्द्धिनी ।

सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी ॥

पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी ।

सप्तमी धननाशाय पुत्त्रदा सौख्यदाऽष्टमी ॥

नवमी क्रोधदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।

एकादशार्धनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी ॥

त्रयोदशी शुभा ज्ञेया दुर्मगा च चतुर्दशी ।
पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्दिनी ॥

अथ मासफलम् । तत्रैव ।

चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
वैशाखे बहुपुत्राख्या ज्यैष्ठे रोगाहता भवेत् ॥
आषाढे ह्यप्रजा प्रोक्ता यावणे धनिनी भवेत् ।
भाद्रे तु दुर्मगा क्लीवा ह्याश्विने च यशस्विनीः ॥
कार्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे स्यात्पुंसली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ।
फाल्गुने सर्वसम्पदा प्रथमर्त्ता फलं श्रुतम् ॥

अथ वारफलम् ।

आदित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् ।
मङ्गले चात्मघाताय बुधे च धनिनी भवेत् ॥
शुके च भर्तृसुखदा कन्यापुत्रप्रसूर्मृगौ ।
पौषल्यकारणं मन्दे म्रियते भर्तुरपतः ॥

अन्यथ अन्यथापि ।

रोगी पतिव्रता दुःखी पुष्टिणी भोगभागिनी ।
पतिव्रता क्लेशभागी सूर्यवारादिषु कमात् ॥

अथ विलाफलम् ।

प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकवर्द्धनम् ।
सह्रवे सुखसम्पत्तिर्मध्याह्ने घनसन्ततिः ॥

अपराहे धनायासिः सायाङ्गे मध्यमं फलम् ।

पूर्वरात्रे सुखायासं मध्यरात्रे धनघयः ।

अपररात्रेऽर्थनाशाय प्रथमर्तुफलं स्मृतम् ॥

अथ स्थानफलम् ।

गृहमध्ये सुखायासिर्गृहद्वारे वियोगिनी ।

शय्यायां सुखदा भूमावनेकापत्यसन्ततिः ॥

अथ द्रष्टृफलम् ।

पुरन्धरा दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् ।

विश्वस्तया तु यदृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥

रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान् वा तत्सुखं भवेत् ।

स्वयं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते ॥

पितुर्गेहे रजो दैन्यं विदधाति पितुः कुले ।

देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽन्ववेश्मनि ।

मार्गे भर्तृवियोगे च चण्डालाद्ये स्मृतप्रजा ॥

विश्वस्तया विधवया ।

अथ नक्षत्रफलम् ।

अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी ।

कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी सुखदा भवेत् ॥

मृगशु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् ।

आदित्यर्चं सुखं दद्याद्गुरुभं सुखवर्द्धनम् ॥

अश्लेषा सुखनाशाय हस्तः पुच्छविवर्द्धनः ।

चित्रा चित्रतनुं नारीं कुरुते नाच संशयः ॥

स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी ।
 अनुराधार्थभीगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ॥
 शभदा चाशुभं मूल पूर्वाषाढार्थनाशिनी ।
 सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणः सुखवर्धनः ॥
 धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ सुखप्रदम् ।
 तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
 वारः षष्ठगुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः श्रुतः ।
 वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनञ्च ततोऽधिकम् ॥
 अशुभश्चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ हि दृश्यते ।
 विधानं तच्च कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः ॥ इति ।

अथ ऋतुस्वरूपम् ।

नाभौमूले स्थितं पुष्पं चतुर्हलसमन्वितम् ।
 तस्मिन् सर्वाश्च दधते गर्भसम्भवकारणम् ॥
 अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वाक्ये मुकुलीकृतम् ।
 वास्यात्परवयःप्राप्तौ मुकुलं विकसद्भवेत् ॥
 उत्पुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्रवेद्रजः ।
 तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ऋतुर्भवेत् ॥

अथ योगादिफलम् ।

परिघस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वेष्टती ।
 सन्ध्यासुषुप्ते विद्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥

विष्टिर्भद्रेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि ।

अमासंक्रान्तिविद्यादौ व्यतीपाति च वैधृतौ ।
परिघस्य तु पूर्वार्द्धे षट् च* गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूने तु नाद्यः पञ्च चतुर्दश† ।
वैधव्यमर्थहानिश्च सुतनागं महद्भयम् ॥
वैधव्यं शत्रुवृद्धिश्च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ।
तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् ॥

अथ राशिफलम् ।

मेघे सव्यभिचारा स्याद्दृषमे परभोगिनी ।
मिथुने धनभोगाख्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
पुष्पाख्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा ।
विलक्षणा तुलायान्तु वृश्चिके ॥ पतिव्रता ॥
दुष्टारिणी च धनुषि तथा चाग्रियवादिनी ।
मकरे भानहीना च कुम्भे निर्धनवन्धिता ।
मीने विलक्षणे लग्ने गृहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ लग्नफलम् । नारसिंहीये ।

लग्नस्य सतमे स्थाने सूर्यो वैधव्यकारणम् ।
पुत्तहानिकरस्वारो बुधः सत्पुत्तदो भवेत् ॥

आरो मङ्गल इत्यर्थः ।

* षट् षडिति ज-पुस्तके पाठः ।

† पञ्चमुदघने इति ख-पुस्तके पाठः ।

वृहस्पतिर्धनायुष्यं शुक्रः सायन्यकारकः ।

शनैर्यरे च बन्ध्या स्याद्राक्षी तु मरणं ध्रुवम् ॥

अथ गुरुशुक्रोदयफलम् ।

आयुः यीः प्रीतिरारोग्यमुद्दिने गुरुभार्गवे ।

मन्दोदये विरोधः स्यात्क्षेशः स्यात्तामसोदये ॥

तामसो राघुरित्यर्थः ।

अथ च ।

सम्भार्जनीकाष्ठदणान्निशूर्पान्

हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

तत्पोषभोगे तपसि स्थिता चेद्-

दृष्टं रजो भाम्यवती तदा स्यात् ॥

इत्यादि सर्वं ज्योति शास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ प्रथमर्तौ मङ्गलाचारः ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीस्तिया ।

अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥

हरिद्रागन्धपुष्पादीन्मद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।

आग्निषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव ॥

दीपैर्नीराजनं कुर्यात्तदीपे वासयेद्गृहे ।

ताः सर्व्वा पूजयेत्पद्याद्वन्धपुष्पाघतादिभिः ।

सवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताम्रः सशक्तिः ।

अन्यच्च क्रतौ दक्षः ।

आर्त्तवाभिप्लुता नारी नैका वेश्मनि संविशेत् ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः स्नात्वा पापात्ममुच्यते ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।

न कुप्येत्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ।

नखानां छन्तनं रज्जुतालपत्रादिवन्धनम् ॥

नेति सर्वत्र अनुपपद्यते ।

दग्धे शरावे भुञ्जीत पियूषाञ्जलिना पिबेत् ।

अथ प्रसङ्गाद्भगवत्स्वस्वास्पर्शशुद्धिविधानम् ।

स्मृतिरत्रावध्यां दक्षः ।

उदक्के वा सगोत्रे वा सवर्णे वायवा पुनः ।

तयोः स्नानं मिथ, स्पर्शं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णे योनिसम्बन्धे सगोत्रे वा रजस्वले ।

मिथ, स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥

मत्स्ये करान्न नाश्रीयात्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

उदकवयोर्यदानींऽन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥

स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्वाद्याशुचिर्भवेत् ।

मत्या तु नाद्यादाशुर्देर्भुक्ता चेत्पतिवासरम् ॥

तस्मिन् स्पर्शदिने ।

उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।
 उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् ॥
 सन्धापेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
 आस्नानकालावाश्रीतो ह्युभे मत्या मिथः कथित् ॥
 स्नात्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।
 एवमभ्यासतद्याब्दप्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 मत्या रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणौ द्वपलीं स्पृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कच्छमेकन्तु शुद्धा पादेन शुध्यति ॥

कथ्यपः ।

रजस्वला स्तुतिका वा चाण्डालं यदि संस्पृशेत् ।
 आस्नानकालावाश्रीयादतिक्लृष्टं समाचरेत् ॥
 चाण्डालं सार्त्तवा नारी संस्पृशेद्भोजनान्तरे ।
 घाग्यता वहिरासीना स्नानकालादुपोषणम् ॥
 प्राजापत्यं चरेत्पश्चात्पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ।
 विप्रान्दादशसंस्त्राकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥
 पुष्पिणी संस्पृशेन्मोहादशुडं वा नरं स्त्रियम् ।
 स्नानादर्वाङ्गं भुञ्जीत भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ॥
 स्पृष्टोदक्त्वा पञ्चमखान्दिशफैकशफान्पशून् ।
 अण्डजानि च सर्वान्पि नाद्यादास्नानवासरात् ॥

पराशरः ।

रजस्वला यदा स्पृष्टाः शुना जम्बूकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।

चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्धि^१ देशेऽन्यत्राव्रती भवेत् ॥ इति ॥

कृच्छ्रप्रकारस्तु मिताधरायां यथा ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इत्याद्युक्तस्तत्प्रकारभेदस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः अन्यबाहुल्यभिया नात्र
लिख्यते । कृच्छ्रादिप्रतन्तु स्नानोत्तरकाले कार्यम् ।

नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पाचान्तरिततोयेन

स्नात्वाऽङ्गिः सित्तगात्रा साङ्गोपाङ्गा वस्त्रमनिष्पीड्य अन्य-

वस्त्रधारणं कृत्वा व्रतं चरेदिति ।

अथ शुद्धस्नानं स्मृत्यर्थसार एव यथा ।

रजश्वला पट्टिमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य

दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे स्नायादिति ।

स्नानानन्तरमपि रजःस्त्रावे विशेषोऽभिधीयते ।

कात्यायनः ।

रजश्वला यदा नारी विरात्रमशुचिर्भवेत् ।

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्गि स्नाता नारी रजश्वला ।

दैवे कर्मणि पितृ च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

इत्युक्त्वाऽभिहितम् ।

५. रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।
यद्वागरोगद्रव्योत्थं तद्रजः प्राह भार्गवः ।
कालजन्तु रजःसंज्ञ तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः ॥
एषां लक्षणानि यथा ।

अर्ष्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदो बन्ध्याङ्गनासु यत् ।
तद्वागजमिति प्रोक्तं प्रजोन्नेदसमुद्भवम् ॥
पिनादिदोषवैषम्यादसकृत्सम्भवसंज्ञे ।
रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ॥
रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं सम्भवसंज्ञे ।
नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम् ॥
द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम् ॥ इति ।
आरभ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिवासरे ।
मासादूर्ध्वं रजो यत्स्यात्तत्कालजमुदाहृतम् ॥
रजस्वला यदा गारी पुनरेव रजस्वला ।
सा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

ततः पूर्वन्तु ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

* यद्रज इत्यत्र तद्रजमिति ख पुस्तके पाठः ।

† मलमित्यत्र हि तदिति क पुस्तके पाठः ।

एकोनविंशतेरर्वांगिकाहं स्यात्ततो द्वादशम् ।
विंशत्यभ्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

कश्यपस्तु ।

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशाहाप्राग्वापि अशुचिः स्यात्त्रिरात्रकम् ॥
त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजसा युज्यते यदा ।
अष्टादशाहाप्राग्वापि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥
एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिसोदितम् ॥

इत्यादिपरस्परविरुद्धवचनं जातिगुणवयोऽवस्थादेशभेदेन
स्थापनीयम् ।

रजःकालाज्ञाने प्रजापतिराह ।

अविज्ञाति मले सा च मलयदसना यदि ।
कृतं गेहेषु दुष्टं स्याच्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥

रजःप्राप्तकालसन्देहेऽपि स एवाह ।

निःसन्देहे परिज्ञाने आर्त्तं शुद्धिकारणम् ।
सन्देहभावे स्नानं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥

अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः ।

अहोरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे परदिनगणना वा
भागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये ।
दयावधि पूर्वदिनमित्यपरे ।

तदाह कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहमस्य गर्व्वरी ॥
अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्याच्चिभागान्तु द्वौ भागौ पूर्व्वगामिनौ ॥
उत्तरोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ।
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

अत्रापि देयाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ रजस्वलाया ज्वरादिरोगसम्भवे शुद्धिविधानम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

रजस्वलां ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेलमवगाह्य आचम्य
दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा अन्या तां स्पृष्ट्वा आचामेदिति ।

उशना अपि ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसापि परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छीघ्रं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्वा तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेलऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।
आतुराणान्तु सर्वासामेवं शुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

अथोदक्यासृष्टानां चेतनानां सचेलं स्नानम्, अचेतनपीठादीनान्तु
प्रक्षालनम् । तत्र उदक्यासृष्टचेतनस्पर्शे आचमनम् ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्मृष्टस्त्रीरुपस्पर्शेत्
इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिस्मृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीय-
स्यापि स्नानमेव ।

यथाह मनुः ।

दिवाकीर्त्तिसुदक्याश्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पर्शिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥

द्वितीयस्य तु आचमनम् । यथाह संवत्सः ।

तत्स्पर्शिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतदभतिविषयम् । बुद्धिपूर्वस्पर्शे तु द्वितीयस्यापि स्नानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पर्शितस्पर्शुपस्पर्शे सचेल-

सुपस्पर्शनाच्छुद्धेदिति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्य त्वाचमनम् । यथाह देवलः ।

उपस्पृश्याशुचिस्मृष्टं द्वितीयश्चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

अशुद्धस्य उदक्यादिस्पर्शे तु देवलः ।

अशुद्धान्मयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् ।

स शुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ।

श्वादिस्पर्शे नृपवासः कृच्छ्रेणैव खपचादिके ॥

इति स्मरणात् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रेक्षतमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पञ्चमे दिवसे स्नात्वा द्वाभ्यामप्यथ मङ्गलौ ।

द्वाभ्यां दम्पतिभ्यामित्यर्थः ।

उप्यौष वारिभिः श्रेष्ठैः पञ्चपल्लवसंगुतैः ।

तिलकल्केन शुद्धेन शुभकल्केन च पुनः ॥

आङ्गिकञ्च विधिहृत्वा विधानं नूनमाचरेत् ।

शुभाचारसमायुक्तः यद्यथा परया युतः ॥

स्यष्टिलङ्घु ततः कृत्वा स्रग्भि वाच्यं दिजोत्तमैः ।

अग्निप्रतिष्ठापूर्वङ्घु हवनं तत्र कारयेत् ॥

अष्टोत्तरसहस्रञ्च जुहुयात्तिलसर्पिषा ।

प्रधानं पायसं प्रोक्तं सष्टतञ्च सशर्करम् ॥

आलुप्येनेति० मन्त्रेण मूर्धानगमिति वा पुनः ।

सूर्यसूक्तं० जपेद्दिहान्विष्णुसूक्तं० तथैव च ॥

• मन्त्रोऽय ३१ शृष्टे मदर्शितः ।

† मूर्धानं दिव्यो अरति इति मन्त्रा वैश्वानरस्यत आजातसन्निभः ।

अवि सञ्जाजमतिथि जनानामासन्नः प्राचक्ष्मन्मन् देवाः ॥

(३१ अ. ८ न. यशु १)

‡ उदु त्व जातवेदस देव वदन्ति केतवः । इति विश्वोप सूक्तम् ॥

अपत्ये तामवी यथा नचपाय लक्ष्मि । सूर्याय विनचचसे ॥

इत्यादिकष्टवेदीयब्रह्मकर्मणि ३२ पत्रस पूर्वशृष्टे सप्तम् ।

§ विश्वोत्तम वीर्याणि प्रवीच य पार्थिवाणि विममे रजाणि ।

वी अलभायदुत्तर सप्तस्य विचकमावस्त्रोदनावः ॥

इत्यादिकष्टवेदीयब्रह्मकर्मणि ३५ पत्रस परशृष्टे सप्तम् ।

सूर्यपूजापूर्वकञ्च कुसुमैः करवीरकैः ।
 सुरक्तैर्गुग्गुलुर्देयो धूपार्थं दीप एव च ॥
 वज्रैरुत्तरतो विद्वान् स्थापयेत्कदलीं शुभाम् ।
 हेम्नः पञ्चपलाद्याश्च पलस्यापि सुलक्ष्णाम् ॥
 पलाहेन तदहेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 सुमन्त्रा पञ्चपलाद्यां कदलीं विराजिताम् ॥
 राशौ कृतप्रतिष्ठान्तु तण्डुलानां नृपोत्तम ।
 तण्डुलानां परोमाणमाढकानां चतुष्टयम् ॥
 दद्यात्तु विप्रवर्याय सवस्ताश्च सदक्षिणाम् ।
 अलङ्कृताय विदुषे श्रीत्रियाय कुटुम्बिने ॥

दानमन्त्रो यथा ।

सुपत्रे सुभगे देवि रक्षो भास्करवक्त्रमे ।
 रक्ष मा रजसो दीपादुष्टस्यास्य विगर्हितात् ॥
 दानेन तव देवेशः सविता सप्तवाहनः ।
 प्रीतो भवतु मे सद्यो दीपं हरतु दुष्टजम् ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

आचार्ये त्व महाभाग रजोदीप विनाशय ।
 दानस्यास्य प्रभावेण रजोदीपाच्च पाहि माम् ।
 आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैर्गन्धैश्च तोषणैः ॥

ततो वशपात्रदानम् ।

गोधूमैः पूरयेदंशपात्रं पुष्पफलान्वितम् ।
ताम्बूलैस्ताडपत्रैश्च सौभाग्यद्रव्यसंयुतम् ॥

तद्दानमन्त्रो यथा ।

अरिष्टविनिवृत्त्यर्थमात्मवंशाभिवृद्धये ।
रजोदोषापनुत्त्यर्थं सौभाग्यं देहि मे सदा ॥ इति ।
ततोऽभिषेचनं कार्यं दम्पत्योश्च विशेषतः ।
वेदविद्भ्यो धनं देयं यथाशक्त्वा च तर्पणम् ॥
यस्मिन्वाससि तद्वष्टं रजो दुष्टं भयावहम् ।
तदासौ यत्नतस्त्याज्यं ततः शान्तिकरं भवेत् ॥
पुत्रपौत्रादिसंयुक्तो धनधान्यसुतान्वितः ।
परन्था सह चिरं जीवेज्जीषवत्सा च॥ मोदते ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरे रजोदर्शनशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ ग्रीनकोक्तम् ।

आर्क्षधानान्तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि ग्रीनकः ।
तिथिवारचर्योगेभ्यो लग्नसङ्ग्रहसप्तमात् ॥
अहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तत्तद्दोषक्षयाय च ।
अन्नपुत्रादिलाभाय दम्पत्योरभिवृद्धये ॥
पञ्चमेऽङ्गि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरस्कारम् ।
तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥
आचार्यं वरयेन्नात्रं भुवनेश्वर्यनुष्ठितम् ।
होमार्थं च जपार्थं च वरयेद्वलिजो बहून् ॥

• नीववक्ष्येति पाठो युक्तः । वक्ष्येति पाठे सेव्यध्याहार्यम् ।

यजमानो द्वित्रैः सार्द्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन ब्रीहिराशिवयं भवेत् ।
 कुम्भवयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूतेनाथ नवर्चेनः प्रसुव चापत् इत्यथ ॥
 ऋचापः॥ प्रयतस्तद्विज्ञायत्या च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हैम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 औषधानि च वक्ष्यन्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 औडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववक्त्रविश्वकाः ।
 विष्णुक्रान्ताय तुलसी वर्हिपं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चकुम्भं उवाच—आपो हि वा नमो भुवः । ता नक्षत्रे दधान नः । भवे
 दधाय चक्षते । ओ यो वः शिवतमी रसः । तस्य भागयतेह नः । जपतीरिव
 मातरः । तस्मा अरं गमान नः । यस्य जयाय जितयः । ओ आपो जगदधा च नः ।

(११ अ. ५० ॥ यशुः १)

† प्रसुव आपो मदिमानुजमं साधवो धामि रुद्रे विरक्षतः ।

मस्य सप्त वेधा हि अकृतः मयत्तरीधामतिविभुरीजया ॥

शतावर्ष्यं गन्धा च निर्गुण्डी सर्पपट्टयम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गुश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वत्थ एव च ।
 क्षीरश्च दधिसन्मिश्रं पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकतण्डुलं गुल्फा वधाम्ब्रकमुस्तकाः ।
 द्वापिंशदौषधानीह यथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथावल्लीकंसहमाद्गदगोकुलात् ।
 राजद्वारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाक्षौपधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं वा ताम्रमेव वा ।
 मृत्तयं वैशुपात्रं वा स्वस्त्यं वित्तानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्भक्त्यं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्त्यं वा न्यसेत्तच्च इन्द्राणीच्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषु† ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा ह्यपमं वयम्‡ ॥

• स्वस्त्यं इत्यत्र लक्ष्येति च पुनरेव पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभवागदमन्त्रवत् । न ह्यस्या अपरस्य न सरसा मरुते
 प्रतिविम्ब्यादिन्द्र उक्तम् । अथ्येदिन्द्राणां च ।

‡ त्रिगुणसुतरस्य दर्शयिष्यते । ५७ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

अनेन विधिनाचार्यः पूजयेद्देवताप्रथम् ।
 आवाहनादिसकलैरुपचारैः पृथक् पृथक् ॥
 तन्मध्ये संस्पृशन् कुम्भं मन्त्रेण भुवनेश्वरीम् ।
 जपेदाचार्य आहोमाच्छीघ्रतश्च ॥ जपेत्ततः ॥
 स्पृशन् च दक्षिणं कुम्भमृत्विगेको जपेत्तथा ।
 चत्वारि रुद्रसूक्तानि[†] चतुर्भन्वान्तराणि च[‡] ॥
 संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं भद्रथीरुद्रसंख्यया ।
 शत्रुं हन्मन्निस्सूक्तञ्च तथैव च स्पृशन्नुपेत ॥
 कुम्भस्य पश्चिमे देगे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्याद्होमं तत्र समाचरेत् ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वाचार्यो द्विजैः सह ।
 दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥

● द्विरण्यमर्घ्यं हरिणीं सुवर्चरजतप्रभासम् ।

अर्घ्यं द्विरण्यमर्घ्यं लक्ष्मीं वातवेदां स आचरेत् ॥

इत्यादिकं श्रीसूक्तम् ऋग्वेदपरिहिते खण्डम् ।

† इमा ऋषयः तत्रैव कर्षर्हिने चवहोरात्र्यं प्रमथामदे गतौ ।

यथा गमसहिपदे चतुर्द्वि विजं पुष्टं यावे अविजनापुरम् ॥

(१६ अ. ४८ अ. यजु १)

‡ चतुर्भन्वीतराणि च इति ग पुस्तके पाठः ।

३ अत्र इन्द्राणीं मन्त्राणि अथोभि अत्र इन्द्राण्युपस्था रातद्वन्वा ।

अभिन्द्राभि मासु विताव मयी अत्र इन्द्राण्युपस्था वाजसातो ॥

पायसं अपयेत्तत्र भावित्रं हि हविय तत् ।
 कृत्वान्यभागपर्यन्तं हविरुद्वासनादिकम्* ॥
 तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका चाहुतिर्भवेत् ।
 आभिर्मन्त्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्या जुहुयात्क्रमात् ॥
 षष्टीत्तरसहस्रन्तु शतमष्टीत्तरन्तु वा ।
 तिलमिश्रैश्च गोधूमेर्द्रव्येषां ग्राह्यतीर्तुनेत् ॥
 जुहुयात्पायसेनैव आज्येनैव हुनेत्क्रमात् ।
 हवियतुष्ट्येनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥
 गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरच चतुष्टयम् ।
 ततः स्त्रिष्टिज्ञातं हुत्वा रज्जुप्रहरणं तथा ॥
 अयाद्येत्यादिभिर्† हुत्वा समुद्रादूर्ध्वं सूक्ततः‡ ।
 सन्ततामान्धधारान्तां पूर्णाहुतिमधाचरेत् ॥
 परिपेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ।
 सहोपधिस्थितैस्तत्र प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥
 ऋतुमत्त्राः स्त्रियाः शास्त्र्यै दम्पतिभ्यां सुखाय च ।
 अथाभिपेकमन्त्राश्च प्रीच्यन्ते शौनकादिभिः ॥

* हविरुद्वासनादिकमिति ख-पुनर्दि पाठः ।

† अयाद्याप्ते सप्तमिश्रक्षौच सत्यमिह मवा चसि । अयासा वयसा कृती याचन्
 हव्यसूहिषे या नो धेहि मिषज स्वाहा । इत्यादयो मन्त्रा ऋग्येदीषजज्ञकर्मणि स्रग्याः ।

‡ समुद्रादूर्ध्वं हुत्वा । उदारदुर्पाद्य नासमस्तत्तन्मानन्द । इदं च नाम शुद्ध यदक्षि
 निष्ठा देवानामस्तत्तत्त्व नाभिः । (१० च ८८ म. वज्र. १)

आपो हि छेति* नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ।
 इन्द्र आसा† छचेनैव पावमान्यैः‡ क्रमेण तु ॥
 उभयं शृण्वच्च नः§ स्वस्तिदा विग्रह॥ एकया ।
 अश्वकेन॥ च मन्त्रेण जातवेदसः॥ एकया ॥
 समुद्रज्येष्ठा॥ इत्यादि-चतुर्भिश्च प्रसिद्धकैः ।

* आपो हि छा मयो सुव इत्यादिभिः ५८ पृष्ठे उक्ताभिः ।

† इन्द्र आसा मीता इह्यतिर्देविता यज्ञ पुर एतु सीम ।

देवसेनाभामभिभजन्तोर्मा जयन्तोर्मा मदसो यन्वयम् ॥

इत्यादिकाश्चिध (१० म. १०१ सू. १ पङ्क्तौ) ।

‡ १० १८ पृष्ठयोद्धते ।

§ उभयं शृण्वच्च न इन्द्रो अर्वाग्निर्देवस्य ।

सवाप्या मघवा सीमवीतमे विद्या शविष्ठ आयमतम् ॥

(८ म. ६१ सू. १ पङ्क्तौ) ।

॥ स्वस्तिदा विग्रहस्यतिर्ग्रहा विग्रही यज्ञी ।

इन्द्र पुर एतु न सीमया अभयहर ॥

(१० म. १११ सू. १ पङ्क्तौ) ।

॥ अश्वक यजामहे सुवन्धि पुष्टिवर्धनम् ।

अर्वाहकमित्य नमनाभ्युपगच्छीय मामृतात् ॥

(१ म. ६० म. यजु ।)

* जातवेदसे सुनवाम सीममराती खतो निदहति वेद ।

स न पर्वदति दुर्वाणि विद्या नावेव सिन्धु दुहितालधि ॥

(१ म. २६ सू. १ पङ्क्तौ) ।

† समुद्रज्येष्ठा सचिलस्य भध्यात् पुनाना यं लभिविद्यमाना ।

इन्द्रो वा यज्ञो ययभो रराद् वा आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

इत्यादिकाश्चिध (१० म. १०१ सू. १ पङ्क्तौ) ।

चायन्तामिति॥ मन्त्रेण विभिद्यैव यथाक्रमम् ॥
 इदमापस्तृचेनैव† देवस्य त्वेति‡मन्त्रतः ।
 मन्त्रेणाय तमीशानं‡ त्वमग्ने रुद्र॥ इत्यथ ॥
 तमुद्गृहीति॥ मन्त्रेण पितरं भुवनस्य च ।
 या ते रुद्रेति॥ मन्त्रेण शिवसद्वत्पमन्त्रतः ॥

● चायन्तामिति यो देवास्त्रायन्तां नवतां नवाः ।

चायन्तां विद्या भूतानि यथायमरपः पश्यन् ॥

इत्यादिमन्त्रपद्यम् आग्नेदीयमन्त्रकर्मणि सग्यन् ।

† इदमाप, प्रपद्यत यत्किञ्च दुरितं नयि ।

यदाहमभिदुद्ग्रीहं यदा शिवं यतावृतम् ॥

इत्यादिकास्तिस्रः पद्य. (१ म. ११ सू. ११ पद्य.) ।

‡ देवस्य त्वां सविता प्रसवेऽग्निमीशांभ्यां पूषो वृषाभ्याम् ।

अयमेव जुष्टः ऋक्सांश्वरीदीनांभ्यां जुष्टः स्यन्तामि ॥ (१ म. १० म. यजु. १)

§ तमीशानं जयतस्तत्पुत्रपतिं धियः शिवमग्नये इमं हि पश्यन् ।

पूषा यो यथा वेदसामवशिषे रक्षितां पापुर्दत्तः सत्ययः ।

(१ म. १० म. यजु. १)

¶ त्वमग्ने रुद्रीं असुरीं नदीदिशस्तः शर्वो माहवः पृथुर्ह्रिषिः ।

तव नातैरहर्होरादिं शमयस्तः पूषा विधत्, धासि जुलना ॥

(१ म. १ सू. १ पद्य.)

॥ तमुद्गृहि यः सविता सुधन्वा यो विजस्य पयति शिवत्रयः ।

यत्तान्निदीं शीतलवशः रुद्रं नदीमिदं नमस्तु वृषस्य ॥

(१ म. ७२ सू. ११ पद्य.)

●● या ते रुद्रः शिवा तन्मू शिवा विद्यायां शिवयोः ।

शिवायतस्य शिवयोः तथा यो यद्वं जीवति ॥ (१ म. ७४ म. यजु. १)

इन्द्र त्वा वृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।

सा च वस्त्रान्तरं धृत्वा पुनश्चोपवसेक्षती ॥

उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् ।

ततश्च ।

विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्भस्त्रपुष्पाक्षतादिभिः ।

धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूपणैः ॥

दक्षिणामप्यनङ्गुलं प्रदद्याद्द्वद्रजापिने ।

ऋत्विग्भ्यद्यापि सर्वेभ्यो दद्याद्वै दक्षिणां ततः ॥

महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्षचनं ततः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पयाङ्गुलीतं क्षजनैः सह ।

तदनिष्टन्तु सकलं सद्य एव विनश्यति ॥

प्रयोगपारिजाते चतुर्विधो उक्तः ।

एवं प्रभूतदोषहरां शान्तिं कृत्वा प्रशस्तित्थ्यादिषु पुन-

र्कसुदर्शनपठ्यन्तं यमनं वज्जीयेदित्युक्तं व्योतिर्वशिष्ठेन ।

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्

पुण्यं ततः शान्तिककर्म कार्थ्यम् ।

विसर्जयेदेव तथैकशय्यां

यावद्रजोदर्शनमिष्टकाले ॥

इति शौनकीये रजस्वलाशान्तिविधानम् ।

• इन्द्र त्वा वृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।

॥ पादि मधो पश्य ॥

प्रयादिना पञ्च ऋषि (१ म, ४० सू, १ सूक्) ।

इहैवस्तःसृचा चैवा ततः स्विष्टकृदादिकम् ॥
 अपश्यन्त्वेति[†] मन्त्राभ्यां होमशेषश्च दम्पती ।
 प्राययेत्तत आचम्य दम्पत्योर्नाभिभालमेत् ॥
 पिशङ्गभृष्टिःसित्यूचा तावुभावभिमन्त्र्य च ।
 प्राययित्वादिसकलहोमशेषं समापयेत् ॥
 सवत्सां दक्षिणार्थश्च गां दद्याच्च पयस्विनीन् ।
 पुनरार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो होमवत्स्वयम् ॥
 रात्र्यास्तु प्रथमे यामे शयीतां दर्भसंस्तरे ।
 मनसा चतुर्होतारमनुहुत्योमिति ब्रुवन् ॥

चतुर्होतारमन्त्रस्तु यथा ।

पृथिवी होता द्यौरध्वर्यूरुद्रीऽग्नीदित्यादिर्वाचस्तय
 नक्षत्रैस्तिरीये प्रसिद्धःऽ ।

● इहैव सां माषिद्योर्हं विप्रमाधुस्यंनुतम् ।

क्रीडन्ती पुनैर्नम्रभिर्वादिताली स्वे गृहे ॥ (१० अ. ८५ सू. ४९ सूक्)

† अपश्य त्वा मनसा चेक्षितान तपसी जात तपसी विभूतम् ।

इह मजामिह रवि रराच, प्रजाप-

अपश्य त्वा मनसा दीप्याना स्वायां

तप मासुद्या युवतिर्बभूवा, प्रजाप-

उपगम्य ततः पत्नीं व्यवयाञ्च यथाविधि ।

एवमुत्पादिताः पुत्रा न तुल्यन्ते कदाचन ॥

इति शौनकीये स्मृतप्रजाह्वरजीवत्पुत्रीत्पादनविधानम् । प्रसङ्गा-
दिदसुक्तम् ।

अथ चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदर्शने विधानम् ।

यथा शौनकीये ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।

व्याधिः पीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥

इत्थं सध्नायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संशयः ।

व्याधिः पीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् ॥

शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया ।

यस्मिन्मृते विशेषेण ग्रहणं यदि जायते ॥

एतद्व्याभिधं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुसारेण वित्तशाल्यं न कारयेत् ॥

सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन व्यवस्थितः ।

चन्द्रग्रहे चन्द्ररूपं रजतनं विशेषतः ।

राष्ट्ररूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ॥

नागेन सीसेनेत्यर्थः ।

शुची देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत् ॥

तस्योपरि न्यसेद्दीमात्रवं वस्त्रं सुशोभनम् ॥

त्रयाणाञ्चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ।
 रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाम्बराणि च ॥
 सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकराय च ।
 श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धचतादिकम् ॥
 चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकराय च ।
 राहवे चैव दातव्यं क्षणापुष्पाम्बरादिकम् ॥
 दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानुलेपनम् ।
 सूर्यं सम्पूजयेद्दीमानाक्षणेनेति॥ मन्त्रतः ॥
 चन्द्रग्रहे तथा सम्यगाध्यायस्त्रेति॥ मन्त्रतः ।
 श्रभानोरिति॥ मन्त्रेण राहुं यत्नेन पूजयेत् ॥
 एवं सम्पूजयेद्दीमान् समिद्धिषार्कसम्भवैः ।
 चन्द्रग्रहे च पालाशसमिद्धिर्जुहुयाद्बुधः ॥
 पूर्वोभिर्जुहुयाद्दीमान्वाहोः सम्प्रीणनाय च ।
 समिद्धिर्ब्रह्मचोत्येभंशाय जुहुयाद्बुधः ॥
 आज्येन चक्षुषा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ।
 पञ्चमयैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥
 जलैरौषधकल्कैश्च सहितैः कलसीदकैः ।
 अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमाने प्रथमतः ॥

• मन्त्रीऽर्धं ३१ पत्रे प्रदर्शित ।

† आध्यायस्तु समेत्तु ते विषयः, सीमन्तस्थम् । भवा वाजस्रस सङ्गये । (१२५. ११२५. यजु ।)

‡ श्रभानोरधयदिन्द्रताया अवीदिवी वर्षमाना भवाहन् ।

गूढं सूर्यं तमसापतनेन गुरोर्वैद्यं ज्ञापयति विन्ददतिः । ऋग्वेदिन्द्रपञ्चकंक्षि ।

मन्त्रैर्वारुणसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः * ।
 इमं मे गच्छेति† परैस्तत्त्वायामीति‡ मन्त्रकैः ॥
 अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।
 आचार्यं पूजयेत्पश्चात् सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥
 तस्मै दद्यात्पयस्त्रेण भक्त्या प्रतिष्ठितित्तयम् ।
 दक्षिणाभिय संवृत्तां यथाशक्त्यनुसारतः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु प्रक्षिपत्य क्षमापयेत् ।
 तेभ्योऽपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥
 अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विधानतः ।
 अकालमृत्युं शोकञ्च व्याधिं पीडां न चाप्नुयात् ॥
 सौख्यञ्च सौमनस्यञ्च सौभाग्यं लभते नरः ।
 इत्थं ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् ।
 कथितं भार्गवेक्षेदं शौनकाय महात्मने ॥

इति शौनकीये ब्रह्मणे प्रथमरजोदर्शने जनने च शान्तिविधानम् ।
 अथास्य अष्टप्रयोगः । इयं शान्तिः पौर्णमास्यमावास्या-
 भ्यामविनाभूतत्वात्§ तदतिरिक्तदुष्टवारादौ प्रागुक्तशान्त्या समु-

* १० पृष्ठे प्रदर्शिते ।

† इमं मे गच्छे वसुने सरस्वति शतद्रु सीमे स च तापकक्षा ।

अधिक्यामदहधि मितस्तवाशौकीये यथञ्चा सुयोगवा ॥ अश्वेदीयमन्नकर्कषि ।

‡ तत्त्वायामि ब्रह्मणा बन्धमानश्चदात्रास्ते यजमानो हविर्भि ।

अष्टिङ्गमानी वरुणे हवीष्णुर्ब्रह्मसमान आसु प्रसीधौ ॥ अश्वेदीयमन्नकर्कषि ।

§ इयं शान्तिरूपरामस्त पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभूतत्वादिति अश्वेदीयमन्न-
 कर्कषि पाठ ।

जीयते निमित्तभेदाददृष्टार्थत्वाच्च । एवमप्येऽपि नानानिमित्त-
भेदे सति तत्तद्वैमित्तिकविधानं क्रमेण कार्यमित्यवगन्तव्यम् ।
वारादिदोषे सति तां शान्तिमनुष्ठाय दिनान्तरे इयं शान्तिरनु-
ष्ठेया । यदा तन्त्रेणैवानुष्ठेया । तत्र चाचार्य उपलिप्ते देशे
अष्टदलपद्मं लिखित्वा तत्र कलशं प्रतिष्ठाम्य तदुपरि वस्त्रं
संस्थाप्य सूर्यग्रहणे आक्षय्येनेति* मन्त्रेण सूर्यप्रतिमा सुवर्ण-
निर्मितां संस्थाप्य चन्द्रग्रहणे च रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमामा-
प्यायस्त्रेति† मन्त्रेण स्थापयित्वा उभयत्र समा सीसनिर्मिता
राहुप्रतिमां स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण संस्थाप्य अथ यस्मिन्नक्षत्रे
ग्रहणं जातं तत्रचन्द्रदेवता सुवर्णनिर्मितां तस्मिन्मन्त्रेण प्रति-
ष्ठाम्य रक्तवस्त्रादीनि सूर्याय श्वेतवस्त्रादीनि चन्द्राय कृष्णवस्त्रा-
दीनि राहुवे श्वेतवस्त्रादीनि नक्षत्रदेवतायै समर्प्य उपचारैः
पूजयित्वा अथ अग्निं प्रतिष्ठाम्य ग्रहपूजां कृत्वा अर्कादिसमि-
दाज्यचरुतिलानष्टोत्तरशतसंख्यया प्रतिदैवतं हुत्वा कलशोदकेन
आचार्य्यो यजमानमापोहिष्ठे§त्यादि मन्त्रैरभिषिच्य दानादिकं
कारयेत् ।

इति ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनदोषशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* अथ मन्त्र ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† अथ मन्त्र १८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ अथ मन्त्र १८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ अथ मन्त्र २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बीधायनोक्तदुष्टरजोदर्शनादिशान्तिविधानम् ।

तथाच तत्खण्ड । अथात. प्रसूतिप्रथमरजस्वलाशान्ति-
कल्प व्याख्यास्यामः । पुण्याहं दम्पत्योश्चन्द्रतारावसान्विते पूर्वार्धे
दम्पती मङ्गलस्नानं कृत्वा ब्राह्मणानाह्वय पुण्याहं वाचयित्वा
यजमान. पीठोपविष्ट. प्राधानायम्य मम पत्न्या दुष्टे नक्षत्रे
करणे वारि योगे तिथौ प्रसूत्या प्रथमरजोदर्शने वा यो दीप
समजनि तद्दीपपरिहारद्वारा तन्नक्षत्रदेवताप्रोत्थं शान्तिकर्म
करिष्ये इति सङ्ख्य वेदवन्त कुटुम्बिन वित्तहीनमाचारवन्त
ब्राह्मणमाचार्यत्वे नियोज्य एवलक्षणसम्पन्न ब्रह्मत्वे नियोज्य
एवगुणविशिष्टान् सौरगाणपत्यमृत्युञ्जयजातवेदसनामत्रयाश्रित्य-
प्रदक्षिणसूर्यनमस्कारान् भवन्त कुर्वन्त्विति त्रिचतुरादीन्निर्धाय
एवविशिष्टचतुरो ब्राह्मणान् भद्रा ते अग्नेः आनी भद्रा
सदसशीर्षाः नमस्ते रुद्रमन्त्रवेण इत्याग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशान-

* ब्राह्मणादिषु नृहीयताम् । अथ—इति अग्नेदिनैककर्मणि अथित पाठ ।
स एव पुनः दम्पती इत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः ।

† भद्रा ते अथ अनीक सदस पीरला सती विपुणस्य चार ।

न वन ग्रीहसमसा वरन् न भवतासनी रिय आश्र । (४ म १ सू १ शब्द ।)

‡ आनी भद्रा कसवी यन्तु विजती दम्पती अपरीता स छदिद ।

दीना भी यथा सदनिदधि असत्रागुवी रचितारी दिवे दिवे ।

(१ म ८८ सू १ शब्द ।)

§ सदसशीर्षा पुरुष सदसाच सदसपात् ।

स भूमि विजती उला चत्तितदशानुषम् । (१० म ८ सू १ शब्द ।)

¶ नमस्ते रुद्रमन्त्र उदीत इषवे नम ।

वाङ्मामुत ते नम । (१६ अ. १ म यजु ।)

कीर्णेषु द्वारजयेः नियोज्य एवविशिष्टाद्यतुर. पञ्च षडेकादश
वा रुद्राभिपेक भवन्त. कुर्वन्विति नियोज्य आशिषो वाचयित्वा
पूजास्थान द्विहस्तमात्र गोमयेनानुलिप्य स्वस्तिकग्रहयमादि*
रङ्गवल्लीभिः कृत्वा तत्पूर्वतो होमार्थं चतुरस्र हस्तमात्र कुण्डं
समन्ततश्चतुस्त्रिंशद्गुणविस्तारोक्तेधमेखलात्रययुतं पश्चिमतो मध्ये
अश्वत्थदलसङ्काशयोनि सम्पाद्य मण्डपकल्पोक्तप्रकारेण अष्टभिः
वाक्यैः स्थण्डिले नक्षत्रदेवतापूजा कुर्यात् । देवस्येयानदेशे शत-
च्छिद्रं शुक्लवस्त्रावृतं वृद्धकलयादाग्नेयादिकोणेष्वोपधीषु चतुरः
कलयाश्च प्रतिष्ठाप्य प्रतिमाशुद्धयं पञ्चानृतैराध्यायस्त्रः३ दधि-
क्रावुः § शुक्लमसिष्णु मधुवाता ॥ स्वादु पवस्त्रेति** मन्त्रैः क्रमेण
क्षीरदध्याज्यशर्कराभिः स्नापयित्वा तेषां मध्ये मध्य आपो द्वि-
ष्टेति वारुणस्नपनमन्त्रजप कृत्वा आवाहनादि वस्त्रान्त पूजयेत् ।

* द्वारजये इत्यत्र द्वारजये इति ख पुस्तके पाठ ।

† पद्मादि इति क पुस्तके पद्मादि इति ख-पुस्तके पाठ । रावणसङ्गतौ ।

‡ मन्त्रोऽयं ६० पृष्ठ प्रदर्शित ।

§ दधिप्रावो अकारिष जिष्वीरजस्र वालिन ।

सुरभिषो मुष्ठाकरन् प्रच आयूषि वारिषन् स्नाता ॥ (११ च ११ म यजु १)

॥ शुक्लमसि न्योदिरसि तेओऽसि । (११ च ११ म. यजु १)

॥ मधु वाता अतायते मधु चरन्ति सिन्धव । माधीर्न सन्तोषधीर्नधु नक्तमुतो
पयो मधुमत्पार्ष्णिं वरुच । मधु क्षीरं न पिता मधुमातो वनस्पतिर्भुमानस्तु सूर्यो
माधीर्गावो भवन्तु न । (११ च १७ म यजु १)

** स्वादु पवस्त्र दिव्याय नान्यने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम् ।

स्वादुर्भिवाय वरुणाय वायवे वृहस्पतये मधुमान् च दाम्य । (१८ म, ८५ च, १५ च ।)

अथ कलशाराधनम् ।

भाक्तलशेषुः सर्वे समुद्राः१ स्थोना दृष्टिविः२ इवति भीमः३
प्र वो यज्ञेपुग स हि रत्नानि॥ तत्सवितुः४ गन्धद्वारा११ माप्य-
यस्त्रः५ दधिकावः६ शुक्लमलिगग मधु वाताः॥ सादुः

• आकलशेषु भावति पविने पविष्यते ।

उक्थेयं ब्रह्म कर्ते । (६ म. १० सू. ४ शब्द ।)

† सर्वे समुद्रा सरितस्तीर्णानि कलशदा नदा ।

आमानु मम मानस्ये दुरितचयकारणा । आग्नेदिग्नजगद्योषि ।

‡ स्त्रीणा दृष्टिवि नो भवाद्युषा निवेदनी ।

यच्छान् मर्म सुप्रदा अप न प्रीयुषदधम् ॥ (११ अ. ११ म. पञ्च ।)

§ इवति भीमो ब्रह्मसविष्यता ब्रह्मे शिखानो हरिषी विषयव ।

आ योगि सीम सुकृत निरीदति गन्धवी लम्बवति निर्णयव्ययी ।

(६ म. ७० सू. ७ शब्द ।)

॥ प्र वो यज्ञेऽ देवसन्तो चर्चन् आवा नवीभि पविनी इष्ये ।

येना ब्रह्माण्डसुमानि विना किमन्विषन्ति यमिनी न माया ।

(७ म. ४३ सू. १ शब्द ।)

॥ स हि रत्नानि दास्यते सुवाति सविता भव ।

त भाव विषयीकृते । (३ म. ८३ सू. १ शब्द ।)

•• तत्सवितुर्दर्शय भर्गो देवस्य चीमहि ।

श्रियो यी न मचीदयान् । (१ अ. १५ म. पञ्च ।)

†† मन्त्रोऽय २७ पृष्ठे प्रदर्शित ।

‡‡ मन्त्रोऽय ६८ पृष्ठे प्रदर्शित ।

§§ मन्त्रोऽय ७९ पृष्ठे प्रदर्शित ।

॥ मन्त्रोऽय ७२ पृष्ठे प्रदर्शित ।

॥ मन्त्रोऽय ७९ पृष्ठे प्रदर्शित ।

पवस्त्रः॥ काण्डात्काण्डात्॥ या ओषधीः॥ रोषधयः संवदन्तः॥ इति
मन्त्रक्रमेण स्थापनजलासैक-सप्तसृक्तिका-पञ्चपल्लव त्वयत्रगोमूत्र-
गोमयचीरदध्याज्यमधुदूर्वाधान्यशतौषधि-फलपुष्प-गन्धाक्षतानि
दत्त्वा इमं मे वरुण॥ तत्त्वायामि॥ त्वं नो अग्नेः॥ स त्वं नो
अग्नेः॥ इति वरुणमावाह्य अर्चयित्वा पूर्वोक्तजपान् पुरुष-
सूक्तं॥ कद्रुद्रायेति॥ च यथाक्रममनुजपांश्च कारयित्वा ततः

● मन्त्रीऽथ ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† ऋगिष ११ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुर्न पुरा ।

मनैतु बभूवामह शत भामानि सप्त च ॥ (१० म. ८८ सू. १ ऋक् ।)

§ ओषधयः सप्तदश सीमेन सह राज्ञा ।

इमे कृषीति माक्रवन् राजन् पारयामसि ॥ (१० म. ८८ सू. ११ ऋक् ।)

¶ इममे वरुण, शुधी इव मया च सङ्गव ।

तामवसुराचके ॥ (११ ऋ. १ म. यजुः ।)

॥ मन्त्रीऽथ १८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

●● तन्नी ऋषे वरुणस्य विद्वान् देवस्य देवी अदयासिहीडाः ।

यजिहो ब्रह्मन्म, शोयचानी नित्रा देवासि प्रभुसुभ्यस्वत् ॥ (११ ऋ. १ म. यजुः ।)

†† स तन्नी ऋषेऽवमी भवीतो नैदिहो अस्मा उपसी मृष्टी ।

अवयस्य नी वरुणं ररायो नोहि सहीकं सुहवी न एषि ॥ (११ ऋ. ४ म. यजुः ।)

‡‡ सङ्घर्षीर्षा इति सूक्त ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

पुरुष एवेदं सर्वं यज्जुव वस्य यद्व्यम् ।

उतामृतलक्ष्मिनामी यदग्ने नातिरोहति ॥ (११ म. ८८ सू. १ ऋक् ।)

§§ श्री कद्रुद्राय प्रचेतसे भीड्हुडमाय तव्यसे ।

वोचेम शतमं इदे ॥ अग्नेदिनप्रवर्धयिषि ।

कुण्डेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं अययित्वा आन्यभागान्तेऽन्वारब्धाभ्यां
समिदाज्याभ्यामष्टाभिर्वाक्यैश्चरुव्रीहिभ्यां यजमानस्य मृत्युर्नश्यतु
आयुर्वहेतामिति व्याहृतिभिर्द्वावयित्वा जपादिव्रह्मविसर्ज्जनान्ते
ऋत्विग्भिः सहाचार्यैः स्वस्वकलयमादाय शुभप्रदेशे दम्पती उप-
वेश्य तयोः शिरःसमीपे हृदयकलयमवगृह्य सुरास्त्वामिति ॥

- ० श्री सुरास्त्वामभिविचक्षु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
वासुदेवी जगन्नाथसया रुद्रर्षयो विष्णु ।
प्रद्युम्नकामिन्दुश्च भवन्तु विष्णोराय ते ।
आष्टण्डकोऽग्निर्भगवान् यमी ते निधतिक्षया ॥
वदण एवमथैव यमाध्यक्षसया शिव ।
ब्रह्मया सहिता सर्वे दिक्पाला धाम्नु ते रुद्रा ॥
पुष्टिर्लक्ष्मीर्भुतिर्मेधा कीर्तिं ब्रह्मा क्रिया मति ।
बुद्धिर्लज्जा वज्र शान्तिस्तुष्टि चान्विच मातर ।
एतास्त्वामभिविचक्षु देवदेव्य समानता ।
आदित्यवन्दनः भीमो बुधो जीवसितार्कजा ॥
सहास्त्वामभिविचक्षु राहुं केतुं च यद्विंशति ।
देवदानवमन्त्रमवधराचस्यजना ॥
क्षत्रयो मुनयो गावी देवमातर एव च ।
देवपात्यो दुर्मा नाभा देवाद्याक्षरसां नथा ॥
अक्षाणि सन्ध्याश्चाणि राजानो वाहमानि च ।
भीषधानि च सन्ध्याणि फालसादयवाच वै ॥
मरित समरा जैलाक्षीर्वाणि जलदा नदा ।
एते त्वामभिविचक्षु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

शुक्लादिब्रह्मकर्मणि ।

समुद्रज्येष्ठाः॥ शची वातः॥ पवमानः सुवर्जनः इत्येतैरनुवाकै-
रभिषिच्य दम्पती प्रहृतवासासि धारयित्वा आज्यावेक्षणपात्र
सम्पाद्य रूप रूपःमित्याज्य विलोक्य ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिण-
माज्यपात्र सन्त्यज्य अथ पिण्डकार्पासक वलीयकमादाय बीज-
गर्भमन्त्रमुच्चार्य मृत्युस्वरूप ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिणाक दत्त्वा
नीराजनमनुभूय गृह्य प्रविश्य आचार्यब्रह्मादित्विग्न्य फल प्रति-
गृह्य तेषां दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय प्रतिमादानं कृत्वा दश-
दानानि कृत्वा पङ्कदीनान्धकपणजनान् सन्त्यज्य शतं पञ्चाशत्
पञ्चविंशति वा ब्राह्मणान् भोजयेदेव सर्वारिष्टशान्तिर्भवती-
त्याह भगवान् बौधायनः ।

इति बौधायनीये शान्तिकाण्डे रजोदर्शनशान्तिखण्डः ।

० मन्त्रीये ६१ पृष्ठ प्रदर्शित ।

† शची वात पवमानः सुवर्जनः इत्येते ।

अथ कनिष्ठसद्वेव पर्वन्वी अभिषेकः ॥

(१६ अ. १० म. पृष्ठ १)

‡ रूप रूप प्रतिरूपी भूय

तदस्य रूपं प्रतिपद्यते ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते

युक्ता तस्य हरयः शवादयः ॥

(६ म. ४७ सू. १८ सूक्त १)

अथ वीधायनोक्तशान्त्युपयोगीनि तैत्तिरीयशास्त्रोक्तानि
सर्व्वनचत्राणामष्टौ वाक्यान्मुच्यन्ते ।

ॐ अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः

नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् ।

इदमासा विचक्षणं

हविरासं जुहोत नः ॥

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः

यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्व्वा ।

स कृत्तिकाभिरभिसंघसानः

अग्निर्नो देवः सुविते दधातु ॥

प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी

विश्वरूपा वृद्धती विप्रभातुः ॥ १ ॥

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु

यथा जीवेम शरदः सवीराः ।

रोहिणी देव्युदगात्पुरस्तात्

विश्वा रूपाणि प्रतिमोदमाना ॥

प्रजापतिं हविषा बर्चयन्ती

प्रिया देवानामुपधातु यज्ञम् ।

सोमो राजा मृगशीर्षेण आगन्

शिव नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ॥

आप्यायमानो बहुधा जनेषु

रेतः प्रजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति
 प्रियं राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् ।
 तस्मै ते सोम हविषा विधेम
 शत्र एधि ह्रिपदे शं चतुष्पदे ॥
 आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति
 श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियाणाम् ।
 नक्षत्रमस्य हविषा विधेम
 मा नः प्रजां रीरिपन्नेति वीरान् ॥
 हेतौ रुद्रस्य परिणो हृषत्तु
 आर्द्रानक्षत्रं लुपता हविर्नः ॥ १ ॥
 प्रसुचमानौ दुरितानि विखा
 अपाय शः सन्नदतामरातिम् ।
 पुनर्नो देव्यदितिः सृणोतु
 पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् ॥
 पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वे
 पुनः पुनर्व्वो हविषा यजामः ।
 एवा न देव्यदितिश्नर्वा
 विखस्य भर्त्तुर्जगत् प्रतिष्ठा ॥
 पुनर्व्वसू हविषा वर्द्धयन्ती
 प्रियं देवानामप्येतु पाथः ॥ ४ ॥
 वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः
 तिथं नक्षत्रमभिसम्बभूव ।

श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः
 दिगो नु सर्वा अभयं नो असु ॥
 तिथ्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः
 बृहस्पतिने. परिपातु पयात् ।
 दाधिता द्वेयो अभयं लणुतान्
 सुवीर्यस्य पतयः स्वाम् ॥
 इदं सर्पेभ्यो हविरनु जुटम्
 आग्नेया येषामनुयन्ति चेत ॥ ५ ॥
 ये अन्तरिक्षं पृथिवीं चियन्ति
 ते नः सर्पाः सो हवमागमिष्ठा ।
 ये रोचने सूर्येऽस्यापि सर्पाः
 ये दिव्य देवीमनुसञ्चरन्ति ॥
 येषामाग्नेया अनुयन्ति कामं
 तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमञ्जुहोमि ।
 उपहृताः पितरो ये मघासु
 मनोजवसु सुकृतः सुकृत्वाः ॥
 ते नो नघचे हवमागमिष्ठाः
 सधाभिर्यज्ञं प्रयत जुपन्ताम् ॥ ६ ॥
 ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धा
 येऽमुं लोकं पितरं चियन्ति ।
 यांय यियामुच न प्रविश
 मघासु यज्ञं सुकृतं जुपन्ताम् ॥

गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वम्
 तदर्थमन्वरुणमित्रचारु ।
 तं त्वा वयं सतितारु सनीनाम्
 जीवा जीवन्तमुपसंविशेम ॥
 येनेमा विश्वा भुवनानि सञ्चिता
 यस्य देवा अतुसयन्ति चेतः ॥ ७ ॥
 अर्यमा राजा जरस्तु विष्णान्
 फल्गुनीनामृषभो रोरवीति ।
 श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
 तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् ॥
 असाभ्य क्षत्रमजरु सुवीर्यं
 गोमदश्ववदुपसन्नु देह ।
 भगो ह दाता भग इन्द्रदाता
 भगो देवीः फल्गुनीराविवेश ॥
 भगस्येत्तं प्रसवं गमेम
 यत्र देवैः सधमादं मदेम ॥ ८ ॥
 आयातु देवः सवितोपयातु
 हिरण्यवेन सुवता रथेन ।
 वहन् हस्तु सुभगं विश्व नापसं
 प्रयच्छन्तं पपुरिं मुख्यमच्छ ॥
 हस्तः प्रयच्छ त्वमृतं वसीयः
 दक्षिणेन प्रतियुज्जीम एनत् ।

दातारमद्य सविता विदेय
 यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम् ॥
 त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्रां
 शुभम् ससं युवतिं रोचमानाम् ॥ ८ ॥
 निवेशयन्नृताश्चर्ष्याप्य
 रूपाणि पिपशन् भुवनानि विष्वा ।
 तन्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टा
 तन्नक्षत्रं भूरिदा असु मघ्नम् ॥
 तन्नः प्रजा धीरवतीप्यु सनीतु
 गोभिर्नो अश्वैः समनतु यज्ञम् ।
 वायुर्नक्षत्रमभ्येति निष्वा
 तिग्मशूद्रो वृषभो रोरुषाणः ॥
 समीरयन् भुवना मातरिष्वा
 अप देवापि नुदतामरातीः ॥ १० ॥
 तन्नो वायुस्तदु निष्वा शृणोतु
 तन्नक्षत्रं भूरिदा असु मघ्नम् ।
 तन्नो देवास्तो अनुजानन्तु कामं
 यथा तस्मिं दुरितानि विष्वा ॥
 दूरमस्मच्छन्वो यन्तु भीताः
 तन्नो वायुस्तदुरितानि विष्वा ।

तदिन्द्राग्नी कथुतां तद्विशाखे
 तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् ॥
 पथात्पुरस्तादभयन्नो अस्तु
 नक्षत्राणामधिपत्नीं विशाखे
 श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
 विपूचः शशूनपबाधमानौ
 अपशुधं नुदतामरातिम् ।
 पूर्णा पथादुत पूर्णा पुरस्तात्
 उन्नम्यतः पौर्णमासी जिगाय ॥
 तस्यां देवा अधिसंवसन्तः
 उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ।
 पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोपाः
 पौर्णमास्युदगाच्छीममाना ॥
 आप्याययन्ती दुरितानि विम्बा
 उरुं दुष्टां यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥
 चित्रभानुर्यजमाने दधातु
 हविर्नः पाययेतो जुपन्ताम् ।
 चेतो मदेम रीचमानामराती-
 गोपौ यज्ञम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ऋध्यास्य हव्यैर्नमसोपसद्य
मित्रं देवं मित्रघ्नेयं नो असु ।
अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः
शतं जीवेम शरदः सवीराः ॥
चित्र नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात्
अनूराधास इति यहदन्ति ।
तन्मित्र इति पयिभिर्देवयानैः
हिरण्ययेर्विततैरन्तरिक्षे ॥
इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति
यस्मिन् वृषं वृषतूर्व्यं ततार ॥ १ ॥
तस्मिन्वयममृतं दुहानाः
क्षुधन्तरिम दुरितिं दुरिष्टिम् ।
पुरन्दराय वृषभाय धृष्यवे
आपाङ्गाय सहमानाय मौदुपे ॥
इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना
उरुह्वणीतु यजमानाय लोकम् ।
मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय
पराधे तु निर्हतिः पराचा ॥
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम्
अहर्भूयादयजमानाय मद्यम् ॥ २ ॥

अहर्ना अद्य सुविते दधातु
 मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति ।
 पराचीं वाचा निर्ऋतिं नुदामि
 शिवं प्रजायै शिवमस्तु मङ्गलम् ॥
 या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः
 या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।
 यासामापादा अतुयन्ति कामं
 ता न आपः शण्डस्योना भवन्तु ॥
 याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः
 याश्च वैशन्तीकृत प्रासचीर्याः ॥ १ ॥
 यासामापादा मधु भक्षयन्ति,
 ता न आपः शण्डस्योना भवन्तु ।
 तन्नो विश्वे उपशृण्वन्तु देवाः
 तदापादा अभिर्क्षयन्तु यज्ञम् ॥
 तत्रचत्रं प्रयतां पशुभ्यः
 क्षपिर्दृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् ।
 शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः
 कर्मकृतः सुकृतो वीर्यावतीः ॥
 विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः
 आपादाः काममुपयन्तु यज्ञम् ॥ ४ ॥
 यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्
 यमुश्च लोकमिदम् च सर्वम् ।

तन्नो नक्षत्रमभिजिदिद्विजित्य
 त्रियं दधात्वद्वितीयमानम् ॥
 उभौ लोकौ ब्रह्मणा सञ्चितमौ
 तन्नो नक्षत्रमभिजिदिद्विष्टाम् ।
 तस्मिन् वयं पृतनाः सञ्जयेम
 तन्नो देवास्तो अनुजानन्तु कामम् ॥
 शृण्वन्ति योणाममृतस्य गोपा
 पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् ॥ ५ ॥
 मही देवी विष्णुपत्नीमजूर्या
 प्रतीचीमेनाऽहविया यजामः ।
 चेधा विष्णुरुदमायो विचक्रमे
 मर्षी दिवं प्रयिषीमन्तरिक्षम् ॥
 तच्छीषेति अथ दृष्टमाना
 पुण्यं लोकं यजमानाय कृण्वती ।
 अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः
 चतस्रो देवीरजरा. अविष्टाः ॥
 ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात्
 सवत्सरीणममृतं कृण्वन्ति ॥ ६ ॥
 यज्ञं न पान्तु वसवः पुरस्तात्
 दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः ।
 पुण्यं नक्षत्रमभिषविशाम
 मानो अरातिरघशऽसागन् ॥

चक्षस्य राजा वरुणोऽधिराजः
 नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः ।
 तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः
 शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः ॥
 यज्ञघ्नो राजा वरुण उषयातु
 तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः ॥ ७ ॥
 तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्युपाश्वं
 दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेपजानि ।
 अज एकपादुदगात्पुरस्तात्
 विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः ॥
 तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ।
 विभ्राजमानः समिधान उग्रः
 भान्तरिक्षमरुद्ददगन्द्याम् ॥
 तं सूर्यं देवमजमेकपादं
 प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्वे ॥ ८ ॥
 अहिर्बुध्नियः प्रथमा न एति
 श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् ।
 तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः
 प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्वे ॥
 चत्वार एकमभिकर्म देवाः
 प्रोष्ठपदास इति यान् वदन्ति ।

ते बुध्नियं परिपद्यए सुवन्तः
 अहिं रचन्ति नमसोपसद्य ॥
 पूषा रेवत्यन्वेति पन्थां
 पुष्टिपती पशुपावाजवस्वी ॥ ८ ॥
 इमानि हव्या प्रयता जुषाणा
 सुगैर्नी यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 क्षुद्रान् पशून् रचतु रेवती नः
 गावो गो अश्वामन्वेतु पूषा ॥
 अन्नं रचन्ती बहुधा विरूपं
 वाजए सनुतां यजमानाय यज्ञम् ।
 तदग्निनावश्वयुजोपयाताए
 शुभं गमिष्यौ सुयमेभिरश्वैः ॥
 स्र नक्षत्रए हविषा यजन्ती
 मध्वा सम्पृक्ती यजुषा समक्ती ॥ १० ॥
 यौ देवाना भियजौ हव्यवाहौ
 विश्वस्य दूतावन्तस्य गोपौ ।
 ती नक्षत्र जुजुषाणोपयातां
 नमोऽग्निभ्यां क्षुमोऽश्वयुग्भ्याम् ॥
 अयपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 तदयमो राजा भगवान्विचष्टाम् ।
 लोकस्य राजा महतो महान् हि
 सुगं नः पन्थ्यामभयं क्षणीतु ॥

यस्मिन्नचने यम एति राजा
 यस्मिन्नेनमभ्यपिञ्चन्त देवाः ।
 तदस्य चित्रं हविषा यजामः
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥
 ततार मद्य प्रासचीर्या यान्तु
 यच्चं याचए स्वस्ति देवा अनुयन्ति ।
 सर्वं वाजवस्यौ समुत्तौ
 देवास्त्रीणि च ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथैषां मन्त्राणां त्यागाः ।

अग्नये स्वाहा । अतिताभ्यः स्वाहा । अश्विन्यै स्वाहा ।
 दुलायै स्वाहा । नितान्यै स्वाहा । भयन्यै स्वाहा । मेघयन्यै
 स्वाहा । वषट्मन्यै स्वाहा । सुपुण्डीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

प्रजापतये स्वाहा । रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा ।
 प्रजाभ्यः स्वाहेति ॥ २ ॥

सोमाय स्वाहा । सुगशीर्षाय स्वाहा । इन्द्रकाभ्यः स्वाहा ।
 श्रीपथीभ्यः स्वाहा । रात्र्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ३ ॥

रुद्राय स्वाहा । आर्द्रायै स्वाहा । पित्रमानायै स्वाहा ।
 पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ४ ॥

अदित्यै स्वाहा । पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा ।
 प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

वृहस्पतये स्वाहा । तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय
स्वाहेति ॥ ६ ॥

सर्पेभ्यः स्वाहा । आश्विपार्थ्यः स्वाहा । दन्द्शूकेभ्यः
स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितृभ्यः स्वाहा । सघाभ्यः स्वाहा । नघाभ्यः स्वाहा ।
गदाभ्यः स्वाहा । दन्वतीभ्यः स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथर्वे स्वाहा । फल्गुनीभ्याए स्वाहा । पशुभ्यः स्वा-
हेति ॥ ९ ॥

भगाय स्वाहा । फल्गुनीभ्याए स्वाहा । शैष्ठ्याय स्वा-
हेति ॥ १० ॥

सवित्रे स्वाहा । हस्ताय स्वाहा । ददती स्वाहा । दृषती
स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा । प्रतिगृभ्यते स्वाहेति ॥ ११ ॥

स्वद्रे स्वाहा । वित्राय स्वाहा । चैत्राय स्वाहा । प्रजायै
स्वाहेति ॥ १२ ॥

वायवे स्वाहा । निष्ठायै स्वाहा । कामचाराय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यै स्वाहा । कालाय स्वाहा । गत्यै स्वा-
हेति ॥ १४ ॥

मित्राय स्वाहा । अनुराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इन्द्राग्निभ्याए स्वाहा । विशाखाभ्याए स्वाहा । शैष्ठ्याय
स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्राय स्वाहा । ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्यैष्ठाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

: प्रजापतये स्वाहा । * मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वा-
हेति ॥ ३ ॥

षट्भ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । अनप-
जय्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा । अभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहा ।
॥ अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विश्वे स्वाहा । ओषायै स्वाहा । शोकाय स्वाहा ।
शुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसुभ्यः स्वाहा । अविष्ठाभ्यः स्वाहा । अशाय स्वाहा ।
परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

वरुणाय स्वाहा । शतभिषजि स्वाहा । भेयजेभ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥

अजायैकपदे स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ।
ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ १० ॥

अहये स्वाहा । बुध्न्याय स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ११ ॥

पूणे स्वाहा । रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ १२ ॥

अश्विभ्यां स्वाहा । अश्वयुग्भ्यां स्वाहा । योत्राय
स्वाहा । अतुत्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमाय स्वाहा । भरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अमावस्यायै स्वाहा । कामाय स्वाहा । गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इति नक्षत्रमन्त्राः ।

अथेदमाकृतम् । यत्र कर्मणि अनेके सजातीयाः प्रयोगा-
उपलभ्यन्ते—यथा रजोदर्शनशान्तिके कर्मणि विष्णुधर्मोत्तरोक्तः
प्रयोग एकः, शौनकोक्तो द्वितीयः, बौधायनोक्तस्तृतीयः—तत्र
कर्तुरिच्छया अन्यतरप्रयोगोऽनुष्ठानव्यः, ब्रीहियवशास्त्रवत् ।
यदा शौनकोक्त ऋग्वेदिनाम् । बौधायनोक्त आपस्तम्बादि-
तैत्तिरीयाणाम् । तत्तच्छास्त्रोपरि शौनकादीनां प्रवृत्तेः ।
विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तप्रयोगस्तु इतरेषां शास्त्रिणाम् । पुराणस्य
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः । अथवा यस्मिन्देशादौ यः प्रयोग-
आचारविषयीभूतः स एव तत्र सर्वैरनुष्ठेयः । सर्वशास्त्रा-
प्रत्ययमेकं कर्मेति जैमिनिसिद्धान्तात् । यत्र महाप्रतिबन्ध-
निवृत्तिद्वारा महाफलहेतवोऽनेके विजातीयाः प्रयोगा उप-
लभ्यन्ते—यथा प्रजोत्पत्त्यर्थं रुद्रस्नानबन्धाभिषेकविष्णुश्राद्धादयः
—तत्र , प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगानुष्ठानतारतम्यमवगन्तव्य-
मित्यास्तां विस्तारः ।

अथ गर्भाधानविधानम् ॥

रजोदर्शनानन्तरमाद्यदिवसचतुष्टयं पर्व्यादि च त्यक्त्वा रात्रौ स्त्रियं सकृद्वच्छेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

पौड्यशर्तुर्निशाः स्त्रीणां ताम्रं शुक्लां संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्व्याद्याद्यातस्तथ वर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं घामां मघां मूलश्च वर्जयेत् ।

यस्त इन्दौ सकृत्पुच्छं लक्ष्णं जनयेत्पुमान् ॥

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षाः प्रयत्नतः ॥

स्कान्देऽपि ।

ऋतुकालाभिगमनं धर्मोऽयं गृहिणां परः ।

स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्ययथा भवेत् ॥

दिवाभिगमनं पुंसामनावृथं परं मतम् ।

यावाच्चःसर्वपर्व्याणि यद्वाच्छाज्यानि धीमताः ।

तत्र गच्छन् स्त्रियं मोक्षादर्थान्प्रयवते परात् ॥

ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः ।

• अथ गर्भाधानविधानं यत्-चित्रितपुस्तके अथ वदद्यान्निमित्तं पाठो दृश्यते, इत्यनेन च तस्य मन्त्राः, प्रथमाद्याः, तथापि यत्-चित्रितपुस्तकयोः पाठस्यैवान् एवादेव वा रजो-प्राधान्यादिवशादधिक्यं पुस्तकवद्वत्, 'पाठ एव चतुर्धितेऽप्याभि', नास्ति 'जान्' यो वद-द्यान्मूलता, यन्तरमिव तस्मै वदन्माचनान् ।

स सदा ब्रह्मचारीह विज्ञेयः स गृह्याश्रमी ॥

ऋतुः षोडश्याभिन्यस्तस्रस्तासु गर्हितः ।

पुत्रास्तास्तपि युग्मासु अयुग्मासु च कन्यकाः ॥

भवन्तीति श्रेयः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सर्पाश्विमघमूलेन्द्रपौण्ड्रं गर्भो विगर्हितः ।

श्रीकामसु त्वजेश्वरीं पञ्चम्यामुत्तराचये ॥ इति ।

अथ तन्त्रलक्षणम् ।

अवर्णं रोहिणीं हस्तां चातुराधोत्तराचयम् ।

स्वातीं शतभिषक् श्रेष्ठां निषेके फल्गुदाः श्रुताः ॥ इति ।

उत्तराचयस्य विहितनिषिद्धत्वादिकल्पः ।

तथा ।

नास्त्रातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्तलाम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न शुर्विणीम् ॥

गर्भिणीगमननिषेधः, यस्यासादूर्द्धम् । आरभ्य सहस्रान्नासाच्च
गच्छेद्गर्भिणीं स्त्रियमिति वचनात् ।

बह्वीनां पक्षीनामृतयौगपद्ये गमनक्रममाह देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

तीर्थमृतुस्तयौगपद्ये सति असवर्णासु वर्णक्रमेण गच्छेत् सवर्णासु
तु विवाहक्रमेण । यदा तु काचिदपुत्रा अन्याः पुत्रवत्प्रसूता
तामग्रतो गच्छेदिति पाराशरमाधवीये व्याख्यातम् ।

तथा ।

हावेतावशुची स्नातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्नादशुचिः पुमान् ॥

ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

ऋतुं विना यदा गच्छेच्छौचं भूवपुरीषवत् ॥

इति स्नातातपः ।

एवमृतुकाले भगच्छतो दोषमाह स एव ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

स चाभ्येति न सन्देहो भ्रूणहत्यास्मृताङ्गती ॥ इति ।

ऋतावुपेयात् सर्व्वत्र वा प्रतिपिबवर्जमिति गौतमस्मरणात् ।

अत्र कर्मणि इतिकर्त्तव्यताविशेषस्तु स्वस्वस्नादवगन्तव्यः ।*

इत्यनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते गर्भाधानविधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

तृतीये गर्भमासे तिष्येयेति ।

* अत्र पुंसवेदेकैर्घातेनैकाद्यैः सुरतं यदि ।

मरुति अतुरं पुंसं विप्रं वान्दसनीयं च ॥

इत्येकः श्लोकोऽधिको य-विक्रियपुस्तके दृश्यते, परन्तु अत्र प्रकरणादुपयोगिताभावोऽप्य

अधीनिधार्त्तं कृतम् ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ पुसवन पुरा स्रन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा
यदह पुसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येतेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

कुर्यात्पुसवन प्रसिद्धिपये गर्भे तृतीयेऽथवा
मासि स्कीततनौ तुपारकिरण पुष्येऽथवा वैष्णवे ।
द्वित्वात्कर्कटक नृयुग्ममवलाभान्येषु युग्मे त्रिथौ
शुद्धे नैधनधात्रि शुक्रमशभृद्विष्मन्त्रिणा वासरे ॥

नैधनमष्टमस्थानम् । विदुषः । तृतीये मासि गर्भे यदि
प्रसिद्धिपयो न स्यात् तदा चतुर्थे पुसवन कुर्यादित्यर्थः ।
तथाच जातूकर्णम् ।

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुसवन भवेत् ।
व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहायवा ॥ इति ।

द्वितीये वा तृतीये वा इति मासस्य प्राधान्येन विहितत्वाद्गुरु
शुक्रमीढ्यादावपि तत्रैव कार्यम् ।

तथाच वृहस्पति ।

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्व गुरुशुक्रयोः ।
न दोषकृतदा मासलक्षणो बलवानिति ॥

मलमासेऽपि कार्यमित्याह यमः ।

गर्भे वार्धुपिके भृत्ये यावत्कर्णेषु मासिके ।
सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमास विवर्जयेत् ॥

विश्वादर्शेऽपि ।

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मभानुमासिकम् ।

नित्यमास्यधिके तत्तु सर्वं देवादि चोत्तरे ॥ इति ।

पूर्ववचने गर्भे इति सामान्यनिर्देशाद्वर्माधानेऽपि न दोषः ।

तथैव शिष्टाचाराच्च ।

अत्रापि इतिकर्तव्यताविशेषः स्वस्वशास्त्रातोऽवगन्तव्यः ।

इति पुंसवनविधानम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

तत्राश्वलायनसूत्रम् ।

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसेति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमे गर्भे पष्ठेऽष्टमे वेति ।

आश्वलायनकारिकापि ।

चतुर्थे गर्भमासे स्वाक्षीमन्तोन्नयनक्रिया ।

पष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीति सूत्रान्तरविधानतः ॥

पूर्वपूर्वस्यासम्भवे पष्ठे मासे यदा अष्टमे भवेदिति । इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्त्तते स्त्रीसंस्कारत्वात् । सीमन्त उच्चीयते यस्मिन् कर्मणीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । नन्वयं गर्भसंस्कारो ज्ञायते । एवं गर्भमाधेहीत्याश्वलायनसूत्रदर्शनात् । सत्यं तथापि नावर्त्तते आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत्सीमन्तोन्नयनमिति समाख्याबलात् ।

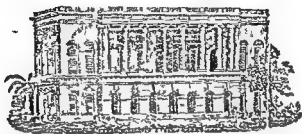
BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1046.

विधानपारिजातः ।

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

EDITED BY

PANDITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOL. I, FASCICULUS II

CALCUTTA

PRINTED BY ÇAÇIBHŪ-ANA KĪTIRATNA BHATṬĀCĀRYA
AT THE GRIÇĀ VIDYĀRATNA PRESS,
24, GRIÇĀ VIDYARATNA'S LANE,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1903.

सकृत् कृतसंस्काराः सोमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वं संस्कृतो भवेत् ।

नावर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥

इति हारीतस्मरणाच्च । सोमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासी-
त्यापस्तम्बसूत्राच्च ।

कार्णाजिनिस्तु आप्रसवात्कर्मकारलमाह ।

गर्भलम्भनमारभ्य यावच्च प्रसवस्तदा ।

सोमन्तोन्नयनं कुर्याच्छुद्धस्य वचनं यथा ॥ इति ।

मासोऽत्र सौरसावनयोरन्यतरो ग्राह्यः ।

कालविधानेऽपि ।

चतुर्थपष्ठाष्टममासभाजि

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सोमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुवलिच्च कुर्यात् ॥ इति ।

चतुर्थे सावने मासि पष्ठे वाप्यथवाष्टमे ।

इति च वासिष्ठे ।

शौनकाच्च ।

शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्थे दिवाकरे ।

तिथ्यः पुनर्वसुर्हस्तोऽनुराधः श्रवणोऽश्वयुक् ॥ इति ।

अत्रापि प्रयोगविधिः स्वस्त्यसूत्रादवगन्तव्यः ।

सर्व्वत्रोऽसि कुमार त्वं प्रसादाच्छङ्करस्य वै ।

रुद्रस्नानं विधानेन ब्रूहि कस्य कथं भवेत् ॥

स्कन्द उवाच ।

मृतवत्सा तु या नारी दुर्भगा ऋतुवर्जिता ।

या सृते कन्यकां बन्धा स्नानमासां विधीयते ॥

अष्टम्यां वा चतुर्दश्यामुपवासपरायणा ।

ऋती शुद्धे चतुर्थेऽङ्गि प्राप्ते सूर्यदिनेऽथवा ॥

नद्योस्तु सङ्गमे कुर्यान्महानद्योर्विशेषतः ।

शिवास्तयेऽथवा गोष्ठे विविक्ते वा गृहाङ्गने ॥

आहितान्नि द्विज शान्तं धर्मं च सत्यशालिनम् ।

स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रौद्रकर्मणि ॥

ततस्तु मण्डपं कुर्याच्चतुरस्त्रमुदकप्रवम् ।

बह्वचन्दनभाष्यञ्च गोमयेनानुलेपितम् ॥

तन्मध्ये स्तितरजसा सम्पूर्णं पद्ममालिखेत् ।

मध्ये तस्य महादेवं स्थापयेत्कर्णिकोपरि ॥

दद्याद्दलेषु नन्द्यादींश्चतुर्णुं विधिपूर्व्वकम् ।

इन्द्रादिलोकपालांश्च दलेष्वग्रेषु विन्यसेत् ॥

देवीं विनायकञ्चैव स्थापयेत्तत्र पार्थिव ।

दत्तार्घ्यं गन्धं पुष्पञ्च धूपं दीपं गुह्योदनम् ॥

भक्ष्यान्नानाविधान्दद्यात्फलानि विविधानि च ।

चतुष्पतीष्वपि भृङ्गारमश्वत्थदलभूषितम् ॥

भृङ्गारं कलत्रम् ।

एकैकं विन्यसेद्ब्रह्मन् सर्वोपधिसमन्वितम् ।
 मण्डपस्य चतुर्दिक्षु दद्याद्भूतबलिनतः ॥
 आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यं मण्डपस्य समीपतः ।
 अग्निकार्यं शुभे कुण्डे पचपुष्पैरलङ्क्यते ॥
 लवणं सर्पिषा युक्तं घृतेन मधुना सह ।
 मा न स्तोत्रेण शुद्धयार्कतहोमे नवग्रहे ॥
 द्वितीयस्याग्निकार्यस्य कर्त्ता च ब्राह्मणो भवेत् ।
 रुद्रजाप्यकृदाचार्यं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 सितवस्त्रपरीधानं सितमात्यविभूषितम् ।
 शोभयेत्कङ्कणैः कण्ठैः कर्णशेष्टाङ्गुलीयकैः ॥
 मण्डपस्य समीपस्यो जपेद्ब्रह्मन्विमत्सरः ।
 यावदेकादशगुणाः पुनरेव जपेत्तु तान् ॥
 देवमण्डलवत्कार्यं द्वितीयं मण्डलं शुभम् ।
 तस्य मध्ये तु सा नारी खेतपुष्पैरलङ्किता ॥
 खेतवस्त्रपरीधाना खेतगन्धानुलेपना ।
 सुखासनोपविष्टान्तामाचार्यी रुद्रजापकः ॥
 अभिषिञ्चेत्ततश्चैनामर्कपत्रपुटाम्बुना ।
 अच्छिद्राण्यनूनानि स्नानार्थं विनियोजयेत् ॥

• मा न स्तोत्रे तनये मा न आयुषि मा नो मोषु मा नो चक्षुषु रीरिष ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधोर्हविषान्तच्छर्द्धिं सा इवामहे ॥

(१६ अ. १६ म. यजुः १)

† गुणा इत्यत्र यदा इति हेमाद्रिपाठः ।

चतुःषष्टिऋचेनैव ॥ रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्त वर्षाणां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्षाणामृचामित्वर्थः । तासां चतुषष्टिसंख्यानामेकादशज्ञत्वः
पठितानामियं संख्या ।

अच्छिद्रेषेति† मन्त्रेण स्नामार्थं विनिवेशयेत् ।

अश्वस्यानाङ्गजस्यानादल्मीकात्सङ्गमाद्भुदात् ॥

वेश्याङ्गनाङ्गाजसूयाङ्गोष्ठादानीय वै रुदम् ।

सर्व्वौषधी रोचनाञ्च नदीतीर्थोदकानि च ॥

एतत्प्रक्षिप्य कलशे शिवसन्ने सुपूजिते ।

आपादतलकेशान्तं कुक्षिदेशे विशेषतः ॥

सर्व्वार्ङ्गं जैपयेद्गतया पुगीला काचिदङ्गना ।

रुद्राभिजतेन ततः स्नापयेत्कलशेन ताम् ॥

तोयपूर्णाष्टकलशैरश्वत्थदलपूरितैः ।

सर्व्वतोदिक्स्थितैः पद्यात्स्नापयेत्कलशाक्षतैः ॥

• नमस्ते रुद्र सन्धवे सती त इवैव नमः ।

नमस्ते अम्भु धन्वने वाङ्मनासुते ते नमः ॥

या त इषु शिवतमा शिव यमूव ते धनुः ।

त्रिधा शरण्या वा तव तया नो रुद्र शङ्कय ॥

इत्यादिकाश्चतुःषष्टिर्चण्डो यजुर्वेदस्य षोडशाध्याये (चन्द्राध्याये वा) श्रव्याः ।

† अच्छिद्रेण पवित्रेण सूप्लक्ष रश्मिभिः । देवीरापो अवेगुषो अवेगुषो अये
इतमय यज्ञ नयताम यज्ञपतिं५८ सुधातु यज्ञपति देवयुवम् । (१च. ११म. षष्ठः ।)

इन्द्रादिभ्यो बलीन् दत्त्वा कुम्भान् संसृगश्चेकादशावृत्त्या रुद्रान्
जपेत् । तस्मिन् काले ब्रह्मा पद्मादान्नेभ्यः दिशि कुण्डे
स्थण्डिले वा अग्निमुपसमाधाय दधिमधुघृतोपेतं लवणमाहुति-
परिमितं मानस्तोत्रेति मन्त्रेण अष्टोत्तरशतवारं नवग्रहहोम-
पूर्वकं जुहुयात् । तत आचार्यो देवमण्डलवन्मण्डलान्तरं कृत्वा
तत्र यजमानदम्पती खेतवस्त्रावृतौ उपवेश्य पूर्वोदिकलशोदकेन
रुद्राध्यायस्य एकैकमन्त्रं सुक्ता* अर्कपत्रपुटगृहीतेनाभिपिचेत्
चतुःपष्टिमन्त्रविभागेन । एवमेकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्त-
शतानि भवन्ति । इयं संख्या वाजसनेयिशाखायानेव सम्भवति ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण‡ इत्यर्कपत्रग्रहणमन्त्रः ।

अथ रुद्रकलशोदकेन समष्टित्वासम्बर्षाधिगोरोचनादियुतेन
आपादतलकेशान्तं विशेषतः कुचिदेशे अभिपिचेत् । ततो
मण्डपस्य अष्टदिक्स्थापिताष्टकलशोदकैरभिपिचेत् । एवं स्नात्वा
स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तरं परिधाय आचार्याय सुवर्णादि
दक्षिणात्वेन दत्त्वा होमकर्त्रे पयस्विनी गौर्देया अन्येषाञ्च भूयसी
दक्षिणा देया । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति भविष्योत्तरपुराणोक्तं रुद्रस्नानविधानम् ।

* मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† नमस्ते रुद्र मन्त्रे इत्यादीनां १०१ पृष्ठे प्रदर्शितानां अन्ताध्यामिकैकमित्यर्थः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बोधायनाचार्योक्तद्रष्टानविधानं प्रयोगेणोच्यते ।

उदगयनादौ गुरुशुक्राम्नादिरहिते शुद्धे मासि शुक्लपक्षे ऋतुकाले विशेषतस्तथेऽङ्गि षष्ठ्या चतुर्दश्या वा रविवासरे वा शुभनक्षत्रे चन्द्रताराद्यानुकूल्ये कार्यम् । इदं चतुर्विधबन्ध्यात्वे भवति, विशेषतो ऋतापत्यत्वेऽप्येवम् । इदञ्च महानद्योर्नद्योर्वा अशोषसङ्गमे सङ्गममात्रे वा कार्यम् । तत्र पूर्वं कर्त्ता सभाय्यो दीर्घायुः सुपुत्राद्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरूप-दुरित-निरासार्थं यथाशक्ति प्रायश्चित्तमनुतापयुक्तः कुर्यात् । तत्र फलतारतम्याव-गतदुरिततारतम्येन षड्ब्रह्मव्यवसायीव्यरूपं चान्द्रायणक्षत्राति-क्षत्ररूपं वा द्रव्यहोमतीर्थस्नानभोजनादिप्रत्याम्नायैर्वा कार्यं सम्योपदिष्टम् । ततः श्रीरुद्रप्रौढ्यर्थं कृष्णामेका धेनुं ग्रन्थोप-स्कारयुतां दद्यात्, तत्राशक्तौ श्वं तदहमयुतं या गायत्रीजपं तद्दशभिः तिलहोमञ्च कुर्यात् । एवं क्षतशुचिः सभाय्यो यज-मानः प्रागुक्ते काले देशे च क्षतनित्यक्रिय आसनोपविष्ट-आचान्तो भूतशुद्धिपूर्वकं प्राणानामस्य देशकालौ स्मृत्वा—मम सभाय्यस्य दीर्घायुः सुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मनि अन्यजन्मनि वा कृतेन षष्टकापर्व्यादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन वा परदेहेण वा गुरुदेहेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा रक्षापङ्कजणेन वा वस्त्रवियोजनेन वा पित्रमातृदेहेण वा अन्येन

एवं स्नात्वा स्नापकाय दद्याद्वां काञ्चनतथा ।
 होतुरेवात्र निर्दिष्टा दक्षिणा गौः पयस्विनी ॥
 ब्राह्मणानामथान्येषां स्वशक्त्या मुनिपुङ्गव ।
 गोवस्त्रकाञ्चनादीनि दत्त्वा दत्त्वाः समापयेत् ॥
 कृतेनानेन विप्रेन्द्र रुद्रज्ञानेन भाभिनी ।
 सुभगा कान्तिसंयुक्ता बहुपुत्ता च जायते ॥ •
 सर्वेष्वपि हि मासेषु ब्राह्मणानुमतो शुभम् ।
 तस्मादवश्यं कर्तव्यं पुद्गान् स्त्री सुखमुच्छति ॥

या स्नानमाचरति रुद्रमिति प्रसिद्धं
 श्रुतान्विता द्विजवरानुमतौ नताङ्गी ।
 दोषान्विहत्या सकलान् स्वशरीरभाजो
 भर्तुः प्रिया भवति भारत जीववत्सा ॥

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे भविष्योत्तरपुराणोक्त-

रुद्रज्ञानमूलवाक्यानि ।

अथास्य षष्टप्रयोगः । यस्यां कस्याचिदष्टस्यां चतुर्दश्यां वा
 सम्भारान् सम्भृत्य चतुर्थेऽङ्गि तदुच्चाताया सूर्यवारे वा नदी-
 सङ्गमं गत्वा तदभावे शिवालयादिकमुपेत्य पुण्याङ्गं वाचयित्वा
 आहिताग्न्यादियुष्मविशिष्टं द्विजमाचार्यत्वेन वृत्वा ब्रह्माण्डं
 वृणुयात् । अथाचार्योऽष्टहस्तं चतुरस्रं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये
 श्वेतरजसा अष्टदलपद्ममालिख्य ब्रह्मादीन् मण्डलदेवांस्तत्रावाह्य

• दत्त्वा इत्यत्र सम्मानिते हेमाद्रिपाठः ।

† अथ कर्तव्यदमूषम् ।

इन्द्रादिभ्यो वलीन् दत्त्वा कुम्भान् संस्रग्नेकादशावृत्त्या रुद्रान्
जपेत् । तस्मिन् काले ब्रह्मा पश्चादाग्नेयां दिशि कुण्डे
स्थण्डिले वा अग्निमुपसमाधाय दधिमधुष्टतोपेतं सवणमाहुति-
परिमितं मानस्तोतेऽति मन्त्रेण अष्टोत्तरयतवारं नवषड्विंशोम-
पूर्वकं जुहुयात् । तत आचार्यो देवमण्डलवन्मण्डलान्तरं कृत्वा
तत्र यजमानदम्पती ज्वेतवस्त्रावृत्तौ उपवेश्य पूर्वोदिकलशोदकेन
रुद्राध्यायस्य एकैकमन्त्रमुक्त्वा† अर्कपत्रपुटगृहीतेनाभिपिचेत्
चतुःषष्टिमन्त्रविभागेन । एवमेकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्त-
शतानि भवन्ति । इयं संख्या वाजसनेयिशाख्यायामिव सम्भवति ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण‡ इत्यर्कपत्रग्रहणमन्त्रः ।

अथ रुद्रकलशोदकेन सप्तवृत्तिकासर्वोर्वधिगोरोचनादियुतेन
आपादतलकेशान्तं विशेषतः कुक्षिदेशे अभिपिचेत् । ततो
मण्डपस्य अष्टदिक्स्थापिताष्टकलशोदकैरभिपिचेत् । एवं स्नात्वा
स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तरं परिधाय आचार्याय सुवर्णादि
दक्षिणात्वेन दत्त्वा होमकर्त्रे पयस्विनी गौर्देया अन्येषाञ्च भूयसी
दक्षिणा देया । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति भविष्योत्तरपुराणोक्तं रुद्रस्नानविधानम् ।

* मन्त्रोऽयं १०० वृत्ते प्रदर्शितः ।

† मन्त्रे रुद्र मन्त्रे इत्यादीनां १०१ वृत्ते प्रदर्शिताः।

‡ मन्त्रोऽयं १०१ वृत्ते प्रदर्शितः ।

अथ बोधायनाचार्योक्तुरुद्रस्नानविधानं प्रयोगेणोच्यते ।

उदगयनादौ गुरुशक्रास्तादिरहिते शुद्धे मासि शुक्लपक्षे
 षष्ठ्युक्ताले विमेषतद्यतुर्थेऽङ्गि षष्टम्या चतुर्दश्यां वा रविवासरे वा
 शुभनक्षत्रे चन्द्रताराद्यानुकूल्ये कार्यम् । इदं चतुर्विधवन्ध्यात्वे
 भवति, विमेषतो मृतापत्यत्वेऽप्येयम् । इदञ्च महानद्योर्नद्योर्वा
 • पयोथसङ्गमे सङ्गममात्रे वा कार्यम् । तत्र पूर्व्वं कर्त्ता
 सभाय्यौ दीर्घायुः सुपुत्रायुत्पत्तिप्रतिबन्धकरूप-दुरित-निरासार्थं
 यथाशक्ति प्रायश्चित्तमनुतापयुक्तः कुर्यात् । तत्र फलतारतम्याव-
 गतदुरिततारतम्येन षड्विध्यव्यवसायव्यवसाय-चान्द्रायणकृच्छ्राति-
 कृच्छ्ररूपं वा द्रव्यहोमतीर्थवास्त्राभोजनादिप्रत्याभ्यायैर्वा कार्यं
 सभ्योपदिष्टम् । ततः श्रीरुद्रमीत्यर्थं क्षणामेकां धेनुं यत्तयोप-
 स्कारयुतां दद्यात्, तत्रायत्नी चर्चं तद्वैमयुतं वा गायत्रीजपं
 तद्दशाक्षरं तिलहोमञ्च कुर्यात् । एवं कृतशुद्धिः सभाय्यौ यज-
 मानः प्रागुक्ते काले देशे च कृतनित्यक्रियं प्रासनोपविष्ट-
 प्राधान्ती भूतशुद्धिपूर्व्वकं प्राधानायम्य देशकालौ स्मृत्वा—मम
 सभाय्यस्य दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मनि
 अन्यजन्मनि वा कृतेन षष्टकापर्वादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन
 वा परदेहेण वा गुरुदेहेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा
 रक्षापहरणेन वा वस्त्रविधौजनेन वा पिष्टमाष्टदेहेण वा अन्येन

वा दुष्टकर्मणा उत्पन्नचतुर्विधबन्धात्त्वान्यतमबन्धात्त्वदोषनिरास-
 दारा तथा स्त्रियां कुचिगतदोषघाताघातान्यदुष्टस्त्रीचैनाच्चल
 स्पर्शदोष तदेकासनाशनशय्यादि जनितदोषादि सर्वसन्ततिप्रति-
 वन्त्यनिरासदारा च उमासहितश्रीरुद्रप्रीत्या दीर्घायुष्मत्-
 सुपुत्रादिसन्तत्यवास्यर्थं बोधायनीकविधिना रुद्रकलशस्नानाख्य
 कर्म करिष्ये—इति सङ्ख्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमाहका-
 पूजननान्दीयाहानि सङ्ख्यपूर्वकं कुर्यात् । एतानि कृत्वा वा
 प्रधानसङ्ख्यं कार्यं । तत आचार्यं ब्रह्मर्त्विग्वरणं करिष्ये
 इति सकलनाम्नान् प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ब्राह्मणा सन्तु मे शस्ता पापान्पान्तु सदा हिता ।

वेदानाञ्चैव दातारस्त्रातार, सर्वदेहिनाम् ॥

जपैर्यज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधै पुन ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च त्वत्सर्वं याजका कृता ॥

येषा देहे स्थिता वेदा पावयन्ति जगन्नयम् ।

ते मा रक्षन्तु सततं जपयज्ञैर्व्यवस्थिता ॥

ततश्च ।

आहिताग्निं हिज शान्तं धर्मं च सत्यशालिनम् ।

स्नानार्थं प्रार्थयेदेन निपुण रुद्रकर्मणि ॥

इति लक्षणयुक्तमाचार्यं वृणुयात् । ततो ब्रह्मणं कृत्वा एका-
 दश ऋत्विजो वृणुयात् । तत सर्वान् मधुपर्कवस्त्रालङ्कारा-
 दिभिर्यथाशक्तिं पूजयेत् । तत आचार्यादिसहितो यजमानो

मण्डपं प्रविशेत् । ततः सर्त्विगाचार्यं सङ्कल्पपूर्वकं सप्तक्षणे
मण्डपे कूटे वा ऐशान्या सर्वतोभद्रं निद्रतोभद्रमष्टदलं वा
प्रत्येकं द्वादशः रचयित्वा तत्समीपे परितो मङ्गलार्थं सप्त
धान्यानि निधाय रक्षोघ्नः भित्वाद्यैर्वेदमन्त्रैः —

यदत्र संस्थितं भूतं स्यान्मात्रित्वं सर्वदा ।

स्यान्त्यक्ता तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचा सर्वतो दिशम् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समावहे ॥

इति पुराणमन्त्राभ्याश्च मण्डपान्तं सर्वतः सर्पपान् विकीर्य पञ्च
गव्येन शुची यो हव्येतृचेनऽभ्युक्ष्य मण्डपपूजा विधाय आसने
उपविश्य भूतशुद्धादिकामात्मरक्षाकृत्वा यीरुद्रं ध्यायन् ।

आराधितो मनुष्यैस्त्व सिद्धिर्देवासुरादिभिः ।

आराधयामि भक्त्या त्वा मा गृह्णाण महेष्वर ॥

• द्वादशं सिद्धान्तीति क पुस्तके पाठः ।

† मण्डलार्थमिति क पुस्तके पाठः ।

‡ रक्षोघ्नं वलगङ्गर्तं रक्षणीम् । इदमष्ट तं वलगङ्गुलिरामि य मे निद्रतो
यमसातो निषद्याम । इदमष्ट तं वलगङ्गुलिरामि य मे सलानी यमसमातो निषद्याम ।
इदमष्ट तं वलगङ्गुलिरामि य मे सवन्धुर्धमसवन्धुर्विषद्याम । इदमष्ट तं वलगङ्गुलिरामि
य मे सलानी यमसजातो निषद्याम । सरङ्गलां किरामि । (पृष्ठ २३ स पञ्च ।)

§ प्रथो यो हव्या मय्य वचोमाप् हविर् हिनीम्यभरार् हविष्य ।

अन्तेन सत्यसदसाध आत्मन्युजिज्जानान् यद्यप्य पावकाः ॥

(गीतायन २३ पृष्ठे ।)

इति सम्यार्थ इन्द्रादिदिक्पानान् प्रणवादिनमोऽन्तैस्तत्त्वाम-
मन्त्रैरोमिन्द्राय नम इत्यादिरूपैर्नत्वा मच्ची योऽरिति भूमिं
स्पृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः इति यवान् चिम्रा भाकलश्रेष्ठिविति
क्षालितान् कस्तुर्यांस्तत्र निधाय इमं मे गङ्गेऽ इति तीर्थजले-
नापूर्य्य तत्र गन्धद्वारागमिति गन्धं ओषधयः संवदन्त इति यवान्
या ओषधीरिति सम्बोषधीः काण्डाकाण्डाऽदिति दूर्वाः याः
फलिनीरिति फलं स्योना पृथिवीरिति सप्तमृदः पञ्चत्येवऽऽ
इति पञ्चपल्लवान् स हि रत्नाजीतिगणः पञ्चरत्नानि हिरण्यरूपः॥

* मच्ची यो इति यो च न इति चर्त्तं निमित्तताम् ।

पिप्रता नी मरभमि ॥ (८५. ११५. यणु ।)

† मन्त्रोऽय ७४ इति प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽय ७१ इति प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽय ६८ इति प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽय १० इति प्रदर्शितः ।

|| मन्त्रोऽय ७४ इति प्रदर्शितः ।

●● मन्त्रोऽय ११ इति प्रदर्शितः ।

†† ता फलिनी या अकला अनुया याच पृथिता ।

ब्रह्मवतिमृताया ना मुक्त्यप्युक्तवः ॥ (११५. ८८५. यणु ।)

‡‡ अमिद ७१ इति प्रदर्शितः ।

§§ अनुय्यो नी निपदन पथे नी वसतिपूया ।

मीमान् इल्लिसासव वसन्वण पूरवम् ॥ (१०५. ८७५. १५५. १)

¶¶ अमिद ७१ इति प्रदर्शितः ।

|| हिरण्यरूपं स हिरण्यरूपं वपा न पाते दुर्हिरण्यरूपं ।

हिरण्यरूपानिर्वोर्निर्वया हिरण्यदा ददत्तमथैः ॥ अमदिमप्यन्यथि ।

इति च द्विरण्यं चिन्ता ध्रुवा सुवासाः इति रक्तसूत्रेणावेष्ट्य पूर्णां
दर्शयति† धान्यपूर्णानि वंशपात्राणि कलशेषु स्थापयित्वा
कलशस्य मुखे विष्णुरित्यादिना‡ कलशेषु देवतीर्थान्यावाह्य
देवदानवसंवादे§ इत्यादिना पूर्वप्रयोगपठितेन कलशान्
सम्प्रार्थ्य समुद्राद्भूमिर्गिरिति कलशजले समुद्रं भावयित्वा कलश-
मुखे ब्रह्मजज्ञान॥मिति ब्रह्मायम् मध्ये इदं विष्णु॥रिति
विष्णुम् कण्ठे नमः शङ्खदे॥११॥ चेति चन्द्रम् मुखे इन्द्राग्नी

* ध्रुवा सुवासा परिवीत पात्रान् स च येषाम् भवति जायमान ।

त धीराश्च कवयश्च शक्ति स्त्राभ्या मनसा ईश्वरम् ॥

(१५. ८८, ८८७.)

† पूर्णां दत्त्वि परावत सुपूर्णा पुनरावत ।

वयस्य दिक्तीक्ष्णावहा इवमूर्त्तौ प्रतक्षता ॥ (३५ ४८५ यजु. १)

‡ विष्णुर्वीर्यं कल्पयतु लल्ल हवाणि विष्णुवतु ।

वासिष्ठतु वजापतिर्धाता यमो दधातु वै स्वाहा ॥ श्रुग्भदिब्रह्मवर्षेति ।

§ मन्त्रीऽय १०३ इति प्रदर्शित ।

॥ मन्त्रीऽय ६१ इति प्रदर्शित ।

॥ ब्रह्मजज्ञान मयम पुरस्तादिहीनत सुवची येन चान् ।

सु सुध्या उदमा यस्त दिक्ता सुतय धीनिमसतय विन ॥

(१२५. १५. यजु. १)

०० इदं विष्णुर्विचक्रमे तेषा निदधे पदम् ।

समुद्रमस्त पाप्सुरे स्वाहा ॥ (३५. १४५. यजु. १)

†† नमः शङ्खे च चन्द्रपतये च नमः स्याय च भीमाय च मनोऽये वषाय च हरे
वषाय च मनो हन्ते च हनोऽसे च मनो हवेभ्यो हरिदेवेभ्यो नमस्तदाय ॥

(१६५. ४०. यजु. १)

आगतमितीन्द्राग्नी यमेन दत्तमिति यमस्य इपे त्वो-
 ज्ज्वेति सर्वत्र देवान् आदिप्रदस्येति सूर्यम् विवृत-
 यद्युगारिति परमेष्ठिनश्च पार्श्वयोर्नमोऽस्तु सूर्येभ्य इति सर्पान्
 पूर्वं अग्निमीले ॥ इति ऋग्वेदम् दक्षिणे इपे त्वोज्ज्वेति यजु-
 ज्वेदम् पश्चिमे अग्न आयाहीति सामवेदम् उत्तरे शन्नो
 देवीतिरित्यथर्ववेदम् मध्ये च तत्सवितुर्वरेण्यं गायत्री

* इन्द्राग्नी आगतः सुत गोभिर्नमो वरेण्यम् । अथ वात धियेविता ॥

उपयाम गहीतोऽहीन्द्राग्निर्भाता ॥ अथ ते गोभिरिन्द्राग्निर्भाता ॥

(७च ११म. यजुः)

† यमेन दत्तं चित एनमाशुनमिन्द्र एषं ब्रध्मो अभ्यतिष्ठत् ।

अमर्षो अथ रत्नानामष्टभ्याम् सूर्यादन्नं वसवो निरतत ॥ (१८च. १२म. यजुः)

‡ इपे त्वोज्ज्वेता वायवस्य देवो वः सविता प्रापेवतु वेदतमाय खद्येभ्ये ।

(१च. १म. यजुः)

§ आदिप्रदस्य रेतसो ज्योतिषमग्निं वासरम् ।

परी यदिध्यते दिवा ॥ अयम्वेदिप्रदस्येति ॥

¶ विवृतयद्युगार विवृतीमुखी विवृतीवाहुवत विवृतस्याम् ।

स वाहुर्भातमिति सत्यतपैर्वावाभूमी जनयन् देव एक ॥

(१०च. १८म. यजुः)

॥ अग्निमीले पुरोहित यमस्य देवमग्निजम् ।

हीतार रत्नपातयम् ॥ (१च. १६. १छक्)

●● अथ आयाहि वीतये अचानो हव्यदातये । निहीता सन्निवर्हिदि ।

(६च. १६च. १०छक्)

†† मन्त्रोऽयं २० वृत्ते प्रदर्शितः ।

‡‡ मन्त्रोऽयं ०२ वृत्ते प्रदर्शितः ।

न्यसेत् । ततः पूर्वाद्यष्टदिक्षु इन्द्रादिमन्त्रैस्तुष्टामभिर्वा इन्द्रा-
दीनष्ट देवान् न्यस्य काण्डात्काण्डादिति* दूर्वा वक्षीः शिरसि
निक्षिपेत् । ततो वंशपात्रेषु अष्टदक्षयुतानि वस्त्राणि संस्थाप्य
तत्र निष्क-तदर्द-तदर्दमुवर्णनिर्मिता अशक्तौ वज्रावरसुवर्ण-
निर्मिताः श्रीरुद्रप्रतिमा द्वादशान्युत्तारणपञ्चासृताभिपेक्षपूर्वकं
संस्थाप्य तासु आत्मा वदन्तु हरयः† इति श्रीरुद्रमावाहयेत् ।

अथ सद्योजातं प्रपद्यामि‡ इत्यासनम् । सद्योजाताय वै
नमो नम इति पाद्यम् । भवे भवे नातिभवे‡ भवस्व मामित्यर्घ्यम् ।
भवोज्जवाय नम इत्याचमनीयम् । वामदेवाय नम आपो हि ष्ठा-
द्यैव॥ स्नानम् । तत आचमनं दत्त्वा अष्टभिर्वस्त्रमाणैर्मन्त्रैस्तुर्प-
येत् । ॐ भवं देव तर्पयामि । ॐ शब्दं देव तर्पयामि । ॐ
रुद्रं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं
देव तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ भीमं देवं
तर्पयामि । ॐ महान्तं देव तर्पयामि । ततो ज्येष्ठाय नम
इति वस्त्रम् । तूष्णीमाचमनम् । त्रैष्ठाय नम इत्युपवीतम् ।
रुद्राय नम इत्यलङ्कारम् । कालाय नम इति गन्धम् । कल-
विकरणाय नम इति पुष्पम् । बलविकरणाय नम इति धूपम् ।

* अद्विध ३२ पृष्ठे प्रदात्रता ।

† आत्मा वदन्तु हरयो उपपन्न सीमसीतये ।

इन्द्र तां सुरपथसः । (१ अ. १६५. १५५५)

‡ प्रपद्यामिति न पुनश्चे पाठः ।

§ अनादिभवे इति आत्मानन्दतरङ्गिण्यां पाठः ।

¶ २० पृष्ठे प्रदर्शिते ।

वनाय नम इति दीपम् । वनप्रमथनाय नम इति नैवेद्यम् ।
तूष्णीमाचमनम् । सर्वभूतदमनाय नम इति ताम्बूलम् ।
मनोमनाय नम इति टचिष्णम् ।

केचित्तु सद्योजातमिति प्रतिष्ठाप्य सद्योजातायेत्यासनम् ।
भवे भवे इति पाद्यम् । भवोद्भायेति स्नानमष्टभिस्तर्पणम् ।
ल्येष्टायेत्यावसनम् । येठायेति मधुपर्कम् । कालायेति
गन्धम् । कलविकरणायेति पुष्पम् । सर्वभूतदमनायेति
धूपम् । मनोमनायेति दीपम् । भवोद्भायेति नैवेद्यामित्यादी-
न्याहुः ।

-अथाष्टपुष्पाञ्जलयः ।

भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । रुद्राय
देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । उषाय देवाय नमः ।
इशानाय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । महते देवाय
नमः । अथास्याघोरतनूरघोरेभ्योऽथ घोरेभ्य इत्युपतिष्ठेत् ।

ततो नमस्कारः ।

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।

शरणं भव भूतेषु करुणाकर शङ्कर ॥

हर शम्भो महादेव विश्वेशामरवत्सलम् ।

शिव शङ्कर सर्वान्मन्त्रोक्तकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्वाय महादेवाय ते नमः ॥ इति ।

ततः प्रार्थना ।

राजसेन स्वयं ब्रह्मा सात्त्विकेन स्वयं हरिः ।
 तमसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितम् ॥
 नमामि त्वां विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोऽस्तु ते ।
 त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यमुमादेर्हार्दधारिणे ॥
 विशूक्तधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ।
 पिनाकिने नमस्तुभ्यमीदृष्टमाय ते* नमः ॥
 नमामि त्वां महादेव पतये त्वां नमाम्यहम् ।
 भोक्ता भोग्यं त्वमेवेष्ट भक्तानां शर्मादः स्वयम् ॥
 सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहधारकः ।
 सुनीनां सुक्तिदाता च भक्तानां भुक्तिदः स्वयम् ॥
 यदृच्छया सर्वमिदं त्वामभ्येति च याति च ।
 नान्यस्य विजयं दातुं शक्तिरस्ति त्वया विना ॥ इति ।

ततः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वर ।
 इत्यात्मानं निवेदयेत् । ततः कमलस्य पूर्वोद्यष्टदलेषु इन्द्रादी-
 नष्टलोकपालान् सम्पूज्य चन्द्रादिबलिमुपहृत्य प्रार्थयेत् ।
 इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे लोकपालास्तथैव च ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुहणाः ॥
 ते सर्वे पूजिताः शान्तिं प्रयच्छन्तु सुखानि च ।
 बलिदानादिना तुष्टाः प्रयच्छन्तु यथेष्टितम् ॥ इति ।

* भीदुष्टमाय इत्यत्र भीदुष्टमायैवि संपुलके पाठः ।

ततः सर्वे प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा यजमानस्य आयु-
षत्सुपुत्रादिसन्तत्यवात्यर्थं रुद्रैकादशिन्या जपं सङ्कल्प्य साधारण-
न्यासान्ते विशेषन्यासं कुर्युः । यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः सद्योजातं प्रपद्यामिति० पठित्वा ॐ भूर्भुवः
स्वरोऽष्टदशाय नमः । ॐ भूर्वामदेवायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोऽष्टशिरसे स्वाहा । ॐ भूरघोरेभ्य इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोऽष्टशिखायै वषट् । ॐ भूस्तत्पुरुषायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् ऋषिचाय ह्रम् । ॐ भूरीगानायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् नेत्रत्रयाय वीषट् ।

ॐ भूस्त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जन्तूर्वाकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः स्वरोम् करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फडिति
विन्यस्य एवमेव कलशेषु न्यसेत् ।

ततो राजसेन स्वयं ब्रह्मा इत्यादिना शक्तिरस्ति त्वया विना
इत्यन्तेन१ पूर्वोक्तेन मन्त्रपट्केन देवं स्तुत्वा स्वस्वकलशान् स्पृष्ट्वा
शुभं ध्यायन्तः प्रत्येकं रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा राजसेन स्वयं ब्रह्मा
इत्यादिना मन्त्रपट्केन पुनः स्तुत्वा च समापयेयुः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

हीनो विभक्तिवर्णैश्च व्यञ्जनैश्च स्वरैस्तथा ।

जपो मे क्षम्यतां देव प्रसादं कुरु किङ्करे ॥

१ ० प्रपद्यामित्यत्र प्रपद्यामीति ख-प्रसङ्गे पाठः ।

महाब्रह्मर्षो यो मे न्यूनो वाप्यधिकोऽपि वा ।

सर्वः सम्पूर्णतां यातु त्वमसादात् सदाशिव ॥ .

। यदचरपदभ्रष्टं भाषाहीनञ्च यद्वेत् ।

तत्सर्वं सम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इति ।

तत आचार्यः कुण्डे स्थण्डिले वा स्वशाखोक्तविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य तूर्णो निर्व्यापादिना चरुं पक्ता अज्यभागान्तं कृत्वा तिलचर्वाण्यैः प्रतिद्रव्यं जपदशांशेन होमं कुर्याद्वत्विभिः सह ।

अथाचार्यादीनां द्वादशैकादशिनोजपे रूपाणि शतं द्वात्रिंशच्च भवन्ति । तद्दशांशे त्रयोदश रूपाणि । द्वे रूपे, चवशिष्टे । तद्दशांशोऽष्टाचत्वारिंशत् । मन्त्रविभागपक्षे प्रतिरूपं नमस्ते इत्यादि पञ्च पुनर्नमस्ते इत्यादि पञ्च इत्येवं दश । सर्वाहुतयोऽष्टाचत्वारिंशत् पक्षे षट्शतानि चतुर्विंशतित्वा । अचवशिष्टरूपद्वयाहुतयो दश । चमकाहुतयश्चतुर्दश । एवं सर्वा मिलिता आहुतयो द्वयोऽन्यूनसार्धषट्शतानि भवन्ति । एतावान् प्रतिद्रव्यं होमः ।

अत्राप्यशक्नौ षोडशधादिपञ्चाशयत्नेन होमः शक्नौ तु प्रतिमन्त्रपक्षेण होमः कार्यः । प्रतिमन्त्रपक्षेऽचवशिष्टरूपद्वयस्य दशांशः प्रतिरूपं सप्तदश सप्तदश इत्येवं चतुस्त्रिंशत् ।

तत एकादशशतसंख्यैरर्कपत्रैर्मूलमन्त्रेण होमः कार्यः । मूलमन्त्रस्य परमैष्टी ऋषी रुद्रो देवता पंक्तिश्छन्दः होमादौ विनियोगः । अथास्य न्यासः । परमैष्टिने ऋषये नम इति शिरसि ।

पञ्चये हृन्दसे नम इति मुखे । रुद्राय देवतायै हृदये नम इति
 शिखायाम् । शम्भवे नमः शिरसि चेति ललाटे । मय इति
 नेत्रयोः । भव इति श्रोत्रयोः । चेति नासिकायाम् । नम
 इति मुखे । शङ्करायेति ग्रीवायाम् । चेति हृदये । मय
 इति जठरे । स्करायेति नाभौ । चेति श्रोष्ठोः । नम इति
 कक्ष्याम् । शिवायेत्यूर्वोः । शिवतरायेति जानुनोः । चेति
 पादयोः । नमः शम्भवे चेति हृदवे । मयो भवे चेति
 शिरसि । नमः शङ्करायेति शिखायाम् । मयस्करायेति कव-
 चाय हुम् । नमः शिवायेति नेत्रत्रयाय वीपट् । नमः शिव-
 तरायेत्यस्त्राय फट् ।

इति न्यासपूर्वकं पूर्वोक्तहोमं कृत्वा स्निष्टकृदादिपूर्णा-
 भुतिपर्यन्तं कृत्वा च आचार्यादयो गन्धाद्युपचारै रुद्रस्यो-
 त्तरपूजां कृत्वा अभिषेकार्थं रुद्रं प्रसाद्य अग्नेरुत्तरतश्चतुरस्रं
 स्वस्तिकोपेतं मण्डलद्वयं कृत्वा तत्र उदुम्बरकाष्ठपीठद्वये परि-
 हिताहतश्चेतवस्त्रौ दम्पती प्राप्नुस्वामुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख-
 स्तिष्ठन्तश्चतुरधिकसप्तशतार्कपत्रै रुद्रैकादशिन्या मूलमन्त्रेण
 च अभिषिष्येयुः । अथ वाजसनेयिनां रुद्राध्यायस्य चतुःषष्टि-
 कण्डिकात्मकत्वात् तस्यैव एकादशाहत्या चतुरधिकसप्तशत-
 संख्या भवन्ति । चतुःषष्टिप्रकारसु । नमस्तेन षोडश । नमो

• स्कराय इत्यत्र स्क्रन्दायेति व-पुच्छके पाठः ।

† नमस्ते इर सेयो-चिबे नमस्ते अस्तुर्चिबे ।

चत्वारिंशे चक्षुषपन्तु देवय, यावन्ती चक्षुषं शिवी भव ॥ (१६५. २०. म. यजुः ।)

हिरण्यवाहवेः पञ्च । नम उष्णीषिणेः पञ्च । नमस्तत्रभ्यः पञ्च । नमो ज्येष्ठायः पञ्च । नमः सुत्यायः पञ्च । नमः पार्यायेति॥ पञ्च पञ्चः । द्रापे चम्बसोऽष्टादशेति । एतस्य एकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्तशतानि भवन्ति । तेन चैकैकेन मन्त्रेण एकैकार्कपञ्चेष्टाभिपिष्ट पञ्चाणि त्वज्युः ।

● नमो हिरण्यवाहवे उष्णीषे दिवाच पतये नमो नमो उष्णीषे हरिकेशेभ्यः पद्मान्पतये नमो नमः श्यामराय त्रिषीरते पद्मोन्मात्पतये नमो नमो हरिकेशायाः पद्मोत्तिने पुष्टान्पतये नमः । (१६च. १७म. यजु ।)

† नम उष्णीषिणे निरिचराय कुन्तुचान्पतये नमो नमः इन्द्रभ्यो चम्बसिभ्यश्च नमो नमः चातमान्भ्यः प्रतिदधानिभ्यश्च नमो नमः चायन्भ्योऽप्यदभ्यश्च नमः । (१६च. १९म. यजु ।)

‡ नमस्तत्रभ्यो रघवाभ्यश्च नमो नमः कुशाभ्यश्च जम्बाभ्यश्च नमो नमो निपादेभ्यः पुष्टिभ्यश्च नमो नमः त्रिषीभ्यो नवमुभ्यश्च नमः । (१६च. १७म. यजु ।)

§ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूषन्नाय चापरन्नाय च नमो मज्जमाय चापगम्भाय च नमो जघन्नाय च बुध्नाय च । (१६च. १९म. यजु ।)

¶ नमः सुवाय च पद्माय च नमः क्षान्नाय च मोक्षाय च नमः कुक्ष्याय च सरस्वाय च नमो मादेवाय च वैश्वनाय च । (१६च. १७म. यजु ।)

॥ नमः पार्याय चापार्याय च नमः शरराय चापरराय च नमोऽप्याय च कुक्ष्याय च नमः जघ्नाय च बुध्नाय च । (१६च. १९म. यजु ।)

●● च पञ्च इत्येव पाठो ब्रूः । पञ्चपञ्चति पाठे यजुः पञ्चपञ्चति पञ्चसंज्ञा-
दिस्थापने ।

†† द्रापे चम्बस्येति हरिद्वीपधीहितः । चायान्नायान्मादेवाय पद्मान्मादेवाय
माय न हिद्य मायनम् । (१६च. १७म. यजु ।)

अन्येषामापस्तम्बादीना मूलमन्त्रेणैव तावदावृत्तेन अभिषेकः
इति बौधायनसम्प्रदायः ।

ततः कलशस्थपक्षवैरागः शिशानः इति सूक्तेन आप्याय-
स्वेति सोमसूक्तेन† यदद्य कचेत्यादिभिः‡ पावमानौभिः§ रापो-
हिष्ठेत्यादिभिः॥ समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिः॥ सहस्राक्षमिति
सूक्तेन॥ सुरास्वामित्यादि पौराणैर्मन्त्रैः††याभिपिच्य शिवं
शिवमिति वदेयुः । इह तु आचार्योऽन्यान्यर्कपत्राणि गृह्णो-
यादित्येके । ऋत्विज एव अर्कपत्रैरैकादशिन्याः‡‡ अभिपिच्येयुः,
आचार्यस्तु पक्षवैरागः शिशान इत्यादिसूक्तैरभिपिच्येदित्यन्ये । ७

ततः सर्वोपधिभिः सप्तशृङ्गि, नवा उभयकूलशृङ्गा च सर्वा-

। * चाय शिशानो उपमा न भीमो घनाचन आभनययचोनान् ।

सप्तशृङ्गो निमिष एतनोर अतं सेना अजयत् शकामिन्द्र ॥

(१०७. ११म. यजु ।)

† सूक्तमिदं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ यदद्य कच उपहन् उदगा अभितूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशि ।

(११७ १५म. यजु ।)

§ १८ पृष्ठ प्रदर्शिताभिः ।

॥ २० पृष्ठ प्रदर्शिताभिः ।

॥ ६९ पृष्ठ प्रदर्शिताभिः ।

॥ १८ पृष्ठ प्रदर्शितम् ।)

†† ७५ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

‡‡ एकादशिन्या वद्रेकादशिन्या इत्यर्थः । सा च एकादशशतं समवस्य दद्राध्यायस्त
पाठकः । तस्मा पावनतस्तत् “यद्विवाग्धकजपो यावयाय विजयत । सर्वपापहर
अत वद्रेकादशिनो तथा ॥” इत्यादिबन्धने प्रातिपादितम् ।

प्रेषतुलिप्तो दम्पती विशेषतः कुक्षिदेशे अनुलिप्तां तां स्त्रियं
कृत्वा शिष्टेनीदृतेन सर्व्वकलशोदकेन चालिताङ्गी वस्त्रप्रान्ते
अभ्यिं दत्त्वा महानद्योर्नद्योर्वा. सङ्गमे स्नात्वा शुद्धे वाससी परि-
धाय

शरीरस्थाय ये दोषा ये दोषा गर्भबीजयोः ।

सर्व्वे ते नाशमायान्तु क्षम्यमानेन भो विजाः ॥

इति मन्त्रमुच्चार्य अभिषेकवाससी त्यक्त्वा शुद्धे वाससी परिधाय
च शुक्लचन्दनमालाद्यलङ्कृतौ भवेताम् ।

ततो दम्पतिभ्यामन्वारब्ध आचार्यः समुद्रादूर्ध्विरित्यादि-
मन्त्रैः पूर्णाहुतिं कृत्वा वसोधारां लुङ्गयात् ।

तत्र । . .

आवयेत्सूक्तमन्त्रेयं वैष्णवं[†] रौद्रकं[‡] मीन्द्रवम् ।

महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम[§] च पाठयेत् ॥

ततो यजमानः सभार्यः कृतव्रतायुष्यकरणः पूजापूर्व्वकं-
माचार्याय पयस्विनीं धेनुं सुवर्णं च यथाशक्ति दक्षिणात्वेन दत्त्वा
ब्रह्मणे हयभट्टत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णं च दत्त्वा क्षमाप्य रुद्रा-
द्यावाहितदेवता विसृज्य श्रीरुद्रभीत्वर्थं यतं तदर्थं तदर्थं वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः सम्पूर्णतां वाचयित्वा जीवत्पति-

• ६१ इष्टे प्रदर्शिते ।

† विष्णोर्नुक्तमिथादि विष्णुसूक्तं ३३ इष्टे प्रदर्शितम् ।

‡ रुद्रसूक्तं ६० इष्टे प्रदर्शितम् ।

§ आग्नेय सूक्तम्, ऐन्द्रव सूक्तम्, महावैश्वानरं साम, ज्येष्ठसाम इति सर्व्व सामवेदे न्ययम् ।

पुत्राभिः स्त्रीभिर्वर्द्धापनादिकृतमङ्गलो ब्राह्मणाश्रितो गृहीयात् ।
पत्न्यञ्चले नारिकेलादिफल सुवासिनी दद्यात् ।

अनेन विधिना कार्य्यो रुद्रः कलशसंघकः ।

भुङ्क्ते स सकलान् भोगान् प्रसादान्छडस्य च ॥

इत्याह भगवान् बौधायनः ।

इति बौधायनोक्तं रुद्रस्नानविधान समाप्तम् ।

अथ वन्ध्याभिषेकविधानम् ।

तश्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे कार्तिकेय उवाच ।

पूर्वमेव त्वया ख्यातं सन्ति वन्ध्या न हि स्त्रियः ।

दीपैस्तु विविधाकारैर्यहधातुविकारजैः ।

वन्ध्या सञ्जायते तासां स्नानमावद यत्नतः ॥

इत्युक्त्वा उवाच ।

ग्रहदीपान् प्रवक्ष्यामि नृशु पुत्र ययार्थतः ।

हाविंशतिग्रहाः प्रोक्ता नारौपौडाकरास्तु ते ॥

ग्रहाः कौमारिकायान्ये हाविंशत्तेऽपि कीर्तिताः ।

चतुःपष्टि संख्याता ग्रहाणां क्रूरकर्षणाम् ॥

चतुःपष्टिसहस्राणि चैकैकस्य प्रविस्ताराः ।

तेषां मध्ये तु प्रोच्यन्ते चतुःपष्टि नायकाः ॥

दीपैर्हादयभिर्वक्ष्ये ग्रहा गृह्णन्ति योषितम् ।

एकपात्रेषु पानेन परमयासनेन च ॥

परपुंसः प्रसङ्गेन परवस्त्रविभूषणैः ।
 लालोच्छिष्टकमास्त्रेन चैकभाजनभोजनैः ॥
 केगोदकेन संसेकादनार्यस्य च गूहनात् ।
 एतैर्दीपैश्च ते सर्वे ग्रहाः पीडाकराः स्मृताः ॥
 प्रथमं गृह्यते योषां गर्भस्य तदनन्तरम् ।
 पश्चात्तत्पौरुषतो बालमेवमाहुर्न सशयः ॥
 ग्रहनामानि वक्ष्यामि श्वरी रेवती शिवा ।
 मुखा नन्दी च सन्धा च पूतना जम्भपूतना ॥
 गोमुखी च विडाला च तथा चैवामला बला ।
 काकोली च हस्तनी च शङ्खद्वारी जया तथा ॥
 मुक्तकेयी त्रिदण्डी च अजामुखी च रोचना ।
 सुकुटा पिङ्गला नाम विटनासा तथा परा ॥
 स्कन्दग्रहास्तथा चान्ये सर्वेऽपि नायकाः स्मृताः ।
 रजनी कुम्भकर्णी च तापसी राघवी परा ॥
 मोदनी रोदनी चात्र धमनी नकुला तथा ।
 चतुःपट्टिः समाख्याता मातरी बालमातरः ॥
 पार्श्वकी जम्भकी वीरो भीमास्यः स्कन्दपद्मः ।
 बालानां पीडनाः सर्वे भ्रमन्ते बलिकाहिणः ॥
 बलिं दद्याद्विधानेन ततो मुञ्चन्ति नान्यथा ।
 चतुरस्रहस्तद्वेचं समसूत्रं समन्ततः ॥

सप्त भागान् समान् सर्वान् कृत्वा छेवं विचक्षणैः ।
 अन्तरान्तरकोष्ठेषु नव पद्मानिः कारयेत् ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे हे तु चक्रमध्ये प्रयोजयेत् ।
 सवराद्याभ्यन्तरे वत्स चक्रमालिख्य यत्नतः ॥
 षष्टपत्रयुतं शुभं कैसरैः सह-कर्णिकैः ।
 तेषु मातृगणाः सर्वे चतुःपट्टिर्यथाक्रमम् ॥
 पूर्वादि पूजयेत्सर्वांस्तथाष्टान्तकमष्टधा ।
 शिवन्तु कर्णिकामध्ये पद्मेषु नवसु स्थितम् ॥
 कामसे मध्यमे वत्स अङ्गैस्तु सहितं शिवम् ।
 पूजयेत्पूर्वविधिना कल्पयित्वा तयासनम् ॥
 अस्य कर्णराशिं वक्ष्यामि येन मुञ्चन्ति योषितः ।
 ज्ञात्वा तासां विकारांश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 स्थापयेच्च विधानत्र उपवासपरायणः ।
 व्यतीपातादिनिर्मुक्ते स्नानं कुर्याच्छुभे दिने ॥
 त्रिपुत्तरेषु रेवत्यां प्राजापत्ये पुनर्वसौ ।
 अश्विन्यामथ पुष्ये च रोहिण्यामथवा शुक्ल ॥
 देवासुरे मातृगेहे पित्रगेहे चतुष्पथे ।
 जीर्णे कूपे तडागे वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 एकद्वये श्मशाने वा देवतानाञ्च भ्रमिणी ।
 षष्टम्यां राजपट्वीन्तु मध्याह्ने स्थापयेत्ततः ॥

पुत्रकाभानुगां तीर्थे राजपत्नीन्तु सङ्गमे ।
 आचार्यस्तु सुसम्पूतः* शक्तवस्त्रः शचिः सदा ॥
 अष्टद्वस्तप्रमाणेन चतुर्द्वस्तमथापि वा ।
 चतुरस्त्रं चतुर्द्वारं तोरणं ध्वजशोभितम् ॥
 चन्द्रातपकृताटोपं युष्यमाणोपशोभितम् ।
 चिरजीभिः समालिख्य मण्डलं सार्वकामिकम् ॥
 स्नानैः पानैश्च नैवेद्यैर्विविधं कारयेदलिम् ।
 श्वेतं रक्तं तथा कृष्णं वर्णानाथ क्षम्येण तु ॥
 ईशो ब्रह्मा तथा विष्णु रजसामधिपाः स्मृताः ।
 मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यात्स्रपनमण्डलम् ॥
 चतुर्द्वस्तप्रमाणेन वर्णकैरुपशोभितम् ।
 अकालान्* अष्टकलशाचतुरस्त्रप्रमाणतः ॥
 चूतपक्षवसयुक्तान् यथेष्टपरिवेष्टितान् ।
 हिरण्याचतुर्द्वारोभिरोपधीभिर्य संयुतान् ॥
 नद्याद्योभयकूलात्तु बल्लीकाङ्कचमूलतः ।
 गृहीत्वा गृहमेतेभ्यः स्थापयेत्प्रथमे घटे ॥
 द्वितीये गोमयं स्थाप्य तृतीये गन्धवारि च ।
 चतुर्थे हेमरज्जते पञ्चमे सर्वमौपधम् ॥

* सुसम्पूत इत्यत्र सुसम्पूतं इति छ-व प्रथमवरी पाठ, परन्तु सङ्गतत्वात् पूर्व-
 एवात्र निवेष्टितः ।

† अकालानिभ्यश्च अनौपधनिभि छ-पुस्तके पाठः ।

पष्ठे तीर्थान् प्रविन्यस्य सप्तमे सप्त सागरान् ।
 कलशे चाष्टमे न्यस्य शङ्करं मातृभिः सह ॥
 अनेन विधिना मन्त्री त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 मृतवत्सा जीवपुत्रा वन्ध्या चापि प्रसूतिका ॥
 अवीजा बीजतां याति स्त्री वायु पुरुषोऽपि वा ।
 अभिचारकृतं दोषं मन्त्रोऽयं नाशयेदिति ॥
 अनेनैव विधानेन* मुख्येन सर्व्वबन्धुना ।
 दुर्भगा सुभगा स्याच्च कन्या प्राप्नोति सङ्करम् ॥
 देवीभियोपसृष्टानां बालानां ग्रहपीडने ।
 क्रियामेतां सदा कुर्यात्साधकस्तु यशस्करीम् ॥
 सभार्य्यं दक्षिणा देया नगरे वायु खेटके ।
 हस्त्यश्वरथयानानि सुकुटं कुण्डलानि च ॥
 धनधान्यहिरण्यानि येन वा तुष्यते गुरुः ।
 तेन तुष्टेन तुष्यन्ति देवता मातरो ग्रहाः ॥
 अथाभिषेकको देयो यजमाने सभार्य्यके ।
 यो हि जीवति तस्यापि† मृतश्चापतति‡ ध्रुवम् ॥

ॐ फट् स्वाहा ॥

* विधानेन इत्यत्र प्रयोगेण इति ग पुस्तके पाठ ।

† वन्ध्यापि इत्यत्र तस्याप्येतेन इति, वन्ध्यापि इति च ख न-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ मृतश्चापतति इति ख-पुस्तके पाठ ।

सर्पपैरचतैर्वापि तं देहे ताडयेच्छिशुम् ॥
मौनचेत्स्थीयते बालो रोदते जीवते भ्रुवम् ॥
इति भविष्योत्तरोक्तं वस्त्राभिषेकविधानम् ।

अथ घटिकाभिषेकविधानम् ।

हेमाद्रौ भविष्ये ईश्वर उवाच ।

शृणु पशुमुख तत्त्वेन स्नानं घटिकया परम् ।
धारयिष्यन्ति ये वत्स घटिकां देवनिर्णिताम् ॥
तेषामर्थस्य कामस्य सौभाग्यं वृत्तिमेष्यति ।
पूर्वोक्तं मण्डलङ्कत्वा गौरीं तत्रैव पूजयेत् ॥
स्वस्य वित्तानुसारेण वित्तयाव्यं न कारयेत् ।
ईशान्या दिशि संस्थाप्य घटिकां मधुपूरिताम् ॥
पुष्पमाल्यैरलङ्क्य रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ।
हिरण्यं निक्षिपेत्तत्र न शून्यां कारयेद्बुधः ॥
वस्त्रेण तु समावृत्य गन्धास्त्रैव निक्षिपेत् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेन विलेपयेत् ॥
उशीरं चन्दनं मुस्ता बालकं सर्वमौषधम् ।
तथा चामलकं दूर्वा. क्षिपेद्गोरोचना बुधः ॥
गतमष्टोत्तरं जप्त्वा गौर्या वै मूलविद्यया ।
ततोऽभिमन्त्र्य घटिका गौरीमन्त्रेण तां पुनः ॥

यताष्टाधिकजप्तेन अभिमन्त्र्योदकं गुह ।
 ततोऽभिपेकं कुर्याद्वै योपितो वा नरस्य च ॥
 घटिकोदकसिक्ता वै या नारी मण्डले गुह ।
 सुभगा सा भवेन्नित्यं नरस्यैव सदा गुह ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रमजीवा जीविनी भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन शुर्विणी यदि कारयेत् ॥
 पुत्रं प्रसूयते सा तु महावीर्यपराक्रमम् ।
 राजा विजयमाप्नोति धारयित्वा सुसङ्गरे ॥
 या तु रूपवती कन्या वरश्च लभते यदा ।
 तदा घटाभिपेकेण सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 येन येन हि भावेन घटिकां कारयेद्बुधः ।
 तस्य तस्य हि भावेन० तत्फलं लभते पुनः ॥
 यत्तेनोक्तमथो किञ्चित्कहेपेण पट्टानन ।
 तत्सर्वं मूलमायित्य अनेनैव तु कारयेत् ॥

मूलमायित्वेति पूर्वोक्तमूलमन्त्रेणेत्यर्थः ।

न घटिकायाः परं किञ्चित्सौभाग्ये कारणं मतम् ।
 न घटिकायाः परं स्कन्द धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
 घटिकां धारयेद्यस्तु स कामान्निखिलाँल्लभेत् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनी धनमाप्नुयात् ॥

इति भविष्ये घटिकाभिपेकविधानम् ।

• तेन तेन हि भावेन इति ग-पुष्पके पाठ ।

† अत्र प्रथमतोऽथपादयोर्गणपरलाञ्छन्दोदीप आर्पणात् सोढव्यः ।

अथ विष्णुश्राद्धम् ।

तच्च कर्मचयाय । कर्मविपाकादि सृतापत्यत्वमनपत्यत्वं
वा जायते तदर्धमिदमनुष्ठेयम् ।

तद्वयथा । कर्मणां विशेषेण पचनं पाकः कर्मविपाकः ।
स त्रिविधो जन्मायुर्भोगैः ।

जन्म क्षम्यादि । पतितं याजयित्वा तु क्षमियोनी प्रजायते ।
इत्यादिस्मरणात् ।

आयुः पञ्चवर्षादिकम् । तच्च जीवति वर्षाणि दश पञ्च च
वा द्विज इति स्मरणात् ।

भोगो यमयातनादिः । यमलोके तु ते घोरां लभन्ते यम-
यातनामिति स्मृतैः ।

ततश्च येन कर्मणा अनृतभाषणादिना बालनिधनादि जायते
तन्निरासाय इदं श्राद्धम् ।

ननु अल्पायुष्मादि चेत्कर्मणः फलम् कथं तर्हि विष्णुश्राद्धा-
दिना तन्निरासः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव चयात् । सत्यम् ।
तथापि बलीयसा विष्णुश्राद्धादिना गयाश्राद्धेन नानायोनि-
प्रविष्टप्राण्युद्धारवत् कश्चात्पायुष्टयातना नश्यति ।

ननु गयाश्राद्धेनापि नानायोनिप्रविष्टानां कथमुद्धारः ।
तदुद्दारे वा कथं स्मृत्यविरोधः । उच्यते । तीर्थपुत्रसामर्थ्येन
नानायोनिप्रविष्टा अपि स्वर्गब्रह्मलोकयोः क्षुत्पिपासादिरहिता-
स्तिष्ठन्तस्तएव वंशच्छेदभयात् पुनः संसारं प्राप्य पुराणां योनिं
प्रविशन्ति ।

स्मृतिरपि प्रतिबन्धकाभावे सत्येव कर्मणां यातनार्थतां बोधयति ।

अतएवोक्तम् ।

उद्धृता ये गयायादे ब्रह्मलोकेषु ते शुभे ।

भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥

न चापि पतनन्तस्मात्स्थानाद्भवति भूमिप ।

वंशच्छेदात्पुनः सर्वेऽवतरन्ति महीतले ॥

आगत्यास्मात्ततो लोकात्रिपत्य जगतीतले ।

पापाः पापां समायान्ति योनिं श्रेष्ठां शुभान्विताः ॥

ननु किमिदं विष्णुश्राद्धम् । विष्णुरूपिपिबुद्देशेन क्रियमाणं श्राद्धं विष्णुश्राद्धमिति चेत् । न पिष्टस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतामिति विष्णुभावनया पित्राद्युद्देश्यकक्षयाङ्गश्राद्धस्यापि विष्णुश्राद्धत्वप्रसङ्गात् । कथञ्च विष्णुद्देशेन अनुष्ठीयमानकर्म-विशेषात् कूटवादादिरतानां कर्मक्षयः ।

किञ्च किमर्थमिदमनुष्ठेयम् । वीजिःश्रद्धोपपरिहारार्थं वा प्राणिदोषपरिहारार्थं वा । नाद्यः कूटवादादिरतोऽकारार्थत्वात् । नान्यः कर्त्तव्येव कर्मभिः फलस्य जननात् । उच्यते । स्मृत-प्राणिदोषनिराकरणद्वारा दीर्घायुःपुत्रादिप्राप्त्यर्थं तथा विष्णु-भावनया स्मृतोद्देशेन क्रियमाणश्राद्धस्य विष्णुश्राद्धत्वात् पूत-त्वादिगुणविशिष्टपुत्रेण पुत्रत्वस्य[†] जातेश्चैव स्ववंशजानां

* वीजि इत्यत्र बीज इति म-पुस्तके पाठः ।

† पुत्रेण पुत्रत्वस्य इत्यत्र पुत्रिणा पुत्रित्वस्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

क्षम्यादियोनिनिराकरणेन तेषां स्वपत्यत्वे सति तैरपत्यवत्त्वस्य,
कर्तुमिष्टफलत्वात् ।

ततश्च दम्पत्योर्दोषपरिहारार्थं रुद्धाभिषेकप्रायश्चित्तानु-
ष्ठानात् प्राणिनाञ्च दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तश्राद्धयोरनुष्ठाना-
द्बीजप्राणिनोः कर्मचयात्तस्यैव प्राणिनो दीर्घायुद्वादिविशिष्ट-
स्वपुत्रत्वसिद्ध्यर्थं विष्णुश्राद्धानुष्ठानमिति सिद्धम् ।

उक्तञ्च ।

वास्तस्यापि च दम्पत्योरन्नाते पापकर्मणि ।
ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा बीजिनस्तथा ॥
सर्पदंशादिजा ये च कर्मभिः सञ्चिताय ये ।
ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्राद्धप्रसादतः ॥
अनादिकर्मसम्भूतं कर्म ज्ञानेन दह्यते ।
तद्व्यापिष्ठतं पापं विष्णुश्राद्धेन दह्यते ॥ इति ।

गर्भसम्भूता गर्भेषु सम्भूतास्तद्गता इत्यर्थः ।

तथा ।

येन कर्मविपाकेन म्रियन्ते बालकानि च ।
तत्कर्मपरिहारार्थमुच्यते वंशवृद्धये ॥
बालकस्यापि दम्पत्योरन्नाते पापकर्मणि ।
कुप्याप्रतिकृतिस्तत्र कुशरूपां यथाविधि ॥
यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
ममाश्रया कुशमयीं प्रकृतिं स विशलिमाम् ॥

जन्मजन्मान्तरकृतानपराधान् कृतैः न सः ।
 पातकोपमहापापं वायुरूपं क्षमस्व मे ॥
 नमोऽस्तु विष्णुरूपाय चाहि मां शरणागतम् ।
 निष्कृतिं ते करिष्यामि नवाब्दाद्ब्रह्मव्रतात् ॥
 तस्य काश्यपगोत्रस्य वायुरूपस्य देहिनिः ।
 प्रेतस्य चोद्धारविधिं सद्यः सञ्चनयाम्यथ ॥
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
 तस्य प्रेतस्य दत्तोऽयं* पिण्डोऽयमुपतिष्ठतु ॥
 लभते चोत्तमगतिं पिण्डोदकविधौ कृते ।
 नवानि नवमित्राणि प्रेतस्याहानि यानि तु ॥
 तस्मिन्नेव प्रकर्त्तव्यं द्वात्रिंशद्विजतर्पणम् ।
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ॥
 विष्णुरूपः स लभतां त्वंति ब्राह्मणतर्पणात् ।
 विष्णुयाहं ततः कुर्यात्सन्तत्यै सुतस्मिन्नेव ॥ इति ।

तस्मात्स्मिन् विष्णुयाहस्य कर्त्तव्यत्वम् ।

तत्र भनपत्वत्वादौ निदानानि ।

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वत्तवियोजनात् । इति वायु-
पुराणे ।

स्वयद्दर्भा भवेत्ता तु बालकं हन्ति या विपैः । इति वृद्ध-
गीतमः ।

* दत्तोऽयमित्यत्र प्रीत्यर्थमिति ख पुस्तके पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति,
यतस्तदात्ते भवन्ति यत्र हि वृद्धिदोषो न स्यात् ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । इति शतातपः ।
एवं सति ।

बन्धा च काकबन्धा च स्त्रीप्रसूय मृतप्रजा ।

एवं चतुर्विधा बन्धा तस्याः शान्तिकमोर्ष्यते ॥

इति प्रक्रम्य विष्णुशब्दोपदेशाच्चतुर्विधबन्धात्वनिराकरणार्थं
विष्णुशब्दस्य । तत्र

अर्वाङ्गि ब्रह्महत्याया पङ्कजं लक्ष्ममाचरेत् ।

इत्युक्त्वात् पङ्कजं तदर्थं कथ्यं तदर्थं सार्धं वा कृत्वा तत्राप्यगती-

कुर्यादादौ च चान्द्रश्च चान्द्रहयमद्यापि वा ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा विष्णुशब्दं समाचरेत् ॥

इत्युक्त्वा चान्द्रायणे चान्द्रायणं वा यथाशक्तिपर्यदुपस्थानादिप्रकारेण
गृहीत्वा सृक्तिकासानादिपञ्चगव्यादिप्रकारेण च सार्धं प्रायश्चित्तं
विधाय पञ्चाङ्गादमनुष्ठेयम् । तत्र रुद्रज्ञानं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य
इतिविधानपूर्वकं रुद्रशब्दं समाचरेदित्युक्त्वादादौ रुद्रज्ञानं
कार्यम् ।

तन्मूलभूतवाक्यानि यथा ।

रुद्रज्ञानविधिं वक्ष्ये दम्पत्योऽथ सुतार्थिनोः ।

लम्बाष्टम्यामुषोष्यैव नवम्या सुसमाहितौ ॥

नानावर्णैर्धान्यपिष्टैः पद्ममष्टदलं लिखेत् ।

विन्यस्य कलमानष्टौ दिक्षुष्टासु च सोदकान् ॥

पुनरेकं पूर्वभागे कलशं विन्यसेत्ततः ।

पद्मस्योपरि संविष्टौ दम्पती प्राप्नुयौ शुची ॥

अथस्थानादजस्थानादल्लोकात्तद्विमादुदात् ।
 नद्या उभयधूनात्तु मृदमाहृत्य यन्नतः ॥
 अपरित्यक्तवस्त्रौ तु लिप्तगात्रौ तथा मृदा ।
 अच्छिद्राण्यर्कपत्राणि निधाय शतसप्तकम् ॥
 रुद्रस्नानं पुरा कृत्वा रुद्ररूपाख्ययो जपेत् ।
 दिक्षष्टस्रष्टरूपाणि नवमे वीणि वै तथा ॥
 रूपाख्येकादशैवन्तु जप्ता तु विधिपूर्वकम्* ।
 अष्टानां कलशानां तदुदकं शान्तिदं क्षिपेत् ॥
 तद्वारिण्यर्कपत्रेण दम्पत्योद्याभिषेचने ।
 अर्कपत्रयतानाञ्च सप्तानां त्याग इत्यती ॥
 मल्यैकं रुद्रमन्त्रेण स्थाप्यतां दम्पती ततः ।
 त्यक्त्वा पूर्व्वीणि वस्त्राणि ततोऽन्यांश्च क्वधारिणौ ॥
 न ग्राह्याणि तु पूर्व्वीणि त्वाचार्य्यं पूजयेत्ततः ।
 पूजितां रुद्रमूर्तिञ्च निष्कमानमितां शुभाम् ॥
 सवाहनां सालद्वारामाचार्य्याय निवेदयेत् ।
 एतद्विधानपूर्व्वन्तु विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ॥
 सुभगा धर्म्यशास्त्रज्ञा धर्म्यिष्ठाः सत्यवादिनः ।
 नदीसङ्गम एवायं कर्त्तव्यस्तूदितो विधिः ॥
 इति विष्णुश्राद्धाङ्गं रुद्रस्नानम् ।

विष्णुयाज्ञं पुराणतः सङ्क्षेपतो वदामः । विशेषास्तु प्रयोगे
वक्ष्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे दालम्भ उवाच ।

केन कर्मविपाकेन स्त्रियन्ते त्रिशवः प्रभो ।

गर्भादि स्त्रयते तद्ददनपत्न्योऽपि जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु दृष्टं त्वया विप्र प्राणिनां हितकाम्यया ।

तत्सर्वं कथयिष्यामि विस्तरेण महामुने ॥

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मसूत्रहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्वापहारकाः ॥

अनाचाराः कृतघ्नाश्च अशस्त्रप्राणिघातकाः ।

परदाररता ये च सर्वधर्मवञ्चिष्कुताः ॥

मिथ्याभिग्रंथिनो ये च चौरकर्मरताश्च ये ।

ते सर्वे पापकर्मणः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥

पुनः पुनः समायान्ति क्षुदरं प्रति पापिनः ।

अस्त्रायुषोऽपि जायन्ते ये नरा नरकागताः ॥

मुक्तास्ततः पतन्तीमं गर्भवासं पुनः पुनः ।

अन्धाः कुञ्जाश्च विकृता विकृताश्च नराधमाः ॥

व्याधिता ह्याधिरूपेण दृश्यन्तेऽद्यापि भूतले ॥

दालम्भ उवाच ।

पापिनो ये त्वया प्रोक्तास्तेषां वै निष्कृतिं स्वयम् ।

कथयस्व महाभाग प्राणिनां हितकाम्यया ॥

श्रीभगवानुवाच ।

येन सुक्तिर्भवेत्तेषां पापिष्ठानाञ्च शाश्वती ।
 कथयिष्याम्यहं विप्र विधानं तव श्रुतम् ॥
 बन्धा च काकबन्धा च स्त्रीप्रसूष मृतप्रजा ।
 एषा चतुर्विधा बन्धा तस्याः शान्तिकमौर्यते ॥
 ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा बीजिनस्तथा ।
 ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्रावप्रसादतः ॥
 विष्णुश्रावन्ततः कुर्यादङ्गानुष्ठानपूर्वकम् ।
 अशून्धमासे कर्त्तव्यमथ वैवाहिकेषु वा ॥
 आत्मशुद्धिं ततः कुर्यात्सर्वपातकनाशनीम् ।
 तेषां तत्पापशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
 कुर्यादादावेकचान्द्रं चान्द्रद्वयमथापि वा ।
 कार्यं धेनुसुवर्णेन धान्यतीर्थैः* सशक्तितः ॥

अवापि वाशब्दादश्चसार्द्धाश्चद्वयब्दादयः पञ्चा यथाशक्ति योज्याः ॥
 व्युत्क्रमेण च योजना ।

प्रायश्चित्तमिदं हत्वा विष्णुश्रावं समाचरेत् ।
 इति बौधायनः प्राह शास्त्रोक्तं धर्मतत्परः ॥
 अष्टमीन्तु समासाद्य रुद्रस्नानं समाचरेत् ।
 एकादशीं समासाद्य लृणपचस्य वै तिथिम् ॥
 उपोष्य तत्र कर्त्तव्यं विष्णुश्रावं विधानतः ।
 आदेः मृदादिभिः स्नात्वा स्रष्टव्योक्तविधानतः ॥

देहशुद्धिं ततः कृत्वा कामतिथ्यादि संस्मरेत् ।

आत्मनो बहुसहजदौर्घ्यायुःपुत्रलब्धये ॥

गर्भदोषापहतये विष्णुश्चाह समारभे ।

ततो नद्यादिषु स्नात्वा नित्यं कर्म विधाय च ॥

देवागारं समासाद्य वक्ष्यात्पुण्यमण्डपम् ।

तदधस्तादुपाविश्य निशि सङ्कल्पपूर्वकम् ।

पद्यादाचार्यवरणं फलं दत्त्वेति मन्त्रतः ॥

फलमिति वस्त्रासनभोजनादेरुपलक्षणम् । वृणुयाद्वृत्तिनम्रः
सन्नित्यन्यथोक्तत्वात् ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि हिजाधिप ।

विष्णोः सम्पूजनकृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥

इत्याचार्यं प्रणम्याथ मण्डपाधस्तु मण्डले ।

मध्ये तु तण्डुलैः पूर्णहलशं स्थापयेद्वरः ॥

वस्त्रयुग्मेन भवेद्य तस्मिन् गरुडवाहनम् ।

रुक्मनिष्कीर्णं वार्ष्णेन तदर्धेनापि शक्तिः ॥

निर्मितं स्थापयेत्तत्र सब्यदक्षिणतस्ततः ।

सप्तधाधान्यमिताव्राणीन् प्रत्येकं द्रोणसन्धितान् ॥

कृत्वा पुरुषसूक्तेन विष्णुं सम्पूजयेत्ततः ।

* भोजनादेरित्यत्र भोजनादेरिति ख पुस्तके पाठ ।

† सप्त इत्यत्र सप्तेति ख पुस्तके पाठ ।

‡ पुरुष एवेदं सूक्तं यज्जत यश्च भव्यम् । उतायतनस्यैशानो यदर्धेनापि रोहति ।

इत्यादिहेन ।

उपचारैः षोडशभिरन्यैर्नामपदैः पुण्यम् ॥

पुरुषसूक्तेनेति पौराणमन्त्राणामुपलक्षणम् । तत्र त्रैवर्णिकानां
वैदिकपौराणनाममन्त्राणां समुच्चयः । शूद्राणान्तु वैदिकव्यति-
रिक्तौ ।

पञ्चासृतेन संस्त्राप्य पूजां कुर्याच्च जागरम् ।
तिलमापयवघ्नीहिक्कङ्कुश्यामाकमुद्गकाः ॥
सप्तधान्यमिति प्रोक्तं प्रत्येक द्रोणसम्मितम् ।
ततः प्रभाते नद्यादौ स्नात्वा मन्त्रं विजान् शुचीन् ॥
विष्णुभक्तिसमायुक्तान् सप्त प्रश्नं त्रयोऽपि वर ।
निमन्त्रयामि वो विप्रा विष्णुश्राद्धे चणाय भोः ॥
भक्षीकुरुत तान्दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ।
अनेनामन्त्रं मन्त्रेण दण्डयत्प्रणमेश्वरं तान् ॥
छत्वा नित्यक्रियां तद्विष्णुादीनर्चयेत्ततः ।
आमं शरावं देवस्य पुरतः स्थापयेत्ततः ॥
नानागोवान् पितृंस्तत्र मन्त्रेणावाहयेदिति ।
कूटवादरता इत्यादि* चौरकर्म्मरताश्च ये ॥
ते सर्वे तुष्टिमायान्तु वृत्तिं तेषां करोम्यहम् ।
इत्याहृतान्† गन्धपुष्पैरचताभिस्ततोऽर्चयेत् ॥
हृतमुतेन चाग्नेन आमथाचं प्रपूजयेत्‡ ॥

* मन्तोऽय १३३ पठे मदर्शित ।

† आहृतानित्यच आहुतानिति व-पुस्तके पाठः ।

‡ प्रपूजयदित्यच प्रपूरयेदिति पाठो युक्तः ।

तिष्ठदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा पूर्व्ववत्पठेत् ।
 मन्त्रानन्त्यार्द्धरहितास्ततो मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अत्र तेभ्यो मया दत्तसुपतिष्ठतु दत्तये ॥
 इति सङ्ख्येय तत्तोय करणं तत्र निक्षिपेत् ।
 ततो होम प्रकुर्व्वीति चर्व्वम्बल्यसमित्तिनैः ॥
 इदं विष्णुऋषिमं मन्त्रमुच्चार्याष्टोत्तरं शतम् ।
 प्रत्येक होमकर्त्तृभ्यः शतधा देया च दक्षिणा ॥

प्रत्येकमिति चर्वादिभिः सम्बध्यते । अयस्त्रीनित्यर्थः द्वितीयार्थे
 मयमा ।

पूर्णाहुतिं विधायाथ आटकर्म समाचरेत् ।
 एकोद्दिष्टविधानेन विष्णुरूपमनुस्मरन् ॥
 अनेकनामगोत्राणां विष्णुशब्दाधिकारिणाम् ।
 पितृणां विष्णुरूपाणामेकोद्दिष्टविधानतः ॥
 विष्णुशब्दं करिष्येऽहमिति सङ्ख्यमाचरेत् ।
 उच्चार्य्य नामगोत्रादि एवं पाद्यादिषु क्रमात् ॥
 तर्द्धदिभक्तिसहितं सर्व्वस्मिष्णुत्वात्कर्मणि ।
 आसनं भाजनं कृत्वा तथोपानत्कमण्डलुम् ॥
 दद्याच्च आबभोक्तृभ्यो दक्षिणाञ्छादनादिकम् ।
 परितोषकरं दत्त्वा भोक्तृसंख्याय निर्व्वपेत् ॥
 पिण्डानुद्दिश्य ताक्षामशर्मगोत्रान् पितॄन् भुवि ।

शर्कराघृतः सन्निधांस्तिलपायससन्निधानं ॥
 सम्पूर्णं वाचयित्वा तान् ब्राह्मणांश्च विधर्जयेत् ।
 अन्नशेषान् तु तत्सर्वं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 मार्जयेच्छ्राद्धभूमिंश्च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पादार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरुपचारैः स्वशक्तितः ॥
 वस्त्रालङ्कारसहितैस्तस्य हस्ते जलद्विपेत् ।
 शिवाः सन्त्वाप इत्युक्ता कुर्याद्गोपूजनं ततः ॥
 स्वर्णमृद्गीं रौप्यसुरीं ताम्रपृष्ठीं सवत्सकाम् ।
 रत्नपुच्छां कांस्यदोह्यां सवस्त्रां कल्पयेत्ततः ॥
 अस्त्रा अनुकगोत्राय प्रवराय च शस्त्रेण ।
 विधाय गामिमां विश्वदेव्यां शक्त्युपस्कृताम् ॥
 विश्वयादाङ्गभूतां ते त्वहं त्वमुकगोत्रकः ।
 तथा प्रवरशर्मात्मा चिरायुःपुष्टलब्धये ॥
 सदक्षिणां सम्प्रददे इति मन्त्रं ततः पठेत् ।
 गात्रो मे ह्ययतः सन्तु स्यामहं तवसादभाक् ॥
 इति गां दक्षिणायुक्तां दत्त्वा मुं देवमर्चितम् ।
 सप्तधान्यं सकलशं गृह्णाण त्वं हिञ्जीतम ॥
 इति देवं निवेद्यास्मै दक्षिणां परितुष्टये ।
 दक्षिणान्ते सम्प्रददे न ममेति ततः पठेत् ॥
 भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।
 श्राद्धं सम्पूर्णं यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्ता दण्डवद्भूमावाचार्यं प्रणमेत्तत ।
 गृहीत्वाम शराव त भ्रम्रपूर्णं नदी व्रजेत् ॥
 जलमध्ये जपेन्नन्वान् कूटवाटरता इति ॥
 विष्णुश्चादप्रसादेन सर्वं ते तारिता मया ॥
 उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पाप न्यस्यामले जने ।
 जपित्वेति शराव त भ्रम्रिले स्थापयेत्तत ॥
 शरावनाशपर्यन्तं जले स्थित्वा सचेतकम् ।
 स्नात्वा धौताम्बर धृत्वा चामण्डेनवन निजम् ॥
 एव य कुरुते लोक विष्णुश्चाह हि मानव ।
 तस्य पुत्रा प्रजायन्ते सुशीलाश्च विरायुष ।
 सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठा सत्ववादिन ॥
 इति विष्णुश्चाहपूर्वविचार ।

अथास्य प्रयोग ।

एव गालवभगवत्सवादादयोऽपि अत्राद्ये प्रमाणमस्ति विश्वर
 भयात्तु न लिख्यते । तत्रत्येति कर्तव्यताविशेषस्तु शास्त्रान्तरा
 धिकरणन्यायेन प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ प्रायश्चित्तयज्ञप्रकारप्रदर्शनपुर सर प्रयोगो लिख्यते ।
 कस्मिदिद्विसे दश पञ्च चतुरस्त्रीनेक वा अध्यात्मविदमुपवेश्य
 सचेत स्नात्वा मौनी अभुञ्जान क्लिप्तवासा पर्यद प्रदक्षिणीकृत्य

* तस्मिन्वचनमिति पठ्यते दृश्यते परन्तु शर वी वर्तमानक इत्यमरीक शरावस्त
 पुस्तकव न्याय तद्वचनमिति मूलतः पञ्चमदस पुस्तोचित्यात् तस्मिन्वच पाठ्य समीचीन ।

† १२१ पृष्ठ इमे कथा प्रदर्शिता ।

हृदयेन द्रव्यमानेन सभ्यान् साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ततस्तेः किं ते
कार्यमिति पृष्टे पर्यदये गोहपयोः प्रत्येकं प्रत्याम्नायत्वेन, यथा-
शक्ति स्पर्शरूपयोगिष्कं तददं तददं वा निधाय बालनाशदि-
जन्यदुःखेनातिपीडितस्य ने चिकीर्षिते विष्णुआडादावधिकार-
सिद्धार्थं प्राचीनापुत्रत्वादिनिदानदुरितनिरासार्थञ्च प्रायश्चित्तमुप-
दिश्य माःमनुग्रहन्तु भवन्त इति पुनः प्रणमेत् ।

ततस्ते तनुत्सार्य तस्य शरीरद्रव्यादिशक्तिमुत्तममध्यमादि-
पक्षांश्च विचार्य अस्मिन् पक्षे अयं शक्त इति निश्चित्य पुस्तक-
वाचनपूर्वकं कथयेयुः । स च पुस्तकपूजां चन्दनमुष्पादिभि-
र्विधाय सभ्यपूजाञ्च कृत्वा निबन्धपूजात्वेन किञ्चिदयथाशक्ति द्रव्यं
निधाय कृताञ्जलिपुटस्तिष्ठन् नमस्तदुपदिष्टं शृणुयात् । सभ्याश्च
प्रङ्गद्वयव्यवसाहेकाव्दचान्द्रायणद्वयैकचान्द्रायणेषु कश्चन पक्षं
शक्त्यनुसारणोपदिशेयुः । स चोपदेश एकेन पर्यह्वेन सर्वानु-
मत्या कार्यः । इदन्ते प्रायश्चित्तं साङ्गेऽस्मिन्ननुष्ठिते कृतार्थो
भविष्यतीति प्रत्याम्नायांश्च होमगवादौ यथाशक्ति कल्पयेयुः ।

तत्र माघत्रायुतजपे तिस्रहोमसहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने
तीर्थयोजनयात्रायाम् एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतद्वैतद्वैतानां
अथवा दाने शुक्लकैमस्य द्वादशस्नाने द्वादशब्राह्मणानामामात्र-
दानादौ^१ एकैकः प्राजापत्यः । तत्र शक्तस्य द्रव्याम्नाययोः^२ वि-

* उपदिश्य मानित्यत्र उपदिश्यत्वमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† आमात्रदानादावित्यत्र अत्रदानादाविति ॥ पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्याम्नाययोरित्यत्र द्रव्यामात्रयोरिति ख-पुस्तके पाठः ।

गुण इत्यादि योज्यम् । निष्कय लोकशास्त्रपरिभाषयोग-
काव्यतया मापायत्वारिंशत् ४० । तदर्धं २० । तदर्धं १० ।
सुवर्णं मुख्यम् तदगत्तो रजतं पाद्यम् । एवञ्च निवेदितं प्राय-
श्चित्तं भयदनुषङ्ग इत्यङ्गीकृत्य सम्मानपूर्वकं प्रथम्य पर्यद विस-
र्जयेत् ।

अस्मिन् दिने चोपवासः कार्यः गच्छेनेति । इतरेषु तु
हविष्याग्नं कार्यम् । ततः कस्याश्चिद्विज्ञायान्निधौ कृतमाध्या-
ह्निकः सायाह्ने गङ्गादो एवंगुणविगेषणविगिष्टायां पुष्पतिथौ
अनेकाजमार्जितानपत्यत्वादिकारणीभूतदुर्लभप्रगमनार्थं करिष्य-
माणविष्णुयात्राधिकारविडार्यञ्च अमुकं प्रायश्चित्तम् अमुक-
प्रत्याम्नायेन यथागतिं करिष्ये । तत्रादौ यपनदन्तधायनभक्ष-
गोमयमृद्वारिषश्चगन्धदानानि पञ्चगव्यप्रागनादीनि तदग्नानि च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केगानाथित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केगान् यपाम्यहम् ।

इति सङ्कल्प्य शिखाकक्षोपस्यवर्जं नखरोमाणि वापयित्वा
द्वादशाङ्गुलदन्तकाष्ठेन चायुर्वेदमित्यादिमन्त्रं० पठित्वा दन्तान्
धावयेत् । यपनानिष्कौमु दिगुणं प्रायश्चित्तम् ।

ततः छात्रा भग्नादिदानं कुर्यात् । तत्रायं प्रकारः ।

० चायुर्वेदं यमो वचं वचा पञ्चवर्गिणि च ।

ब्रह्महत्या च भयानकं न नो धर्मो यमस्तुते । (वाङ्मनससूत्रे १)

ईशानाय नम इति शिरसि । तत्पुरुषाय नम इति मुखे ।
 अधोराय नम इति हृदये । वामदेवाय नम इति गुह्ये ।
 सद्योजाताय नम इति पादयोः । प्रणवेन सर्वार्द्धे । ॐ
 अग्निरिति भस्म । ॐ स्थलमिति भस्म । ॐ जलमिति भस्म ।
 ॐ वायुरिति भस्म । ॐ व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं
 भस्मेति मन्त्रैर्वा । इति भस्मस्नानम् ।

अथ गोमयेन । गन्धहाराभित्यादि ।

अथमग्नं चरन्तीनामोपधीनां वने वने ।

तासान्मृपभयघ्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।

तन्मे रोमांश्च शोकांश्च नृद गोमय सर्व्वदा ॥ इति मन्त्रेण ।

अथ मृत्तिकास्नानम् । बलित्या पर्व्वतानामिति^१ भूमिं
 प्रार्थ्य मा वो रिपत् खनिताः^२ इति खनित्वा स्थाना पृथिविः^३ इति
 नृदं गृहीत्वा चायने ते परायणश्च इति दूर्वा गृहीत्वा गायत्र्या
 अभ्युक्ष्य भूमौ निधाय चापम्य मृत्स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

० मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

१ बलित्या पर्व्वतानां छिद्रं विभर्षि शक्तिवि ।

प्रथमभूमिं प्रवत्तितिसङ्गा विनीषि मङ्गिनि । (प्रम. पृ. १५५, १५६)

२ मा वो रिपत् खनिता यस्मै पादं खनयिष्ये ।

दिपाञ्चतुपादध्याकं सर्व्वमस्तवातुरम् ॥ (१२५. ८५५. यजुः १)

३ अग्निं ७२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

४ चायने ते परायणं दूर्वां रोहन्तु पृथिवी ।

ऊदात्तं पृथ्वीकाय समुद्रस्य गृह्णा १५६ ॥ (अग्नेदिनप्रकरणवि ।)

सृदं कुशोदकेन अभ्युवेत् । ततो दिक्षु सृदं क्षिपेत् । वातार३-
मिति पूर्वस्याम् । यमाय मधुमत्तम०मिति दक्षिणत ।
तत्त्वायामीति३ पश्चात् । वय सोमेति३ उत्तरतः । तत्सूर्य्य३
मित्युपरिष्ठात् । ततोऽङ्गेषु । अचीभ्या त॥ इति सुखे । श्रीवा-
भ्यस्त०॥ इति श्रीवायाम् । आन्वेभ्य०॥ इति छन्दे । नामा
नाभिं न आददे३३ इति नामी । त्वमिन्द्र सजोष३३मिति

- वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र५ इवे इवे सुहव५ शूरमिन्द्रम् ।
वृषामि मक्रन्मुवृषतमिन्द्र५ व्यक्ति नी मघरा चालिन्द्र ॥ (१०० १०० यजु ।)
- † यमाय मधुमत्तम रामे इत्य लुप्तोक्तम् ।
इदं नमः पशुभिः पूर्वमेव पूर्वमेव पशुभिः ॥ (१००, १४५, १५५५ ।)
- ‡ सची३य १६ ३३ ३३३३ ।
- § वय५ सोमप्रति तव मनसगूढु विद्यत ।
प्रजापता सविमदि ॥ (१५, १६०, यजु ।)
- ¶ तत्सूर्य्ये रीदक्षी उभि हीवावलीकपत्तुवे ।
भीतिवत्ता अभ्युदरा सदा । (सर्वदित्रककथि ।)
- ॥ अचीभ्यान्ते नासिकाभ्या कशीभा कुकुआदधि ।
यक्ष५ श्रीर्वर्षा मलिकाविविद्धाया विरुहामि ते ॥ (१००, १६१५, १५५५ ।)
- श्रीवाभ्यस्त पशुभिः श्रीकशीभा अभ्युदरा ।
यक्ष दोषवत्तम साभ्या वायुभ्या विरुहामि ते ॥ (१०० १६१५ १५५५ ।)
- †† आन्वेभ्यस्त गुदाभ्यो नमिनी हृदयादधि ।
यक्ष नवसाभ्या यक्ष साशिव्यो विरुहामि ते । (१०० १६१५, १५५५ ।)
- ‡‡ नामा नाभि न आददे अक्षुचित्पूर्व्ये स वा ।
कवेरपयता दुष्टे ॥ (६० १०५ ५५५५ ।)
- §§ त्वमिन्द्र सजोष५ समकं विमर्षि वाङ्मी ।
वय५ मिश्रत भीजसा ॥ (सर्वदित्रककथि ।)

बाह्योः । सोमान् स्ररथमिति कचयो । यः कुचि रिति
 कुचौ । वद्वीना पितेति ‡ पृष्ठे । ऊरुभ्या तः इत्यूर्वा ।
 मेघनादनमिति आन्वो । एतावानस्येति॥ पादयोः । यस्य
 विखानीति ॥ इत्ययोः । अङ्गादङ्गादिद्व्यनेन पूरुपक्षत्तेन
 च सर्वाङ्गोद्वर्त्तनं कुर्यात् । एतावत् प्रकाशशती तु अङ्गोद्वर्त्तन-
 मात्रम् । ततोऽश्वघान्तेः ‡ इत्यादिभिः सतिता सद्पूर्वा

* सोमान् स्ररथमिति मन्त्रव्यत्ये । कचोदन्त य चौमिज ॥ (१५. १८म. यजु ।)

† य कुचि सोमपातम समुद्र इव पितेति ।

उर्वा॥पादो न काकुद ॥ (१म ८५ अक्षम् ।)

‡ वद्वीनामिता बहुरस पुत्रविद्याज्जयोति समनावस्य ।

इदुधि सदा वृत्तनाथ सव्याः पृष्ठे निजही जयति प्रसूत ॥ (१८५ ४२म. यजु ।)

§ ऊरुभ्यान्ते अङ्गोद्वर्त्तनं पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यस्य श्रीविभ्यां भावदाहवासा विवृष्टानि ते ॥ (१०म. १६१५ अक्षम् ।)

॥ मेघनादन करणालीमध्यस्ते मण्डिभ्यः ।

यस्य॥ सव्यव्यादात्मनसमिद विवृष्टानि ते ॥ (१०म १६१५ अक्षम् ।)

॥ एतावानस्य मण्डिमाती आयाथ पूरुषः ।

पादोऽस्य विना भूतानि विपादस्यान्तन्दिवि ॥ (११म १म यजु ।)

● यस्य विद्यानि वृक्षयो पक्ष चित्तीनां वसु ।

स्वाश्वस्य यो अश्वभान्दस्ये वायनिजहि ॥ (१म १७६५ अक्षम् ।)

† अङ्गादङ्गाङ्गीयो लोवी जात पव्यश्चि पव्यश्चि ।

यस्य॥ सव्यव्यादात्मनसमिद विवृष्टानि ते ॥ (अश्वदिमन्त्रव्यश्चि ।)

‡ अश्वकान् रथकान् विवृष्टान् वसुभ्यः ।

मणिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतकृतम् ॥

सदृतामि वराध्व कन्धेन अतवाधुना ।

आवस्य मम याचाश्च सव्ये पाप प्रमापय ॥ (आङ्गिकतत्त्व ।)

सुद शिरसि निधाय मृत्तिकास्थान प्रक्षाल्य तीर्थं प्रार्थयेत् ।

ॐ हिरण्यशृङ्गः । यन्मया मनसा वाचा । इम मे
गङ्गेः । इद ते न्यामि ॥ मङ्गा गङ्गैवैवणादिभिः पुराण
मन्त्रैः सुमित्रिया न ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः ॥ एतो
त्विन्द्राणां मिति तिसृभिः तरुं भूमन्दीः ॥ इति सूक्तेन पाव
मानाभिः ॥ आपो हिष्ठेति ॥ वृत्तेन च मार्जानं कृत्वा इम मे

● हिरण्यशृङ्गो यो यस्तु पादा मनीषा चर इन्द्र आसीत् ।

द्विः इदं हिरण्यं भाग्यो चरन्मनो यत्पवित्रम् । (२६७ १०मं यजुः ।)

† यन्मया मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतम् ।

तत्र इन्द्रो वरुणोऽहस्तसि सविता च पुनस्तु पुन पुनः । (अग्नेदिन्द्राकर्षेण ।)

‡ इदं पृष्ठं प्रदक्षितम् ।

§ इदं ते न्यामिरसमानमद्विषां काचं सिन्धुं प्रवक्ष्यामि नमः ।

सर्पो जीर्णानिव लक्षं लङ्घाति वापश्च समिरन्तीऽभ्युपैव ॥ (अग्नेदिन्द्राकर्षेण ।)

॥ मङ्गा गङ्गाति यो मूषाहरीजनावां त्रैरपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विमुक्तोऽसौ न कश्चित् । (अग्नेदिन्द्राकर्षेण ।)

॥ सुमित्रिया न आपो योवचसं सन्तु दुमित्रियास्तस्यै सन्तु ।

योऽस्य त्रिष्टि यस्तु नमः द्विष्टि ॥ (६७ २२मं यजुः)

●● इदं पृष्ठं प्रदक्षितम् ।

†† एतो त्विन्द्रं क्षत्रान् पृष्ठं पृष्ठं सखा ।

यद्वैरक्ष्णैर्वाऽहं वदं आसीर्वाग्मसह । (८मं, ८५मं यजुः ।)

इत्यादिकामि सप्तान्नवसप्तकाभिः ।

†† १० पृष्ठं प्रदक्षितम् ।

§§ १० पृष्ठं प्रदक्षितम् ।

॥ १० पृष्ठं प्रदक्षितम् ।

गङ्गे इति मन्त्रेण उदकमालोच्य षटक्षेत्रेति॥ ऋचं जपेत् । इति
शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ पञ्चगव्यस्नानम् । गायत्र्या गोमूत्रेण । गन्धद्वारा ॥-
मिति गोमयेन । आप्यायस्त्रेति॥ क्षीरेण । दधिकारवृण इति
दध्ना । घृतं मिमिक्ष॥ इति घृतेन । देवस्य त्वेति॥ सुगोदत्तेन
स्नानं कुर्यात् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिषिञ्चामीति वाक्य-
शेषः ।

एवं दश स्नानानि विधाय धीते वाससी परिधाय द्विराचम्य
निभ्योऽधिकान् युग्मान् ब्राह्मणान् विष्णुहोत्रेण भोजयेत् ।

● ऋतस्य सत्यं भाभीहापपक्षोऽध्यजायत ।

ततो रात्राज्जायत ततः समुदो चर्चव ॥ १ ॥

समुद्रादर्यवादिषि संवसरो यभायत ।

अहीरावादि विदधदिवल निपतो मनी ॥ २ ॥

एव्याचन्द्रमसी जाता यथापूर्वमकल्पयन् ।

दिवस प्रविहीचाकारिचमसी स्म ॥ ३ ॥ (१०म. १२०म. १।१।१४म.)

† श्री भूर्भुव स्म. तत्त्ववितुर्ब्रह्म भवोदिवल धीमहि ।

विही यो न महीदवात् ॥ एतत्पथा ॥ (१४. १५म. यजु ॥)

‡ मन्त्रोऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य गोनिघृते त्रिवो घृतमस्य धाम ।

अनुवचमावह मादयस्य स्वाहाततं इवम वधि दन्त्यन् ॥ (१०म. ८८म. यजु ॥)

●● मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

आमात्रं वा दद्यात् । इदमेव प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुयादमभि-
धीयते ।

ततो गवामङ्गेषु* इति मन्त्रेण आदिगोदानं प्रत्यक्षमीत्येन
वा दद्यात् । तत आन्येन व्याघ्रतिभिरग्नी पापहविष्णुद्देशेन
अष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् ।

ततः पञ्चगव्यं कार्यम् । सुवर्णादिपाने पद्मादिपाने वा
ताम्रवर्णाया गोर्मूत्रं त्रिपल गायत्र्या† प्रणवेन वा आदाय ततो-
ऽङ्गुष्ठपरिमितं खेताया गोर्गोमयं गन्धद्वारा‡ मित्यादाय ततः
कपिलायाः सप्तपलं दुग्धम् आप्यायस्वेति§ आदाय ततो
नीलायाः सप्तपलमेव दधि दधिक्षावृ¶ इत्यादाय ततः कृष्णायाः
वृत्तमेकपलं वृत्त मिमिक्ष॥ इत्यादाय तत एकपलं कुशोदकम्
आपोहिष्ठेति आदाय प्रणवेनालोच्य प्रणवेनैव यज्ञियकाष्ठेन
निर्मथ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य सप्तपदैर्हरितैः कुशैर्दशाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा । इरावती धेनुमती स्वाहा । पृथिव्यै
इदं नमः । इदं विष्णुः विष्णवे । मानसोक्तेः७ रुद्राय । ब्रह्मज-

* गवामङ्गेषु तिलम्बि धूपमानि चतुष्टयम् ।

दद्यात्तत्प्रायश्चित्तं द्वे स्याद्विष्टयोक्ते परत्र च ३ (अग्नेदिब्रह्मकर्मणि ।)

† १४६ पृष्ठे मदर्शितम् ।

‡ मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे मदर्शितम् ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे मदर्शितम् ।

¶ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे मदर्शितम् ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे मदर्शितम् ।

७७ मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे मदर्शितम् ।

ज्ञानेऽ ब्रह्मणे । अग्नये स्वाहा अग्नये इदम् ॥ सोमाय स्वाहा
सोमायेदम् । गायत्र्या सूर्यायेदम् । प्रणवेन प्रजापतये
इदम् । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा
इत्यन्ते हुत्वा व्रतग्रहणं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा तैः कुरुष्व
इत्यनुज्ञातः प्रणवेन सर्वं पिबेत् । इति पञ्चमव्यविधिः ।

एतच्च नद्यादितीरे ग्रामादहिर्नक्षत्रदर्शने कार्यम् । गो-
मूत्रादिपरिमाणं यथाशक्ति सत्त्वं वा पाद्वम् ।

एतत्कृत्वा गृहमागत्य विष्णुं स्मरन् मौनी नियामतिवाद्य
प्रक्रान्तं प्रायश्चित्तं विधाय उत्तराङ्गाणि कुर्यात् । ततो व्याहृति-
भिरान्यं पूर्ववत् हुत्वा पूर्ववत् पुनः प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुवाहं
कृत्वा अन्ते पूर्ववद्गोदानं चरेत् । ततो दश दानानि कुर्यात् ।
तानि यथा ।

गोभूतिलहिरण्यान्यं वासी धान्यं गुडानि च ।

रौप्यं लवणमित्वाङ्गुर्दश दानान्वनुकृमात् ।

तच्च गवास्तद्धेष्विति गोदानम् ।

* भूम्यान्तु ।

सर्वभूताग्रया भूमिर्वराह्येण समुद्धृता ।

अनन्ताशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

तिलेषु ।

* मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं १३७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

महर्षेर्गोत्रसम्भूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मादेपां प्रसादेन मम पापं व्यपोहतु ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्य*मिति हिरण्यस्य ।

भान्ये ।

कामधेनुषु सम्भूतं सर्व्वकतुषु संस्थितम् ।

देवानामाश्रयमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रे तु ।

शरणं सर्व्वलोकानां स्रज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवैशधारि वस्त्र त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्ये ।

सर्व्वदेवमयं धान्यं सर्व्वोत्पत्तिधरं परम् ।

प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुह्ये ।

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरस्य जनार्दनः ।

सामवेदसु वेदानां महादेवसु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्व्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ।

मम तस्मात्परा सधर्मी ददस्व गुह्यं सर्व्वदा ॥ इति ।

रजते तु ।

प्रीतिर्यतः पितृणाञ्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

* हिरण्यगर्भगर्भस्य इति शीघ्रं विभाव्यते ।

कामधेनुषु सम्भूतम् शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ (कामधेनुसम्भूतम्) ।

यिदनेचोद्धवं कृष्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

लवणे ।

यस्मादवरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ।

ग्रन्थोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दशभिर्मन्त्रैर्ययाक्रमं दश दानानि विधाय ।

वर्णमावाप्नुतं यच्च मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा विष्णुं स्मरेत् । एतानि दश दानानि सभ्येभ्य एक
देयानि ।

ततो यन्मया कृतममुकप्रायश्चित्तं तदच्छिद्रमसु इति भवन्ती
ब्रुवन्तु इति ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् । ततो ब्राह्मणा अच्छिद्रमस्त्विति
वदेयुः ।

यद्वा ।

व्रतच्छिद्रं जपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै दिजाः ॥ इति ब्रूयुः ।

ततः प्रणम्य करिष्यमाणे कर्मणि निर्विघ्नमसु इति प्रार्थ्य ब्राह्म-
णाशिषो गृह्णीयात् ।

नत्वा नारायणं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

विष्णुग्राहे सुतफले प्रयोगं वच्मि सुक्तिभिः ॥

पूर्वोक्तविधिना प्रायश्चित्तं यथाशक्ति कृत्वा सञ्जातपापक्षयो
मलमासशुक्लाष्टादिवर्जिते शुभे काले वैवाहिकमासेषु वा
व्यतोपातादिदोषाभावे चन्द्रतारादिवलान्विते सति कस्याञ्चित्

कृष्णाष्टम्याम् उक्तविधिना रुद्रस्नानं विधाय कृष्यैकादस्यामुप-
चासी नद्यादौ सृङ्गस्यगोमयधारिभिः स्वयच्छोक्तविधिना स्नात्वा
देहशुद्धिं विधाय नित्यकर्म कृत्वा गृहं देवालयम् भारामं वा
गत्वा तत्र पुण्यमण्डपादि कृत्वा भूमिसम्भार्यनादि विधाय च
निमि मण्डपाध उपविष्टः सभार्यः प्राङ्मुखः शुचिः शुक्लवासाः
स्नानः सपवित्रकर आचमनप्राणायामपूर्वकं सकुशात्तजस्त-
द्वस्तः सदृश्यं कुर्यात् ।

यथा । तिथ्यादिकं सङ्कीर्त्य ॐ यद्य ममानपत्यत्वमृता-
पत्यत्वनिदानदुरितक्षयद्वारा भक्ष्याय भार्यायहयतुर्विधवन्ध्या-
त्वान्यतमनिदानदुरितक्षयद्वारा तथा पूर्वजानां महापातकीप-
पातक्षूटवादरतिप्राणिविहंसापारदार्यमिष्याभिशापचौर्यैकतन्त्रता-
वृतानाचारानग्निसंस्कारादिनानापापैः पुनःपुनर्गर्भवासगर्भपाता-
स्यायुष्मादिनिदानदुरितक्षयद्वारा आंकस्याविच्छेदिदीर्घायुर्वहु-
पुत्रादिसन्ततिराप्त्यर्थं यथाशक्ति यथाज्ञानम् अनया भार्यया सह
विष्णुश्चात्मसर्वं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्लोकमिमं पठेत् ।

प्रात्मनी बहुसङ्गतदीर्घायुःपुत्रलब्धये ।

गर्भदोषापहतये विष्णुश्चाहं समारभे ॥ इति ।

ततो निर्विघ्नतासिद्धये गणपतिपूजनं गौर्ध्यादिमातृकापूजनं
पुण्याहवाचनं वृद्धिप्राह्वयं कार्यम् । कर्मविपाकोक्तदानादेरिव
कर्मविपाकस्य निवृत्त्यर्थत्वादिति केचित् । अन्ये तु याद्वरूप-
त्वाद्व्यपतिपूजनादिहविश्चादान्तं नेच्छन्ति । प्रायः पञ्च एव
वह्मनां सन्मतः आचारानुगतयः ।

तत ओमस्य विष्णुश्राद्धे आचार्यवर्यं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
सपत्नीकं सपुत्रं वैदिकं ग्राम्यं धार्मिकं कुटुम्बिनं दरिद्रं
दुष्प्रतिग्रहनिवृत्तं सदाचारं प्रकृतकर्मवेदिनं ब्राह्मणं विष्णुश्राद्धे
आचार्यकर्म कर्तुं त्वामहं प्रार्थये इति सविनयं प्रार्थयेत् । तत-
स्तेन षड्नीकते प्रसुकगोचः प्रसुकगर्भा ब्रह्म प्रसुकगोत्रप्रसुक-
शर्माणं भवन्तं विष्णुश्राद्धे आचार्यकर्म कर्तुम् एतेन फलताम्बू-
लादिना वृणो इत्याचार्य फलादिना वृणुयात् ।

तत आचार्यस्त्वं यथा स्वर्गं इति मन्त्रमुक्त्वा ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि दिजाधिप ।

विष्णोः सम्पूजनं कृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥

इति तं प्राञ्जलिः प्रार्थयेत् । ततो यथाशक्ति पादगन्धवस्त्रा-
दिभिस्तं पूजयेत् ।

आचार्यस्तु मण्डपादधस्तात्पञ्चवर्णै रजोभिः पीडयारचकं
सर्वतोभद्रमण्डलम् अष्टदलपद्मं स्वस्तिकं वा यथाशक्ति निर्माय
सर्वतोभद्रे ब्रह्मादिमण्डलदेवताः पूजयित्वा तन्मध्ये यथाशक्ति
धान्यराशौ स्वर्णरूप्यताम्रमृत्तमान्यतमकलशमाकलशेषु* इति
स्थापयित्वा तं तण्डुलैः पूरयित्वा चन्दनपुष्पमालादिभिरलङ्कृत्य
च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । तदुपरि धातुनिर्मितं वंशनिर्मितं वा
पात्रं तदुपरि वस्त्रञ्च निदध्यात् ।

तत्र चन्दनकुङ्कुमादिलिखिते अष्टदले निष्केण तदर्धेन तद-

हेन वा शक्त्या वाः सुवर्णेन निर्मितं गरुडासनं विष्णुं स-
त्त्वसौक्यमनुत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् । तस्य सव्यदक्षिणयोः
पूर्ववहान्यराशिद्वये वाः गदयं स्थापयित्वा पूर्ववत्तदुपरि दक्षिणे
प्राग्वात् सुवर्णनिर्मितं रुद्रं वामतय तादृशमेव* ब्रह्माणं स्थाप-
येत् । तेषां पुरतस्त्रिलोमापयवम्रीहिकङ्कटस्थामाकमुत्ररूपाणि
सप्त धान्यानि प्रत्येकं द्रोणमितानि निदध्यात् यथाशक्ति वा
रामीन् कुर्यात् । देववयस्यः† समन्तादीशानादितः रुद्रभूमौ
प्रतिमासु तण्डुलपुष्पेषु वा क्रमेणैता देवताः संस्थाप्य पञ्चोपचारैः
पूजयेत् ।

यथा—इन्द्रः । ध्रुवः । भातुः । चन्द्रभानुः । प्रियव्रतः ।
नाभिः । स्कन्दः । बलिः । घ्रासः । स्वयम्भुः । श्रीमनसः । क्रतुः ।
दक्षप्रजापतिः । भीमः । कपिलः । गवमः । चर्तुनः । पुलस्त्यः ।
पुलहः । अगस्त्यः । वशिष्ठः । आयर्वणः । इक्ष्वाकुदः । भरतः ।
धौम्यः । सुतन्दः । मन्दवर्चनः । मद्वादः । नारदः । वैष्णवः ।
नन्दनः‡ । दायुनन्दनः । विष्वक्सेनः । जयः । भद्रः । सुमीवः ।
विभीषणः । ३७ ।

पूर्वादिषु इन्द्रादीन् लोकपालान् उत्तरतो दुर्गां चैवपाला-
धिपं गणपतिञ्चेति यथाक्रमं संस्थाप्य विष्णोः पुरतो गरुडं स्थाप-

• शक्त्या वा इत्यत्र शक्तिरिति ख-पुस्तके पाठः ।

† वादर्थं सुवर्णनिर्मितमित्यर्थः ।

‡ देववयस्य विष्णुवद्वज्ररूपामित्यर्थः ।

§ वैष्णवन्दन इति ग-पुस्तके पाठः ।

येत् । एवं स्थापितानां विष्ण्वादीनां स्वशास्त्रोक्तमन्त्रेण प्रतिष्ठ
कुर्यात् ।

अथ ध्यानम् ।

नमस्तुभ्य महाविष्णुं संस्मरेत्क्षीरसागरम् ।
क्षीरसागरमध्यस्थं श्वेतदीपं विचिन्तयेत् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णं भानुकोटिसमप्रभम् ।
तन्मध्ये तु महादिव्यं प्रासादं रत्ननिर्मितम् ॥
प्रासादमध्ये चन्द्राभं सिंहासनमनुत्तमम् ।
तस्योपरि महानागं शेषाख्यं मणिमण्डितम् ॥
तदासने महाविष्णुं तरफण्यस्तु मस्तकम् ।
वेदसूक्तैः स्तूयमानं नानारत्नविभूषितम् ॥
घननीलतनुं देवमसरोमणसेवितम् ।
दृष्ट्वादिब्रह्मपर्यन्तविश्वं विश्वसाक्षिणम् ॥
चराचरगुरुं देवं घनश्यामं चतुर्भुजम् ।
ब्रह्माद्यैरर्चितं विश्वं सर्वभरणभूषितम् ॥
एवं ध्यायेन्महाविष्णुं गदाधारिसयङ्ककम् ।
वामभागे स्थितां देवीं नीलकुक्षितमूर्धजाम् ॥
ह्रीमारविन्दप्रतिमां मौक्तिकाभरणोज्ज्वलाम् ।
दाहिमं सव्यहस्तेन दक्षेणालिङ्ग्य सत्यतिम् ।
श्रीविष्णुमिसुखां ध्यायेद्भक्तामीष्टफलप्रदाम् ॥

* नमस्तुभ्य न्यायेति सू-पुस्तके पाठः ।

† विष्णु महात्मकमित्यर्थः ।

१दं ध्यानकृतं येन यथा भीष्मोऽभवदरः ।

यथा पृथाक्मजो जिष्णुस्तथा पुत्रो भवेदिति ॥

अथ षोडशोपचारपूजा ।

षोडशर्घस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवता
अनुष्टुप् छन्दोश्च छन्दसी षोडशोपचाराया पूजाया विनियोगः ।

अथ न्यासः । सहस्रशीर्षेति* वामकरे न्यवेत् । पुरुष
श्चेदमिति† दक्षिणकरे । एतावानस्येति‡ वामपादे । वि-
पादूर्ध्व§ इति दक्षिणपादे । तस्माद्विराडिति॥ वामजानी ।
यत्पुरुषेति॥ दक्षिणजानी । तं यज्ञमिति॥ वामकक्ष्याम् ।
तस्माद्वयन्नात् सर्व्वभूत॥ इति दक्षिणकक्ष्याम् । तस्माद्व-

* मन्त्रीऽयं ७१ इति प्रदर्शितः ।

† मन्त्रीऽयं ११५ इति प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रीऽयं १४४ इति प्रदर्शितः ।

§ विपादूर्ध्वं छन्देत् पुरुषं पादोऽख्येष्टाभक्तं पुनः ।

ततो विश्वं व्यक्रामत् सामन्नामयने अग्निः ॥ (११५. ४४. यजुः ।)

॥ तस्माद्विराड्जायत विराजो अग्निपुरुषः ।

स जानी अत्यरिष्यत पश्चाद्भूमिषी पुनः ॥ (११५. ५४. यजुः ।)

॥ यत् पुरुषेण इविषा देवा यज्ञमवसक्तः ।

वसन्तो अस्मासीदन्वः शीघ्रं इव शरद्वि- ॥ (११५. १४४. यजुः ।)

॥ तं यज्ञं वर्द्धिषि शीघ्रं पुरुषं ज्ञातमवक्तः ।

तेन देवा अजयन्त्य साध्याः ऋषयश्च ये ॥ (११५. ८४. यजुः ।)

†† तस्माद्वयन्नात्सर्व्वभूतं ऋषं सामानि अग्निरे ।

छन्दांसि अग्निरे वस्माद्वयन्नात्साध्यादवायवः ॥ (११५. ७४. यजुः ।)

यन्नात्सर्व्वहुतः इति नाम्नी । तस्मादस्मात् इति हृदये । यत्
 पुरुषमितिः कण्ठे । ब्राह्मणोऽस्येति वासवाक्षौ । चन्द्रमा
 इति दक्षिणवाक्षौ । नाभ्या इत्यास्ये । सप्तास्येति नेत्रयोः ।
 यस्तेनेति मूर्द्ध्नि ।

अथ प्रसाद्व्यासः । ब्राह्मणोऽस्येति हृदयाय नमः ।
 चन्द्रमा मनस इति शिरसे स्नाह्यः । नाभ्या इति शिखायै
 वषट् । सप्तास्येति कवचाय हुम् । सहस्रशीर्षा इति नेत्रद्वयाय
 वौषट् । यस्तेनेति अस्त्राय फट् ।

* तस्मादस्मात्सर्व्वहुतः सम्भूत इवदानम् ।

पशुन तापके नावप्यानास्मान् ब्रह्माय मे । (११५. ६५. यजु ।)

† तस्मादस्मात्सप्तास्येति वासवाक्षौ ।

नाभौ च मूर्द्ध्नि तस्मात्सप्तास्येति वासवाक्षौ । (११५. ८५. यजु ।)

‡ यत् पुरुषमितिः कण्ठे ।

मुखादिन्द्रयाविष्य वावाहापुरमायत । (११५. १०८. यजु ।)

§ ब्राह्मणोऽस्य मुखादिन्द्रयाविष्य वावाहापुरमायत ।

ऊरु तदस्य यद्वैश्वं पदभ्याम् शूरी चक्रायत । (११५. ११५. यजु ।)

॥ चन्द्रमा मनसो जातवक्षोः सूर्योऽचक्रायत ।

मुखादिन्द्रयाविष्य वावाहापुरमायत । (११५. ११५. यजु ।)

॥ नाभ्याः कवचोऽस्त्राय वौषट् ।

पदभ्याम् मूर्द्ध्नि च शिखायै वौषट् । (११५. ११५. यजु ।)

●● सप्तास्येति नेत्रद्वयाय वौषट् ।

देवा यद्वैश्वं तन्माणा चक्रायत पुरुषं पशुम् । (११५. ११५. यजु ।)

†† यस्तेनेति मूर्द्ध्नि ।

ते च नाभौ मूर्द्ध्नि च शिखायै वौषट् । (११५. ११५. यजु ।)

आगच्छ भगवन् विष्णो स्थाने चात्र सुरैः सह ।

यावत्कर्म समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भव ॥

आवाहनं पुरुष एव ।

येषमर्चं महादिव्यं कथामणिसहस्रकम् ।

कोटिसूर्यप्रतीकाशं गृह्णाणासनमीश्वर ॥

इत्यासनम् ।

एतावानस्थः ।

नमस्तेऽस्तु प्रजाराध्य नमस्ते विश्ववन्दित ।

पादं गृह्णाण देवेश घनभीलप्रभाकर ॥

इति पाद्यम् ।

त्रिपादूर्ध्वः ।

रामकृष्णाय देवाय क्षीराभिशयनाय च ।

एदमर्घ्यं मया दत्तं ब्रह्माद्यैः सहिताय ते ॥

इति अर्घ्यम् ।

तस्मिन्निराट् ।

सुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव ।

पद्महस्तधरो देव कृपास्रो जगदीश्वर ॥

इत्याचमनम् ।

अथ पञ्चामृतस्नानम् । आध्यायस्व गौतमः पयोगायत्री

• तावत्कर्मसिद्धिर्भवेति न-पुच्छके पाठः ।

† अर्चोऽर्घ्यं १४४ पठे प्रदर्शितम् ।

‡ मन्त्रार्घ्यं १३३ पठे प्रदर्शितम् ।

चीरस्त्रानि विनियोगः । ॐ आप्यायस्वेति* चन्दनादिपञ्चोप-
 चारैः सम्पूज्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति† पूजामपसार्य दधिक्राव्णो
 वामदेवो दध्यनुष्टुप् दधिस्राने विनियोगः ‡ ॐ दधिक्राव्णः§ ।
 इति पञ्चोपचारादि । हृतं मिमिक्षे गृह्यमदो हृतं विष्टुप्
 हृतस्त्रानि विनियोगः । ॐ हृतं मिमिक्षे॥ । एकं पञ्चोपचारादि ।
 मधुवाता गौतमो मधुगायत्री मधुस्त्रानि विनियोगः । एकं
 पञ्चोपचाराः । स्वादुः पवस्व वेनः शर्कराजगती शर्करास्त्रानि
 विनियोगः । ॐ स्वादुः पवस्व । एवं पञ्चोपचाराः ।

यत्पुरुषेष्वेति॥ ।

गङ्गा च यमुना चैव कृष्णा भीमरथी तथा ।

एतासां पुण्यतोयेन स्नानं कुरु कृपार्षव ॥

इति मन्त्रेण पुरुषसूक्तादिना च शुद्धोदकस्नानम् ॥

अथ आचमनं दत्त्वा ।

तं यज्ञम्॥ ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं कर्म साधनम् ।

गृहाण पुण्डरीकाच्च भक्त्या तुभ्यं समर्पितम् ॥

* मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

यज्ञोपवीतं परममिति यज्ञोपवीतम् ।

तस्मादयज्ञात्* ।

पीतवासी जगन्नाथ पीताम्बरधराव्यय ।

गृहाण देवदेवेश रमया सहितोऽनघ ॥

इति वस्त्रम् ।

तस्मादयज्ञात्† ।

सुद्विकासमस्तहारैरद्भुतैर्बाहुभूषणैः ।

सहितं चन्दनं कृष्णं स्मरतां गृहाण मे ॥

इति गन्धम् ।

अलङ्काराद्याक्षताय अर्पणीयाः शुभास्तव ।

तस्मादश्वाः‡ ।

चम्पकैर्वकुलैर्नागैः पुष्पागैः कनकैर्दलैः ।

अतपत्रैर्मल्लिकाभिः पूजयेज्जगदीश्वरम् ॥

इति माष्यम् ।

- यरपुरुषम्§ ।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ब्राह्मणोऽस्य॥

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं उच्यते इत्युक्तं पुराणम् ।

आयुष्यमया प्रतिमुच्य शुभं यज्ञोपवीतं वस्त्रमनु तेन ॥ (वल्ग्वारतले ।)

† मन्वीऽय १३३ पृष्ठे अदर्शितम् ।

‡ एते मन्वा. १३६ पृष्ठे अदर्शिताः ।

इति वेदमन्त्रैश्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ।

नारायणं सहस्राक्षं नरकार्णवतारणम् ।

घन्दे तं जगदात्मानं वासुदेवं सनातनम् ॥

इति साष्टाङ्गं कृतनमस्कारः ।

कण्ठे कण्ठेति कण्ठेति कण्ठेति राम हरेऽर्चुत ।

प्रदक्षिणकृतात् पुष्पाञ्जलिं कृत्वा भव ॥

इति प्रदक्षिणं कृत्वा ।

गोप्रियव्यजनेनाथ धामरेणातपवतः ।

गान्धर्वगीतवाद्येन प्रीतो भव रमाप्रिय ॥

इति व्यजनादि कृत्वा च ।

कण्ठाय गोकुलेशाय वंशहृदिकराय च ।

यमोदानन्दभद्राय नमोऽस्तु गुणसिद्धये ॥

सुतान् देहि सुतान् देहि त्वं पूजाकृतपुण्यतः ।

वासुदेव जगन्नाथ कपालो भक्तवत्सल ॥

इति प्रार्थनां कुर्यात् ।

ततो दक्षिणकलशोपरि रुद्रं चाम्बकसन्धेयं पूजयेत् ।

सव्यकलशोपरि ब्रह्माणं ब्रह्मजन्मानमिति* प्रोद्धशोपचारैः

पूजयेत् । तत आभं सृचये शरावं देवसन्धिधौ कुण्डोपरि नि-

दध्यात् ।

* ६९ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† मन्त्रोऽथ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

एवं देवं सपरिवारं सम्पूज्य ब्रह्मविष्णुरुद्रसूक्तः॥ जपेन वामन-
सूक्तोपनिषजपेन पुराणैतिहासग्रन्थेन नृत्त्यगीतादिना च
मुदितो देवस्य पुरतो रात्रिं जागरणेनातिवाहयेत् ।

तथा ।

पौरुषं१ यावमानश्च२ न तमंहर्षु इतीति च॥

सक्तज्जघा सबाधो यं॥ सुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

इतीति इति वा इति मे मन इत्यादि । शेषं पुरुषसूक्तं
कृत्स्नेदप्रसिद्धम् ।

एवम्प्रजागये प्रातर्नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सप्त प-
था गत्वा विष्णुभक्तान् शुचीन् सपुत्रान् शालीयसूत्रण

७ विष्णुसूक्त ५८ वृत्ते प्रदत्तम् ।

वदन्त यथा—इमा इन्द्राव तपसे कपहिंसे चयवी(वी)राव यभरामहे मतो० ।

यथा अमर्षहिपदे वतुषदे विर्ष पुष्ट यामे चादिप्रणाशुरम् ।

इत्यादिक इन्द्राध्याये अगमम् ।

१ पौरुषं पुरुषसूक्तं पुरुष परेदम् इत्यादिकं श्रीरामायणसूक्तम् ।

२ १० वृत्ते प्रदत्तम् ।

यथा—पञ्चमामो चाविशिषीः॥ अविंशं कुरुतिम् ।

मूले न विनदमंतं ॥ इत्यादि पञ्चमामसूक्तम् । (१०म. ११५. ११५५. १)

३ न तमंहर्षा न दुरितं देवाद्यो अह अर्थम् ।

सजीवयो यमर्कमा मिथो मयति यति हिम ॥ (१०म. ११६. ११६५. १)

४ इति वा इति मे मनो यामय वयुधामिति ।

शुविन् सोमध्यामिति ॥ (१०म. ११८. ११८५. १)

५ सबाधो य जना इमर्षिं ह्योमिरो इति ।

पुत्रानाधो यतसुच ॥ (८म. ७७. ८७५. १)

ब्राह्मणान् यादविधिना निमन्त्रयेत् । तदुपस्थापयित्वा । कृतापसव्यो
दक्षिणाश्वो दक्षिणं जानुं अर्चयित्वा ॥ अमुकगोत्रं अमुकशर्माणं
विष्णुयादे त्वामहं निमन्त्रये इति । एवं सर्वेषु ब्राह्मणेषु ।
ततश्च ।

निमन्त्रयामि भो विधा विष्णुयादेक्षणाय वः ।

भस्मीकुरुत तान् दोषान् बाह्ये गर्भे च ये स्थिताः ॥

इति पठित्वा साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।

ततः कृतनित्यक्रियमुदाहर्षेर्हिजे, सह पूर्वस्थापितान् विष्णु-
विस्तरं पूजयेत् ।

इति व्यञ्जित्स्वरान् विष्णुग्रे कुम्भोपरि स्थापयित्वा तत्र सतिन् ।
। गोत्रान् पितॄन् भावाहयेदेतैर्मन्त्रैः ।

मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मन्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मवह्निष्कृताः ।

मिथ्याभिगमिनो ये च चौरकर्मणि ये रताः ॥

पुनः पुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे संहरन्ति हि ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु वृत्तिं तेषां करोम्यहम् ॥

इत्याह्वय तान् गन्धपुष्पाक्षतधूपदोषादिभिरर्चयित्वा घृतपुतनाशेन
पायशेन च तदामग्राव प्रपूर्य तिलदर्भयुतं तीर्थं गृहीत्वा

कूटवादरता ये च इत्यादीन् ये गर्भे संहरन्ति हि ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु तृप्तिं तेषां करोम्यहम्

इत्यन्तान् पूर्वोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा पुनरिमं मन्त्रं पठेत् ।

येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।

अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु तृप्तये ॥

इत्युच्चार्य करस्यं तोयं पात्रस्यात्रोपरि क्षिपेत् ।

ततो देवस्यापनदेशात् पश्चिमत आचार्यः स्वगृह्योक्तविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्वाधाय च प्रणीताप्रणयनान्तं कृत्वा तूर्ण्यं निरूप्य प्रोक्ष्य च चरुं अर्पयित्वा आज्यसंस्कारादि कृत्वा यजमानेन होमार्थं द्रव्यस्य स्रत्स्वत्यागी कृते इधाधानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् ।

ततश्चावणाश्रित्यसमिद्धिस्तिलाज्येन च प्रतिद्रव्यमिदं विष्णु-रिति मन्त्रेण* अष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरयतं वा विष्णवे जुहु-यात् ।

ततो रुद्राय त्र्यम्बकमन्त्रेण† ब्रह्मणे ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रेण‡ विष्णुतो न्यूनाभिरष्टोत्तरयतसंख्याभिरष्टाविंशतिसंख्याभिर्वा चर्याद्याहुतीर्जुहुयात् । यद्वमखोक्तेभ्य आदित्यादिद्वाविंश-हेभ्यो विष्णुहोमात् पूर्वं यथाशक्ति केचिद्वहोममिच्छन्ति ।

तत इधमसन्नहनहोमादि कृत्वा पूर्णाहुतिश्च हुत्वा प्रणीता-मोक्षणादि शेषं कर्म समापयेत् । आचार्यस्य एतावद्वोमकरणा-

* १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ६९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

शक्तौ तत्साहाय्यार्थमन्येऽपि नियोक्तव्याः । ततो होमकर्तृभ्य
आचार्यादिभ्यः शक्त्या दक्षिणां दद्यात् ।

अथ शुचिराचान्तो यजमानः कुतपपूर्वार्द्धकाले प्राणानायम्य
ॐ अद्येत्यादि मम सृतापत्यत्वादिनिदानभूतदुरितक्षयद्वारा
दीर्घायुःसगुणपुत्रादिसन्तत्यवाप्तये नानागोत्राणां नानाशर्माणां
विष्णुश्राद्धाधिकारिणां विष्णुरूपाणां पितृष्णामेकोद्दिष्टविधानेन
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सहस्रं सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा
ब्राह्मणैः शक्त्या स्वष्ट्योक्तविधानेन श्राद्धमाचरं दयजमानः ।
एकोद्दिष्टविधानादेव अथ स्थापनावाहनाम्नीकरणानि न
सन्ति । तिलैरेव अपसव्येनेव कार्यम् । उदङ्मुखो एव विप्रा
एकपविषका विप्रसंख्यया अर्घ्याः । पाद्यादौ नानागोत्रा-
नानाशर्माणो विष्णुश्राद्धाधिकारिणो विष्णुरूपाः पितर इत्येवं
सर्व्वं तत्तद्विभक्तिर्निर्देशः कार्यः । आसनगन्धपुष्पधूपदीपा-
च्छादनयुग्मभोजनभाजन-जन्तुभाजनच्छोपानद्वयगव्यजनादीनि
च शक्त्या देयानि । अन्यदपि परितोषकरं हस्तमात्रादि सोत्-
साहं देयम् ।

ततो हृतशर्करापायसतिलसंयुक्तेनाग्नेन नानागोत्रान् पितृ-
नुद्दिश्य भोक्तृब्राह्मणसप्तसंख्यकान् पिण्डान् स्वष्ट्योक्तविधिना
भूसौ वर्द्धिषि विष्णु अरन् दद्यात् ।

ततः पौराणमन्त्रैः पिण्डदानम् ।

विद्युद्भिर्दद्विभिद्यैव विषवारिदवाग्निभिः ।
 शस्त्रास्त्रदण्डपापाणैर्नखिभिः शृङ्गिभिर्यज्ञैः ॥
 कुष्ठापस्मारभूतादिः जलोदरभगन्दरैः ।
 गण्डमालापाण्डुरोगैः क्षयाशौभिर्मृताय ये ॥
 वन्दीयहे ॥ मृता ये च चौरव्याघ्रादिभिर्हताः ।
 चण्डालैर्निहता मार्गे अशौचाः शयने मृताः ॥
 ब्रह्मसंहारिणो ये च सुरापाः स्वर्णहारिणः ।
 गुरुदाररता मूढाः परदाररताय ये ॥
 भ्रूणव्रह्मवधोपेता ये के चाल्महनो जनाः ।
 तिर्यग्योनिषु ये जातास्तिर्यग्जास्वन्यजन्मनि ॥
 तेषां पिण्डो मया दत्तः अचय्यमुपतिष्ठतु ॥ १ ॥
 पित्रवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरुमश्वरवभूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियाकार्पं गताश्चैव जाल्मन्वाः पद्मवक्षसा ॥
 विरूपा भामगर्भाय भ्राताऽभ्राताः कुले मम ।
 मया दत्तेन पिण्डेन दत्ता यान्तु च ते गतिम् ॥ २ ॥
 भ्रात्रह्यशौ ये मम वंशजाता-
 मातुस्तया वंशभवा मदौयाः ।

यशस्ये ये मम दासभूता-

भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥

मित्राणि सख्य पश्यन् वृद्धा-

सृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकारा ।

जन्मान्तर ये मम सङ्गताश्च

तेभ्य स्वधापिण्डमह ददामि ॥ ३ ॥

अजातदन्ता ये केचिदूये च गमे प्रपीडिता ।

तेषामुद्धरणार्थाय हृद पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ४ ॥

बन्धुवर्गाय ये केचित्त्रामगोत्रविवर्जिता ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ५ ॥

उद्वन्धनश्रुता ये च विपश्यन्नुद्वन्धनाय ये ।

शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिर्वापि तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ६ ॥

अग्निदाहे श्रुता ये च मिहव्याघ्रहताश्च ये ।

आत्मनो घातिनो ये च तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ७ ॥

अग्निदग्धाय ये कचित्त्राग्निदग्धास्तथापरे ।

विद्युर्ध्वारहता ये च तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ८ ॥

रौरवे चान्धतामिस्रे कान्तसूत्रे च ये गता ।

तेषामुद्धरणार्थाय हृद पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ९ ॥

असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गता ।

तेषामुद्धरणार्थाय हृद पिण्ड ददाम्यहम् ॥ १० ॥

अनेकयातनासखा श्रुता प्रेतेषु ये गता ।

तेषामुद्धरणार्थाय हृद पिण्ड ददाम्यहम् ॥ ११ ॥

असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १२ ॥

पशुत्वान्निर्गता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।

अथवा वृक्षयोनिस्त्रास्त्रेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १३ ॥

अन्यैर्दुर्मरुणैर्ये च सुधया हृषया मृताः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १४ ॥

दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।

ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥ १५ ॥

जात्यन्तरमहन्नाणि भ्रमन्तेऽस्वेन कर्मणा ।

मानुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १६ ॥

ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥ १७ ॥

केचित् प्रायानिष त्रीन् श्लोकानाहुः । एवं पिण्डान् दत्त्वा
आहमेवं समापयेत् यथागात्रम् । आहदक्षिणा च विमिश्रा
देया । अत्रमेवं आहीयवाह्येभ्यस्तदनुप्रया अन्येभ्योऽपि वा
प्रतिपादयेत् ।

ततो यश्चत न्यूनान्तिरिक्तं विष्णुश्राद्धं तत्सम्पूर्णमस्तु इति
वाह्यप्राणानुज्ञा अस्तु सम्पूर्णमिति तैरुक्ते श्राद्धसम्पूर्णता वाचयित्वा
क्रेगिता भवन्त इत्यादि वाक्यैः सानुनयं तान् विसर्जयेत् ।

तत आहभूमौ सप्तार्जनलेपने कृत्वा । ॐ अद्येत्यादि
विष्णुश्राद्धतया आचार्यपूजनमहं करिष्ये इति सङ्गम्य

उदसुखः प्रादुखमाचार्यं पायार्घ्यगन्धपुष्पधूपदीपवस्त्रालङ्कारैः
पूजयित्वा शिवा आपः सन्तु इत्यादिना तद्वस्त्रे जलादि दत्त्वा
स्वर्णशङ्खीं रौप्यखुरीं ताम्रपट्टीं रत्नपुच्छां कांस्यदीक्षां सवस्त्रां
बहुदुग्धवतीं गन्धपुष्पादिना अर्घयित्वा देशकालौ श्रुत्वा अमुक-
गोत्राय अमुकवेदाध्यायिने अमुकशर्माने आचार्याय विष्णुदेवत्यां
यथाशक्त्युपस्कारसहितां सदक्षिणां विष्णुत्रासाङ्गतया अमुक-
गोत्रोऽमुकशर्माञ्च सम्प्रददे न ममेति सजसकुशं ददत् पुच्छं
प्राचयेत्तेन ।

तत ॐ गावो मे द्यवत इत्यादिमन्त्रं पठेत् । ॐ सस्यी-
त्युक्ता कामसुतिः पठेदाचार्यः ।

ततो यजमानो गन्धाद्युपचारैर्विष्णुादीनां पूजां कृत्वा पुष्पा-
ञ्जलिं दत्त्वा आयुष्मसुगीतपुष्पादिसन्ततिर्ममासु इति प्रार्थ्य ॐ

• गावो मे द्यवत इत्युक्ता कामसुतिः पठेदाचार्यः । (संस्कृतसंहिता ।)

गावो मे द्यवत इत्युक्ता गावो मे द्यवत इत्युक्ता ।

गावो मे द्यवत इत्युक्ता गावो मे द्यवत इत्युक्ता । (संस्कृतसंहिता ।)

† यो पुष्पधूपगन्धपुष्पादिना अर्घयित्वा देशकालौ श्रुत्वा अमुक-

गोत्राय अमुकवेदाध्यायिने अमुकशर्माने आचार्याय विष्णुदेवत्यां

यथाशक्त्युपस्कारसहितां सदक्षिणां विष्णुत्रासाङ्गतया अमुक-

गोत्रोऽमुकशर्माञ्च सम्प्रददे न ममेति सजसकुशं ददत् पुच्छं

प्राचयेत्तेन ।

तत ॐ गावो मे द्यवत इत्यादिमन्त्रं पठेत् । ॐ सस्यी-

त्युक्ता कामसुतिः पठेदाचार्यः ।

ततो यजमानो गन्धाद्युपचारैर्विष्णुादीनां पूजां कृत्वा पुष्पा-
ञ्जलिं दत्त्वा आयुष्मसुगीतपुष्पादिसन्ततिर्ममासु इति प्रार्थ्य ॐ

अथेत्यादिदेशकालो सङ्कीर्त्य सप्तधान्यकलगाद्युपस्कारसहिता
विष्णुब्रह्मशिवप्रतिमा आचार्याय अक्षं प्रतिपादये इति प्रति-
पाद्य कर्मसाङ्गतासिद्धये यथाशक्ति सुवर्णं सङ्कल्पपूर्वकं दक्षिणां
दत्त्वा न भवेति वदेत् । विप्रोऽपि स्वस्तीत्यादि वदेत् ।
ततः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हिजोत्तम ।

आह सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्त्वा भूमौ दण्डवदाचार्यं प्रणम्य तदीयाः सुपुत्राशिषो
गृहीत्वा तं सविनयं विसृजेत् ।

ततः पूर्वस्थापितं मन्त्रपूतद्वयमशरावं गृहीत्वा नद्यादि-
तीर्थजलाग्रयं गत्वा नाभिमात्रे जले सभार्यः शरावहस्तः सन्
मन्त्रानिमान् पठेत् ।

तै च मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मवद्विष्कृताः ।

मिथ्याभिग्रसिनी ये च चौर्यकर्मणि ये रताः ॥

पुनःपुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

विष्णुआहप्रसादेन ते सर्वे तारिता मया ॥

उत्तमान् यान्तु ते लोकान् गन्धस्थामले जले ।

इति पठित्वा नाभिमात्रे जले सभार्यः शरावहस्तः सन्

इति मन्त्रा पूर्णमिति क-न-पुत्रवधोः पाठः ।

पर्यन्तं जले स्थित्वा सचेलं छात्वा सपत्नीको धौताम्बरधर-
स्तिलकादि धृत्वा स्वभवनमागच्छेत् ।

ततो ब्राह्मणेभ्यो दीनेभ्योऽनाथेभ्यश्च यद्योत्साहं भूरिदक्षिणा-
दिकं दत्त्वा भवदानादिकं विधाय ब्राह्मणाग्निपी गृहीत्वा च
सुहृन्निजादिसहितः सपत्नीको भूत्वा तस्मिन् दिने ब्रह्मचर्यादि-
युक्तो भवेत् । इति ।

एवमनुष्ठानस्य फलमाह ।

एवं यः कुरुते लोके विष्णुयाहं हि मानवः ।

तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुश्रीनाश्च चिरायुषः ॥

सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः । इति ।

इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचिते विधान-

पारिजाते विष्णुयाहपद्धतिः समाप्ता ।

जीवत्पितृकस्य विष्णुयाहे अधिकारो नास्ति पठेते जीवतः
पितृत्वादिस्मरणात् । तस्मान्मृतपितृकस्यैव अत्र अधिकार-
इति सिद्धम् ।

अथ भक्त्यवधपूजनम् ।

तस्य प्रयोगो यथा विधानमाज्ञायाम् ।

यस्य स्त्री स्त्रीप्रसूर्नित्यं भूतापत्यायवा भवेत् ।

तन्नाथ पिप्पलः पूज्यो यथाविधि फलेषुना ॥

शुग्वारे प्रदोषे च सायविधिमुपास्य च ।

सभार्यः पिप्पलं गत्वा प्रार्थयेत् समाहितः ॥

तन्मन्त्रो, यथा ।

वीधिद्वयं महावृक्ष महापापनिवृद्धम् ।

नारायणस्वरूपस्त्वं चर्मा कुश जगत्पते ॥

इति सम्प्रार्थ्य तं वृक्षं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

आलवाले जलं क्षिप्त्वा ततः स्वगृहमाव्रजेत् ॥

ब्रह्मचारी सपेद्राचो सुखा भुवि हरिं करेत् ।

निधाय तुलसीदाम कण्ठे मुद्रितलोचनः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय आत्मा गङ्गाजले तिलैः ।

गच्छेतां दम्पती ब्रह्मन् पिप्पलान्तिकमादरात् ॥

विष्णोर्नामसहस्रम् ॥ जपेत्तत्र समाहितः ।

कुश्यास्त्रिभुवनं तत्र आसमन्तात्तरीरधः ॥

विकीर्य तत्र पुष्पाणि चन्दनञ्च विशेषतः ।

कुडुमं केसरैश्चैव पिप्पलाङ्गे विलेपयेत् ।

आलवान्ते धियेहारि धीरं दधि घृतं मधु ॥

अथावसरे आचार्यादीनां वरणं कार्यम् ।

* वीधिद्वय इत्यत्र वीधि द्वय इति क-छ-पुसकयोः पाठः, स आचरततादुपेयितः,
वीधिद्वयमद्वय इत्यत्राप्यायं चमरीजेः ।

† निवृद्ध इत्यत्र निवारणेति छ-पुसके पाठः ।

‡ विष विषयं चकारी भूतमन्त्रमवगमः ।

भूतद्रुतमन्त्रो भूतभा भूतमन्त्रः ।

इत्यादिवाक्येदिनप्रत्यये ११५ १४६ गग्यम् ।

ततस्तु स्थण्डिलहत्वा सावकार्यं शुचिव्रतः ।
 चारभेदवनं सम्यक् स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेणः पायसं जुहुयात् सुधीः ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा यथाविभवसारतः ।
 मातुलुङ्गैः^१स्ततः कुर्याद्वनं शतसंख्यया ॥
 उद्दिष्टो विष्णुदैवतो द्रव्याणां हवने श्रुतः ।
 धानीफलैस्तथा द्राक्षाफलैः खर्जूरकैस्तथा ॥
 दत्तुदण्डैश्च कदलैः शतसंख्यैः पृथक् पृथक् ।
 जाते तु हवने तस्मिन् सूत्रेनावेष्टयेत्तन्म ॥
 गन्धपुष्पाक्षतैः सम्यग्वृक्षाङ्गं तत्समर्चयेत् ।
 दशाङ्गैर्धूपयेद्दूपैर्दीपैर्नीराजयेत् सुधीः ॥
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्त्या ताम्बूलेन च तोषयेत् ।
 ततो नीराजनं कृत्वा प्रार्थयेतां समाहितौ ॥
 बोधिद्वयं महाव्रतं महापापनियूदन ।
 पुद्गान् देहि जगन्नाथ कुरु मां जीवसन्ततिम् ॥
 इति प्रार्थ्य च नत्वा च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 वस्त्रयुग्मञ्च चैतुञ्च दद्यादाचार्यतुष्टये ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

* तद्विष्णो परमं पदम् सदा पश्यन्ति सुराः ।

दिवीव चक्षुःपाततम् ॥ (६५. ६८. मत्. १)

१ मातुलुङ्गो बीजपूर इत्यमरभरतो ।

आचार्यस्त्वं महाविष्णुराचार्यानीयमब्धिजा ।

दत्तं मे सन्ततिं श्रेष्ठां प्रसन्नेनैव चेतसा ॥

ततो युवं वस्त्राणि इति वस्त्रम् । गवामद्वेपुः इति गाम् ॥

हिरण्यरूपः सः इति हिरण्यमपि देयम् ॥

पर्यङ्गादि ततो धान्यं दत्त्वा भूरि च दक्षिणाम् ।

ततः स्वगृहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥

चतुर्विंशतिसंख्याका विष्णुमूर्त्तिरितुस्मरन् ।

प्रथमं केशवं विद्याद्वितीयं मधुसूदनम् ॥

सङ्कर्षणं तृतीयञ्च दामोदरमतः परम् ।

वामनं पञ्चमं विद्यात् षष्ठं प्रद्युम्नसंक्रमम् ॥

सप्तमं विष्णुनामानं माधवश्चाष्टमं तथा ॥

नवमश्चानिरुद्धाख्यं दशमं पुरुषोत्तमम् ॥

एकादशमधोक्षजं द्वादशञ्च जनार्दनम् ।

त्रयोदशञ्च गोविन्दं त्रिविक्रममतः परम् ॥

श्रीधरं पञ्चदशमं हृषीकेशञ्च षोडशम् ।

सप्तदशं नृसिञ्च वासुदेवमतः परम् ॥

● गवामद्वेपुः तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्विधम् ।

यस्मात्तस्माच्छिर्वं मे सादिह्यं लोके परत्र च ॥ (सम्बेदिब्रह्मकर्मणि ।)

† मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ दीपमित्यथ सावयेदिति न-पुस्तके पाठः । स एव मुक्तः, अन्यथा यामित्यत्र द्वितीया-
नुपपत्तिः ।

§ तथा इत्यत्र विदुषिति ख-न-पुस्तकयोः पाठः ।

अतः परं पद्मनाभं विष्णुं विंशतिमं तथा ।
एकविंशतिमं विद्यादुपेन्द्रं जगतः प्रभुम् ॥
हरिं द्वाविंशतिमितं द्वौ तथाश्च्युतकृष्णकौ ।
भुक्तवन्तस्ततस्ते तु सन्मुष्टा दधुराशिपः ॥
एवं कृते विधानेऽस्मिन् श्रेष्ठे पिप्पलपूजने ।
जायते पुत्रसन्तानमक्षयं गुणवत्तमम् ॥

इति विधानमालायां स्कन्दपुराणोक्तमख्यपूजनं समाप्तम् ।

पुत्रकामानामावश्यकोऽयं विधिः ।

विध्यन्तरञ्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

नारद उवाच ।

अथयान्यत्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तौ च कारणम् ।
सिद्धिदेषे महाद्रौ वा नदीनां सप्तमेषु वा ॥
त्राक्षणान् भोजयेच्छिष्टान् सपत्नीकान् बह्वनपि ।
अयने विपुले चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ॥
पूर्व्वद्युदपवासः स्यान्नोजयित्वा तथा द्विजान् ।
प्रभाते स्नापयेत्पत्नीं विधिनानेन साधकः ॥
आलिख्य मण्डलं तत्र गणाध्यक्षं समर्चयेत् ।

ॐ गं गणपतये नमः ।

वटुय वामनसैव महाकायो महोदरः ।

भद्रो मणिरवो नाम इत्येते तत्र धारकाः* ॥

* तथा यद्विषयवस्तुभिर्ज्ञातितर्ह ।

† इत्यने भयधारका इति न पुनश्च पाठः ।

तिरन्ती व्याहृतिः० कामा वाञ्छां विघ्ना वरप्रदा ।

रक्षाभा कीर्तिकेत्यष्टौ गणनायस्य शक्तयः ॥

शृङ्गश्च पञ्चकश्चैव परशुं लङ्कुकन्तथा ।

दधत् पूजयेद्भक्त्या तुष्टिवक्त्रं^१ विनायकम् ॥

* गायत्रीमस्र वक्ष्यामि यया पूज्यो विनायकः ।

ॐ विनायकाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।

तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥

मण्डलं सर्वतोभद्रं वाहनञ्चासुरहृते ।

कलसानष्ट संस्थाप्य मध्येकुम्भं ततः शुभम् ॥

सूत्रेणाविष्टयेत्सर्वान् यवान्तरतिलान्तरम् ।

गणेशेशानदिभागे कलशस्थापनं भवेत् ॥

मध्यकुम्भे न्यसेत्तावन्नववस्त्रावबौधहीः ।

पूरयेत्तीर्थतोयेन^२ विघ्नेबीजेन दैशिकः ॥

ॐ गं गणपतये नम इति विघ्नेशबीजम् ।

तस्मिन् कुम्भे न्यसेत्तप्त सृत्तिका यमभागतः^३ ।

अथ अष्टकलशेषु चैष्याणि द्रव्याण्यष्ट ।

आग्नेये गन्धपुष्पाणि याम्ये क्षणतिलाः स्मृताः ।

नैर्ऋत्ये कागदुग्धञ्च वारुणे पञ्चगव्यकम् ॥

० तिरन्त्व्याहृती इति क-पुस्तके पाठः ।

१ तुष्टिवक्त्रमिति क पुस्तके पाठः ।

२ तीर्थतोयन्तु इति क पुस्तके पाठः ।

३ यमभागत इति ख पुस्तके पाठः ।

पञ्चामृतन्तु वायव्ये सौम्ये चैवाचयं मधु ।
 ऐशान्ये यावकं शङ्खमेवमेतैस्तु पूरयेत् ॥
 ब्रह्माख्याद्यष्टकुम्भेषु वीरभद्रान्तमेव हि ।
 स्वमन्त्रैरेव विन्यस्य पूजयेन्मातृचक्रकम् ॥
 ब्रह्माक्षी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराह्येन्द्री च चासुखा वीरभद्रस्तथाष्टमः ॥
 मध्ये गणेशमभ्यर्च्य सर्वानुपशरेत्तथा ।
 यद्देवभेदिता या यास्तत्तद्वर्णायुधादिताः ॥

अथ तन्मन्त्रोद्धारः ।

ॐ हूं ब्रह्माणि ब्रह्मदेवते हूं फट् स्वाहा । ॐ माहेश्वरि
 महेश्वरदेवते सर्वभूतवशहरि हां ह्रीं हूं स्वाहा । ॐ कौमारि
 कुमारदेवते सर्वशत्रुविनाशनि ॐ क्रां कीं कूं स्वाहा । ॐ
 वैष्णवि नारायणदेवते महामायानिपूदनि ॐ हां ह्रीं हूं स्वाहा ।
 ॐ रुद्राणि रुद्रदेवते ॐ द्रां द्रीं दूं स्वाहा । ॐ वाराहिं वराह-
 देवते ॐ भां भीं भूं स्वाहा । ॐ इन्द्राणि इन्द्रदेवते दैतेयविना-
 शनि ॐ हां ह्रीं हूं स्वाहा । ॐ वीरभद्र महावीर मातृकागण-
 प्रिय चां चीं चूं स्वाहा । इति मन्त्रोद्धारः ।

पालाशानि तु पञ्चाणि निम्बिद्राणि समानि वै ।

अष्टोत्तरसहस्राणि समादायाधिवासयेत् ॥

चतुर्भिर्ब्राह्मणैः शान्तैर्मृग्यक्षुःसामायज्वभिः ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तगायत्र्या संप्रयेच्छुभैः ॥

नालमादाय सम्प्रोक्ष्य पत्रात्पत्रं परित्यजेत् ।
 पूर्णेषु सर्वपत्रेषु ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाः ॥
 ऋत्विजां प्रीतिसिद्धयर्थं दद्याच्छ्रुत्या स धामवान् ।
 सपत्नीं सपवेदित्यमन्तर्वद्रीन्तु केवलान् ॥
 अथ तीर्थाक्षमुत्तीर्थं परिधायान्यवाससी ।
 सपत्नीकः स्नापयेत्तु मातृघकस्थितैः क्रमात् ॥
 ब्राह्मण्याद्यैर्वरस्त्रीभिर्मध्यकुम्भे तु दैशिकः ।
 सुतिमङ्गलनिर्घोषैर्वीणावेणुखवाहतम् ॥
 स्नापयेन्मन्त्रेण गणेशस्य प्रसन्नवान्* ।
 विनायकं पुनः पूज्य मण्डलस्थं विसर्जयेत् ॥
 ततःप्रभृतिं देवेन्द्रं गणनाथं प्रपूजयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्पद्यादक्षैरन्यैश्च वाञ्छितैः ॥
 एवं यो विधिना यागं कारयेत्प्रयतोऽग्रतः ।
 पुत्रान् वित्तं तथारोग्यमायुः पूर्णमवाप्नुयात् ।
 दौर्भाग्यं व्याधिमाधिस्य गर्भनाशं न पश्यति ॥
 इति तत्त्वसागरसंहितोक्तं गणप्यध्यासपत्रम् ।
 अथ काम्यानि नानाविधानि स्नानानि ।
 यथा विष्णुधर्मोत्तरे पुष्कर आह ।
 स्नानान्यन्यानि ते वच्मि निबोध गदतो मम ।
 रघोन्नानि यशस्नानि मङ्गलानि विशेषतः ॥

ज्ञानं हृतेन कथितमायुषो वर्धनं परम् ।
 राम गोशक्तता ज्ञानं परं लक्ष्मीविवर्धनम् ॥
 गोमूत्रेण तथा ज्ञानं सर्वाघविनिपूदनम् ।
 ज्ञानं क्षीरेण कथितं बलनुडिविवर्धनम् ॥
 ज्ञानञ्च कथितं दध्ना महालक्ष्मीविवर्धनम् ।
 तथा दर्भोदकज्ञानं सर्वपापनिवर्धनम् ॥
 पञ्चगव्यजलज्ञानं सर्वकामार्थसाधनम् ।
 भवां शृङ्गोदकज्ञानं सर्वाघविनिवर्धनम् ॥
 पलाशविल्वकमलकुशज्ञानं पुरो हितम् ।
 वचा हरिद्रा मञ्जिष्ठा जरारश्चारके^१ तथा ॥
 ज्ञानमेतद्दिनिर्दिष्टं रघोर्धनं पापनाशनम् ।
 वचा हरिद्रे वे युक्ते ज्ञानं रघोर्धनं परम् ॥
 आयुषश्च यमस्यश्च धन्यं मेधाविवर्धनम् ।
 ज्ञानं पवित्रं महत्त्वं तथा काञ्चनवारिणः ॥
 क्रमादूनतरं किञ्चिद्दीप्यतामोदकैस्ततः ।
 तथा रघोदकज्ञानं सङ्गमे विजयावहम् ॥
 विकुण्ठं मध्यतः कृत्वद्द प्रवालैः परिपूरयेत् ॥
 तेन पात्रेण यत्ज्ञानं सर्वकामप्रदं हि तत् ॥

* जरारादयः श्रेष्ठ्य कोषेषु पदव्यवसा दुर्योगायाः । यत्परापातके तथा इति,
 म-पुस्तके पाठः ।

† चारक गोपीगणसूचनिति भरतः ।

तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यदायकम् ।
 तथैवामलकस्नानमलक्ष्मोनाशनं परम् ॥
 तिलसिद्धार्थकैः स्नानममङ्गल्यप्रणाशनम् ।
 केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्पपैः ॥
 स्नानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् ।
 वभ्याकर्कोटकीमूल-कुमारीपद्मवारिणा ।
 स्नानं रोगविनाशाय स्मृतं प्रत्येकशो दिङ् ॥
 मांसीसुरारोचननागपुष्पैः
 सनागदानैररिनाशकारि ।
 तरुष्कः कक्षोलकजातिपूगैः
 फलैः समस्तैश्च सुतप्रदं स्यात् ॥

इति नानास्नानानि ।

अद्भुतसागरेऽपि स्नान्दे पिप्पलादिरुवाच ।

भगवन् सर्वधर्मैश्च सर्वशास्त्रविशारद ।
 स्त्रीणां पुत्रविहीनानां नारीणां विहिता यदि ॥
 किनोपायेन मे ब्रूहि सुखसिद्धिः कथं भवेत् ।
 क्षपया परया देव तद्व्रतं ब्रूहि नः प्रभो ॥

अथर्वो उवाच ।

पुरा ब्रह्मादयो देवाः सर्वे विष्णु समाश्रिताः ।
 प्रपच्छुद्धेवदेवेशं राघवैः पीडिता वयम् ।
 कथं दुःखोपशमनमस्माकं ब्रूहि त्वय्यश्वमे ॥

श्रीविष्णुरुवाच ।

अहमश्वत्थरूपेण सम्भवामि च भूतसे ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुरुष्व तद्विवेचनम् ॥
 तेन सर्वाणि भद्राणि भविष्यन्ति न संशयः ।
 विष्णुर्यदुक्तवाक्तेम्यस्तद्वत् ॥ ते वदाम्यहम् ॥
 न दानेन तपोभिश्च नाध्वरैर्भूरिदक्षिणैः ।
 अश्वत्थसेवनादन्यत्कसौ नास्ति प्रतिक्रिया ॥
 तद्विधानं निमित्तानि संख्याद्वयि च पूजनम् ।
 हवनं तर्पणं विप्रभोजनं नियमं तथा ॥
 व्रताधिकारिणस्तत्र नति दानं विशेषतः ।
 एतत्तन्त्रं पिप्पलादेस्तव वक्ष्यामि सुव्रत ॥
 दारुणैर्विविधोत्पातैर्दिव्यभोमान्तरिक्षजैः ।
 परचक्रभये देवे विप्रवे यत्रुविषहे ॥
 दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते च सङ्ग्रामेऽद्भुतदर्शने ।
 मारीभये राजभये तथा चौराग्निजे भये ॥
 चयापसारकुष्ठादिप्रमेहे विविधज्वरे ।
 उदरे मूत्रकृच्छ्रे च ग्रहयस्ते तथैव च ॥
 अन्येष्वनुक्तरोगेषु व्रणरोगे तथैव च ।
 एतेषां रोगनाशाय च कुर्यादश्वत्थसेवनम् ॥

• अहमश्वत्थरूपेण तदुक्तमिति न पुस्तके पाठः ।

† चक्ररोगविनाशाय इति ख पुस्तके पाठः ।

प्रातरुत्थाय नद्यादौ स्नात्वाचम्य कृतक्रियः †
 अश्वत्थदेशमाश्रित्य गोमयेनीपलेपयेत् ॥
 तमश्वत्थमलङ्घ्य शुद्धायां गैरिकेण च ।
 पूजाद्रव्याणि सम्प्राप्य पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥
 ऋत्विजां वरणं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।
 आराधयेद्यथा विष्णुं ध्यानावाहनपूर्वकम् ॥
 तथैव पिप्पलतर्हं नारायणमयं द्विजः ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 अर्घ्यत्पुरुषसूक्तेन ‡ तथैव ध्यानपूर्वकम् ।
 तेनैवावाहनं कुर्यात्तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् ॥
 श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 इति ध्यात्वावाहनादि उपचारैश्च योद्धर्माः ॥

पूजयेदिति शेषः ।

ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रेण कुर्यात्तु तत्कल्मषं निष्कलं भवेत् ॥
 लक्ष्मीकं द्विलक्षं वा त्रिचतुःपञ्चलक्षकम् ।
 कार्यस्य गौरवं ज्ञात्वा † डादशान्तं समाचरेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्याशी त्वधःशायी जितेन्द्रियः ‡
 मौनी ध्यानपरो भूत्वा पिप्पलस्य स्तुतिं प्रठेत् ॥

• १०४ पृष्ठे प्रदक्षितेन पुरुष एवेदमिमादिना ।

† ज्ञात्वित्यत्र श्रेयमिति च पुस्तके पाठः ।

विष्णोर्नामसहस्रसं० पौरुषं० वैष्णवः॥ तथा ।
 वेदत्रयस्य पुस्तानि सूक्तानि च पठेत्पुनः ॥
 तस्य लक्षदशांशेन सघृतं पर्यसं चरम् ।
 शुद्धयात्पञ्च वज्रो च स्वष्टहोतृविधानतः ॥
 तत्संख्यया तर्पणञ्च कुर्याच्छुद्धेन वारिणा ।
 उक्तपौष्ट्यमभिर्हृग्भिः कुर्यात्पतिदिनं नतिम् ॥
 हवनस्य दशांशेन मिष्टान्न भोजयेद्विजान् ।
 ब्राह्मणानां स्वयं कुर्याद्यथोक्तनियमं तथा ॥
 असमर्थस्य तत्कर्तुं सर्वमग्नयेन कारयेत् ।
 क्षत्रियादिनिवर्णानां ततो मूत्रं न कारयेत् ॥
 उक्तप्रमाणादधिकं फलं दशगुणं भवेत् ।
 ततश्चतुर्गुणं पीठं राजत चतुरस्रकम् ॥
 द्रोणमर्धं तदर्धं वा तिलानुपरि निक्षिपेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण सज्ज्याय पूर्ववत्पूजयेत्तदम् ॥
 दरिद्राय सुग्रीवाय शोभिताय कुटुम्बिने ।
 उदसुखाय विप्राय स्वयं पूर्वमुखः स्थितः ॥
 सुवर्णवस्त्रराजस्र यज्ञेन प्रतिपादयेत् ।
 इह जन्मनि चान्यस्मिन् वात्यकौमारवार्द्धके ॥
 मनोवाक्यायजं दीपं त्वं प्रणाशय पिप्पल ।

• १०१ पृष्ठे किञ्चिदतिरिक्तम् ।

† पौरुषं पुनश्च, तत्र १०४ पृष्ठे मदतिरिक्तम् ।

‡ वैष्णवं विचक्षणं, ११५ पृष्ठे मदतिरिक्तम् ।

पिप्पली सुघराजीन्द्रो ह्यग्निगर्भस्त्वमेव हि ॥
 प्रभुर्वनस्पतीनाञ्च पूर्वजन्तानि यत्कृतम् ।
 अघौघं नागय चिप्रं तव रूपप्रदानतः ॥

अथ दानमन्त्रः ।

अमुं तर्हं गृह्णाण त्वं विष्णुरूप द्विजोत्तम ।
 स्त्रीकृत्स्नं दुष्कृतं घोरं चिप्रं नागय मे प्रभो ॥
 चक्षादीतरवर्णानामयमेव विधिः स्मृतः ।
 अर्थायां नाधिकारोऽस्ति स्त्रीणां विप्रेण कारयेत् ॥
 एवहृत्वा व्रतं सम्यग्रतस्तस्य परिपूर्त्तये ।
 हेमाश्रित्यतर्हं दद्याच्छुक्ताङ्गाश्च प्रयस्त्रिणीम् ॥
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां वस्त्रादिभिरसङ्गताम् ।
 पलमेकं तदर्धं वा तदर्द्धार्धेन वा पुनः ॥
 हेमाश्रित्यतर्हं कुर्यात् स्तब्धशाखासमन्वितम् ।
 उत्तमः प्रथमः कन्यो द्वितीयो मध्यमस्तथा ॥
 तृतीयस्त्वधमः प्रोक्तो दरिद्राणां न चान्यथा ।
 एवं व्रतं यः कुरुते तस्य पुण्यफलं नृणु ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 कन्यार्थी लभते कन्यां ब्रह्मो मुच्येत बन्धनात् ॥
 अथापस्मारकुष्ठादि-सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतराचसपीडिताः ॥
 इमं विधिमनुष्ठाय भवन्ति सुखिनो नराः ।
 न तेषां शत्रुपीडा च न च राजभयन्तथा ॥

इह जन्मनि वान्यस्मिन् कृतैः पापैः प्रमुच्यते । -

यं यं कामयते कामं तन्तमाप्नोत्यसंशयम् ॥

इहैव भोगान् भुक्तान्ते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ।

इति अद्भुतसागरे शान्तिप्रकरणे अथर्वोक्ताश्वत्यसेवाप्रकारः ।

अथ अश्वत्यस्य ध्यानस्तोत्रादिकम् ।

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वाभीष्टफलप्रदम् ।

पुत्रकामस्य देवस्य अश्वत्यस्य सुशोभनम् ॥

समुद्रपीतगगनं वरदाभयपाणिकम्* ।

ध्यायेत्कौम्याननं विष्णुं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अष्टबाहुसमायुक्तं सलज्मीकञ्च सुप्रतम् ।

योगीश्वराय योगाय तस्मै श्रीविष्णवे नमः ॥

अकारमूलरूपाय उकारस्तन्त्रशालिने ।

मकारफलपुष्पाय वृक्षराजाय ते नमः ॥

ॐ अस्य श्रीअश्वत्यस्तोत्रमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिरनुष्टुप् छन्दः

अश्वत्यनारायणी देवता हां वीजं ह्रीं शक्तिः हुं कीलकं यमा-

श्वत्यनारायणप्रसादसिद्ध्यर्थं जपे विनिर्यागः ।

ब्रह्मोवाच ।

भार्गव्याभिमुखं देवं सुहृतः कामरूपिणम् ।

इष्टकाम्यार्थसिद्ध्यर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥

श्वेतवर्णे सलज्मीकं भुजाटकविभूषितम् ।

शङ्खचक्रधरं देव पीतवाससमश्रुतम् ॥

अभयं वरदं गान्तां खड्गखेटकधारिणम् ।
 धनुर्बाणसमायुक्तं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
 एषं ध्यात्वा हरिं नित्यं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
 सर्वकामप्रदाग्रत्यं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥
 देवाचार्यं नमस्तेऽसु नमस्ते शान्तिद प्रभो ।
 धूर्यद्वैः पीडितानामश्वत्याय नमोऽसु नः ॥
 नीलाञ्जनगिरिं प्रार्थयिषुषो महाबलः ।
 कृते पुरुषरूपोऽसि वृद्धराजाय ते नमः ॥
 श्रीनारद उवाच ।

अनायासेन यन्मर्त्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 सर्वदेवात्मकत्वञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
 श्रीब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद सर्वं शब्दं सर्वात्मकं तनुम् ।
 प्रदक्षिणेन पूतं तं नराणां सर्वकामदम् ॥
 अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरास्थितः ।
 ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्व्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
 स्कन्दोऽस्य स्कन्धे पत्रेषु विप्रा गावस्तथर्षयः ।
 मूलादुरफलेष्वस्य वेदा यज्ञाः समाश्रिताः ॥
 नदीनदाः सागराद्याः पूर्वादिक्रमसंस्थिताः ।
 लोकधर्मं समाश्रित्य अश्वत्थं सेवयेद्बुधः ॥
 पुराणस्मृतितन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य संस्थितम् ।
 प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठश्चाश्वत्थं सेवयेद्बुधः ॥

त्वं चीरे फलितयैव शीतलथ वनस्पते ।
 त्वामाराध्य नरो विन्द्यादैहिकामुष्णिकं फलम् ॥
 चलद्वाय वृक्षाय सर्वदाचलविष्णवे ।
 बोधिरूपाय देवाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥
 अश्वत्थ यस्मादसि वृक्षराजो
 नारायणस्तिष्ठति सर्वकालम् ।
 अतः शुचिस्त्वं सततं तरुणां
 धन्योऽसि दुःखप्रविनाशकोऽसि ॥
 शीरोदस्वाद्य येनायं येन श्रीस्त्वं निषेवते ।
 सत्येन तेन वृक्षेन्द्र मामपि श्रीर्निषेवतम् ॥
 एकादशोऽसि रुद्राणां वसुनामष्टमस्तथा ।
 नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥
 अग्निगर्भं अग्नीगर्भं वेदगर्भं प्रजापते ।
 हिरण्यगर्भं श्रीगर्भं वेदगर्भं नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजापशुवसुनि च ।
 वज्रं वज्राद्य सैधाद्य त्वं नो देहि वनस्पते ॥
 भारात्तेऽस्त्वंमिर्निधत-मस्त्वारारोपय ते ।
 निवाते त्वाभिर्वर्षन्तु सस्ति तेऽस्तु वनस्पते ॥
 अचिन्तयन् मुञ्जसन्दं दुःखं दुर्विचिन्तनम् ।
 मन्त्राद्य समुत्थानमश्वत्थं शमयस्व मे ॥

भगवत्याय वरेण्याय सर्व्वेष्ट्य्यप्रदायिने ।
 नमो दुःस्वप्ननागाय सुस्वप्नफलदायिने ॥
 मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे ।
 अग्रतः शिवरूपाय ह्यचराजाय ते नमः ॥
 यं दृष्ट्वा मुच्यते रोगात् सृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 यन्मास्त्रियं च दीर्घायुस्तमस्तत्वं नमाम्यहम् ॥
 अस्तत्य त्वं महाभागः सुभगः सुप्रदर्शनः ।
 मिष्टान्नं भोजनं देहि शश्वृषाश्च पराजयम् ॥
 आयुः प्रजा धनं धान्यं सौभाग्यं सर्व्वदा शुभम् ।
 देहि देव महावृक्ष त्वामहश्चाभिवादये ॥
 ऋद्धन्तं यज्ञपो मन्त्रं साम गायसि गानवत् ।
 अस्तत्य वेदमूलस्त्वमृषिभिः प्रीच्यसे सदा ॥
 ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 आहत्य हादयं लघु शूद्रः पापातिगो भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी अविद्याशी ह्यधःशायी जितेन्द्रियः ।
 पापीपहतमर्त्यसु व्रतमेतत्कमाचरेत् ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्यान्नोमयलेपनम् ।
 श्वेतगन्धाघृतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 पदात्पदान्तरं गत्वा कुर्याच्चलनवर्जितः ।
 वाचा स्तोत्रं हृदा ध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥

आसन्नप्रसवा नारी नीरपूर्णं घटं यथा ।
 उदहन्ती शनैर्याति तथा कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि ग्रीमेण तत्कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अश्वत्थः स्थापितो येन कुलं स्थानन्तयेव च ।
 धनानुसन्ततेर्हर्दिनरकात्तारयेत्पितृन् ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य शाकेनावेन वोदकैः ।
 एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजितः ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य जपहोमसुरार्चनात् ।
 अक्षयं फलमाप्नोति ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
 एवमाश्वासितोऽश्वत्थः सदाश्वासयते च माम् ।
 यथायं क्षेदितीऽश्वत्थे ह्यक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
 अश्वत्थक्षेदिती येन क्षेदिताः पितृदेवताः ॥
 अमायान्तु शुरीश्वरि ह्यश्वत्थस्थापितोदकम् ।
 तत्र स्नात्वा जपन्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अश्वत्थस्य जले पत्रच्छाया भवति कुत्रचित् ।
 तत्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
 पापोपहतमर्त्यानां व्रतान्वेतानि कारयेत् ।
 सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि ह्यश्वत्थस्य समीपतः ॥

पदे पदेऽखमेधानां फलमाप्नोति मानवः ॥
 कुर्वाणो भक्तिभावेन द्वाखत्यस्य प्रदक्षिणम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 भानुभोमभ्युक्कान्तिरिक्तापातेषु पर्वेषु ।
 दुर्दिने वैधृतौ राधावपराङ्गे च सम्ययोः ॥
 नन्दा दिनत्रये चैव कुर्याद्याखत्यसेवनम् ।
 भस्त्रत्वं मन्दवारेण सृष्ट्वा चैयम्बकं० जपेत् ॥
 कालमृत्युर्न यात्येव किमुत द्वापमृत्यवः† ।
 ऋषकाद्यपहारे च रोमदारिद्रानाशनम् ॥
 भस्त्रत्वं सिन्धुराजश्च नित्यं सेवेत न सृजेत् ।
 मन्दवारे सृजेत्पूर्वं सिन्धुराजश्च पर्वणि ॥
 कोणस्थः पिङ्गलो बभ्रुः कृष्णो रौद्रोऽन्तको यमः ।
 सौरः शनैश्चरो मन्दः पिप्पलादिषु संस्थितः ॥
 एतानि शनिनामानि जपेदखत्यसचिधौ ।
 शनैश्चरकृता पीडा न कदाचिद्विद्यति ॥
 भस्त्रत्वरूपिणं विष्णुं सर्वकामफलप्रदम् ।
 शास्त्रारूपधरं देवं तमस्त्रत्वं नमास्यहम् ॥
 कालनीलाञ्जनप्रस्थं नीलजीमूतसद्विभम् ।
 क्षायामार्त्तच्छृणुष्व मणवेन विशेषतः ॥

• चैयम्बकं चाम्बकं यजामहे इत्यादिकं मन्त्रं १११ पृष्ठे मूल एव व्यवसायम् ।
 † किमुतकाद्यपहारे इति न पुनरेके पाठः ।

दृष्टा तु हरते पापं सृष्टा लक्ष्मीय वर्धते ।

एकं गणाधिपे दद्याद्दे सूर्ये त्रीणि शङ्करे ।

चत्वारि केगवे दद्यात्साम्प्रत्यप्रदक्षिणम् ।

नमोऽर्कपुत्राय शनैरराय

नीलाभ्रवर्णाजिनमेखनाय ।

सृष्टो हराद्यं प्रणतोऽयि नित्यं

फलप्रदो मे भव सूर्यपुत्र ॥

अथत्ये षो निषदनं पर्णे षो वसतिष्कुता ।

गोभाज इक्षितासय यत् समवय पूरयम् ।

यदहं योजयविमा शीयधीर्हस्त पादधे ।

आकापसस्य नश्यन्ति पुरा जीव गृभी यया ॥७॥

पदीपयः सङ्गच्छन्तो राजानः समिता इव ।

विप्रः स उच्यते भियन्नपेऽह्नी वचातनः ॥८॥

हा सुपर्वा सगुजा सखाया

समानं वृक्षं परियस्रजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृष्टि

अनग्रयन्तो समिधाकगीति ॥

शमन्निरग्निभिः करच्छं नम्यतु सूर्यः ।

मं वातो वात्वरपा अपस्त्रिधः ॥

चाम्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारोऽमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

वनस्पते गतवस्त्रो विरोह
 सहस्रबल्गा विषयं रुहेम ।
 यत्त्वामयं स्वधितिस्रोजमानः
 प्रणिनाय महते सौभगाय ॥
 अश्वत्थसेवा तिस्रपरचदानं
 गोक्षर्जनं ब्राह्मणभोजनञ्च ।
 एतानि सद्यः प्रहरन्ति पापं
 गङ्गानदीभारतकीर्तनञ्च ॥

अङ्गा मङ्गेति यो ब्रूयादयोजनानां गतैरपि ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विशुक्तोऽसौ स गच्छति ॥

इति च उद्धत्यराशरे ।

अथ पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ।
 अस्मत्तातप्रणीतोऽयं रघुपुत्राय पृच्छते ॥
 अनपत्यस्य पुत्रार्थं कुर्याद्द्वैभाण्डिकीं क्रियाम् ।

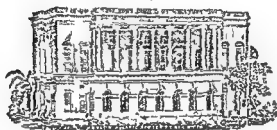
वैभाण्डिकीं क्रियां चरुक्रियामित्यर्थः ।

सहस्रशीर्षापुरुषः॥विधानं चरुणा कृतम् ।
 यैर्यैः कृतं नृपैः पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
New Series, No 1057.

विधानपारिजातः ।

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

EDITED BY
PANDITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor Sanskrit College, Calcutta

VOL. I FASCICULUS III.

CALCUTTA

PRINTED BY ÇAÇIBHŪṢANA KĀTIRATNA BHĀṬṬĀCĀRYA
AT THE GRIÇĀ VIDYĀRATNA PRESS,
24, Gança Vidyaratnas Lane .

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, III, PARK STREET

1903.

सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिवच्च द्विजोत्तमैः ।
 उपासितानि सङ्गत्या श्रोत्रियैः श्रुतिपारगैः ॥
 आत्मवद्भिर्निराहारैर्व्रतिभिर्मन्त्रवित्तमैः ।
 क्रियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति प्रतयारिभिः ॥
 शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ।
 द्वादश्यां पुनः कामाय चरं कुर्वीत वैष्णवम् ॥
 दम्पत्योरुपवासश्च त्वेकादश्यां शुराख्ये ।
 ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥
 चरं पुरुषसूक्तेन † अर्पयेत् पुनः काम्यया ॥

अर्चनादिप्रकारेषु ऋग्विधाने ।

वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं ह्यर्चनं प्रति ।
 अग्निकाव्यं जपविधिं स्तोत्रश्चैव तदात्मकम् ॥
 कुर्याद्दयशोक्तविधिना प्रासुखः शुभमानसः ॥
 प्रथमां † विन्यसेद्वाने द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे तथा ।
 सप्तमीं वामकन्यान्तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं स्कन्धदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥

• १८३/१८४ पृष्ठयोः प्रदर्शविषयाभेदः ।

† प्रथमां पुरुषसूक्तमिकायायाचक्षित्वम् । उपर्याज्यम् ।

त्रयोदशीं दक्षिणे च आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।

पक्षोः पञ्चदशीश्चैव योङ्गशीं मूर्द्धि विन्यसेत् ।

एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाशोमं समाचरेत् ॥

ततः पञ्चाङ्गानि ।

ब्राह्मणोऽस्येति० हृदयं चन्द्रमेति० गिरस्तथा ।

नाभ्यां चासीदिति० गिरां सप्तेति० कवचं न्यसेत् ।

यज्ञेनेत्यस्त्रमुद्दिष्टमेवं पञ्चाङ्गलक्षणम् ॥

सङ्कल्पस्वस्य यथा ।

अमुक्तकामनया पुरुषसूक्तस्य जपं होमं विष्णोराराधनं
वा करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य यथोक्तं न्यासद्वयं विधाय ऋषिदेवतादि पठित्वा च
पूजामारभेत ।

आद्याया० वाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीययासनं॥ दद्यात्पादयश्चैव तृतीययाङ्गम् ॥

एते मन्त्राः १५१ वृत्ते षड्विंताः ।

सङ्कल्पश्रीर्षा पुरुषः सङ्कल्पाचः सङ्कल्पान् ।

स भूमिं सर्वतः सत्त्वा चत्वारिहृदयाङ्गुलम् ॥ १ ॥ (११५. १५. वशुः १)

एवरूपया । सवरवाप्येवम् ।

चतुर्थांशं प्रदातव्यं पञ्चम्यां चमनन्ततः ।
 यष्ट्याः स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्याऽ वस्त्रमेव च ।
 यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां भरतस्तथा ।
 दशम्याऽऽ गन्धदानं स्यादेकादश्यां च मास्यकम् ॥
 द्वादश्याऽऽ धूपदानं स्याद्योदश्याऽऽ दीपकम् ।

- ० विवाहदे उदेत् पुनश्च पादोदकदानम् पुन ।
 ततो विष्णु स्नानम् राजन्यामने च ॥ १० ॥ (११५ अ. वसु ।)
- १ ततो विराज्जायते विराजो अथ पूष ।
 च मातो चन्द्रिणो यथाह्निमयो वर ॥ ११ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- २ तत्पादवस्त्राभ्यङ्गं सभूत उवदातम् ।
 यस्याचक्षे वायव्याभरणं वायोच ये ॥ १२ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ३ तत्पादवस्त्राभ्यङ्गं सभूत सानाभि जग्निरे ।
 जग्निवि जग्निरे तत्पादवस्त्रादवाव ॥ १३ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ४ तत्पादवस्त्राभ्यङ्गं ये के बीजकतीदृश ।
 गतो ह जग्निरे तत्पादवस्त्रादवाव ॥ १४ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ५ त मय र्विर्हि धीयन् पुनर् मावसवत ।
 तेन देवा चक्रन्त सान्ना अरवच ये ॥ १५ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ६ यन् पुनर् यदय कतिधा न्यकम्पयन् ।
 तर्हि विमल को वाह किमुदपादा उच्यते ॥ १६ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ७ त्रासकोऽस मुद्रयाकोऽस पातय ॥ १७ ॥
 उरु तदस्य श्रेष्ठ चन्द्राण्यु वदो चक्रवर्त्त ॥ १८ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ८ चन्द्रमा मण्यो वातवचो मूर्ध्नि चक्रवर्त्त ।
 श्रीवाक्यसुक्त वाचा सुखाविरजवत ॥ १९ ॥ (११५ अ. वसु ।)
- ९ नाभा चकोद्वर्त्त को चो यो कवर्त्तव ।
 यन्मा मूर्ध्नि च श्रीवाक्यो श्रीवाक्यवत् ॥ २० ॥ (११५ अ. वसु ।)

चतुर्दश्याः निवेद्यन्तु पञ्चदश्याः नमस्क्रिया ॥

षष्ठासनन्तु षोडश्याः उपचारास्तु षोडश ।

स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनीयकम् ॥

दद्यात्पुष्पसूक्तेन यः पुष्पाक्षप एव वा ।

अर्चितं तेन वै सर्वं त्रैलोक्यं सवराचरम् ॥

दक्षिणान्तु यथा शक्त्या षोडशेन प्रदापयेत् ।

ततः प्रदक्षिणकृत्वा जपं कुर्यात्त्रयमाहितः ॥

यथाशक्ति जपित्वा च सूक्तस्राष्ट्रं निवेदयेत् ।

देवस्य दक्षिणे पाशे कुण्डं स्पष्टिलमेव वा ॥

कारयेत्प्रथमर्चां तु प्रोक्षयच्च द्वितीयया ।

तृतीययाग्निमादध्यासतुर्थां तु सन्निव्यनम् ॥

प्रक्षम्या चान्यसंस्कारं चरोय्यत्रपणन्तथा ।

पठ्या चानलमध्ये तु कल्पयेत्प्रश्नमासनम् ॥

चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालानलसमप्रभम् ।

विद्वतास्त्रं बाह्यमीपं रक्तास्त्रं रक्तलोचनम् ॥

* इत् नु प्रवेष्टुं इति वा देवा वसन्तवन्तः ।

वसन्तीऽस्त्रासीदाम्यं वीथं प्रथः प्रवेष्टुः ॥ १४ ॥ (११४. १४त. वज्रः ।)

† अनासासन् परिचरन्ति, सः सन्निवः ज्ञाताः ।

देवा यदवप्र तन्वाता भवन्तु नुदन्तं पठन् ॥ १५ ॥ (११५. १५त. वज्रः ।)

‡ अग्नेन यज्ञमयज्ञस्य देवासानि समीपि प्रपन्नासासन् ।

ते च मार्गे महिषान् उपसन् यत्र पूर्वे साज्या, एति देवाः ॥ १६ ॥ (११६. १६त. वज्रः ।)

इमे मया वषटि मायसो भ्यावमेव पूर्वे प्रदर्शितास्तथापि अत्र कवेः परिदर्शनं
नार्थं सुवममेति वृत्तः अन्वयेन प्रदर्शितः ।

बाहो हयः तत्क्षट्यमूर्धनमित्यर्थः । एवं देवं ध्यात्वा सप्तम्यादि-
पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चोपचारपूजां कुर्यादित्याह ।

ततो गन्धश्च पुष्पश्च धूपं दीपं निवेदनम् ॥
अनुज्ञाय† ततः कुर्यात्सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
समिधः प्रत्यूषं पूर्वं जुहुयादभिघारिताः ॥
ततो हृतेन जुहुयाच्चक्षणा च ततः पुनः ॥
एवं हुत्वा ततस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चरेत् ।

अथ स्तुतिर्यथा ।

जितस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽस्तु द्विपोकेश महापुरुष पूर्वज ।
नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥

ॐ नमः ।

भगवते वासुदेवाय शङ्खघ्नान्तरूपिणे ।
देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ॥
सर्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ।
एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ॥
अथ च यानुमन्ता च गुणमायासमाहतः ।
संसारसागरहोरे मनन्तक्लेशशोधनम् ॥
त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनोपिणः ।
न ते रूपं न वाकारो नाधुधानि न चास्त्रदम् ॥

* निवेदनमित्यत्र निवेदयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† अनुज्ञाय इत्यत्र अनुज्ञया इति ख-पुस्तके पाठः ।

तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे ।
 नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ॥
 कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाक्यमुत्तमम् ।
 योगानां परमां सिद्धिं वदन्ति परमं विदुः ॥
 अहं भीतोऽस्मि देवेभ्य संसारेऽस्मित् भयावहे ॥
 नाहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥
 कालेऽपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाच्युत ।
 शयनेऽपि गतौ चापि वर्धते मे महद्भयम् ॥
 त्वत्पादकमलादन्यन्मम जन्मान्तरेऽपि ।
 निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सन्नतिम् ॥
 विज्ञानं यदिदं प्रादुर्यदिदं ज्ञानवर्जितम् ।
 जन्मान्तरेऽपि मे देव मा भूदस्य परिषयः ॥
 दुर्गताऽपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ।
 यदि नाथश्च विन्देयं तावतास्मि कृती सदा ॥
 अकार्यकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्मितम् ।
 कामये वैष्णवत्वन्तु सप्तजन्मसु केवलम् ॥
 इत्येवमनया स्तुत्या देवदेवं दिने दिने ।
 किङ्करोऽस्मीति चात्मानं देवायैव निवेदयेत् ॥
 इति स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।
 द्वादशद्वादशीर्ध्वं पयसा निर्वपेन्नरम् ।

* शयनेऽपीत्यत्र शरीरेऽपीति छ-पुसके पाठः ।

† मम इत्यत्र न म इति पाठो युक्तः ।

एवमेकादशुपवासादिकं कृत्वैत्यर्थः ।

हुत्वाज्यं विधिवत्पूर्वमग्निः योद्धशमिस्तथा ।

समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य क्षीतव्याः पूर्वमेव तु ।

उपस्थाने हुताशस्य ध्यात्वा च मधुसुदनम् ॥

उपस्थानञ्च पुरुषसूक्तेनैवेति ज्ञेयम् ।

हविर्होमं ततः कुर्यान्नृत्यं चान्यतः शुचिः ।

हविःशेषे मनः कृत्वा नारी नारायणं प्रति ।

हवि शेषं भक्षयित्वा लघ्वागीः संविशेत्क्षणम् ॥

लघ्वागीति मक्षणम् आहारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । संविशेत् वाम-
भागशायिनी स्वादित्यर्थः ।

ततः कृत्वा त्विदं कर्म कर्त्तव्यं दिक्षतर्पणम् ।

अन्यस्त्रीषु निवर्त्तन्त यावद्गर्भं न विन्दति ॥

यथा सह एतत् कर्म कर्त्तं तां भुक्त्वा बहुभार्याऽभ्यां न तावत्
गच्छेत् यावदेवा कर्मसहाधिकारिणी गर्भं न प्राप्नोति मन्त्रवातः
शुक्लस्य अन्यत्र गर्भाधानाद्यमत्वात्, तस्य अन्यत्र निषेके कर्म-
सहाधिकारिण्या गर्भाशुदयसङ्काश । अन्यैकाभिः सह एतत्-
कर्मकारणि तु न दीपः ।

प्राप्तुयादेष्वं पुत्रं चिराद्भुःसन्ततिचमम् ।

अपुत्रा मृतपुत्रा वा या च कन्धा प्रसूयते ॥

चिमं सा जनयेत्पुत्रं पाराशरवचो यथा ।

होमान्ते दक्षिणां दद्यादेतुं वासस्तिलांस्तथा ।

भूमिं हिरण्यं वस्त्राणि यथासम्भवमेव वा ॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः

सम्पूज्य विष्णुं विधिवत् सुतार्थे ।

इदं विधानं विदधाति सम्यक्

स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥

इति बृहत्पराशरस्मृतौ पुत्रकामस्य पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः यथा ।

पुत्रकामः सभार्यः शुभनक्षत्रचन्द्रताराबलयुक्तायां शुक्लैका-
दश्यां कृतनित्यक्रियः प्राधानायस्य देशकालादि सङ्कीर्त्य श्री-
विष्णुप्रीतिदारा आयुष्मत्पुत्रावाप्तये बृहत्पराशरोक्तवैश्वदेवसू-
क्तविधानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पुष्पाहुवाचनादि कृत्वा श्रीचित्रं
ब्राह्मणमाचार्यत्वेन कृत्वा पुष्पमण्डपे श्रीविष्णु विधानोक्त-
न्यासादिपूर्वकं स्तोत्रान्तर्ह यथाविधि पूजयित्वा विशेषपूजा-
पूर्वकं तां राशिं जागरित्वा प्रभाते स्नानपूर्वकं देवस्य दक्षिणे
भागे कुण्डादौ “कारयेत् प्रथमर्चा तु प्रीक्षयन्तु द्वितीयया”
इत्याद्युक्तप्रकारेण अग्निं प्रतिष्ठाप्य पायसं चरुं अर्पयित्वा आज्य-
भागान्त कृत्वा “चिन्तयेत्तत्र देवेश”मित्यादिना मन्त्रेण॥ अग्नौ
विष्णु ध्यात्वा सप्तम्यादिकृष्णिः पञ्चोपचारान् कृत्वा हृताङ्गा-
ग्न्यथसमिधोऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरयत्नं वा कृत्वा पुनस्तथैव आज्य-
होमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन परमान्जानमुपस्थाय च तथैव पायसचरुं

कुड्यात् । होममन्त्रास्तु षोडश ऋचः पूर्वोक्ताः । ततः स्विष्ट-
कृदादिहोमशेषं समाप्य नारी होमशेषे नारायणं पतिं ध्यात्वा
होमशेषं भक्षयित्वा वामभागगायिनी भूयात् । पतिरपि
प्राश्नीयादिति केचित् । तत आचार्य्याय धेन्वादिदक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाग्निपौ गृह्णीयात् । ऋतौ
भार्यामुपगच्छेत् । एवमग्निमशक्लवाद्दशमहादशौषु कुड्यात् । एवं
कृत्वा सन्ततिक्षमं वैष्णवपुत्रमाप्नोति इत्याह पराशरः ।

इति पुत्रकामस्य वैष्णवचरविधानं समाप्तम् ।

अथ हरिवंशयवणविधानम् ।

मदनमहार्णवे शातातपोत्ति ।

बालघाती च पुरुषो ऋतवत्तः प्रजायते ।
ब्राह्मणोद्वाहनश्चैव कर्त्तव्यं तेन शुध्यति ॥
अवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।
कुड्याच्च दशाग्निं दूर्वामाग्नपरिमुताम् ॥
एकादशस्वर्पणिष्का प्रदातव्या च दक्षिणा ।
एकादश पशून्चैव दद्याद्विभानुसारतः ॥
अन्तेभ्योऽपि यथाशक्तिः द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ।
स्रापयेद्दम्पती पद्यान्मन्त्रैर्वरुणदेवतैः ॥
आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च ॥

* यथाशक्ति इत्यत्र यथा शक्ता इति न पुनश्चि पाठः ।

† २०३ इति मदनविष्णवाये ।

ब्राह्मणोदाहनश्चैव इत्यादिना ब्राह्मणोदाहनस्य पापविमुक्ति-
हेत्वभिधानादेतत्सतन्त्रतया निष्कृतिः । तेन शुध्यतीत्येतत्
काकाचिगोलकवदुभयत्र सम्बध्यते । अतः अवयवं हरिवंशस्य
इत्युत्तरवाक्यस्यापि तेन शुध्यतीत्ययं विशेषः । तथाच हरिवंश-
अवयवं द्वितीया निष्कृतिः ।

अथ अवयवविधिः ।

स्नात्वा गङ्गादिसुरिति कृताङ्गिकविधिर्नरः ।
शुचिः शीतोचिताचारः शुक्लवासा अतिन्द्रियः ॥
रूपयान् सुभगो दासः कार्यो भारतवाचकः ।
अविलम्बमनायुक्तमद्भुतं धीरभूर्जितम् ॥
असंसृताचरपदं स्वरभावसमन्वितम् ।
त्रिपट्टिर्वर्णमयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ॥
वाचयेद्वाचकः स्वस्यः स्वामीनः सुसमाहितः ।
इदमावाचकाद्वाजन् श्रुत्वा फलमवाप्यते ॥
सकृच्च भारतं श्रुत्वा अग्निष्टोमफलं लभेत्* ।
अस्ति वाचा द्विजास्वादी ततः कार्यं प्रवर्त्तते ॥
वाचकं पूजयित्वाय मन्त्रालङ्कारभूषणैः ।
गुणयुक्ताद्वारतं रम्यमादिपर्वपुरःसरम् ॥

इत्यादि सामान्यम् । विशेषम् ।

हरिवंशे तथा पूर्णं पायसं तत्र भोजयेत् ।
अपवषट्पवणं प्रोक्तं हरिवंशस्य सूरिभिः ॥ इति ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः यथा ।

दम्पत्योरनुकूलं शुभदिने चानादि नित्यकर्म निवर्त्य सस्ति-
वाचनादिकं कृत्वा स्वशतधनुसारेण विनायकशान्तिं तत्पूर्णां वा
कृत्वा पुत्रकामनया हरिवंशश्रवणमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
अथवा देशादि सङ्कीर्णं पूर्वज्ज्योतिषार्जितपापजननानपत्यत्वदीय-
परिहारपूर्वकं शुभलम्बे नीरोगदीर्घायुःसगुणसन्तानप्राप्तिकामो
पावां दम्पती यथोक्तनियमपूर्वकं हरिवंशश्रवणं कर्त्तव्यावहे,
सन्तानप्राप्तिकामः सत्त्वोक्तोऽहं करिष्ये इति वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।

नियमास्तु ।

एककालाग्नौ चैव अधःशायी भवेत्ततः ।

स्यात्तर्प्यं ब्राह्मचर्यं च यावद्वयः समाप्यते ॥ इति ।

अथ वाचकवरणम् यथा ।

पूर्वोक्तरीत्या सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा तदर्थं ब्राह्मणवरणं करि-
ष्यावहे इति चरणचालन-वस्त्रालङ्कार-चन्दनञ्चतः पुष्पमाण्डा-
दिभिस्तमभ्यर्च्य हिरण्यताम्बूलपूगीफलीः सहितकरो यजमानः
अमुकगोत्रममुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं त्वाममुकवाचकत्वेन दम्पती
पावा वृणीवहे इत्युक्त्वा हिरण्यादि दद्यात् ।

ततो वृत्तोऽस्मीति तेनोक्ते व्रतेन दीक्षाभित्यादि मन्त्रेण
तद्वचिषकरे रक्षावन्धनं कुर्यात् । ब्राह्मणेन च यजमानयोः
स्वयं रक्षावन्धनं कार्यम् । अनन्तरञ्च दम्पती तं प्रार्थयेताम् ।

• व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीवशाप्नोति वचिषाम् ।

वचिषा ब्रह्मणाप्नोति यज्ञया सन्धमाप्यते ॥ (१८७, १०८, यजु ।)

तन्मन्त्रस्तु यथा ।

नमस्तु भगवन् व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविद ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मूर्ते सत्यवतीसुत ॥

इत्युक्त्वा शुभे देशे कुशासने उपविश्य श्रीकृष्णं परमात्मानं
ध्यायन्ती शृणुयाताम् ।

श्रवणदेशात् ।

शिवालये गृहे गोष्ठे देवतायतने तथा ।

वृन्दावने नदीतीरे तथैव च गुरोर्गृहे ॥

पुराणं शृणुयाद्भक्त्या यथोक्तविधिना गृही ।

विधानसहितं सम्यक् पुराणं फलदं भवेत् ।

तस्माद्विधानसयुक्तं पुराणं शृणुयाद्वरः ॥ इति ।

ततश्च प्रतिदिनं पूर्वाह्ने स्नातावलङ्कितौ दम्पती तदेकचित्तीक्ष्णं
शृणुयाताम् । प्रतिदिनमाचार्यं पुस्तकञ्च पूजयेत्* । अन्ते
च खलङ्कतां गां पर्यास्त्रिणीं सवसां स्वर्णशृङ्गीं रौप्यश्वरां ताम्र-
शृङ्गां कांस्यदीक्षां सदक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णशृङ्गादिपरिमाणन्तु हेमाद्रौ मात्स्ये ।

दशसौवर्षिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः ।

पञ्चाशत्पलकं कांस्यं ताम्रञ्चापि तथैव च ॥

श्रेता गौर्वर्हयेदंशं रक्ता सौभाग्यदायिनी ।

* तदेकचित्तीक्ष्णं इति न-पुस्तके पाठः ।

† यजमान इति शेषः । दम्पती कर्तुंले पूजयेतामित्येव स्यात् ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्तीति० गोदानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणविवाह एकं प्रायश्चित्तं, द्वितीयं हरिवंशयवणं,
तृतीयं महारुद्रजप इति । एतानि त्रीण्यपि शक्त्याद्यपेक्षया
समस्तानि व्यस्तानि वा योज्यानि । महारुद्रस्तव्यं दशम-
श्लोकप्रकारोऽपि यथे वक्ष्यते । एकादश पशून्धेति पशवोऽथ
गावो प्राच्याः रुद्राय गामिति श्रुतेः । वरुणदेवतामन्त्राः
कस्य नूनं कतमस्यास्तानां[†]मित्येवमादयः स्रजशाखीता-
वारुणमन्त्रा ज्ञेयाः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते हरिवंश-
श्रवणविधानं समाप्तम् ।

अथ पार्यवलिङ्गपूजाविधानम् ।

लिङ्गवाग्निष्टे ।

सरस्वत्यास्तुटे रम्ये शीनकाद्यास्तपोधनाः ।

सुतं परमया भक्त्या यमञ्चुः परमादरात् ॥

अथय ऊतुः ।

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सुवर्णानि चतुर्दश ।

यज्जातक्यान्धिरं मे आदिह लोके परम च । अग्नेदिशमन्नकर्मणि ।

† कस्य नूनं कतमस्यास्तानां मनान्ते पाददेवस्य नाम ।

को नो मन्त्रा चदितये पुनर्दोषितरश्च ह्येवं सातवच ॥ (१५. १०५, १०६।)

सूत शङ्करधर्मप्र सृशयं कौटुम्भं शिवम् ।
 लिङ्गं पूज्यं महाभक्त्या विधानन्तत्र कौटुम्भम् ॥
 किं फलं चास्य तत्सर्वं कथयाशु प्रसन्नधीः ।
 यतो मन्त्रत्रिपुण्ड्राङ्गं नित्यं रुद्राक्षधारिणः ॥ १

सूत उवाच ।

नृणुध्वंसपथः सर्वे लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।
 नारदाय पुरा सम्यक् कथितं सनकादिभिः ॥
 तेभ्यः सत्यवतीसूनुः सर्वप्रः करुणानिधिः ।
 कथयामास मन्त्रत्रयं व्रतं करुणया शुरुः ॥
 कदाचिन्मरदयारुक्मन्दरं मन्दरं ययौ ।
 तत्रासीनं महादेवं पार्वतीपतिमीश्वरम् ॥
 प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 यमच्छ परमा भक्त्या नारदो देवदर्शनः ॥
 केन देव विधानेन भक्तिर्मुक्तिय वै नृणाम् ।
 तत्सर्वं कथयाशु त्वमनुयायोऽस्माकं यदि ॥
 सर्वपापक्षयकरं सर्वारिष्टविनाशनम् ।
 सर्वसम्पत्पदस्यैव कलौ सर्वत्र सिद्धिदम् ॥

ईश्वर उवाच ।

• रुद्राक्षधारिणिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सनकादिभिरिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ पार्वतीप्राप्तवक्त्रमिति ख-पुस्तके पाठः ।

शृणु नारद वक्ष्यामि लिङ्गपूजाविधानकम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण कृतकृत्यो भवेश्वरः ॥
 नृदयतुर्विधा विद्धि सिताः कृष्णाश्च लोहिताः ।
 पीतास्तथा द्विर्वाचैस्ता धाञ्जा भक्त्या यथाक्रमम् ॥
 गत्वा स्थलं नमस्कृत्यात् मन्त्रमेतं समुचरेत् ।
 सर्वार्धार धरारूप त्वद्रूपां सृष्टिकामिमाम् ॥
 प्रहीष्यामि प्रसन्नोऽहं लिङ्गार्थे त्वदनुग्रहा ।
 यावत्स्यादात्मनः शक्तिर्मुदं तावत्समुत्थिषेत् ॥
 नो चेत्तदहं तस्याहंमिवं पल्लवयान्वितम् ।
 तस्माद्भूतं न कर्तव्यमधिकं वा कदाचन ॥
 बहुमानं नृदं यावदुत्तमं मध्यमन्तया ।
 अल्पमत्यन्तरं तच्च कनिष्ठ स्यात्ततः परम् ॥
 अस्मादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिद्भवेत् ।
 आनीयारण्यमध्याश्व नदीतीरे सरस्यपि ॥
 जलाग्रये वा चान्यस्मिन्नन्तिके स्थापयेन्मृदम् ।
 नृत्परिमाणञ्च षड्शीतिरत्तिकाः । इदञ्च परिमाणं प्रधान-
 लिङ्गस्य न वेदिकाया इति श्रेयम् ।
 सुदेन वारिष्ठा युक्तामायो देवेति ॥ मन्त्रतः ।

* बहुमानमित्यत्र बहुमान इति ख पुस्तके पाठः ।

† मायो देवेति ग-पुस्तके पाठः । अथ चायो देवेति पाठो युक्तः । तथा पाठे च भक्त्यो दृश्यते यथा—चायो देवाश्च ईशदे वात्मन्ययमध्वरे ।

चायो देवास चाश्विषो यज्ञिषासो हवामहे ॥ (४५, ३५, पञ्च ।)

नाममन्त्रेण श्रैवेन प्रणवेन युतेन च ॥
 लक्षणकण्टककायादिकर्करोपलसैकतम् ।
 करकादिविलम्बेन विरुद्धफलदायकम् ॥
 स्यजेद्यत्नेन महता नोद्विजेद्वि कदाचन ।
 स्नातस्त्रिपुण्ड्रबलिभिर्दीप्तभालः शिवं स्मरेत् ॥
 रुद्राक्षमालासञ्चितो भक्त्या परमया युतः ।
 शुद्धभावसमायुक्तः कृतसङ्कल्पनिश्चयः ॥
 रुद्रसूक्तं० जपन् कुर्याद्वरायेति नमो नमः ।
 पीठसङ्कटनं कुर्वन् पीठं कुर्याद्यथाविधि ॥
 शलाकं वर्तुलं त्वस्य मानमौदृशमीरितम् ।
 तत्सूत्रमानं पीठं स्यात्परिणाहसविस्तरम् ॥
 पीठाईविम्बतो विम्बमपरं दीर्घसूत्रकम् ।
 समानविम्बं तत्सूत्रं मन्त्रं तत्सूत्रमानकम् ॥
 तद्वद्वि प्रणालं स्यादेवं सूत्रविनिर्मितम् ।
 लिङ्गमेवविधिं कृत्वा सुन्दरं परमं शुभम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तमभीष्टफलदायकम् ।
 पञ्चवक्त्रं त्रिनयनं चतुर्बाहुं महेश्वरम् ॥
 नागयज्ञोपवीतञ्च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ।
 हिमखण्डनिभं दीप्तं नीलकण्ठं शिवान्वितम् ॥
 नमो महेश्वरागच्छ देवदेव जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु मे देव सर्वपापप्रणाशन ॥

आवाहयेन्महादेवमायी देवेति* मन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण† वा धीमाननापो हि छेति धीरूपैः‡ ॥
 मन्त्रे, स्वाय महादेवमासनस्थं हि मन्त्रतः ।
 अर्चयेत्करवीराद्यैर्गन्धाद्यैरुपचारकैः ॥
 धूपदीपादिनैवेद्यैस्ताम्बूलफलसंयुतैः ।
 पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण तथा मृत्युञ्जयेन च ॥
 नाममन्त्रेण वा देवं पूजयेत्परमेश्वरम् ।
 हरो महेश्वरः शम्भु शूनप्राण्यः पिनाकभृत् ॥
 रुद्र, पशुपतियेव महादेवविसर्जनम्§ ।
 नमःपूर्वैश्चतुर्थ्यन्तैर्मन्त्रैश्चैतेर्द्विजगन्नाम् ॥
 अन्येषामेकजगन्मूना नमोऽन्ताय प्रकीर्त्तिताः ।
 स्त्रीणां सङ्करजातीनां व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
 पार्थिवं पूजयेन्निष्ठं सर्वकामप्रदं सुते ।
 पापानि दारुणि देगे दर्भान्तरितसंस्थले ॥
 पुष्पप्रकरसयुक्ते॥ पाणी वा वेदिकामुवि ।

* २०७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† श्री गण शिवाय एवरूपेण ।

‡ २८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ महादेवेति विसर्जनमिति न-पुष्पके पाठः ।

॥ कस्यचिद्दत्तं सङ्करे इति न पुष्पके पाठः ।

॥ प्रकरेणैव प्रकाशवि च पुष्पके पाठः ।

पूजयेत्पार्थिवं लिङ्गं सद्यःप्रत्युपकारकम् ॥

ॐ आयाहि भगवन्कृष्णो सर्व्वत्र गिरिजापते ।

प्रसन्नो भव देवेश नमस्तुभ्यञ्च शङ्कर ॥

इति आवाहनम् ।

विश्वेश्वर महाराज राजराजप्रियेश्वर ।

आसनं दिव्यमौशन दास्येऽह परमेश्वर ॥

इति आसनम् ।

महादेव महेशान महानन्दपरायण ।

पादां गृहाण देवेश पार्ष्णत्या सहितेश्वर ॥

इति पादम् ।

शस्त्रक त्वं महादेव विद्यदादिविधायक ।

अर्घ्यं गृहाण देवेश शस्त्र सर्व्वार्थसाधक ॥

इति अर्घ्यम् ।

त्रिपुरान्तक दीनार्तिनाश श्रीकण्ठमूर्त्तिधृक् ।

गृहाणाचमनं धार पवित्रोदककल्पितम् ॥

इति आचमनम् ।

त्रिकाम्बिकालकालादिसंहारकरणोद्यत ।

स्नानं तीर्थाङ्गतैस्तोयैर्यद्गृहाण परमेश्वर ॥

इति स्नानीयम् ।

कालाग्निरुद्र सर्व्वत्र वरदाभयदायक ।

वस्त्रं गृहाण देवेश दिव्यगन्धोपशीमितम् ॥

इति वस्त्रम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

नीलकण्ठोपवीतञ्च मया दत्तं गृहाण भोः ॥

इति यज्ञोपवीतम् ।

सर्वेश्वर जगद्गन्ध दिव्यासनसमास्थित ।

गन्धं गृहाण देवेश दिव्यगन्धसमर्चितम् ॥

इति गन्धम् ।

सदाशिव शिवानन्द कारणेश गणेश्वर ।

पुष्पाणि विलपत्राणि विचित्राणि गृहाण भोः ॥

इति पुष्पम् ।

महादेव सृष्टानीश जगदीश निरञ्जन ।

धूपं गृहाण देवेश सान्धं गुग्गुलुधूपितम् ॥

इति धूपम् ।

हिरण्यवाही सेनानामीशानाशापते शिव ।

दीपं गृहाण देवेश कपिलान्यत्रिवर्त्तिकम् ॥

इति दीपम् ।

श्रवानामपि सर्वेषाम्यते दीनार्त्तिनाशन ।

पद्मसैयमायुक्तं गृहाणान्नं निवेदितम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

राजाधिराज सर्व्वेण निराकार निरास्पद ।

फलं गृहाण सहिव्यं नारिकेलदिकं परम् ॥

इति फलानि ।

शाश्वत प्रमथाधीय मदनान्तक धूर्जटे ।

गृहाण पूगताम्बूलदलचूर्णं सुखादिरम् ॥

इति ताम्बूलम् ।

हिरण्यगर्भं लोकेश हेम बीजं विभावसीः ।

घनस्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दक्षिणाम् ।

हर विष्णाश्चिताधार निराधार निरायय ।

पुष्पाञ्जलिमिमं शम्भो गृहाण वरदो भव ॥

इति पुष्पाञ्जलिम् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।

गृहाणेश भया दत्ता नाशयन्तु प्रदक्षिणाः ॥

इति प्रदक्षिणम् ।

गृह्णानीनाथ मे सर्व्वानपराधाननैकशः ।

क्षमस्वेति प्रणामं ते ॥ गृहाणाष्टाङ्गसंयुतम् ॥

इति नमस्कारम् ।

ईशान सर्व्वविद्यानामोद्धार भुवनेश्वर ।

मन्दिरं गच्छ देवेय पुनरायाहि शङ्कर ॥

इति विसर्जनम् ।

तद्वागादाहृतं लिङ्गं ब्रह्मे सम्यङ्निवेशयेत् ।

अदृष्टविषये वापि स्थापयेद्वक्तिमान् सुधीः ॥
 यौतस्मार्त्तसदाचारेर्ब्राह्मणैर्वेदमन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण सम्पूजा कर्त्तव्या नियतात्मभिः ॥
 नृदानयनसात्वीककरणं लिङ्गयोजनम् ।
 प्रतिष्ठाह्वानस्त्रपनं पूजनञ्च विसर्जनम् ॥
 भवः सर्वो महारुद्रस्तथा पशुपतिश्च यः ।
 उपस्त्राप्तो महाभीमस्तयेशानोऽष्टभिः क्रमात् ॥
 हरोऽमहेश्वर शम्भुः शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 शिवः पशुपतियैव महादेवविसर्जनम् ॥

इति शिवपूजा ।

ऋषे सर्वप्रयत्नेन पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 कर्त्तव्यं हि नृभिर्नित्यं काममुद्दिश्य यत्नतः ॥
 तस्मिन् पार्थिवं द्रष्टुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 न करोति यदि ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
 दैशिकात्सकल ज्ञात्वा कुर्यात्सिद्धं फलप्रदम् ।
 विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं धनार्थी च तदर्शकम् ॥
 पुत्रार्थी सार्वसाहस्रं कन्यार्थी तु शतत्रयम् ॥
 बन्ध्या लिङ्गायुतं कुर्यात्स्वरया गर्भिणी भवेत् ॥
 राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥
 रूपार्थी तु त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी दिसहस्रकम् ।

सहस्रं सहस्रं* स्याच्छास्त्रार्थी शतमष्टकम् ॥
 मारणार्थी सप्तशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ।
 उच्चाटनपरखैव सहस्रन्तु यथोक्ततः ॥
 स्तम्भने तु सहस्रेण जारणे तु तदर्धकम् ।
 निगङ्गान्मुक्तिकामस्य सहस्रं सार्धसौरितम् ॥
 महाराजभये पञ्चशतं वीरादिसङ्घटे ।
 शतद्वयञ्च डाकिन्या भये पञ्चशतं परम् ॥
 दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्वकामदम् ।
 एकं पापहरं प्रोक्तं त्रिलिङ्गचार्थसिद्धिदम् ॥
 त्रिलिङ्गं सर्वकामाणां कारणं परमाद्भुतम् ।
 उत्तरोत्तरमेवं स्वात्पूर्वोक्तगणनाविधिः ॥
 कृत्वा यथोक्तविधिना पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 लिङ्गानामयुतं कृत्वा महाराजमयं हरेत् ॥
 सहस्रमेकं लिङ्गानां वीरादीनां भयं हरेत् ।
 सहस्राणि तथा पञ्च पुत्रकामेण कारयेत् ॥
 कृत्वा नित्यं विधानेन सगुणं पुत्रमाप्नुयात् ।
 लक्षमेकन्तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ॥
 शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ।
 लिङ्गानामयुतञ्चैव कन्यकासन्ततिं मुने ॥
 एकलिङ्गार्थेनान्नित्यमतुला श्रियमाप्नुयात् ।
 अर्धात्पार्थिवलिङ्गानां कोटियज्ञफलं लभेत् ॥

वाचो वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।

नमोदागिरिजं त्रेल्लमयान्यदपि लिङ्गवत् ॥

लिङ्गवज्जिह्वाकारम् ।

सुदृशगोशकृत्पिण्डताम्रकांक्षमयं तथा ।

लत्वा लिङ्गं सकलपूज्यं वसेत्कल्यायुतं दिवि ॥

ब्रह्मा सकाममुद्दिश्य विधानं तच्चकार वै ।

रुद्रः पुष्पं समासाद्य निर्व्यये सचराचरम् ॥

पुष्पकामो वशिष्ठोऽपि ह्यकरोलिङ्गपूजनम् ।

शक्तिं पुष्पं समासाद्य निर्व्ययो ज्ञानवानभूत् ॥

तथा पराशरो योगी लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।

चकार ज्ञानलाभार्थं सर्वैः शिववक्त्रभः ॥

ध्यासोऽपि परया भक्त्या लिङ्गव्रतमिदं परम् ।

चकार सकलं शास्त्रं व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥

शतर्चनादयः सर्वे बालाद्याः सकला गणाः ।

गोविन्दप्रमुखा देवाः श्रीश्च शम्भ्यादयः पराः ॥

परश्वत्यादयश्चैव गीतमाद्यास्तपीधनाः ।

दधीधिप्रमुखाः सर्वे चक्रुः प्राप्तमनोरथाः ॥

तस्मान्नारद यत्नेन कथयाशु ऋषीन् प्रति ।

नारद उवाच ।

कथमुदापनश्चास्य कुर्यात्पुण्यं महाफलम् ।

कथयस्व महादेव लोकानामुपकारक ॥

इक्ष्वर उवाच ।

दैशिकन्तु समरसाद्य पूज्यं प्राप्तमनोरथः ।
 तत्प्रमाणन्तु सौवर्णं यथा शक्त्यायवा पुमान् ॥
 रौप्यं ताम्रं तथापि स्यादष्टम्याश्च यद्योक्ततः ।
 चतुर्दश्यां तथार्द्रायां सोमे वाय प्रपूजयेत् ॥
 उपोष्य प्रथमे चाङ्गि सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
 चतुर्दश्या ह्यमा युक्ता षट्म्या नवमी तथा ॥
 पारणं तत्र कुर्वीत रौद्रयुक्तः पुनर्वसुः ।
 पञ्चैकादश च द्वाभ्यामधिका विंशतिः परा ॥
 चत्वारिंशच्चतुर्भिर्धनं ब्राह्मणान् वरवेद्वती ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्जागरैर्विविधैरपि ॥
 स्तोत्रैश्च वैदिकैः सूक्तैः संस्तूयात्परमेश्वरम् ।
 आचार्यं प्रथमं पूज्य ब्राह्मणञ्च ततः परम् ॥
 गणेशमृत्विजादींश्च पूजयेच्च विधानतः ।
 वस्त्रैश्च दक्षिणाभिर्य पूजयेच्छिवतत्परान् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण अग्निं हुत्वा स्वयत्कृतः ।
 क्षिप्रं तत्पूजया युक्तं गीतवाद्यसमन्वितम् ॥
 महाह्रदे प्रनिक्षिप्य नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ।
 सोद्यापनं व्रतं कृत्वा प्राप्नुयात् परमं फलम् ॥
 ततः शैवपदं प्राप्य तत्रैव रमते ध्रुवम् ।

इति श्रीबृहत्सिद्धवागिठे अगस्तिधर्मं त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

अथ प्रकारान्तरेणापि अस्य प्रयोगो यथा तत्रैव ।

भार्गशीये कार्तिके च भावे वैशाखसत्रके ।

आवणे बहुले पक्षे गृह्णीयाद्भुतमुत्तमम् ॥

नारी वा पुरुषो वापि कृत्वा व्रतमिदं शुभम् ।

ईप्सितौल्लभते कामाब्जिवस्य वचनं यथा ॥

रागादिरहितं शान्तो हविष्यान्नस्य सेवकः ।

नक्षत्रादिशुभे काले व्रतमेतत्समाचरेत् ॥

इति यथोक्तकाले आरम्भ कृत्वा कामानुसारेण सङ्कल्प्य देवाय नमः इति तोलकमिता तोलकद्वयमिता वा मृत्तिकामाहृत्य महेश्वराय नमः इति सिद्धं सङ्कल्प्य च महादेव ध्यायेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ध्यायेन्मित्रं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकलोष्णलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् सुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विष्णाय विष्णवीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

अनेन मन्त्रेण आजनि लिङ्गे च ध्यानं कार्यम् ।

शूलपाणये नमः ॐ आ ह्रीं क्लीं य र ल व शं प स ह शूल

पाणे प्राणा इह प्राणा । ॐ आ ह्रीं क्लीं य र ल व शं प स ह

शूलपाणे सत्वेन्द्रियाणि इह सत्वेन्द्रियाणि । ॐ आ ह्रीं क्लीं

य र ल वं शं प स ह शूलपाणेर्वाङ्मनसस्तु योत्रन्नापमाणा इहा-

गत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य पिनाकपाणि

अत्रागच्छ यावत् पूजा करोमि तावदत्र अधिष्ठानं कुरु इति स्थापयेत् ।

ततो मृत्युञ्जयेन पशुपतये नम इति नाममन्त्रेण च आवा-
हनादि-स्नान-वस्त्रालङ्काराचमन-चन्दनाक्षत-पुष्पविल्वपत्रधूपदीप-
नैवेद्याचमन-करीडर्त्तन-फल-ताम्बूल दक्षिणा नीराजनानि कृत्वा
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ईशान्यादिक्रमेण अष्टमूर्त्तीं पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रा यथा । ॐ शर्वाय पृथिवीमूर्त्तये॥ नम इति
ईशान्याम् । भवाय सत्तित्तमूर्त्तये† नम इति प्राच्याम् । रुद्राय
तेजोमूर्त्तये नम इत्याग्नेय्याम् । उषाय वायुमूर्त्तये नम इति
दक्षिणस्याम् । भौमाय आकाशमूर्त्तये नम इति नैऋत्याम् ।
पशुपतये यजमानमूर्त्तये नम इति वारुण्याम् । महादेवाय
सोममूर्त्तये नम इति वायव्याम् । ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम
इत्युत्तरस्याम् । ॐ नमः शिवायेति च निङ्गोपरि पुष्पाणि
दद्यात् । वस्त्रभावेऽपि भावना कार्या ।

ततो धामि गौर्यै नमः दक्षिणे विष्णवे नमः सपरिवारेभ्यो
देवेभ्यो नम इत्युक्ता—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वेशामरवक्त्रम् ।

शरणं भव भूतेश करुणां कुरु शङ्कर ॥

इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः‡ मन्त्रेणमस्तुत्य सुवीत ।

• पितृमूर्त्तये इति य-पुष्पके पाठ ।

† लक्ष्ममूर्त्तये इति य पुष्पके पाठ । एतावेष लक्ष्मदेवपु पञ्चविती ।

‡ २१९ पृष्ठे पठे ।

तन्मन्त्रा यथा ।

ॐ नम ओङ्काररूपाय नमोऽचयवपुर्धृते ।

नमो नादात्मने तुभ्यं नमो बिन्दुकलात्मने ॥

अलिङ्गलिङ्गरूपाय रूपातीताय ते नमः ।

त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पितर ॥

त्वं भ्राता त्वं सुहृन्निचं त्वं प्रियः प्रियरूपधृक् ।

त्वं गुरुत्वं गतिः साची त्वं पितर त्वं पितामहः ॥

नमस्ते भगवन् रुद्र भास्करामिततेजसे ।

नमो भवाय देवाय उमया सहिताय च ॥

शर्वाय चित्तिरूपाय सदा सुरभिषे नमः ।

ईशान वायवे तुभ्यं संस्पर्शाय च ते नमः ॥

पशूनां पतये चैव पावकामिततेजसे ।

भीमाय व्योमरूपाय शब्दमन्त्राय ते नमः ॥

महादेवाय सोमाय असृताय नमोऽस्तु ते ।

उग्राय यजमानाय नमस्ते कर्मयोगिने ॥

पार्थिवस्य च लिङ्गस्य यन्मया पूजनं कृतम् ॥

तेन श्रीभगवान् रुद्रो वाञ्छितार्थं प्रयच्छतु ॥

इति श्रुत्वा तु तस्मिन् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ॥

शिवः पशुपतिश्चैव चमस्वेति विसर्जनम् ।

सहस्राशीति पठेत् । अग्रतो तु पूजासाधम् ।

इति पार्थिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ।

अथ सर्पसंस्कारविधानम् ।

यथा गौनकीये ।

अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिसुत्तमम् ।

सिनीवात्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां कारवेत्ततः ॥

अन्नेपाकृत्तयुक्तायामन्यस्यां वापि कारयेत् ।

कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वेद्य वा ॥

अनेकदुःखजालानि प्राप्नोति सततं नरः ।

सन्ततिप्रतिबन्धश्च जाता सा च विनश्यति ॥

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

स्नात्वागत्य ततो ब्रह्मन् दण्डं दद्याद्विजातये ॥

वधं प्रस्थापयेत्पापी चरेत्कच्छ्रायतुर्हम् ।

वधेहजन्मनिकृते लोहदण्डं द्विजातये ॥

दद्यात्पापविशुद्धार्थं श्रीत्रियाय कुटुम्बिने ।

वधेहजन्मनिकृते इत्यत्र इह जन्मनिकृते वधः कृतो येन इति विग्रहः

आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः अनुक् च । यदा इहशब्दस्य

इकारलोपश्चान्दस इति द्रष्टव्यम् ।

विप्राय दण्डमूल्यं वा ह्यभावे सति दापयेत् ।

साक्षाद्वधे कश्चैकस्मिन् देवे प्रदापयेत् ॥

निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।

अनुमत्यादिकस्मृतां निष्कमर्धं तदर्धकम् ॥

वित्तमाख्यं न कुर्वीत दद्यादित्तानुसारतः ।

अनुज्ञाच्च गुरोर्लब्ध्वा संस्क्रुत्यात्तदनन्तरम् ॥
 प्रियद्रुम्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा यवैः ।
 कृत्वा सर्पाकृतिं तेन नवशूर्पे निधाय ताम्* ॥
 अनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेदहिम् ।
 एहि पूर्वमृतः सर्प अस्मिन् पिष्टे समाविश्य ॥
 संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ।
 वस्त्रोपवीतगन्धाद्यैरक्षतैः कुसुमादिकैः ॥
 कर्त्ता पुण्याञ्जलिं दत्त्वा प्रणिपत्य हरेदहिः ।
 प्रक्षालिताहिर्पाण्डित्य आचम्योपविशेदमुवि ॥
 कुर्यात्संस्कारसङ्कल्पं प्राणायामपुरःसरम् ।
 यज्ञोपवीतिना भाव्य* सर्पसंस्कारकर्मसु ॥
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ।
 अग्नेरान्नेयदिग्भागे भूमिं सम्योच्य वारिभिः ॥
 चितिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैरान्नेयकापकैः ।
 प्रयुञ्क्ष्याग्निम्यरिस्तीर्य परिपिच्य समर्चयेत् ॥
 कृत्वैधाधानपर्यन्तं पट्पात्रासादनादिकम् ।
 आचारचक्षुषी हुत्वा सर्पिणा च यथाविधि ॥
 सर्पं गृहीत्वा यत्नेन चितिमाशेषयेत् सुधीः ।
 अथः स्पृष्ट्वा स्पृष्टेच्छीत्रं गत्वा चाग्निं समीपतः ॥
 सुवेण क्षुद्रयादान्धमग्नौ व्याह्वतिभिस्त्रिभिः ।

* निधाय तामित्यत्र निधापयेदिति ख पुस्तके पाठः ।

† भाव्यमित्यत्र प्रार्थयामि न-पुस्तके पाठः ।

विभिरित्यापं तिसृभिरित्येव युक्तं व्याहृतिविशेषणत्वात् ।

सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समस्तायाः ।

आज्यशेषं सुवेणैव सर्पदिहे निपेचयेत् ॥

सुखं तत्र निधायाथ यज्ञपात्राणि वह्निपम् ।

त्रिभिः प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥

चमसस्यैर्जलैः सपे व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना ।

अग्निं रक्षाण इत्युच्चात् सर्पायाम्निमदापयेत् ॥

उपतिष्ठेद्द्वयमानं नमोऽस्तु सर्प इत्यतः ।

तै च मन्त्रा वाजसनेयके अग्निचयनकार्ष्णे अभिहितः ।

तत्प्राठसु ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये षण्त्तरिचे ये दिपि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

या इषवो यासुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।

ये वावटेपु गुरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्यु सदस्त्रुतं तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥

एतान् मल्लानुधार्य वक्ष्यमाणान् पठेत् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि क्षतः सपेवधो मया ।

• भूभंग स्त एवमुपवा ।

† अग्रे रक्षाशी अहस, प्रतिष्ठ देव रोषतः ।

नपिठे(अर) दण्डः (अम, १५गु. ११अम।)

पूर्वजन्मनि वाऽस्य तत्तत्त्वं चमयस्व मे ॥

प्रजां देहि पशून्देहि चारोग्यं सर्वदासु मे ।

जन्मजन्मनि नैवेयं बुद्धिरस्तु सदा मम ॥

इति सम्प्रार्थ्य नागेन्द्रं स्नात्वागत्य ततः पुनः ।

चीरान्धेन ततयाग्निमोक्षं व्यावृत्तिभिस्त्रिभिः ॥

ॐ भूः प्रोचामि ॐ भुवः प्रोचामि ॐ स्वः प्रोचामि इति च प्रयोगः ।

इति सर्वं जलेनाग्निमभिपिष्य ततः परम् ।

नास्यसञ्चयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ॥

नास्यसञ्चयनं कुर्यादिति अस्यिषयनमाचनिषेधादन्यत्रेत-
क्रियापि यत्र भवतीति केचित् । यायदधनं वाचनिकमिति
न्यायान्न भवतीति सम्प्रदायविदः ।

गृह्यचर्यादिकं कार्यं निरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

चतुर्थेऽष्टनि सम्प्राप्ते सवेतं स्नानमाचरेत् ॥

वृत्तपायसमक्षौद्य विप्रानष्टौ तु भोजयेत् ।

कर्त्ता नामपदैर्विप्रानर्चयेद्दक्षमाणकैः ॥

सर्पाऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालीयः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः ॥

पादप्रक्षालनं कुर्यादेभिर्नामपदै पृथक् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्दिजान् ॥

एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् सर्वसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥

कुष्ठादिव्याधियुक्तानां सर्व्वथा भेषजन्विदम् ।

प्रायुरारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्य कामानवाप्नुयात् ॥

अपुत्रो लभते पुत्रानधनो धनमाप्नुयात् ५ ।

रोग्यारोग्यमवाप्नोति शौनकस्य वचो यथा ॥

इति शौनकीये सर्पसंस्कारमूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

अथातोऽनन्तादिनागने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः ।
दक्षिणोत्तरायणयोरमावस्यायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
अश्लेषानक्षत्रान्वितायामन्यस्यां वा त्रितीये सर्पसंस्कारः कार्य्यः ।
इत्यादिविधायनसूत्रोक्तविशेषधर्मविशिष्टः सकथ्यते साक्षाद्वाप्या-
मन्यतः पूरणं कर्त्तव्यमिति वचनात् । स यथा इह जन्मनि
जन्मान्तरे वा कृतसर्पवधो विप्रः पौर्णमास्याममावस्यायां वा
पञ्चम्यां वा अश्लेषानक्षत्रे वा दक्षिणायने उत्तरायणे वा सर्पवध-
संस्कारं कुर्यात् । जन्मान्तरे सर्पवधज्ञानन्तु कुठरोगापुत्रत्वा-
धनत्वादिना त्रिज्जेन भवति ।

तत्र प्रायश्चित्तं यथा चतुर्दशकृच्छ्रात्मकद्रव्यक्रियार्थादिप्रत्या-
म्रायेण ।

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ।

यथाकथञ्चित्तिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तमुख्यपक्षेण वा पूर्वोत्तराद्वसहितं प्रायश्चित्तं
कार्यं मुहूर्तदिनात्माक् ।

तत्रायं विशेषः । तत्पूर्व्वेद्युः कृतसर्पवधो यजमानः परिषद-
मुपवेश्य तीर्थे नद्यादौ वा सचेत् स्रात्वा वहिरागत्य समस्तसम्प-
दित्यादिस्लोकान् पठन् परिषदः* प्रदक्षिणीकृत्य तत्पुरतो ब्रह्म-
दण्डं निधाय किं ते कार्यमिति परिषदा† पृष्टो मया इह
जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पवधः कृतस्तस्य मे प्रायश्चित्तं भवन्त-
संपदिशन्त्विति ताम्‡ प्रति ब्रूयात् ।

अथ परिषदा परस्मरातुमत्या तस्य शक्तिं विमृश्य मुख्य-
पक्षेण प्रत्यान्नायेन वा चतुर्दश कृच्छ्राक्षरपूव्वकं सर्पसंस्कारे कृते
कृतार्थो भविष्यतीति वक्तव्यम् ।

अथ एवमाग्रतो ब्राह्मणान् सम्पूज्य विमृश्य वपनहत्वा दश
स्नानानि विधाय प्रायश्चित्तपूर्व्वार्धानि कृत्वा मुख्यपक्षेण वा
गवादिप्रत्यान्नायेन वा चतुर्दश कृच्छ्राक्षरित्वा श्रीत्रियाय कुटु-
म्बिने मङ्गलं लौहदण्डं दद्यात् । लौहदण्डाभावे तन्मूल्यं देयम् ।
लौहदण्डदानन्तु साक्षादधकर्तुरेव । जन्मान्तरे वधकर्तुर्न भवति
साक्षात्त्वाभावात् । अन्यानुमत्या वधकर्तृष्वन्तु विनिष्कदि-
निक्रौकनिष्कार्दनिष्काषां दानं विमथानुसारेण कर्त्तव्यम् । सति
वित्ते शाल्य न कुर्यात्, कृते च तस्मिन् कर्मसमृद्धिः स्यात् ।

* परिषदमित्यत्र ब्राह्मणान् इति ख पुस्तके पाठः ।

† परिषदा इत्यत्र तैरिति ख पुस्तके पाठः ।

‡ वागित्यत्र वागिति ख-पुस्तके पाठः ।

एवं पूर्वमङ्गं विधाय तद्दिने कृतनित्यक्रियः सम्भृतसम्भारो-
यजमान आचार्यं वृणुयात् । तद्विकारो यथा । अस्मिन्
सर्पवधसंस्कारकर्मणि आचार्यत्वेन भवन्तमह वृषे इति प्रयोगेण
तस्य हस्ते पूगोफल दत्त्वा वस्त्रादिकं दद्यात् । ततोऽस्मिन्
सर्पसंस्कारे मम आज्ञां दत्तेति ब्रूयात् ।

तत ओमनुतिष्ठेति आचार्येण अनुज्ञातः शुचौ देशे गो-
मयेनीपलिप्य आपो हि षा इत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ वारिणा सम्प्रोक्ष्य
पञ्चगव्यमन्त्रैः^२ पञ्चगव्येन च सम्प्रोक्ष्य इयं वेदिः परी भवतु^३
इति वेदिं सृष्ट्वा—

“यदत्र संस्थितं भूत स्थानमायित्य सर्व्वेदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्स्थानं यत्रस्य तत्र गच्छतु ॥

अपक्तामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्व्वतो दिगम् ।

सर्व्वेपामविरोधेन सर्पसंस्कारमारभे ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः^४ ।

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाश्रया ॥”

इति मन्त्रैर्गौरिसर्पपान् सर्व्वतो विकीरेत् ।

* १८८ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

† पञ्चगव्यमन्त्रा यथा—वायव्या ओम्नेत्र, दक्षिणारासिति ओम्नेत्र, आप्यापक्षेति ओम्नेत्र,
दक्षिणा इति दक्ष, पूर्व्वं मिमिक्षे इति पूर्व्वेन । एते मन्त्रा १८६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ इयं वेदि परी भवतु इति मन्त्रा चर्चं यज्ञी भुवनस्य नाभिः ।

थयत् सोमो ऽश्वो चयस्य रितः ब्रह्मार्थं पाच परमं मीम ॥ (११५. ६१म. यजुः ।)

§ भूमिसंस्थिता इत्यत्र भूमिपाशका इति आश्रितवत्त्वे पाठः ।

ततो देवा आयान्तु यातुधाना अपयान्तु विश्वो देवयजनं
रचस्त इति वेदिं संशोध्य प्रसृज्यपरिमितेन प्रियङ्गुग्रीहिगोधूम-
तिलयवानामन्यतमेन पिष्टेन मिश्रितेन वा सर्पाकृतिं कृत्वा मध्ये
कुशानास्तूर्य्यं नवशूर्पं स्थापयेत् । ससर्पं शूर्पं सूत्रैर्वेष्टयेदिति
केचित् ।

ततोऽनन्ताय काश्यपगोत्राय प्राणप्रतिष्ठा करिष्ये इति
सङ्गस्य—

ॐ तत्ते पदं न विचिक्वेत् विद्याद् य उक्तं ।

पुनरयेति जीवान् ॥

विष्टद् यद् भूतं नश्य ये ध्यरम् ॥

जीवो गर्भो स्रतः स जीवः ॥

इति उच्चैरुक्ता पुनर्मनः पुनराशुर्म आगात् । पुनर्मनः पितरः ।

एहि पूर्वं नृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ।

संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥

इति वेदिकपौराणमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ भुजगेमाय
विश्वे सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति सर्प-
गायत्र्या अभिमन्त्र्य असुनीतः१ इति सूक्तद्वयेन व्याश्रित्या आभि-

१ अभिर्यं वेदेन उक्तं आदित्येन सवाहर्त्तं निवेदिता ।

१ असुनीते मनी अस्मात् पारव जीवाते सुमतिरा न आयुः ॥

राश्वि न सूर्यस्य संहसि पुनितं तं नाम नदीपथः ॥ (१० म. ५६ सू. ३ पञ्च.)

असुनीते पुनरथापु अथ पुनः प्राणनिष्ठं यो वेदिं धीमन् ।

भ्योन् पश्येन सूर्यस्तु चरन्तमनुमे सङ्गमानं शक्तिः ॥ (१० म. ५६ सू. ६ पञ्च.)

मन्त्र श्रीमदनन्तप्रीत्यर्थं सर्पपूजां करिष्ये इति सङ्कल्प्य कलसी-
दकेन सर्पगायत्र्या अनन्ताय नमः आवाहनं समर्पयामि इत्या-
वाह्य आसनं पाद्यम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्कञ्च प्रयोगेण दत्त्वा
पश्चामृतेन स्नापयित्वा आपो हि षेति तिसृभिः पुरुषसूक्तेन
च कलसीदकेन स्नापयित्वा आचमनं दत्त्वा वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य
यज्ञोपवीतं दत्त्वा गन्धपुष्पधूपदीपपायसगर्कराज्यनैवेद्यं समर्प्य
आचमनं दत्त्वा सुगन्धिद्रव्येण करोडर्शनं दत्त्वा ताम्बूलदक्षिणा-
दाननीराजनानि समर्प्य—

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

इति पूर्वोक्तमन्त्रत्रयेणः सर्पगायत्र्या च कर्त्ता पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

ततः—

पापोऽहं पापकर्मैः पापात्मा पापसम्भवः ।

चाहि मा कृपया देव शरणागतवत्सल ॥

इति पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः प्रणिपत्य—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

तानि सर्वानि मे देव क्षमस्व परमेश्वर ॥

इति क्षमापयेत् ।

अथ सशूर्पं नागं नद्यादितीर्थं प्रत्यानीय प्रक्षालितपाणिपादः
कुशासने उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालादिकं स्मृत्वा

मम इदं जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानतोऽज्ञानतो वा मनोवाक्या-
कर्मोदिभिर्नागहनननिमित्तदोषनिर्हरणद्वारा शरीरस्य पीडा-
दारिद्र्यानपत्यत्वादिनिवृत्तिपूर्वकम् आयुषत्सुगुणानेकपुत्रपौत्र-
धनाद्यभिष्टुत्यर्थं शौनकाकल्पोक्तप्रकारेण सर्पस्योत्तमलोकप्राप्त्य-
र्थं च सर्पसंस्कारकर्मोक्तं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यज्ञीपवीत्येव
भूसंस्कारपूर्वकं लौकिकान्निं प्रतिष्ठाप्य आधानं कुर्यात् ।

तद्वयथा अन्वापतदान्येयदेशे भूमिं प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
आग्नेयाग्नौ कुशैः परिसीर्य अप उपसृज्येत् ।

ततः अक्षिवावाहिते अग्नौ इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्त-
मुक्त्वा अग्निं वायुं सूर्यं च अग्नौ जुहुयात् ।

ततः समस्तया व्याहृत्या सुवर्णमाज्यं सर्पदेहे निधाय
चितौ नागशरीरं स्थापयेत् ।

ततो हविःशेषेण अग्निं स्विष्टकृतमित्यादिना सद्योऽहं यज्ञे
इत्यन्तेन च मन्त्रेण भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न ममेति
कृत्वा च आधानं कुर्यात् ।*

ततः अन्वाहितस्याग्नेः पर्युक्षणाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् ।

ततश्चितिं गायत्र्या प्रोक्ष्य सर्पं चितिमारोम्य अप उपसृज्य
दक्षिणश्रीं सृष्ट्वा सुवेण आज्यमादाय व्यस्ताभिर्व्याहृतिभि-
स्तिस्र आज्याहुतीर्हुत्वा एकामरज्याहुतिं समस्तारज्याहुतिभिः
सर्पास्ये हुत्वा शेषमाज्यं सुवेणैव सर्पदेहे निपेचयेत् ।

कैवेत्तु पूर्वरीत्या सर्पदयं कृत्वा सम्पूज्य तयोरेकं विधिव-
दाधाय परं सर्वलक्ष्मीके प्रवेशवेदित्वाहुः ।

ततोऽधःशयनब्रह्मचर्यैहविष्याशनानि कुर्वन्तिरात्रमशुचिः
स्यात् । ततश्चतुर्थेऽङ्गि सचेत्सं स्नात्वा पुण्याह वाचयित्वा षष्ठी
शीतगुणसम्पन्नान् त्राह्मणान्—

“सर्पाऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालियः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः० ॥”

इत्यष्टसर्पनामभिरामन्त्रं पादप्रक्षालनगन्धाक्षतधूपदीपाच्छाद-
नाद्यैः सम्यग्भ्यर्च्य दृतपायसादिभिर्मधुरद्रव्यैस्तान् भोजयेत् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणा दत्त्वा क्षमापयित्वा च तान् सर्वान्
विसर्जयेत् । ततः सुहृन्निजादिभिः सहितो भुञ्जीत ।

इति शीतकोष्ठसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथ बौधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथातोऽनन्तादिनागने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । स
च दक्षिणोत्तरयोः रमावस्थायां यौर्ध्मास्था वा पश्चम्या वा
अग्नेयानक्षत्रे वा प्रक्रियते । तत्र कृतसर्पवधो विप्रः पूष्येन्दुः सचेत्सं
स्नात्वा उपोष्य परेद्युर्वपनादिकं कृत्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रस्यदयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमतिनयवानामन्यतम-
पिष्टेन सर्पाहतिं कृत्वा नवशूर्पे निधाय अनन्ताय काश्यप-
गोत्राय प्राणप्रतिष्ठा करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ तच्चे पदमिति

* प्रकीर्तित इत्यत्र तपाह्नन इति च पुलक पाठः ।

† दक्षिणोत्तरावस्थौ रमावस्था ।

पूर्वाक्त्या ऋचाः उच्चैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भुजगीशाय विद्महे
सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति अभिमन्त्र्य
असुनीत इति सूक्तद्वयेन^१ व्याहृत्या च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
आपो हि ऐति नवर्चेन^२ प्रोक्ष्य नमोऽसु सर्पेभ्य इति तिसृभिः
कर्त्तव्यैर्नागं संस्पृशन् जपित्वा गायत्र्याभिपिथ्य गन्धाक्षता-
दिभिरभ्यर्च्य नवसूत्रेण परिवेष्ट्य तत्रैक्याक्षरं भाषयेत् ।

अथ वेदविदो ब्राह्मणानाह्वय तत्पुरतो ब्रह्मदण्डं धृत्वा
सङ्कल्पमुच्चार्य सम पूर्वजन्मनि इह जन्मनि वा ज्ञानेन वा
अज्ञानेन वा मनोवाक्यायक्त्यभिर्नागहननजनितदोषनिवर्हण-
द्वारा शरीरपीडादारिद्र्यानपत्नत्वादिदोषनिवृत्तिपूर्वकम्
आयुस्तत्सुगुणानेकपुत्रपौत्राद्याभिवृद्ध्यर्थं वीधायनकल्पोक्तप्रकारेण
सर्पसंस्कारकर्मोद्धारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अथ मे प्रायश्चित्तमुप-
दिशन्तु भवन्त इति ब्रूयात् ।

तत्रैव श्लोको भवति ।

वधं मर्यापयेत्पापी चरेत्कच्छ्रायतुर्दश ।

दद्यात्पापविशुद्धार्थं सौहृददण्डं द्विजातये ॥ इति ।

साक्षादधकर्तुरेतत् ।

१ १२० पृष्ठे मूल पाठ्या ।

२ १२० पृष्ठे मदग्निनेन ।

३ १८ पृष्ठे मदग्निनेन ।

४ १२१ पृष्ठे मदग्निताभि ।

५ शरीरेभ्यः पारिज्यः क ७४३ पाठ ।

निष्कत्रयं दिनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।

अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

वित्तभाष्यं न कुर्वीत दद्यादित्तानुसारतः ॥

इति वचनाद्वाङ्मणेभ्यो वित्तानुसारतो दक्षिणां दत्त्वा कृतप्राय-
श्चित्तोऽसीति भवन्तो ब्रुवन्तु इति निर्याचयित्वा लौकिकान्नि-
सुपसमाधाय चाधानं कुर्यात् ।

अस्मिन्नन्वाहिते अग्नौ इत्यादि चक्षुषि आग्नेन इत्यन्तमुजा
चित्तौ अग्निं वायुं सूर्यं नागमुखे समस्तया व्याहृत्या
चतुर्गृहीतेन * आग्नेन चित्तौ नागशरीरे हविःशेषेण स्निष्टकृत-
मित्यादिना सद्यो यक्षे भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न
ममेत्यन्तेन जुहुयात् ।

ततोऽग्निरान्नेयदिद्वाग्ने भूशुचिं कृत्वा सम्शोष्य चितिं कृत्वा
ह्रोगैरान्नेयवायव्याग्नैश्चितिं परिस्तीर्य स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेः परिसमूहनादि चक्षुषस्त जुत्वा अष्टोत्तरशत-
मष्टाविंशतिं वा व्याहृतिभिराज्यं जुत्वा नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति
पूर्वोक्ताभिः† स्निष्टभिश्च जुत्वा—

सर्पाऽनन्तस्तथा शेषः कालियो नाग एव च ।

कपिलः शङ्खपालथ भूधरथ तथाष्टमः ॥

इति चतुर्थन्तरष्टभिर्नाममन्त्रैश्च जुत्वा होमशेषं समाप्य, पायं

* चतुर्गृहीतेन इत्यत्र चतुर्गर्भाहितेनेति क पुस्तके पाठः ।

† ११९ इति अर्द्धिताभिः ।

गौः॥रिति चितिं प्रोक्ष्यं कथ्यादमग्निमिति॥ सर्पगायत्र्या च
(वा) अनन्ताय काश्यपसगोत्राय अयं तेऽग्निरुपतिष्ठतामिति
सर्पशरीरे अग्निं दत्त्वा सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा
समन्ताभिर्याद्वृतिभिः सर्पास्ये हुत्वा आन्यशेषं सुवेण सर्पदेहे
निषिध्य दन्दशूकेभ्यः स्वाहा इति त्यागं कृत्वा उदकुम्भजलैस्त्रिः
परिभ्रमन् प्रदक्षिणं कृत्वा चितिसमीपे कुम्भं स्फीटयित्वा अथः
स्पृष्ट्वा च प्रार्थयेत् । नमोस्तु सर्पेभ्य इति पूर्वोक्ताभिस्तिसृभिः
सर्पगायत्र्या च ।॥

ततः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

संस्कारं कुर्वतो भक्त्या मम दोषः प्रणश्यतु ॥

इत्युक्त्वा ततो नागशरीरं सुतरां दाहयित्वा तद्वत् व्याद्वृतिभिः
सम्प्रोक्ष्य उदके प्रावयित्वा आचामेत् ।

• चाप गौः इतिरक्तमीदृशदद्यात्तर पुरः । पितरश्च प्रयन्तुः ॥ (१५. ६न. पशुः ।)

† कथ्यादमग्निं प्रदिशोनि दूर यमराज्यं नक्तु रिप्रवाहः ।

इहैवापनितरी जातवेदा दीवेध्वी इत्येव पशु प्रजातम् ॥ (१५. ६न. पशुः ।)

‡

अग्न्यक्षीके च ये सर्पा शिवनामपुरीषमाः ।

नमोऽस्तु तेभ्य सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

निष्पत्तीके च ये सर्पा वासुकिपुत्रास्तथा ।

नमोऽस्तु तेभ्य सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

वदन्तीके च ये सर्पाक्षयकपुत्रास्तथा ।

नमोऽस्तु तेभ्य सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते मम ॥

१५.६न. प्रायनामनाच पथ्यसिन्धो नामपथिवकरश्चैव श्रुत्वाः ।

एतावदुपवीतिना कार्यम् । अथ प्राचीनावीती वेदिं
निर्माय तत्र तिस्रः शलाका निक्षिप्य अश्वनाभ्यञ्जनस्नानवस्त्र-
यज्ञोपवीतगन्धाद्यैस्तैः शलाका अभ्यर्च्य दक्षिणाशान् दर्भा-
नास्तीर्य अनन्ताय काश्यपसगोत्राय एतत्तिनोदकमुपनिष्ठता-
मिति त्रीशुदकाञ्जलीन् दत्त्वा प्रियङ्गुयवादिपिष्टनिर्मितास्त्रीन्
पिण्डान् दत्त्वा पिण्डोपरि तिस्रोदकं दद्यादित्येके ।

ततो यथाशक्ति चतुर्विधप्रायश्चित्तं कुर्यात् । ततः सङ्ग-
ज्ञानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय गृहमागत्य अधःशयनब्रह्मचर्य-
हविष्याशनादीनि कुर्वन्स्त्रिगत्रमशुचिः स्यात् ।

ततश्चतुर्थेऽहनि सचेलं छात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
ब्राह्मणान् अष्टभिः पूर्वोक्तसर्पनामभिरामन्त्या गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनैरभ्यर्च्य परमात्रैर्नानाविधैर्भक्ष्यैश्च भोजयेत् । ततो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिसाकृता पीडा नश्यते नात्र संशयः ॥

कुष्ठव्याधिविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रादिमान् भवेत् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ इति ।

अथ नागः प्रीयतामित्याग्रिपो वाचयित्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

एवं कृते नागपीडापरिहारो भविष्यति इत्याह भगवान्
बोधायनः ।

इति बोधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ॥७॥

इति विधानपारिजाते अनपत्यत्वहराणि
विधानानि समाप्तानि ।

अथ गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे वृद्धगीतमीये ।

स्त्रवद्वर्मा भवेत्ता तु बालकं हन्ति या विपैः ।

यन्नोपवीतं कुर्वति काश्चनश्च स्रगृक्षितः ॥

अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजतस्योत्तरीयकम् ।

अत्यन्तवर्णयुक्तेन काश्चनेनेति पूर्व्वेणान्वयः । तथैव समीचीनं
राजतमुत्तरीयञ्च कुर्यात् ।

उभयोरपि प्रमाणमाह ।

पलाहेन तदहेन तदहेन वा पुनः ।

अन्यप्रदेशे देयस्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥

पलादिलक्षणञ्च परिभाषायामुक्तम्* । यन्नोपवीतस्य अन्यप्रदेशे
मौक्तिकं देयमुत्तरीयस्य तु वज्रमिति विवेकः ।

प्रक्षाल्य पञ्चमध्वेन गायत्र्या तस्मिन्भाजने ।

श्रोणप्रमाणं तस्मिन् निचिपेदधि मध्यतः ॥

छ-पुस्तके पूर्व्वमेव विधानं ब्रह्मिणम्, क-न-पुस्तकयोस्तु ह्यदीरेव ब्रह्मतादुमि एव विधाने
अथ सप्रवेक्षित, कलि च छिद्रुचिदन्तोर्ध्वं भेदा चनयोरिति ।

• • पुष्टे ब्रह्मिणम् ।

आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितम् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तितः ॥

पञ्चगव्यस्नाने गायत्र्या मन्त्रत्वेनोपादानादवशिष्टपूजायामपि सैव मन्त्रः ।

एवं प्रक्षान्तिसुपवीतमुत्तरीयञ्च ताम्रभाजने निक्षिपेत् ।
कथमित्यत आह द्रोणप्रमाणमित्यादि । अयमर्थः । द्रोण-
प्रमाणं दधि तस्मिंस्ताम्रभाजने मध्ये निक्षिप्य दध्ना उपरि
तत्परिमाणं यथालाभोपपन्नप्रमाणं वा आज्यं स्थापयेत् ।
तत्रान्ये उपवीतमुत्तरीयञ्च स्थापयेत् । तदुपवीतं गन्धपुष्पा-
दिभिः सुपूजितं कुर्यात् । साहचर्यादुत्तरीयमपि तद्यैव पूज-
नीयमित्यायातम् ।

पूजनानन्तरं कृत्यमाह ।

ततो ब्राह्मणमाह्वय होमस्तथैव कारयेत् ।

तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् ॥

होममन्त्रा व्याहृतयो गायत्री वा भवेदिह ।

तस्मै हुतवर्तं देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ।

मन्त्रेणानेन विधिवन्नामुखायोपवीतकम् ।

मन्त्रो यथा ।

उपवीतं परमिदं ब्राह्मणा विष्टतं पुरा ।

भवनोकास्य दानेन गर्भं सन्धारयाम्यहम् ॥ इति ।

भवनोक्तेति । भवे संसारे दिजकर्मनिष्पादकत्वेन यत्स्तारक-
मुपवीतमतो नोका । यदा भव उत्पत्तिस्तुस्थामनपत्त्याना-

मपत्योत्पत्तिदायकत्वेन नरकार्णवोत्तारकत्वान्नौरिव नौकेत्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ।

धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

गर्भस्त्रावकराहोषादेव कृत्वा विमुच्यते ।

आचार्योऽत्र दानपात्रम् । अस्मिन् कर्मणि स्त्रिया एव अधि-
कारः ।

इति गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

अथ प्रस्त्रावदयोनिशोणितहरविधानम् ।

तत्रैव महार्णवे ।

मासोपवासिनी नारी रेतः प्रस्त्रावयेद्यदि ।

पतिसम्पर्कदोषेण जायते सान्यजन्मनि ॥

स्त्रवद्रक्ता सदा योनी तन्निष्कृतिरिहोच्यते ।

मासोपवासं कुर्वीत तथा मासं पयोव्रतम् ॥

मासोपवासविधानं हेमाद्रौ मदनमहार्णवे च कच्छप्रकरणे
द्रष्टव्यम् । पयोव्रतमेवात्र लिख्यते । यथा ।

कच्छातिकच्छपयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मासमात्रमेकप्रासमात्रपरिमितम् ।

• कच्छप्रकरणे इत्यत्र प्रतयार्थे इति ख पुस्तके पाठः ।

† परिमितेभ्यः परिपूर्णेति ख-पुस्तके पाठः ।

पयसा वर्त्तनं पयोव्रतमिति कथ्यते । यस्मिन् व्रते येन वर्त्तनं
क्रियते तद्व्रतं तेन नाम्ना व्यपदिशते । अतएव मार्कण्डेयः ।

पवैर्मतः पत्रकच्छः पुष्यैस्तत्क्षच्छ उच्यते ।

मूलकच्छस्ततो मूलैस्तोयकच्छो जलेन तु ॥ इति ।

इति प्रस्रवद्योनिशोषितहरविधानम् ।

तन्ने गोविन्दमानन्दज्ञानदेहं पतिं त्रियः ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगत्कर्त्तारमीश्वरम् ॥

अथ गर्भधारण-तद्रक्षणविधानानि ।

तत्र गर्भधारणविधानं प्रयोगपारिजाते शीनकः ।

पोङ्गश्लुतुसंज्ञेषु दिनेष्वायं चतुर्दिनम् ।

आर्त्तवाग्नीध्रसंयुक्तं वर्जयित्वा परेषु तु ॥

दिनेषु हादगस्त्रितदग्यस्मिन् पतिभार्ययोः ।

उभयोरपि जगत्कर्त्तुमुक्ते तारके भुवम् ॥

स्नापयित्वाथ गन्धादीर्भूषयित्वा च गोभने ।

सुहृत्तं त्वष्ट्रगन्धाया मूलं सम्योक्ष्य तत्पुनः ॥

कृत्वा नवाम्बरगतं परिगृह्याथपाणिना ।

उदीर्षातः पतिवतीत्याद्याः*सृचमुदीर्य तु ॥

* उदीर्षातः पतिवती धेया विद्यावसु नमसा नीलिरीके ।

अन्यानिच पित्रवद मन्त्रां च वै भागी जनुषा तस्य विधिः ॥ (१००, ८१५, ११८८॥)

जायाया दक्षिणे नाभारम्भे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।

उदरस्थे रमे तस्मिन्वाचान्तसलिलां सतीम् ॥

उपगच्छेद्दधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।

गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भसन्धानमूचिरे ॥ इति ।

कृद्विधाने तु ।

विष्णुर्नैजं जपेत्सूक्तं योनिं सृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती ।

गर्भाधानन्ततः कुर्यात्पुंसुप्तो वै प्रजायते ॥

त्रिभिरङ्गुलैरित्यर्घः । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्य दुष्यति ।

अङ्गुला गां ङिजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं ततः ॥

इति गर्भधारणविधानम् ।

अथ गर्भिणीधर्माः ।

यथाह षाश्वे कश्यपः ।

नावस्त्यदूषविशेष्युपसोनूखलादिषु ।

जलस्य नावगाहेत शूच्यागारस्य वर्जयेत् ॥

यस्त्रीकं नाधितिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ।

विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥

* विष्णुर्नैजमिवादि १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेत्रधीष इत्यादि ११ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

न शयीतोत्तरेशिरा न चैवाधःशिराः क्वचित् ।
 न तुपाङ्गारमस्त्रास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत्कलहं लोकैर्गात्रभङ्गन्तयैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्पादावन ॥
 नामङ्गलं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
 न वस्त्रहीना नोद्दिग्ता न चार्द्रचरणा सती ॥
 कुर्याच्छशुरयोर्नित्यं पूजां मङ्गलतत्परा ।
 तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियङ्गिते रता ॥
 सन्ध्यायां नैव भोज्यं गर्भिण्या हि प्रयत्नतः ।
 न स्नातव्यं न मन्त्रव्यं वृद्धभूनेषु सर्वदा ॥
 सर्वोपधिभिः कोप्येन वारिणा स्नानमाचरेत् ।
 सुतरसा सुभूषा च वासुपूजनतत्परा ॥
 दानशीला दृतीयायां पार्व्वत्या भक्तिमाचरेत् ।
 गर्भिणी कुञ्जराद्यादिशैलहर्म्यादिरोद्विषम् ॥
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारीहणं त्यजेत् ।
 शोकश्च रक्तमोक्षश्च साध्वसे कुकुटासनम् ॥
 खड्गाच्छायां दिवाम्बापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ।
 पतिव्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥
 अतिधारन्तु नाश्रीयादत्यस्त्रमतिभोजनम् ।
 लघ्वाहारश्चातितरां गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
 गर्भरक्षा सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ।
 प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमात्रानुलेपनात् ॥

विशुद्धगेहवसनादानैरश्वादिपूजनैः ।

हरिद्रा कुङ्कुमैव सिन्दूरं कज्जलन्तथा ॥

केशसंस्कारः*ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।

भर्तुरायुथमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥

अन्यथापि ।

अङ्गारभस्मास्यकपालशुक्ली-

शूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी ।

नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ

कुर्यान्न वारिण्यवगाहनं सा ॥

अङ्गारभूत्वा न नखैर्लिखेत् स्ना

कलिं वपुर्भङ्गमयो न कुर्यात् ।

नो सुतकेशी विवशाथवा स्यात्

भुङ्क्ते न सव्यावसरे न श्रुते ॥

यस्य तस्या भवेत्पुत्रः स्त्रियायुर्वहसम्यतः ।

अन्यथा गर्भपतनं सा चाप्नोति न संशयः ॥ इति ।

गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ विशेषमाह ब्रह्मसूतिः ।

चतुर्थे मासि पठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादापादे तु विशेषतः ॥ इति ।

* देशसंस्कारेषु शूर्पासकच इति विंशतिशो पाठः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्मः ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं निधनं वापि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम् ॥
गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्यादयथोचितम् ।
सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

तथा ।

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
आहञ्च सप्तमान्नासात्पूर्वञ्चैवाप्यवेदयित् ॥

आहं आहभोजनमित्यर्थः ।

सिन्धुस्नानं ह्रमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

सुहृत्तदीपिकायाम् ।

घोरं श्वानुगमनं नखकृन्तनञ्च
गुहञ्च वासुकरणन्वतितूरपातम् ।
उद्वाहमम्बुधिजलस्य हपोपयोग-
मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम् ॥

अन्यथापि ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरखियानं ,
 सृतस्य वाहं चुरक्कम् सङ्गम् ।
 तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थे ,
 यागादिकं वासुविधिं न कुर्यात् ॥
 प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात्परम् ।
 इति गर्भिणीपतिधर्माः ।

अथ स्तिकागृहनिर्माणविधानम् ॥

तत्रैव स्मृतिभास्करे गर्गः ।
 वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
 स्नातुकूलदिशि प्रोक्तं स्तिकाभवनं बुधैः ॥
 रत्नकोपेऽपि ।

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
 तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥
 तत्स्थानमाह ज्योतिर्वशिष्ठः ।
 ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः ।
 वारुण्यां भोजनगृहं नैऋत्यां स्तिकागृहम् ॥
 याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
 कौबेर्यान्तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।
 तद्गृहप्रवेशमपि स एवाह ।
 अथातः सम्भवत्यामि स्तिकागारवेशनम् ।

मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ।

प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥

तत्र नक्षत्रादीन्याह गणः ।

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्नातीष्वरुणयोरपि ।

पुनर्वसुपुष्यज्येष्ठधनिष्ठाशुक्लराशु च ॥

मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां स्तुतिकागारवेशनम् ।

स्मृत्यर्थनाशौ सत्युष द्विषुष्वायुरौषितम् ॥

मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणश्च ततस्त्रिषु ।

मेघादिक्रमशो विद्यास्तुतिकागारवेशनम् ॥

पक्षेऽनुकूले राशौ तु रिक्तापट्टाष्टवर्जिते ।

सर्वे चाय शुभाः केन्द्रे पापाय विपङ्गायमाः ।

शुभांश्च शुभदृष्टौ तु स्तुतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

शुक्लराशु उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदेषु ।

तत्प्रवेशप्रकारमाह पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं

प्रति पुष्करः ।

प्रविशेस्तुतिकागारं कतरक्षं समन्ततः ।

सुभूमौ निर्मितं दिव्य वास्तुविद्याविशारदैः ॥

प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ।

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गवां कृत्वा च पूजनम् ॥

विषपुण्याहशब्देन शङ्खाद्यारवेषे च ।

प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशचमाय याः ॥

द्वया विश्वसनीयाय प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ।

तायानुलेपनेष्टुद्वेस्तत्रैवमुपचारयेत् ॥

आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।

एरण्डमूलचूर्णेन सृष्टेन तथैव ताम् ।

सुखप्रसवनार्थाय पद्यात्काये तु निक्षिपेत् ॥

इति प्रयोगपारिजाते सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशनविधानम् ॥

अथ सूतकिधर्मः ।

सूतके श्रुतके चैव सन्ध्याकर्म समाधरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विज ॥

इति चन्द्रिकायाम् । अस्यार्थः । प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्त-
मन्त्रान् मनसा उच्चारयेत् प्राणायाममन्त्रान् मनस्यपि नोच्चा-
रयेत् ।

सन्ध्या स्नानं त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां वर्जयेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

शिवविष्णुर्धनं त्र्योतकर्मणि कुर्वीत “स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्”
इति । तत्र अर्घ्यान्ते च सन्ध्या कार्या, सूतके सावित्ररञ्जलिं
प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यादिति च पैठीनसिस्मृतेः ।

तथाच भरद्वाजः ।

सूतके श्रुतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।

तथा सार्ज्जनमन्त्रांसु मनसोच्चार्य सार्ज्जयेत् ॥

गायत्री सम्यगुच्चार्य सूर्यांघार्यं निवेदयेत् ।

मार्जनन्तु न वा कार्यमुपस्थान न चैव हि ॥ इति ।

पुनस्तथा ।

सन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो दिजः ॥

इति सूतकिधर्माः ।

अथ प्रकारान्तरेण गर्भधारणविधानम् ।

प्रयोगपारिजात एव ।

यस्या गर्भः प्रसीयेत तन्मनी जुहुयावधिः ।

प्रक्षयाम्नि सविदानः इत्याद्येन यथाविधि ॥

● मन्त्रवापि सविदानी रघोहा वाचतामिह ।

अभीष्टा यत्ने गर्भं दुर्गमा योनिमाप्नुये ॥ १ ॥

यत्ने गर्भमनोहा दुर्गमा योनिमाप्नुये ।

- अष्टमि मन्त्रावा सक्त निष्कृष्यादमयोगमत् ॥ २ ॥

यत्ने कृति पतवना निष्कृषु य सरीक्षपम् ।

जातं यत्ने निष्कृषति तमिनी नामयामधि ॥ ३ ॥

यत्ने कृत् विदरन्तारा दम्पतीमये ।

योनिं यो अन्तराष्ट्रि तमिनी नामयामधि ॥ ४ ॥

यत्ने भाता पतिर्भूत्वा जाते भूत्वा निपद्यते ।

पत्नी यत्ने निष्कृषति तमिनी नामयामधि ॥ ५ ॥

यत्ने अष्टमि मन्त्रावा मोक्षित्वा निपद्यते ।

पत्नी यत्ने निष्कृषति तमिनी नामयामधि ॥ ६ ॥ (१०म, १६१म, १-६ अथ ।)

इदन्तु सूक्तं पटुचम् ।

तथाचानुकमणिका ।

ब्रह्मणाएषड्यस्ते रचोहा गर्भस्त्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभ-
मिति ।

आज्ययेपेण जुहुयाद्गर्भिणीप्रसवेति च ।

पिवेत चाज्ययेपेण जीवस्तस्याः प्रजायते ॥ इति ।

अन्यच्च ।

उरोष्ट इति सूक्तेनऽ उपतिष्ठेच्छतऋतुम् ।

प्रजाकामो यजेन्नित्यं चरुणा देवतं नरः ॥

उपहृत्योपहारश्च शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।

उच्छिष्टश्च प्रदातव्यं भार्यायै पुनर्मिच्छता ॥

धेन्वाः सरूपवत्सायाः पयसा साधयेच्चरुम् ।

अनुरूपां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः ॥

अपरूपाण्यपि कर्माण्याह स एव ।

यस्यो देवानां सूक्तं वै वरायुतं विष्णुमन्दिरे ।

मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रः सर्वथा भवेत् ॥

इदं सूक्तं दत्त्वं कुलं श्रपिरिन्द्रस्त्रिष्टुप् ।

ग्रामनीया अपेक्षते बृहत्कन्यां लभेद्यदि ।

सुपुत्रं लभते पद्यान्नरायुतं विष्णुमन्दिरे ॥

* उरोष्ट इत्युत्पत्तौ विभी राति, वतमती ।

चरुणो विषयसंघे दुग्धा सुधस्य भक्ष्यम् । (२३, १८५, १८६)

स यो वृषाः जपेत्कूर्कं बन्ध्या सचं शिवालये ।

आयुष्मन्तं सुपुत्रं च भाग्यवन्तं प्रसूयते ॥

सूक्तमिदमेकोनविंशत्युचमिति द्रष्टव्यम् ।

व्यासोऽपि ।

सुदुर्गन्धं महामन्त्रं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

नित्यमष्टोत्तरशतं जपन् पुत्रं लभेत्सुखम् ॥ इति ।

अथौषधान्यपि उच्यन्ते ।

तथाच श्रीधरीये व्यासः ।

अङ्गोलमूलं कल्कञ्च चूर्णित्व गृहेन युक् ।

काकाण्डमितमश्रीयात्पुच्छिणी सा भविष्यति ॥

वशिष्ठश्च ।

उत्तमं कर्णिकामूलं पेययित्वा ततः पिबेत् ।

पायसान्नं समश्रीयात्पुच्छिणी सहसा भवेत् ॥

गौतमोऽपि ।

क्षीरद्राक्षाक्षुरं मृष्टञ्च पेययित्वा पयः पिबेत् ।

दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुखं भवेत् ॥

दैवमदृष्टम् उदरं गर्भः । तस्मिन्कृतस्तप्तान्यो दोषो नश्यतीत्यर्थः ।

मुद्गलोऽपि ।

वटाग्रं निम्बवीजेन गन्धेन पयसा पिबेत् ।

पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषो विमुच्यते ॥

• स यो वृषा नरा नरी दक्षो श्रीमिश्रिणि श्रीपरीतवर्गः ।

प्रयः सखायः शिरोते योगी ॥ (१५ १४८. १४९.)

अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः ।

महातीर्थे महायोगे महानद्योस्तु सङ्गमे ।

पलागम्य दलात्स्नानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥

देवराजय ।

पलागदलसाहस्रात्सावित्रेण दलं प्रति ।

अपयेत्सपवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

एवं पुत्रीत्यत्यर्थमनेके उपायाः कर्त्तव्याः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
त्यादिश्रुतेः । “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते’
इत्यादिस्मृतेश्च ।

अथ प्रकरान्तरेणापि गर्भधारणोपायः कथ्यते ।

तथाच ऋग्विधाने ।

पुष्पं दृष्ट्वा तु या गर्भं न गृह्णीयादयोऽन्विता ।

विष्णुर्योनिं नेत्रमेधो योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत् ।

ततोऽभिगमनं कुर्याद्गर्भं धत्ते न संशयः ॥ इति ।

अथचापि गर्भधारणविधानं पारस्करसूत्रे ।

सा यदि गर्भं न दधीत तदा सिद्धा ॥ श्वेतपुष्परा उपोष्य
पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थ्यां ॥ स्नातायां निशायामुदपेयं
पिष्टा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति—

• विष्णुर्योनिमिति सूक्त १०८ प्रश्ने प्रदक्षितम् ।

† नेत्रमेध इति सूक्त ६५ प्रश्ने प्रदक्षितम् ।

‡ कष्टकारिकाया इति जयरामहरिहरी ।

§ अगुप्तेऽहनीति पारम्परसूत्रे पाठः ।

द्वयमोषधी चायमाणा सहमाना सरस्वती ।
अस्या अहं वृद्धत्वाः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभम् ॥
इति मन्त्रेण ।

अथ गर्भरक्षाविधानम् ।

विधानमास्तायां शिशुरचारत्रे ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य मास्याद्ये बलिमाचरेत् ।
श्वेतवस्त्रं पायसञ्च गन्धं घौरं तथा घृतम् ॥
श्वेतपुष्पं चन्दनञ्च सरत्रश्चाङ्गुलीयकम् ।
कुम्भे निधाय देयो वै बलिर्धूपैस्तु धूपितः ॥
दौपैर्नीराजितस्यापि ताम्बूलेन समन्वितः ।
हिरण्यसहितं भक्त्या गवा दीहे निधापयेत् ॥

गवां दीहे प्रदीपकात् गोष्ठे देशे वा ।

एद्भेष्टि भगवन् ब्रह्मन् प्रजाकर्त्तः प्रजापते ।
बलिं परिरुहाणमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इति मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

इति बलिविधानम् ।

अथ औषधानि ।

तत्र आद्ये मासि गर्भवेदनाहरमौषधम् ।
नारायणीयटीकायामपेक्षितार्थदोतिन्याम् ॥
प्रथमे मासि यदि गर्भिण्या गर्भवेदना स्यात्तदा दर्भमूल-

सुशीरं तगरञ्च समभागमुदकेन पिष्ट्वा चीरेण सह पाय-
येत् ।

तथाच क्रियाकालोत्तरे ।

यदि स्वात्प्रथमे मासि गर्भिण्या गर्भवेदना ।

नीलोत्पलं सनातञ्च शृङ्गाटककशेरुकम् ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु चीरेणालोह्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः पश्याम्यसि ॥

इति प्रथमे मासि गर्भपीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये मासि बलिः ।

सप्तहिस्त्राश्विनौ देवौ देवौ मन्त्रेण मन्त्रितः ।

दध्यन्नं पायसं स्नाजाः पिष्ट्वाकं कुसुमानि च ॥

मन्त्रय धूपो दीपय वस्त्रेण वेष्टितो घटः ।

हेन्ना युतोऽश्वशालायाः समीपे निक्षिपेद्वलिम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

सुगन्धवस्त्रपुष्पाणि कण्ठा च गिरिकर्षिका ।

नीलोत्पलानि चाभावे ह्युत्पलानां समाहरित् ।

गोदोहस्यानमालञ्च निक्षिपेद्वलिसुत्तमम् ॥

तन्मन्त्रम् ।

भगवन्तो प्रभावन्तो प्रगृह्णीतां बलिं त्विमम् ।

सरूपौ देवभिषजौ रक्षतां गर्भिणीमिमाम् ॥

य प्रोपधम् । द्योतिन्यामिव ।

शालूकमुत्पलं नील कशेरुं शृङ्गवेलकम् ।
समाशमुदके पिष्ट्वा क्षीरिणालोच्च तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ तृतीये बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं बलिर्मासे तृतीयके ।
रुद्रानेकादशोद्दिश्य देवो मन्त्रेण मन्त्रितः ॥
हृतमन्त्रश्च लाजाञ्च ध्वजश्च श्वेतचन्दनम् ।
श्वेतवस्त्राणि पुष्पाणि श्वेतधूपमदीपकम् ॥
श्वेतानि चम्पकान्धाशु विप्र शान्तिकराणि तु ।
एतत्सर्वं समाहृत्य कलशे सन्निधापयेत् ॥
ऐश्वर्यां दिशि राक्षी च निक्षिपेत्पयतः शुचिः ।
नदीतीरे गवा गोष्ठे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

महादेवः शिवो रुद्रः शङ्करो नीललोहितः ।
ऐशानो विजयो भौमो देवदेवो भवोद्भवः ॥
कपाली शम्भुरीशानो रुद्रैकादशमूर्त्तयः ।
रुद्रा एकादश प्रीताः प्रसृजन्तुः बलिं त्विमम् ।
युष्माकं तेजसा वृद्धा नित्यं रक्षन्तु* गर्भिणीम् ॥

अथ तृतीये भासि औषधम् ।

पञ्चञ्च चन्दनं तोये तगरं समभागिनम् ।

* प्रसृजन्तु इत्यत्र प्रसृज्यते इति क पुस्तके पाठः ।

† रक्षन्तु इत्यत्र रक्षत इति क पुस्तके पाठः ।

पूर्ववहारिणा पिष्टं क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ इति ।

अथ चतुर्थे बलिः ।

बलिर्मासे तृतीयो यः स च प्रोक्त ष्यतुर्थके ।

देयः प्रयत्नतो विद्वन्नात्र कार्थ्या विचारणा ॥

अथ औषधम् ।

क्षीरञ्च कदलीमूलमुत्पलं वाक्कलं तथा ।

आलोद्य समभागेन पिवेद्भोगोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

चतुर्थे मासि गर्भिण्या भाले जायेत वेदना ।

क्षीरे कदलीमूलं पद्मनालं सशर्करम् ॥

शीतलोयेन पिष्ट्वा च पिवेत्क्षीरेण संयुतम् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ पञ्चमे बलिः ।

कर्मविपाकसमुच्चये ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थे पञ्चमे मासि वै बलिः ।

विनायकं समुद्दिश्य देयः संयतचेतसा ॥

विनायकं गोमयेन कुर्यात्पिष्टेन वा पुनः ।

चतुरस्रे खण्डिले च स्थापयेत्तं गणाधिपम् ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पैश्च बलिं तत्पुरतः क्षिपेत् ।

सरितः पुलिते वाय पर्वतायेऽथवा तले ॥

क्षायामाश्रित्य वृक्षस्य कस्यचिच्छैलकं विना ।
 तत्र तं सुप्रतिष्ठाप्य गणराजं कृताकृतिम् ॥
 अन्नं पक्कं तथाऽपक्कं मांसं पक्कमपक्ककम् ।
 पायसञ्च मधु द्राक्षा गुडचौरफलानि च ॥
 कदलीफलपिण्डालमधूकानि च मूलकम् ।
 लड्डुका नारिकेलञ्च कन्दमूलानि सर्पिषा ॥
 सर्व्वधान्यानि लाजाय वराचं तिलपिष्टकम् ।
 इक्षुञ्च तद्रसचैव माध्वी पैठी तथा सुरा ॥
 गोड्डी चैव विशेषेण धूपदीपैस्तथाविधैः ।
 मद्याभ्यक्तैः समस्तैश्च पूजयेत्तं गणाधिपम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

पक्कापक्के तु मासे च मख्या अपि विशेषतः ।
 पाटलीसहकाराणां मूलं मधुसमुद्भवम् ॥
 अन्येषां पादपानाञ्च वित्वादीनाञ्च मूलकम् ।

अथ आदिशब्देन दशमूलानि याच्याणि ।

एतत्सर्व्वं समाहृत्य वंशपानि मनोरमे ॥

मनोरमे अभ्रकादिरचनामण्डिते । स्थापयेदिति शेषः ।

तन्मन्त्री यथा ।

एकदन्ताम्बिकापुत्रं त्रिनेत्रं गणनायकम् ।
 रक्ताम्बरधरं श्रीमन् रक्तमात्र्यानुलेपनम् ॥
 स्कन्दप्रियं महाबाहो पाशहस्तं नमोऽस्तु ते ।
 भगवन्तीश्वरं वसिष्ठेयं सायत्या रघुं गर्भिणीम् ॥

चिप्रप्रदायकं मर्त्यमायुषाभिविवर्धय ।
 अलक्ष्मीनामकं पापं मम सद्यो विनाशय ॥
 एवं मन्त्रं समुच्चार्य प्रदद्याद्भिषो बलिम् ।
 नमस्कृत्यात्मयत्नेन सम्प्रार्थ्य च पृथक् पृथक् ॥

नमस्तारमन्त्रस्तु ।

वस्तुतः महावीर्य महाभाग महाबल ।
 शिरसा त्वामहं वन्दे सापत्न्यां रच मां सदा ॥
 इत्यनेन बलिं दत्त्वा पठेद्रक्षामनुं पुनः ।
 अथ बलिर्मया देव त्वदयं प्रतिपादितः ।
 रक्षेमं शिशुमानन्दरूपं शैलसुतासुत ॥
 इति बलिः ।

अथ औषधम् ।

पञ्चमे मासि गर्भिण्या गर्भे चेद्देदना भवेत् ।
 तन्निवारकमेवाशु भेदजं कथ्यते मया ॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च कोलीचीरं तथैव च ।
 केसरं पद्मञ्चैव तीक्ष्णालोच्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ।
 येषां कोलीचीरं न सेव्यं तेषामजाचीरं ग्राह्यम् ।
 इत्यौषधं पञ्चमे ।

• बलिं दत्त्वा पठेन्ननुमिति स पुस्तके पाठः ।

† सापत्न्यां रच गभिषोमिति न-पुस्तके पाठः ।

अथ पठे मासि बलिः ।

वसूनष्टौ समुद्दिश्य बलिर्दंयोऽभिमन्त्रितः ।

घृतान्नञ्च हरिद्राक्तं खण्डं लाजाञ्च पायसम् ॥

पीतवर्णानि पुष्पाणि तथा नीलोत्पलानि च ।

सकाञ्चनः पूर्यकुम्भः सर्वं नद्यास्तटे चिपेत् ॥

पूर्णी जलेनेति शेषः ।

तत्र मन्त्रोऽयथा ।

प्रभासः पावकः सोमः प्रत्यूषो मासतोऽनलः ।

धरोऽधर इति ह्येते वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

प्रगृह्यन्तु बलिं चेमं सर्वं रचन्तु गर्भिणीम् ॥

अथौषधम् ।

पठे मृहीकोत्पलकेशरं पिबेत् । अन्यञ्च—

अथास्या मासि पठे तु गर्भे भवति वेदना ।

पिप्पलीबीजमूले च सोत्पले च सक्तेसरे ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु घीरेणालोढ्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शुनः प्रशाम्यति ॥

इति पठे औषधम् ।

अथ सप्तमे मासि बलिः ।

पूर्ववद्बलिर्बुद्धिष्टो देवताञ्च च परमुखः ।

मन्त्रसु ।

धनुःखड्गधरे देवि दुष्टदैत्यविनाशनि ।
 नदीशैलपिबे देवि कुमारि सुभगेऽ शुभे ॥
 अष्टहस्ते चतुर्वक्त्रे पिङ्गले शुक्लनासिके ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्वां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 इत्यष्टमे बलिः ।

अथ औषधम् ।

अष्टमे मासि विज्ञेयं धान्यकं केसरन्तया ।
 शालूकमुत्पलञ्चैव तथाच गजपिण्डी ।
 निष्क्रुष्य सितया सज्जे देयं रोगोपशान्तये ॥
 कालोत्तरे तु ।

अथास्यास्त्वष्टमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 पद्मकं गजकण्ठा च धान्यमुत्पलकन्तया ॥
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु घीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥
 इत्यौषधम् ।

अथ नवमे मासि बलिः ।

गर्भिण्या गर्भरक्षार्थं मासेऽय नवमे बलिः ।
 देयः स्यान्मातृकीदृशे ततः स्याद्भोगमोक्षणम् ॥
 दध्योदनञ्च लाजाञ्च मुद्गाञ्च पुनर्दधि ।
 क्षयरञ्च तथा श्वेतपद्मजानि च चन्दनम् ॥

शतपत्राणि पुष्पाणि तथान्यानि शुभानि च ।

धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेसं मया दत्तञ्च मातरः ।

यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥

इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कैलिं पलाशस्य तु बीजकम् ।

एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥

छात्वा तु सोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।

जीर्णाग्ने भक्षितञ्चैव हरेन्नर्भव्यां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

पलाशबीजकङ्कैलिमूलं स्यात्पौष्करं तथा ॥

सोगीरं सोदकं छात्वा जीर्णाग्ने सघृतं पिबेत् ॥

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिद्वेषथ चतुष्पथे कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।

उद्दिश्य नैर्ऋतं देयं बलिर्देयस्तु सन्नितः ॥

पक्वाश्च कशेरं लाजाः पक्वापक्वफलं तथा ।
 क्षण्यगन्धं क्षण्यवस्त्रं क्षण्यानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्वतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुशान्तः* सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रस्तु कुङ्कुटाचार्यमते ।

ॐ हूं ह्रां ह्रीं स्वाहा ।

बलिं गृह्णाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्व्विघ्नं कुरु नैर्ऋत्य गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चिम सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कली ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु दत्तुरसो देयः ।

अथ औषधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूर्कं तत्सन्धिततण्डुलेन पिष्ट्वा क्षीरेणालोच्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 शर्करोत्पलकश्चैव मधूर्कं मुद्रमेव च ॥

श्रीततोयेन पिष्टा तु क्षीरेणालीढ तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इति दशमे मासि औषधम् ।

अथ एकादशे वलिः ।

यद्यपि दशमे मासि जायत इति श्रुतिवचनादयमे मासि प्रसवेन एकादशद्वादशमासयोर्गर्भरक्षणानुपपत्तिस्तथापि देवा-
न्मातृपादा प्रतिबन्धादयमे मासि अप्रसवस्तदा एकादशे द्वादशे
वा प्रसवस्तयोः परमावधित्वात् । तदभिप्रायेणेदम् ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासि चैकादशे वलिः ।

वासुदेवं समुद्दिश्य देयो नात्र विचारणा ।

पायसापूपपिष्टञ्च गुडलाजाञ्च सक्तवः ॥

पिष्टं पिष्टावम् ।

श्यामो ध्वजस्तथा धूपः श्यामं वै पुष्पचन्दनम् ।

कुम्भे निधाय श्यामे तु बोधिहृत्तले ॥ शुभे ॥

हन्दावने नदीतीरे निक्षिपेद्दलिमुत्तमम् ।

तत्तन्मस्तु ।

पाञ्चजन्यप्रभायुक्तं कौस्तुभोद्योतिताङ्गकम् ।

प्रगृह्णीव वलिचेमं सापत्न्यां रघु गर्भिणीम् ॥

इत्येकादशे वलिः ।

औषधन्तु दशमे मासि उक्तमेव ।

क्रियाकान्तोत्तरे तु ।

पद्मोत्पलं मधुकञ्च तान्त्रकेनापि संयुतम् ।
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु घोरिणालोद्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च रोगः प्रशाम्यति ।
 इत्यौषधमेकादशे ।

अथ द्वादशे मासि बालः ।

अथास्या द्वादशे मासि पूर्व्ववद्वलिमाचरेत् ।
 औषधन्तु ।
 पद्मं शृङ्गाटकञ्चैव उत्पलञ्च सनालकम् ।
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु घोरिणालोद्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भो वेदना सा च शाम्यति ।
 इति शिशुरचारलोक्तं द्वादशसु मासेषु गर्भरक्षणविधानम् ।

अथ सुखप्रसवोपायाः ।

विधानमाज्ञायाम् ।

उपोदकवासुः मूलानि तैलयुक्तानि कारयेत् ।
 योनिः प्रलेपी दातव्यः सुखप्रसवहेतवे ॥ इति ।
 अन्यत्रापि ।

पत्राणि निम्बस्य च सम्प्रपिथ
 त्वक्कथुतां वा^१ तुलसी रसाब्ज्याम् ।
 मूलाप्रधानञ्च कपित्थपत्र
 करञ्जबीजञ्च समस्तमेतत् ॥

अजापयःसंयुतमेव पथं
 घृतञ्च तैलेन युतं समस्तम् ।
 योनेः प्रलेपं विदधीत तेन
 तच्चापि तस्याः खलु सौख्यसिद्धेः ॥
 गर्भान्तरादर्भवा एति सम्यग्-
 हारन्तु योनेर्न करोति दुःखम् ।
 एवं विधानं न करोति जानन्
 स भ्रूणहा नात्र विचार्यमस्ति ॥

तत्र योनिलेपनमन्त्रः ।

ह्रिमवत्सुतरे पार्श्वे शङ्खिनीः नाम पक्षिणी ।
 तस्या नूपुरगन्धेन विग्रस्था भव गर्भिणी स्वाहा ॥

अथ जलाभिमन्त्रणम् ।

ॐ ऐं ह्रीं भगवति भगमालिनि चलय चलय भ्रमय
 भ्रामय पुष्पं विकाशय विकाशय स्वाहा । ॐ नमो
 भगवते मकरकेतवे पुष्पधन्वने चूत-^१चालितसकलसुरा-
 सुरचेतनाय युवतिभगवासिनि रते ॐ ह्रीं गर्भे चलय
 चलय स्वाहा । ॐ नमो भगवति पद्मासनस्थे सित-
 हंससमारूढे पठोरूपिणि अभयवरपुस्तककमलधारिणि
 ॐ ह्रीं नमः ।

० शङ्खिनीत्यत्र शङ्खेति क-पुस्तके पाठः ।

१ चूतैव च दूतेति इति च स-य-पुस्तकयो. पाठो ।

एभिर्मन्त्रैः सप्तवारमभिमन्त्रितं पात्रस्थमुदकं पाययीतः । एवं कृते सुखेन प्रसवो भवति ।

यहा । प्रमन्दिने इति मन्त्रस्य आङ्गिरसः कुल्लष्टमिः गर्भस्त्राघो देवता जगती छन्दः सुखप्रसवार्थे अपि विनियोगः ।

ॐ प्रमन्दिनेऽपि तु मदर्घतावधौ

यः कृष्णगर्भा निरहन्नुजिष्मना । ।

अवश्यवो वृषणं वक्षदक्षिणं

महत्त्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ (१म, १०१ष्ट, १ष्टक् ।)

अनेन मन्त्रेण सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रितं पानीयं गर्भिणीं पाययेत् ।

एवञ्च सुखप्रसवो भवति ।

इदमुक्तमृग्विधाने ।

प्रमन्दिन इत्यस्यत्यां जपेद्गर्भप्रसोचनीम् ।

इन्द्रश्च मनसा ध्यायेन्मारी गर्भे विमुञ्चति ॥ इति ।

अन्यच्च ।

विजिहीष्व वनस्पते तदिदं ध्यावनं स्मृतम् ।

प्रधावयितुक्तामः स्याद्ध्यावयेत्तदिदं जपन् ।

द्विपत्नं वा पदाक्रम्य भूमौ जन्तुं समीकृतम् ।

निष्पियदिव संग्रामाध्यावयेच्च संग्रयः ॥

इत्युक्ताभिहितम् ।

स्त्रियं गर्भप्रसूदां वा पाययेदनुमन्त्रितम् ।

उदकं ध्यावनेनेव गर्भोऽध्यावते सुखम् ॥ इति ।

पाठस्तु । विजिहीष्वेति पञ्चमस्य सूक्तमेवस्य आचयेयः सप्त-
षष्टिर्ऋषिः गर्भस्त्रावो देवता असुष्टुप् छन्दः सुखप्रसवसिद्धार्थं
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः ।

विजिहीष्व वनस्यते योनिः सूपन्या इव ।

श्रुतं मे अश्विनाह्वं सप्तषष्टिषु सुखतम् ॥

(५म, ७८सू, ५ऋक् ।)

भीताय नाघमानाय ऋपये सप्तवध्रये ।

मायाभिरश्विना युवं वृषं सप्त विचारयः ॥

(५म, ७८सू, ६ऋक् ।)

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्वयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरेतु दशमास्यः ॥

(१म, ७८सू, ७ऋक् ।)

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहापेहि* जरायुषा ॥

(५म, ७८सू, ८ऋक् ।)

दशमासाञ्छयानो कुमारी अधि मातरि ।

निरेतु जीवो अचतो जीवो जीवत्या अधि ॥

(५म, ३८सू, ९ऋक् ।)

इति पञ्चमं जलमभिमन्त्र वा पाठयेत् । एवं कृते च सुख-
प्रसवो भवति ।

दशमासानुपित्वासी जननीजठरे सुखम् ।

निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥

इति पौराणमन्त्रेषापि जलाभिमन्त्रणं कार्यमिति कथित् ।

पुरुषं हवा भयमादितो इत्याद्यारण्यकं वृहदारण्यकञ्च
जपेत् ।

इति सुखप्रसवविधानम् ।

अथ जातकर्म्म ।

प्रयोगपारिजाते वशिष्ठः ।

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।

मनुः ।

प्राङ्ग्राभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म्म विधीयते ॥

वर्द्धनं छेदनम् ।

हेमाद्रौ वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म्म यथाविधि ।

दैवादतीतः कालश्चेदतीते क्षतके भवेत् ॥

काश्याजिनिः ।

प्रादुर्भावे पुत्रपुत्रोर्यज्ञश्चे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वानन्तरमात्मीयान् पितॄन् आदेन तर्पयेत् ॥

पुत्रग्राह्यमन्त्रकं कार्यम् ।

तृणीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु समन्वक इत्युक्तेः ।

इदं रात्रावपि कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वर्थ्यामपि कारयेत्॥

इति व्याप्तीकृतेः ।

इदञ्च जननानन्तरमेव कार्यम् । न जातेष्टिवदशौचापगमे ।

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।

स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्तनतोऽपि वा ॥

इति वैजवापीकृतेः ।

एतेन नैमित्तिकमपि इदं जातेष्टिवदशौचात्मे न कार्यमिति
गम्यते । जाते कुमारे पितृणामामोदात् पुष्टं तद्वदिति
हारीतीकृतेः ।

अथ आहमात्रेण हेन्ना वा कार्यम् ।

आमयाहेन हेन्ना वा पितृणां आहमाचरेत् ।

जातयाहे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ॥

इत्यादित्यपुराणीकृतेः ।

पुत्रजन्मनि कुर्व्वीत आहं हेन्नेव मुद्रिमान् ।

यहामात्रेण कुर्व्वीत पक्वान्नेन कदाच न ॥

इति श्रुतेः ।

इदं जातकर्म जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्युक्तं मित-
धरायाम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

अगौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वागौचेन शुध्यति ॥

केचित्तु ।

मृतागौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

अगौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तेर्मृतागौचमध्ये चेत् पुत्रजन्म तदा तदगौचाप-
गमे जातकर्म कार्यमित्याहुः ।

मृत्युर्थसारे चैवमेवोक्तम् ।

यावन्न छिद्यते नाशं तावन्नाशोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पद्यात्सूतकन्तु विधीयते ।

दुष्टकालेऽपि कुर्वीत जातकर्म यथाविधि ॥

दुष्टकालेऽपि विधानाच्चात्र अगौचादिदोषः । अत्र सर्व्वत्र जात-
कर्मनामकरणादौ कालातिक्रमेष कालान्तरे क्षियमाणे न घना-
द्यादरः कार्यः ।

देयकान्तोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।

अनन्तमेव्येन्दुसिते तत्कार्यञ्चोत्तरायणे ॥

इति नारदीयेः ।

सुखास्त्रामे विधिज्ञेन विधियित्यः प्रमादजः ।

न घनतिथिलम्नानां विचार्य्येवं पुनः पुनः ॥

इति वृद्धसत्युक्तेः ।

नक्षत्राणां यौधरः ।

मृदुध्रुवचरच्चिप्रमेख्यासुदयेऽपि च ।

गुरौ शुक्रे वायु केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

कार्यमिति शेषः ।

मृहादिलक्षणमपि तेनैवोक्तम् ।

रोहिण्युत्तरम स्थिरं निरिगमूलेन्द्रोरगादावर्णं

चिप्रं चाश्विदिनेशपुष्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।

उद्यं पूर्वमघान्तकं मृदुगति त्वाङ्गान्धमैवं चरं

विष्णुस्त्रातिगतोद्धुवस्त्रदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥

गतोद्धुः शततारका ।

इति जातकर्मविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सूतकिधर्मविशेषकथनम् ॥

सूतके मृतके चापि सभ्याकर्म न सन्त्यजित् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामविवर्जितान् ॥

प्राणायामान्नसापि नोच्चारयेदित्यर्थः ।

सभ्यां स्नानं त्वजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सभ्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजित् ॥

शिवविष्णुर्धन दीक्षां जपश्चाग्निपरिश्रमम् ।

श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सन्ध्यादौ पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्वजेत्सूतके चापि त्वजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

होमोऽथ श्रौतः ।

होमं श्रौते तु कर्त्तव्यं शुष्काग्नेन फलेन वा ।

अकृतं हावयेत्स्नात्तं तदभावे कृताकृतम् ॥

इति कात्यायनवचनात् । अकृतं प्रौष्ठादि, कृताकृतं तण्डुलादि,

हावयेदन्धेनेत्यर्थः ।

सूतके समस्तुप्राप्ते स्नात्तं कर्म कथं भवेत् ।

पितृयज्ञं चरुं होममसमीक्षेण कारयेत् ॥

इति जातूकस्थोक्ते चरुः स्वास्तीपाक्कः श्ववणाकर्मादियेति

विज्ञानिश्चर आह ।

वैश्वदेवस्तु अन्येनापि न कार्यः,

“विप्रः स्वासूतके नित्यं वैश्वदेवविवर्जित” इति सम्बर्त्ततेः ।

अत्र अध्यातैव सन्ध्या कार्या ।

अध्याता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता ।

इति वचनात् ।

पैठीनसिस्तु अत्र सन्धोच्चारणमप्याह ।

सूतके सावित्र्या जलाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं

ध्यायन् दिग्भ्यो नमस्कुर्यादिति ।

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनस्तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥

इति च भारद्वाजः ।

जाबालस्तु ।

मन्त्रां षष्ठं महायज्ञाच्चैत्थिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये द्वापयेत्तेषां दगाहान्ते पुनः क्रिया ॥

तन्मध्ये अग्नौचमध्ये, द्वापयेत् त्वजेत् । स्मृतिकर्म वैधस्नानादि ।

अथ च सुहृत्तमप्यप्रयतो न स्यादिति वचनादसृशसर्पनादौ

ग्नौचम्य स्नानसिद्धिमाभ्यत्वात्तदर्थं स्नानादिकं कर्त्तव्यं, सूत्रोत्सर्गादि-

निमित्तागौचे हस्तप्रक्षालनादिवत् । एवं भोजनाश्रितत्वात्

प्राणाहुत्यादि च कर्त्तव्यम् । एवञ्च कर्माभ्यन्तरे चाप्रायस्ये

ग्नौचसम्पादकतया स्नानादिकं नैमित्तिकाङ्गत्वाच्च व्यवधायकम्,

अतएव पूर्वकृतानां न पुनः करणम् ।

तथाच ज्ञानान्तः ।

कर्ममध्ये ॥ यः कश्चिदयदि स्यादशुचिर्नरः ।

स्नात्वा कर्म पुनः कुर्यादन्वया विफलं भवेत् ॥

यत्रपार्श्वेऽपि ।

दानं प्रतिषद्धौ होमः स्वाध्यायः पिबकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं मृतके विनिवर्त्तते ॥

अशुचिर्देवपितृपिनामानि च न कौर्त्तयेत् ।

इति वचनन्तु विष्णुनामातिरिक्तपरम् ।

न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।

नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति विष्णोर्नामनि शुद्धके ॥

इति वचनात् ।

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्कः ।

नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्निति ।

नारदोऽपि ।

अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।

स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्यमानस्याक्रियया तु वै ॥

वाङ्मूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

यदा कामो न चेत्कामो नित्यं पूर्व्ववदाचरेत् ॥

नित्यञ्चाशुचिकर्त्तव्यं प्रेततर्पणादि, कामो कृततादृशसङ्कल्पः ।

अन्यत्रापि ।

जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतर्कं वा यतात्मनाम् ॥

अतएव सन्त्यग्रहणदिने तथाविधा प्रतिष्ठा राघवभट्टेन लिखिता ।

यथा ।

वरं प्राणपरित्यागं शिरसौ वापि कर्त्तनम् ।

न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीत भगवन्तं त्रिसोचनम् ॥ इति ।

अपूजिते शिवे भुक्त्वा प्रासादादृगतं जपेत् ।

त्रिसोचनमित्यत्र अधोचजमिति केचित् पठन्ति ।

यत्तु ।

यदि स्यादशुचिस्तत्र सारैश्वर्यं न तूद्धरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

इति वचनं तन्मूत्रोच्चारणशौचपरं मन्त्रमेदपरं वा ।

अन्यत्रापि ।

अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्त्रिष्ठम् स्वपन्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान्ननसैव सदाभ्यसेत् ॥

मरीचिय ।

लवणे मधुमांसे च पुण्यमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठलवणेषु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्कापक्वे क्षयहृद्वे ।

पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं स्मृतस्मृतके ॥

पक्षं शुक्लाक्षं शङ्खुलाजादि, अपक्वं तण्डुलादि । पण्येषु चेति

पृथगभिधानास्तेषु अशौचिना दत्तेष्वपि न दोषः ।

मानसमप्यशुचीति मानसोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति
च बोधायनः ।

इति सूक्तकिधर्मविशेषविधानम् ।

अथ रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

तद्य सदाचारान्नामं तदपि गान्तिसूक्तजपपूर्वकं जप्तव्यम् ।
गान्तिसूक्तानि यथा ऋग्विधाने ।

आनीभद्रीयश्चमायुषं वैश्वदेवं१ जपेन्मुनिः ।
सुमूर्धुरपि जघ्नेतद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

तथा ।

स्वस्थापेयं२ जपेन्नित्यं प्रति प्रातः शुचिर्हिजः ।
एतत्स्वस्थयनं पुण्यं सर्वकल्पापनाशनम् ॥
सुहृदं प्रातिनद्यैव गच्छन्तमनुमन्त्रयेत् ।
स्वस्ति पत्यामिति३ मोक्ष स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि ।
शम्भतीः४ शत्रु इन्द्राग्नी॥ इत्येतान्सततं जपेत् ॥

एतत्सूक्तजपफलञ्च तपेवोक्तम् ।

न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो न भयं भवेत् । इति ।

तथा ।

० आनीभद्रीयं ०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

१ द्वितीः वसुधैवकुतूहलम् । जघ्नीत विन्देदेवाद्य इह शीरवधम् ।

माहात्म्ये प्रमदा ना तन्मूर्धनारिधानं विवर्ति शीतं राजम् ॥

इत्यादिकम् आग्नेदीयब्रह्मकर्मणि श्रवणम् ।

२ अहीमुष मागिरक्षं सर्वं च स्वस्थापेयं मनसा च तार्क्ष्यम् ।

प्रयतपात्रि मरुत प्रपद्ये स्वस्ति स्वापेयमर्थं नो जगुः ॥ आग्नेदिगब्रह्मकर्मणि ।

३ स्वस्ति पत्यामनुचरेण सूर्याचन्द्रनखैरिव ।

पुनर्ददता प्रता आनता सङ्गमेनहि ॥ आग्नेदिगब्रह्मकर्मणि ।

४ शम्भती पारस्येते तं वृक्षानि वचो युजा ।

अभार तं धमादितु न एवेदमिति जगत् ॥ आग्नेदिपरिमिते ।

॥ शत्रु इन्द्रादिपुत्र ॥ ० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अपेदप्रतिरयं सूक्तं सर्वविघ्ननिवारणम् ।

अनूद्येति स्तुत्यनं अपेत नियतव्रतः ॥

इति श्रान्तिसूक्तानि ।

अथ रात्रिसूक्तं यथा ऋग्विधाने ।

रात्रिं प्रपद्येत सदा शुचिर्द्विर्षन्नतो निशि ।

यं कामयेत न पुनर्जयेयमिति योनिषु ।

सहस्रस्रुत्वो मनसा अपेद्रात्रौति मानवः ॥

रात्रीत्याद्युक्ता फलमभिहितम् ।

रात्रिसूक्तं अपश्येव तं कालं प्रतिपद्यते ।

न योनिं पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ रात्रिसूक्तानि । तानि च अल्पत्वाद्भिख्यन्ते ।

रात्रीत्यष्टौ रात्रिसूक्तस्य (१० म, १२७ सू,) सौभरः कुशिक-
ऋषी रात्री देवता मायत्री च्छन्दः रात्रिसूत्रजपे विनियोगः ।

रात्रीत्यस्य दायती पुरुरा देव्यन्तभिः ।

विश्वा अधि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

द्योर्वगा अमर्त्या निवतो देव्युदतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

निरुससारमस्तुतोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

सानो अद्य यस्या वयं निते यामन्न विस्महि ।

हवे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

• यं कार्यं प्रतिपद्येति इति न पुनर्जयेयमिति, स च हस्तो मन्त्रादयुजः ।

नियामासो अविद्यत् निपदन्तो निपक्षिणः ।

निश्चेनासच्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

यावथा ह्यर्थं ह्यर्थं यवय स्तेन मूर्ख्ये ।

अथानः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उपमा पेपिशस्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उप ऋषेव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं हृषीष्व बुद्धितर्दिवः ।

रात्रिस्तोमं न जिह्युषे ॥ ८ ॥

आरात्रिपार्थिवमित्यादिकं परिगिटमपि पठनीयम् ।

तच्च यथा ।

आरात्रिपार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि वृहतीवितिष्ठस आत्वेपं वर्त्तते तमः ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।

अग्रीतिः संत्वष्टा उतो ते सप्तसप्ततिः ॥

रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो मिशाम् ॥

संवेशनीं संयमनीं यक्षनक्षत्रमाशिनीम् ।

प्रपत्नीऽहं श्रिवां रात्रिं भद्रे पारमशीमहि ॥

भद्रे पारमशीमहि ॐ नमः । (ऋग्वेदपरिगिटे ।)

वेदान्तराध्यायिभिस्तु खखवेदे प्रसिद्धानि शान्तिसूक्तारात्रि-
सूक्तानि पठनीयानि न्यायसाम्यात् ।

इति विधानपारिजाते रात्रिसूक्तप्रविधानम् ।

अथ बालसम्बन्धीनि विधानानि ।

स्कान्दे स्कन्दसूर्यसंवादे ।

श्रीसूर्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन बालानां जायते गदः* ।
जातमात्राण्यपत्यानि न पापं परिकुर्वते ॥
आहारश्चैव निद्रा च रुदितं ह्यास्थमेव च ।
स्वाभाविकमिदं देव कर्म चैषां पट्टानन ॥
कर्मणस्त्वस्य करणात्कथं पापं प्रजायते ।
पापं विना कथं व्याधिः पीडयत्यखिलाञ्छिशून् ॥
तेषां कर्मफलं किंवा मातापित्रोस्तु कर्मजम् ।

स्कन्द उवाच ।

येन कर्मविपाकेन शिशूनां जायते गदः ।
तत्सर्व्वं कथयिष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ॥
लङ्कायां रामणो नाम पीनस्थो राक्षसेश्वरः ।
स्रसारस्तस्य वीरस्य द्वादशास्रमहाभयाः ॥
ताभिः कृतं तपो घोरं सर्व्वलोकभयप्रदम् ।
पीडितं ताभिरखिलं अमतीव्रतपीनलात् ॥
रुद्रस्वाराधितस्ताभिस्तपसा तीव्रतेजसा ।
प्रसन्नो भूतवान्देवस्ताभ्य एषं वरं ददौ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

धरदोऽहं वरार्हाभ्यो युष्मभ्यं रजनीचराः ।
 युष्माकं भविता मध्यं प्राणिनां देहसम्भवम् ॥
 वसासृद्धांसमेदोऽस्त्रिमज्जाशुक्रात्मकं सदा ।
 एवमुक्ते महादेवे पुनस्ता जजुरन्नराः ॥
 देहि देवेश मध्यं नो जीवतामेव शङ्कर ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तासां शुक्लीष परमेस्वरः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

ब्रह्मर्षयसमुद्भूतास्तपोहृदिपरायणाः ।
 तत्कथं ब्रह्मघाताय चेतो वः परिवर्तते ॥

राक्षस्य जघुः ।

यदि प्रसक्तो भगवान्ददात्वस्मत्प्रियं शिवः ।
 सर्व्वेषामपि बालानां मेदसा हृतिरेव नः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

या स्त्री निशामुखेऽग्राति बालं स्वयति भुञ्जती ।
 प्रसृतिसमयेऽभ्यङ्गं न करोति प्रमादतः ॥
 मग्ना निद्राति रात्रौ या निष्पन्नसुरता सती ।
 तस्या बाल दिने मासे वर्षे वापि विग्रेषतः ॥
 घात्ये तु दिवसे मासे वर्षे वाय विमोचनी ।
 गृह्णातु मत्प्रसादेन ज्वराद्यैर्वेदनोचयैः ॥

गन्धादिसम्भार इति । केपाञ्चिन्मते एकस्मिन्नेवेति । एक एव नेता भवति ।

पूजाक्रमस्तु ।

पुत्तलिकामादौ शरावे निधाय तत्पुरतः सर्व्वं गन्धादि-
सम्भारं निक्षिप्य तत्रैवोपचारान्निधाय पञ्च पङ्क्तवानि कीकृत्य
बालकाङ्गापामार्ज्जनेन मातरं निःसार्य्य नीराजनं विधाय तत्सर्व्वं
सकम्बलः सशस्त्रो नेता नयेन्नन्तमुच्चारयन्निति ।
तथाच ।

जम्बूत्त्रोडुम्बराञ्जत्यवटानां पङ्क्तवैस्तथा ।

सर्वाङ्गेभ्यः समुत्सार्य्य पीडां बालस्य स व्रजेत् ॥

इत्थं रात्रिचयं कुर्याद्विधानन्तु समाहितः ।

ग्रामादुत्तरतो नित्यं पूर्व्वरात्रे विचक्षणः ॥

तस्मिन् स्थाने जपेन्नन्तं बालानां शान्तिहेतवे ।

एवमशान्तिमायाति शिशुपीडा न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तं प्रथमदिनमासाब्ददेवताविमोचनी-
पीडाग्रमनविधानम् ।

अथ द्वितीये विधानम् ।

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।

मोहिनी नाम देव्यत्र कुरुते पीडनं शिशोः ॥

ज्वरं नेत्ररुजं कासं खासश्चैव विशेषतः ।

कर्दनं गृहिणीदेषं जनयत्यनिशं शिशोः ॥

तत्र शान्तिविधानञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।

मालतीकुसुमैः पूजा चन्दनं मलयोज्ज्वलम् ॥

कुङ्कुम केशरं दिव्यं सकपूरं विलेपनम् ।

दिव्यभक्तसमाहारो दशरङ्गं धूपनं तथा ॥

नैवेद्यं पूर्ववद्देयं तथैव पञ्चवर्किया ।

पूर्व्वरपुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्सर्व्वमतन्द्रितः ॥

सर्व्वेश्वरी सर्व्वजनप्रियङ्करी वाहि जगत्सर्व्व ॐ नमो भगवति
विमोहिनि स्नादा ।

एवञ्चानेन मन्त्रेण सर्व्वङ्गत्वा विधानकम् ।

रात्रित्रये निधातव्यं प्रथमे ग्रामतो वह्निः ।

प्रथमे ग्रामिनीयामे कृतं भवति सोख्यदम् ॥

इति द्वितीये विधानम् ।

अथ तृतीयदिनमासान्दविधानम् ।

स्नान्द उपाच ।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे ऋषे विधिं रवे ।

सुनन्दा नाम देव्यत्र बालानां भयदा भवेत् ॥

अवस्थां कुरुते घोरां सुनन्दा नाम भामिनी ।

हृद्दोग्धर्हर्हं श्वासो ज्वरेण सह जायते ॥

आकुचयति गात्राणि शिशू रोदित्वहर्निशम् ।

इत्थं सञ्जायते पीडा सुनन्दाकोपसम्भवा ॥

तस्याः शान्तिविधानन्तु प्रवक्ष्यामि समासतः ।

शतपत्राणि पुष्पाणि चन्दनस्थानुलेपनम् ॥

हरिद्रा कुङ्कुमं नागकेशरं बालकान्वितम् ।
 गन्धार्यं धूपनं दद्याद्गुग्गुलुञ्चातिशोभनम् ॥
 घृताक्षं खदिराङ्गारैः सम्प्रताप्य विरोचन ।
 पूर्व्वर्धपुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 प्रसूतित्रयशालीनामोदनं सर्पिषाचितम् ।
 दीपाश्च पोलिकाः पञ्च तावन्तोऽमुष्टिकाः स्मृताः ॥
 ध्वजास्तु पञ्च विघ्नेयाः सहिताः पञ्चपल्लवैः ।
 वज्रमादिन मन्त्रेण बलिं सर्व्व समाहरेत् ॥
 ॐ नमो भगवति सुमन्दे हु फट् स्वाहा ।
 एवञ्चानेन मन्त्रेण सामात्यूर्ध्वं विनिक्षिपेत्* ।
 विराज रत्ननीपूर्व्वयामि वाक्कोपशान्तये ॥
 एवं कृते विधाने तु ध्यायिमात्रं विनश्यति ।
 वर्द्धते दीपवद्वाल्मः शुक्लपद्मेन्दुवच्च सः ॥

इति तृतीये विधानम् ।

अथ चतुर्थदिनमासाब्दविधानम् ।

स्तौन्द उवाच ।

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे चैव विभाकर ।
 पूतना नाम देव्यत्र पीड्वां प्रकुरुते त्रिशोः ॥
 सन्ताप्यो जायते पूर्व्वमतिसारस्ततः परम् ।
 मुष्टिवन्धस्तथा क्षम्यो वारं वारं प्रजायते ॥

* वाचन इत्यत्र वाचन इत्येव साटी युज्यते, मुष्टिवान्धस्त्य स्त्रीत्वान् ।

† विनिक्षिपेदित्यत्र बलिं क्षिपेदिति न-पुञ्चक पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानां दिवाकर ।
 पूर्ववत्पुत्तर्त्तौ कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 वेष्टयेद्रक्तसूत्रेण कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 धुस्तूरैः पूजयेत् पुष्पैर्वर्चनीरूपवसंयुतैः ॥
 मत्स्यमासस्य धूपोऽत्र गव्येनाज्येन संयुतः ।
 त्रयो दीपास्त्रिकोणासु सान्ध्यवर्त्तिसमन्विता ॥
 तिस्रस्तु पोलिका त्रैयास्तावत्त्रो मुष्टयस्तथा ॥
 ध्वजास्तिस्रः समाख्याता नात्र कार्या विचारणः ॥
 प्रद्युम्नत्रयमुद्दिष्टं तण्डुलानां प्रभाकर ।
 तद्गतं सर्पिषा युक्तं शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य नमस्कृत्वाऽत पुत्तर्त्तौ ॥
 दध्यक्षतसमारोपं विदध्यास्तु समाहितः ॥
 पञ्चद्वैः पञ्चभिर्बालं चर्त्तुं प्रमार्जयेत् ।
 मन्त्रसु ।

ॐ नमः धूतनी मातर्बलिं यस्य सुयोधने ।
 बालकं सुखं योगेन बलिदानेन हर्षिता ॥
 इमं भर्तुं समुच्चार्य सर्वं वनिमुपाहरत् ।
 प्रदोषे घणनिर्घृते सप्तसप्ते विधिं शृणु ॥

० वर्चनीरूपं पुष्टवर्चनीयं, वाग्दं इति शब्दोपयोगः ।

† मुष्टयस्त्रिंशत् एव च, सुष्टौनां विदधं तथा इति यत् पुस्तकयोः पाठो ।

‡ तिस्र रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य पाठो युक्तः, विज्ञेयस्य पुत्तर्त्तौ ॥

§ नमस्कृत्यैव नमस्कृत्यैव युक्तः पाठः ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य निचिपेदग्रामतो वह्निः ।
बलिमेवं कृते सम्यग्बालकः सुखमाप्नुयात् ॥

इति चतुर्थे विधानम् ।

अथ पञ्चमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथातः पञ्चमे वाङ्मि मासे वर्षे दिवाकर ।
आसुरी नाम देव्यत्र बालकं बाधते भृगम् ॥

तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि बालानां यत्रजायते ।
ज्वरस्तु प्रथमं पद्याद्द्रोणो यद्दण्डीगदः ॥

सृष्टिवन्धः प्रलापः स्यादुद्देगोऽनशनन्तया ।
गिरोरुजायतेऽत्यन्तमेतद्दे लक्ष्यं रवे ॥

तस्याः गान्तिं प्रवक्ष्यामि पृच्छतस्मै दिवाकर ।
पूर्ववत्पुत्तलीं कृत्वा पीतसूत्रेण वेष्टयेत् ॥

पीतवासो वसानां तां गरावे सन्निवेशयेत् ।
घृताभ्यङ्गो विधेयोऽत्र हरिद्रालेपनन्तथा ॥

ततः पूजां प्रकुर्वीत कुसुमैः करवीरजैः ।
जपापुष्पैर्वन्धुजीर्वालकस्य तु चानघ ॥

चन्दनेनानुनिर्मा तां दिव्यगन्धोपगोभिताम् ।
राजिकामर्षपैर्धूपो घृतातोऽत्र प्रगस्यते ॥

दीपकाः सप्त विधेया ध्वजाम्तावन्त एव च ।
मुटिकाः पोलिकाः सप्त सप्त सोवालिकाम्तावा ॥

नैवेद्याद्यं समुद्दिष्टमोदन सपृतं हविः ।
पञ्चपेणु यथापूर्वं कारयेन्मार्जनं गिगीः ।

प्रथमः सूचकः ।

मन्त्रमेव समुच्चार्य त्रिवार प्रतिपूजनम् ॥

मन्त्रसु ।

ॐ सकृन्ने सुभगे देवि सर्वशत्रुनिवारिणि ।

कुरु शान्तिं शिशोयात्र बलिदानेन राक्षसि ॥

इत्युच्चार्य क्षिपेत्पूज्यं मध्यरात्रे त्रिवारम् ।

पश्चिमा दिशमाश्रित्य आभादुत्तरतो रवे ॥

इति पञ्चमे विधानम् ।

अथ पठदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ पठे च दिवसे मासे वर्षे दिवाकर ।

रैवती नाम देव्यश्च शिशु रक्षणाय सशयम् ॥

आदौ तु जनयते पीडा प्रबला शिशुमूर्धनि ।

ज्वरसु मुखशोषोऽपि वृषा समभिजायते ॥

प्रकम्पन्ति च गात्राणि रुदितश्च पुन पुन ।

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु सूर्य समाहित ॥

पूर्ववत्पुत्तलीहृत्वा शरावे सत्रिवेगयेत् ।

गङ्गातोयेन सस्त्राम्य शृङ्गवस्त्रेण वेष्टिताम् ॥

शृङ्गसूत्रेण सवीता शृङ्गमाल्यानुलेपनाम् ।

शृङ्गधूपोऽत्र निर्दिष्टो विस्वपत्रैः सहानघ ॥

आज्येनाक्तासु विश्वात्मन्दीपा पञ्च प्रकीर्त्तिता ।

तावत्सो मुष्टिका ज्ञेया पोलिकाभिः समन्विता ॥

प्रसूतित्रयमात्राणां व्रीहीणामोदनं स्मृतम् ।

दध्ना सह शुद्धेनैव राक्षसैः विधेयम् ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रक्षिपेच्च समाहितः ॥
मन्त्रम् ।

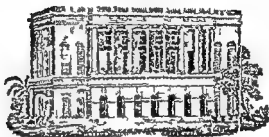
राक्षसि त्वं महाभागे बालं मुञ्च शुभानने ।
क्षेमं कुरु जगत्प्रसिद्धोक्तोभना भव रेवति ॥
इति मन्त्रेण सम्पन्नं प्रदोषेः बलिमाहरेत् ।
सम्पन्नं बालकं तच्च सर्वार्थे पञ्चपल्लवैः ॥
ग्रामादुत्तरतो देशे रेवत्यै बलिमाहरेत् ।
एवमग्न्यान्तिमायाति बालपीडा प्रभाकर ॥
इति पष्ठदिनमासाद्विधानम् ।

अथ सप्तमदिनमासाद्विधानम् ।

सप्तमे च दिने चैव मासे वर्षे दिवाकर ।
गङ्गुनी नाम देव्यश्च बालं गृह्णाति दारुणा ॥
ज्वरसु प्रथमं तापच्छिरोरोगमृतः परम् ।
प्रलापयातिमारः स्याद्धान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ॥
अप्योर्निमोन्ननश्चापि गात्रकम्पोऽपि जायते ।
तत्र गान्तिं प्रयच्छामि गङ्गुनीप्रीतियर्चनाम् ॥
रक्तपद्मनिभार्द्रां पूर्ववत्पुत्तनीकृताम् ।
यथाकान्तोद्भवैः पुष्पैः पूजयेद्वययतः यधिः ॥
धूपं गुग्गुलुं येयान् दीपाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
पौनिका मुद्रिकाः पञ्च कर्तव्यास्तु सुगोभनाः ॥

BIBLIOTHECA INDICA :
 COLLECTION OF ORIENTAL WORK

PUBLISHED BY THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
 NEW SERIES, No 1066.

विधानपारिजातः ।
 THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

EDITED BY
 PANDITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA
Professor, Sanskrit College, Calcutta

VOL. I FASCICULUS II

CALCUTTA

PRINTED BY ÇAÇIBHÜŞAĪ BHATTĀCĀRYA
 AT THE GRIÇĀ VIDYĀRATNA PRESS
 24, GRIÇĀ VIDYĀRATNA LANE,

AND PUBLISHED BY THE
 ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1904.

नैवेद्यमोदनं सर्पिः प्रसूतित्रयसंश्रितम् ॥
 तण्डुलानां सुरथेष्ठ मन्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 ॐ नमः पद्मपत्राक्षि विशालवदने शिवे ।
 संगृह्य बलिमेनं त्वं बालं सुप्र सुयोमनि ॥
 इत्युच्चार्य ततो धीमान् बलिं निशि समाहरेत् ।
 दक्षिणां दिग्मात्रित्य विधाय पञ्चवक्त्रियाम् ॥
 एवङ्गते विधाने तु विरात्रं सुरसत्तम ।
 व्याधिसुक्तो भवेद्बालो नाथ कार्या विचारणा ॥
 इति सप्तमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ अष्टमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथाष्टमे दिने मासे वर्षे देवी पिशाचिका ।
 पौडयत्येष बालन्तु ज्वरच्छर्दिस्तृण्टजैः ॥
 नेत्रपौड्याङ्गसङ्कोचो हृद्रोगद्याभिजायते ।
 शृणु तत्र प्रतीकारं येन तुष्येत्पिशाचिका ॥
 प्रकुर्व्याच्च विरात्रन्तु शान्तिं बालार्त्तिहारिणीम् ।
 पूर्व्ववत्पुत्तसोक्तत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 पञ्चामृतैश्च संस्त्राप्य देवीं तां शिशुना सह ।
 चन्दनेनानुलिप्ताङ्गीं खेतपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥
 ध्वजाः सप्त समाख्यातास्तथायत्न्य. पोलिकाः श्रुताः ।
 सुष्टिकायापि विज्ञेया हरिद्राक्ताः शुभाः श्रुताः ॥

पीतवर्णेन वस्त्रेण सूत्रेणापि सुसंस्कृतः ।
 विजयाचूर्णधूपोऽत्र हुताक्तः सम्प्रकीर्तितः ॥
 दीपान्मसं हृतेनैव पूरयित्वा नियोजयेत् ।
 प्रसूतिवयभक्तस्य हुताक्तस्य विशेषतः ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्दीमान् देव्यै तस्यै न संशयः ।
 ताम्बूलञ्च सकर्पूरं पिशाचैः तु प्रदापयेत् ॥
 शतधा च दक्षिणां तत्र देयां तन्नीतये रवे ।
 वस्त्रमाणेन मन्त्रेण सर्वमेव विधीयते ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः सर्वभूतेशि शोभने त्वं पिशाचिके ।
 वलिक्षैनमुरीकृत्य त्वरितं मुञ्च बाधकम् ॥
 यथा पूर्वं तथा कार्या पञ्चपञ्चवसत्क्रिया ।
 भिराचं रजनीहत्तौ* पूर्वं ग्रामादृचिः क्षिपेत् ।
 एवङ्गुते विधानेऽस्मिन्नोगशान्तिः प्रजायते ॥
 इति अष्टमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।
 देवता पाणिनी नाम बालार्तिं कुरुते भृशम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि समासेन दिवाकर ।
 ज्वरन्धर्दिर्मले षोडश सङ्कोची नेत्रयोस्तथा ॥

तर्जनीमध्यमायोगमग्राभ्यां कुरुते भृशम् ।
 अक्षत्यागोऽपि सन्तोषो मुखगन्धोऽभिजायते ॥
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि पाशिनीप्रीतये रवे ।
 पूर्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 शृङ्गवस्त्रेण संवीतां शृङ्गसूत्रेण वेष्टिताम् ।
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैश्च मन्दाराद्यैः सुगन्धिभिः ।
 गन्धार्चं घनसारेण युक्तं चन्दनमर्पयेत् ॥

घनसारः क्षर्पूरः ।

दशाङ्गधूपो धूपोऽत्र ततो दीपान् प्रक्षल्पयेत् ।
 नव वा सप्त वा पूपाः पौस्तिका वा नवैव च ॥
 तावत्यो मुष्टिकाश्चैव ध्वजाश्चैव विशेषतः ।
 नवप्रसूतिमानेन तण्डुलीदनमुत्तमम् ॥
 दध्ना क्षीरेण वाभ्यक्तं नैवेद्यं परिक्षल्पयेत् ।
 ग्रामादङ्घ्रिमध्यरात्रे पश्चिमे प्रक्षिपेद्वलिम् ॥
 एतावता विधानेन रोगमुक्ती भवेच्छिशुः ।
 पञ्चानां पञ्चवानाञ्च विदध्यात्पूर्ववन्क्रियाम् ॥
 इति नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे चापि दिवाहृत ।
 शक्तिरत्र महाभारी राक्षसी घोररूपिणी ॥
 मृत्युकलं ज्वरं शूलं विदधाति दिवानिशम् ।
 विष्टम् कुरुतेऽत्यन्तं हिक्काकासमतिघ्नम् ॥

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि वालानां हितकाम्यया ।

पूर्ववत्पुत्तलीहृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥

स्नापयेत्सरितो वारा चन्दनेनानुलेपयेत् ।

पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पुष्पमाख्योपशोभिताम् ॥

दशाङ्गं धूपने धूपं महामार्यै प्रकल्पयेत् ।

दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तावत्यः चीरपाटिकाः ॥

मुष्टिकाः पञ्च वै यस्ता ध्वजाः पञ्च सुशोभनाः ॥

संस्कृतं सर्पिषा भक्तं तण्डुलानाञ्च पौष्कलम् ॥

नैवेद्यार्थं न्यसेत्तत्र शरावे सुमनोहरम् ।

ताम्बूलसहितं भानो दक्षिणासहितस्तथा ॥

दक्षिणार्थं नवं वस्त्रं रजतं वाय गन्धितः* ।

पल्लवैः पञ्चभिर्युक्तं बलिं सर्व्वं समर्पयेत् ॥

मध्यरात्रादवचीणं बलिं कुर्याद्दिनत्रयम् ।

दक्षिणां दिग्माश्रित्य प्रक्षिपेन्नगराहृदिः ।

स्त्रोत्रेणानेन मार्त्तण्ड वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

स्तोषन्तु ।

ॐ नमो रक्तवर्णाच्च रक्तपद्मनिभागने ।

रक्तोष्ठदग्ने रक्तमहामारी† महाभवे ॥

महाबले महाक्रावे महाभयनिवारिणे ।

धनेन दानिदानेन तुष्टा भव शुभानने ॥

* वाय गन्धित इत्यत्र वाद्यगन्धित इति च-पुष्पके पाठः ।

† महामारी इत्यत्र इन्द्राणालम्बे पुस्तकस्यग्रामः ।

व्याधिना पीडितं बालं रक्ष मे परमेश्वरि ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य सर्वं बलिमुपाहरेत् ।
धैमाय बालकानां हि नात्र कार्या विचारणा ॥
इति दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

एकादशे दिने मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
कालिका नाम देव्यश्च तत्पीडा जायते शिशोः ॥
ज्वरसु ग्रथमं तावद्द्रुगस्तदनन्तरम् ।
सुखशोषो महान्स्तानिस्ततः स्वाधित्तविभ्रमः ॥
रोदनं सर्वभावाधि कम्पन्ते च पुनः पुनः ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि वास्तानां हितकाम्यया ॥
पूर्ववत्पुनस्तौहृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
गङ्गातोयेन संस्त्राप्य चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
करवीरस्य पुष्पैस्तु पूजयेद्दरीदलैः ।
धूपयेत्पुष्पकेशैश्च सर्पनिर्मोक्तसर्पपैः ॥
वचालशुनकैरेव च हृतयुक्तैः समर्जकैः ।
दीपैस्तु पञ्चभिः सूर्य्य तैस्तु नीराजयेत्तु ताम् ॥
नैवेद्यं पायसं क्षीरं षष्टिकाश्लिलभोदकाः ।
अपूपामुष्टिकाः पोलीः पञ्च पञ्च प्रकल्पयेत् ॥
ध्वजाय पञ्च विज्ञेयाः शरावे सर्वमेव तत् ।

निवेश्य सकलं देव्यै कालिकायै निवेदयेत् ५
मन्त्रेणानेन सप्ताख वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

सन्तो यथा ।

ॐ नमो घोररूपायै विकटे घोरदर्शने ।
त्राहि सर्वजगद्वात्रि बालं सुख बलिप्रिये ॥
एवविधं विधिं कुर्यात्पूर्ववत्पञ्चवक्रियाम् ।
वक्षिः प्रदोषसमये ग्रामाद्विष्णतो वक्षिः ॥
निधेयो मन्त्रमुच्चार्य नरेण च सहेतिना ॥

सहेतिना सखेनेत्यर्थः ।

इति एकादशदिनमासाद्विधानम् ॥

अथ द्वादशदिनमासाद्विधानम् ।

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे चैव दिवाकर ।
भामिनी नाम देव्यत्र पीडयत्यनिशं शिशुम् ॥
आदौ ज्वरं प्रकुर्याच्च छद्रोगन्तदनन्तरम् ।
कासं खासमतीसारं प्रलापं जृम्भणन्तथा ॥
कम्पन्ते सर्वंगात्राणि तथा जाक्ष्ण नैत्रयोः ।
इत्थं नानाप्रकारस्य शिशूनां जायते गदः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकारिणीम् ॥
पूर्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
गन्धपुष्पाक्षता धूपा दीपाश्च विविधाः स्मृताः ।
नैवेद्यं विविधञ्चात्र भामिन्यै परिकल्पयेत् ॥
वस्त्रं शस्त्रं ध्वजाः सूत्रमोदनं पयसाक्षितम् ।

अपूपैः पायसं घीरं अष्टिकाभिर्य संयुतम् ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्भक्त्या सम्याकाले निशामुखे ।
 ग्रामादुत्तरतो देशे वह्निरेव बलिं क्षिपेत् ॥
 इत्थं पञ्चदिनेष्वेव कर्त्तव्यं रोगमुक्तये ।
 मन्त्रेणानेन सप्ताश्व मन्त्रयेत्सर्वतो बलिम् ॥

मन्त्रो यथा ।

ॐ बलिं गृहाण बालस्य व्याधीन् संहर संहर ।
 पञ्चवक्त्रप्रसादेन प्रसन्ना भव भामिनि ॥
 एवमुक्ते विधानेऽस्मिन् बालकः क्षेममाप्नुयात् ।
 इत्थं ते कथितं सूर्य्य शान्तिस्तुभ्यजातकम् ।
 अनुष्ठितेन येन स्वाहालानां दुःखमोचनम् ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे स्कन्दसूर्य्यसंवादे ब्रह्मयामन्यसंवादितं
 प्रथमदिनमासाब्दादिद्वादशदिनमासाब्दपर्यन्तं
 बालपीडाशमनविधानं समाप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण रावणोक्तं बालपीडाशमनविधानम् ।

दशाननमतं वक्ष्ये बालानां सुखकारकम् ॥

अथ प्रथमे ।

अथास्य प्रथमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति माता नन्दा
 नाम ।

तथा गृहीतमात्रस्य शिशीर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।

ज्वर आलस्यं रुदितं दुर्बलत्वं कर्द्दिरतिसारो गान्धसङ्कोचोऽरुचिः
स्तनपाने एते भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

नद्या उभयतोरतो मृदमानीय पूर्ववत्पुच्छलीङ्गत्वा पीतवस्त्र-
सूत्राभ्यां वेष्टयित्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य प्रसृतण्डुलस्यौदनं
दधिगुडमिश्रितम् पञ्च पोलिकाः दोषहयं ध्वजत्रयं शरावे दत्त्वा
बालं सम्प्राप्य विजयाधूपेन धूपयित्वा पञ्चपल्लवैः संस्त्राप्य वक्ष्य-
माणेन मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

ॐ नमो रावणाय मातर्नन्दे बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं
स्वाहेति मन्त्रेण बलिमभिमन्त्र्य अपराह्णे प्रदोषसमये वा दिन-
त्रयमेव प्रामाद्वहिः पूर्वस्यां दिशि पूर्वोक्तं मन्त्रमुच्चारयन् बलिं
हरेत् ।

एवं कृते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति प्रथमे बलिः ।

अथ द्वितीये ।

अथास्य द्वितीये दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुनन्दा
नाम माता ।

तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

अरुचिर्हृद्दिर्हस्तपादादिसङ्कोचो रीदनमतिसारो दुर्बलत्वम् ।

सुनन्दागृहीतमात्रेण छेतद्भवति लक्षणम् ।

वसिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्व्वयत् पुत्तलो कृत्वा पीतवस्त्रादिना संवेद्य अक्षिकादगर्कं
भूमावाञ्छित्य तत्र तां निधाय सुगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस-
तण्डुलोदनं दधिगुहसन्निधं पञ्च पीसिका दीपद्वयं ध्वजपत्र-
गरावे निधाय पञ्चपद्मवेर्वाणं प्रोक्ष्य सुगन्धधूपेन धूपयित्वा—ॐ
नमो रावणाय सुनन्दे मातर्वसिं गृह्ण गृह्ण वारं सुखं सुखं
प्राप्ता इति मन्त्रेण अपराह्णे प्रदीपसमये वा उत्तरतो वसिं
धरेत् ।

एवद्वते सुखी वासुः सम्पद्येत न धान्यया ।

इति द्वितीये ।

अथ तृतीये ।

अथ तृतीये दिने मासे वर्षे वा पूतना नाम माता गृह्णाति
वानम् ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते प्वरः ।

मात्रसङ्कोचः कष्टगोचः प्रलापोऽतिसारो रोदनञ्च ।

तया गृहीतमात्रस्य एतद्वति स्वप्नम् ।

वसिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्व्वयत् पुत्तलो कृत्वा पीतवस्त्रेष्वपेक्ष्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रसन्नसन्निधतण्डुलोदनं दधिगुहसन्निधं पीसिकापञ्चकं मुटिका-
पञ्चकं दीपद्वयं ध्वजपत्रद्वयं तिलचूर्णञ्च गरावे निधाय पञ्च-
पद्मवेर्वाणां निधाय मन्त्रेण मन्त्रेण मन्त्रेण धूपेन० धूपयित्वा च—

ॐ नमो रावणाय पूतने मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं
स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमायां दिशि पूर्वोक्ते काले त्रिरात्रं बलिं
हरेत् ।

इति तृतीये ।

अथ चतुर्थे ।

अथास्य चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा सुखमण्डिका नाम
माता बालकं गृह्णाति ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

गात्रसङ्कोचो सुष्टिवन्धः श्वासः कासश्चर्हिरतिसारो दुर्बलत्वञ्चेति
लक्षणानि भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुनर्लीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रस्यतण्डुलोदनं दधिगुडयुतं पोलिकाः पञ्च सुष्टिकाः पञ्च दीप-
इयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य दशाङ्गेन धूपेन
धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखमण्डिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण
बालं सुखं सुखं स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि पूर्वोक्तकाले
बलिं हरेत् ।

इति चतुर्थे ।

अथ पञ्चमे ।

अथास्य पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति यिङ्गाली
नाम माता । तल्लक्षणम्—ज्वरघ्नुरोगो गात्रसङ्कोच आहारा-
पच्यमतिसारश्चर्हो रोदनञ्चेति ।

नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं यथा—ज्वरादि पूर्व्ववत्पीतवर्णता
च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा गन्धादिना सम्पूज्य गुड़मिश्रीदणम्

जालिका घारिकाश्चैव पोलिकाः पूरिकास्तथा ।

सान्निका घृतपक्काय शरावे सन्निवेशयेत् ॥

ध्वजत्रयं दीपप्रचकचः । ततो बालं पञ्चवैमूर्जयित्वा विजयेन
धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखनानाममातर्बलिं
गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं स्नाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि बलिं
विराजं हरेत् ।

इति सप्तमे ।

अथ अष्टमे ।

अथास्नाष्टमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति कुलिका
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं पूर्व्ववत् ।

बलिस्तस्या यथा ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा यस्त्रादिना संवेष्ट्य पूजयित्वा श्रीदणं दधि-
मिश्रं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णम्

घोरिकाः पूरिकाश्चैव दीपकद्वयमेव च ।

चतस्रो मुष्टिका एरण्डिका उरिकौदनं गुड़मिश्रितं ध्वजत्रयञ्च
शरावे निधाय बालं प्रीक्ष्य पञ्चवैमूर्जयित्वा दशाङ्गधूपेन धूप-

यित्वा च—ॐ नमो रावणाय कुलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं
मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणदिशि पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

। इत्यष्टमे ।

अथ नवमे ।

अथास्य नवमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति भार्जिका
नाम माता । तद्गृह्णीतचिह्नं ज्वरादि पूर्ववत् पीतवर्णता च ।
तस्या बलिर्यथा ।

पूर्ववत् पुत्तर्नीं कृत्वा वस्त्रादिना सवेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य
ओदनं दधिमित्य पञ्च पोलिकाक्षिलचूर्णं सधुलिकाः पर्पटिका-
दीपद्वये ध्वजवत्पुष्टयश्च शरावे निधाय बालं सम्मार्ज्यं धूपयित्वा च
—ॐ नमो रावणाय भार्जिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च
मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण उत्तरदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति नवमे ।

अथ दशमे ।

अथास्य दशमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति रेवती
नाम माता । तद्गृह्णीतलक्षणं ज्वरादि पूर्ववत् पतिसारः श्लेष्मा
कण्ठशोषो रौदनश्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तर्नीं कृत्वा वस्त्रेषावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्ण-
प्रसृतण्डुलोदनं दधिगुडमिश्रितं तिलचूर्णं पञ्च पोलिका दश
शर्करा दीपद्वये ध्वजवत्पुष्टयश्च शरावे निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं सम्मोक्ष्य
विजयेन धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय रेवति मातर्बलिं

गृह गृह बालं मुच मुच स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि अपराह्णे
सभ्यायां वा बलिं हरेत्तिरात्रम् ।

इति दशमे ।

अथ एकादशे ।

अथास्य एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति,
पिच्छलिका नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य ज्वरः शोषश्च जायते ।

रक्तञ्च स्रवते विठा मूर्धं शूलञ्च जायते ॥

सीदन्ति सर्वंगावाणि आहारश्च न रोचते ।

ऊर्ध्वदृष्टिः प्रलापश्च रोदनञ्च पुनः पुनः ।

पिच्छलिकागृहीतस्य ह्येतद्वति लक्षणम् ।

बलि तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्व्वेवत् पुत्तनीं कृत्वा पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य गन्धादिना सम्पूज्य
पूर्व्वप्रस्थमितोदनं दधिगुडसन्निधौ पोलिकाः पूरिका घाटिका-
घटकाः पञ्च पञ्च तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय
पञ्चपल्लवैर्बालं सभ्यार्थं विजयधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय पिच्छलिञ्चे मातर्वलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुच मुच स्वाहेति
मन्त्रेण दक्षिणां दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रदोषे वा एकां रात्रिं
बलिं हरेत् ।

इति एकादशे ।

अथ द्वादशे ।

अथास्य द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति पिप्पली
नाम माता ।

तया गृहीतमाशस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

शोषश्च जायते तस्मात्कम्पो वैषर्ण्यमेव च ॥

कुक्षिशूलं प्रजायेत रोदनञ्च पुनः पुनः ॥

जर्बुदृष्टिः प्रस्तापश्च श्वासश्चैव निरन्तरम् ॥

पिप्पल्याकान्तमाशस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

नद्या उभयकूलतो मृत्तिकामानीय तया पुनलिकां कृत्वा पीत-
वस्त्रेण संवेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रसौदनं दधिगुह्यसन्निभं
पोलिकाः पञ्च तिलचूर्णं धारिकादयं शर्करा विटपपत्रं सुगन्धधूपं
ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च शरावे निधाय बालं सम्प्रेष्य पञ्च पल्लवै-
र्मार्जयित्वा पित्रयधूपेन धूपयित्वा च—ॐ नमो रावणाय
पिप्पलि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं स्नाहेति मन्त्रेण
पूर्वस्यां दिशि पूर्वोक्ते काले त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् बालरोगः प्रशम्यति ।

अवश्यं नात्र सन्देहो रावणस्य वचो यथा ॥

इति विधानमालोक्तं बालस्य प्रथमदिनाद्यवधि द्वादशदिन-
मासादप्यर्थन्तं शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ पठौपूजनविधानम् ।

यथा बालतन्त्रे ।

उत्पन्नस्य तु बालस्य पष्ठे वा पद्ममे दिने ।

विघ्नेशो जन्मदा पठौ देवी जीवन्तिका तथा ॥

प्रदोषे पूजनीयास्ता गन्धपुष्पादिदानतः* ।

अपूजिताय ता देव्यः कुमारं पीडयन्त्वसम् ॥

कुङ्कुमेनाथ गन्धेन कुम्भसंस्थाः† प्रकल्पयेत् ।

पीठे वाघतपुञ्जादौ पुरुषाः शस्त्रहस्तकाः ॥

स्त्रियश्च पानं कुर्वन्त्यो जागृत्युक्तां निशां पराम् ।

गृहं धूपाम्निदीपैश्च संयुतं कारयेत्ततः ॥

सर्पपान् सर्ज्जतो दद्याद्दक्षिर्देयश्च पुष्कलः ।

विघ्नेभ्यथैव ताम्बूलं दक्षिणादिकमर्पयेत् ॥

तत्रादौ सविनायकगौर्यादिमातृकापूजां विधाय

आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ।

देवीं पठौ गिरिं भग्यानमन्दरं भग्यानमन्दरोऽसीति मन्त्र-
लिङ्गात् ।

* अथ अशौचमण्ये दीपामात्र ।

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजनने यदा भवेत् ।

कर्तुंलात्काक्षिकी श्रद्धिं पूर्वोक्तोपादिगुण्यति ॥

इति वचनान् । अथ पुत्रजननेति यवसान् पितुरेवाशौचमात्र । इति कृततत्त्वम् ।

† कुम्भसंस्था इत्यत्र कुम्भसंस्था इति न-पुस्तके पाठः ।

मातरो यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ॥

ततः ।

ॐ आयाहि वरदे देवि महापद्मीतिविश्रुते ।

शक्तिभिः सह बालं मे रक्ष जागरवासरे ॥

इति मन्त्रेण षष्ठीं देवीमावाह्य—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

मातर्वासुमिम रक्ष महापद्मि नमोऽस्तु ते ॥

इति मन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

हिरण्यवस्तुभ्यादि यथावित्तं प्रदापयेत् ।

इति कृत्वा ततो देवीं षष्ठीं समार्षयेत्वरः ।

मन्त्रेण वस्त्रमाद्येन सर्वारिष्टनिवृत्तये ॥

मन्त्रस्तु ।

गौरीपुद्गी यथा स्कन्दः मिश्रत्वे रक्षितः पुरा ।

तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्ष्यतां नमः ॥

इति मन्त्रेण तां देवीं विघ्नेश्यादीन् प्रणम्य च ० ।

• यन्त्रेऽपि पादमात्मना शक्ति, ते च यथा—

सम्प्रीदर महामान सम्प्रीपदरनाम ।

महादायक विघ्नेश्चिदं श्रीगुरु मे नमः ॥

(एतरीकावन्त्रे परश्वर इत्यम् १)

गीतपादिभनिघोषैस्तां रात्रिं जाम्बयावरः ॥
 एवं विधानं यः कुर्यात् पृथ्वीप्रीत्यै नरोत्तमः ।
 चिरायुर्मविता तस्य शिशुर्नाम विधारणा ॥
 इति बालतन्त्रोक्तं पृथ्वीपूजनविधानं समाप्तम् ।

प्रयोगपारिजाते तु स्यात् :

सूतिकावाक्षनिन्नया जन्मदा नाम देवताः ।
 तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

तथा ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
 विधायीचं न कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥
 दद्यात्तु प्रथमे द्वेष्टे षष्ठसप्तमयोरपि ।
 वत्तिदानन्तु दशमे ह्यथ दानं प्रशस्यते ॥

मार्कण्डेयः ।

रक्षणीया तथा पृथ्वीनिशा तत्र विद्येततः ।
 रात्रौ जाम्बरुषं कार्यमत्र दानं तथा वलिः ॥
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योपितः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादगम्याश्चैव सूतके ॥ इति ।

जन्मनी सर्वभूतानां वातामास विधीयते ।

मासाप्यश्लेषैश्च मासं वि रक्ष सर्वदा ॥

सूतमेवपिवाच्यं काविकीरीनिकीपु च ।

आतेन रक्ष वाचं वि शपदे पत्रेण च ॥

सूतिकाष्टहस्याप्यनि द्रव्याणि यथा. मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यस्युपशुन्ये च निर्यूपे सूतिकाष्टहे ।

प्रदीपशस्त्रमुपलभूतिसर्पपवर्जिते ॥

अनुप्रविश्य जातन्तु अपहृत्यात्मसम्पदम् ।

क्षणप्रसविनौ बालं तच्चैवोत्सृजति हिज ॥

सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताग्रना ।

तस्याः संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकाष्टहे ॥

पशुन्त्यागः यूपोऽपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं पष्ठीपूजनविधानम् ।

अथ सूतिकासानम् ।

यथा ज्योतिःशास्त्रे ।

परिन्द्रयाम्यानिलवासवान्य-

मैत्रेन्दवाग्निभ्रुवभेऽङ्गि पुंसाम् ।

तिथावरिक्ते शुभसामनन्ति

प्रसूतिकासानविधिं मुनीन्द्राः ॥

करो हस्ता इन्द्रे ज्येष्ठा अनिल. स्वाती मैत्रमनुराधा अन्यं
रेवती ।

इति सूतिकासानम् ।

अथ नामकरणम् ।

वृद्धस्यतिः ।

द्वादशे दशमे चापि जन्मतो दिवसे शुभे ।

षोडशे विंशतो वैव द्वाविंशेऽप्यर्धतः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणेऽपि ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां मासि केचन ।

अष्टादशेऽहनि तथा यदव्यन्ये मनीषिणः ॥

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करो-
तीति ।

दशम्यामुत्थाप्य एकादशेऽह्नि नाम कुर्यादिति तद्व्याख्यानम्,
अथौचाप्रगमे नामधेयमिति विष्णुहोत्रेः ।

आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टेऽपि ।

जननाहशरात्रे स्मृष्टे यतरात्रे संवत्सरे वा नामकरण-
मिति ।

बृष्टे अतीति ।

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

काव्यानाञ्च कवीनाञ्च पञ्चादीनाञ्च सर्व्यङः ।

राजप्रसादवस्तूनां नामकर्म विनियते ॥

नाचवमपि नाम कार्यम् । अभिवादनीयञ्च समीचेत तन्माता-
पितरो विद्यातामोपनयनादित्याश्रलायनसूत्रात् । तच्च नक्षत्र-
पादाद्यक्षरं कुर्यादिति परिशिष्टे । साभीष्टं व्यावहारिकं नाम
कुर्यादिति तन्त्रकारः ।

काव्यायनसूत्रे ।

द्वाक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्य दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं
कुर्याच्च तद्वित्तमयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्वित्तं ग्रन्थं
ब्राह्मणस्य वर्णं क्षत्रियस्य गुप्तं वैश्यस्य दासं शूद्रस्य इति ।
दीर्घं द्विमात्रम् अभिनिष्ठानो विसर्गः कृतं कृदन्तं यथा विश्वम्भर
इत्यादि । अयुजाक्षरमयुग्माक्षरं यथा यमोदा इत्यादि, अयुग्दान्तं
स्त्रीणामिति गोभिलोक्तेः ।

मनुः ।

स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विसृष्टार्थं मनोहरम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

बालनामकरणं स्थिरलग्ने

केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये ।

व्रायषष्ठसमधिष्ठितपापे

जीवशुक्रशशिसौम्यदिनेषु ॥

इति च नारायणपद्धतौ ।

इति नामकरणविधानं समाप्तम् ।

अन्यस्थानि विधानानि मया सङ्ग्रहितानि च ।
 परोपकृत्यै विष्णुर्मे तेन प्रीयातु सर्व्वदः ॥
 विधानपारिजातेऽस्मिन् पञ्चस्तवकसंयुतेः ।
 समाप्तिमागात्† प्रथमो शुक्लो विष्णोरनुग्रहात् ॥
 भ्रम्वा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
 तेनानन्तेन रचितः प्रथमः स्तवको गतः ॥

इति श्रीमत्परमवैदिकनागदेवभट्टसूनुना सकलविद्वज्जन-
 कृपापात्रभूतेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते
 विधानपारिजाताभिधे निबन्धे
 प्रथमः स्तवकः समाप्तः ।

* द्वावैस्तवकान्विते इति न-पुस्तके पाठः ।

† समाप्त एव इति क-पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयः सूक्तः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ दुष्टनक्षत्रादिजननशान्तिविधानानि प्रीच्यन्ते ।
 सानि च जननाशौचोत्तरकाल एव कर्त्तव्यानि सङ्गतिकत्वात् ॥
 जन्मतो द्वादशाहे वा इत्यादि वक्ष्यमाणवचननिचयात् शुचि-
 कर्त्तृकत्वाच्च ।

अथ नक्षत्रदेवताः कथ्यन्ते ।

यथा रत्नमालायाम् ।

मेषा दस्यमाग्निधातुशनिः शर्वोऽदितिर्वाकपतिः

कद्रुजः पितरो भगोऽर्यमरवी त्वष्टा इयो मारुतः ।

इन्द्राग्नी त्वष्टा मित्र इन्द्रनिर्ऋती सोमश्च विश्वे विधि-

र्गोविन्दो वसवोऽम्बुपालचरणाहिब्रध्रपूपाभिधः ॥ इति ।

भानामीशा नक्षत्राणामधिदेवताः अश्विन्यमादयः अश्विन्यादि-
 क्रमेण बोध्यास्ते च अष्टाविंशतिसंख्याकाः अभिजितोऽपि
 नक्षत्रमध्ये परिगणितत्वात् । एतानि जनननिमित्तशान्ति-
 विधानानि नामकरणपूर्व्यं कर्त्तव्यानि नैमित्तिकत्वात् ।

दुष्टनक्षत्रजातानां शान्तिं कृत्वा विधानतः ।

द्वादशैकादशे वाङ्मि नाम कुर्यात्ततः परम् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च शान्तिविधानात्परं नामकरणमिति केचित् ।
 द्वादशैकादशे इत्यत्र सन्धिरार्षः । यदा तु बहुनिमित्तसम्पात-
 स्तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति व्यायेन सर्वाण्येव नैमित्ति-

कानि कार्याणि । यथा अमावास्यायां ज्येष्ठानचत्रे व्यतीपातादौ
जातस्य अमावास्यादिशान्तिः क्रियते तत्र क्रमस्त्वैच्छिकः । यद्वा
तन्त्रेणैव कार्याणि कर्त्तादीनामेकत्वात् । कुमार्या अपि एतत्
कार्यं न्यायसाम्यात्, सुतः सुता वेत्यादिवक्ष्यमाणवचनाच्च ।

तत्र तावत् सर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वाद्भोमुखजननशान्ति-
विधानमादावभिधीयते ।

तथाच प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुष्मरन् ।

सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरर्णवे ॥

पित्ररिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तत्तद्भोषोपशान्तये ॥

पूपाश्विनोर्गुरौ सर्पे मघाचित्रेन्द्रमूलभे ।

एषु ऋषेषु जातस्य कुर्याद्भोजनं तथा ॥

पूपा रेवतीश्विनी प्रसिद्धा गुरुः पुष्यः सर्पः अश्लेषा मघा प्रसिद्धा

चित्रा च इन्द्री ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धम् । एषु ऋषेषु जातस्त्वैत्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तत्र इतिकर्त्तव्यतामाह ।

जन्मर्चे वा विजन्मर्चे शुभे वारे शुभे दिने ।

कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्वं गृह्णालङ्कारपूर्वकम् ॥

गोमयेनोपलिप्याद्य गृहस्थेभ्योभ्योभागावे ।

पद्मजं कर्षिकायुक्तं रजोभिः खेतवर्णकैः ॥

खेतवर्णकै रजोभिस्तुण्डुलादिपिष्टैरित्यर्थः ।

ब्रीह्योस्तत्र विनिधिष्य यथाविज्ञानुसारतः ।
 नवशूर्पन्तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥
 स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 प्राशुस्त्रं तमवाक्पादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥
 गोमुखं दर्शयित्वा पुनर्जातन्तु गोमुखात् ।
 विष्णुर्धौनिमित्तिसूक्तेन* मध्येन स्रपयेच्छिशुम् ॥
 गवामङ्गेषु मन्त्रेषु† गवामङ्गेषु संस्पृशेत् ।
 विश्वोः त्रेतेन मन्त्रेषु‡ गोप्रसूतन्तु बालकम् ॥
 आचार्यस्तु समादाय पद्यान्नात्रे ददेत्तदा ।
 माता जघन्यभागस्या शिशुमानीय तस्मुखात् ॥
 ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ।
 वस्त्रे स्थाप्य पितास्त्राय पुत्रस्य मुखमीचयेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिश्च संयुतम् ।
 आपोऽहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः१रभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ॥
 भूर्भि चात्राय तं पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पितर ।
 अङ्गादङ्गात्प्रभवसि हृदयादभिजायसे ॥

* १०६ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सुवनानि अमुर्द्वेन ।

यस्यानन्त्यान्त्रिंशत् से छादिह लोके परतः च ॥ अग्नेदिवाप्रकर्मणि ।

‡ विश्वो त्रेतेन रूपेण यस्याः कार्यं नदीत्याम् ।

पुत्रस्य पुत्रवाधिदि दशमे वासि एवमे स्थाप्य । अग्नेदिवाप्रकर्मणि ।

§ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।
 भूर्दनि त्रिरवघ्नाय तं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥
 पुण्याहं वाचयेत्पञ्चाङ्गाङ्गैर्वेदपारगैः ।
 दरिद्रायाय विधाय तां गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥
 गोवस्त्रस्वर्णधान्यानि दद्यादर्कादितः क्रमात् ।
 यथाशक्ति धनं दद्याद्वाङ्गशैभ्यस्तदा पिता ॥

अर्कादितः सूर्यादिशहेभ्य इत्यर्थः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत स्रजशास्त्रीकमार्गतः ।
 उल्लेखनादिकङ्कत्वा चाभ्यभागान्तमाचरेत् ॥
 होमस्येशानदिग्भागे धान्योपरि घटं शुभम् ।
 पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥
 क्षीरदुग्धमकपायांश्च पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ।

क्षीरदुग्धमकपायाः पञ्चपञ्चवाः पञ्चत्वच इत्यर्थः ।

वस्त्रयुग्मेन संज्ञाय गन्धादिभिरघार्चयेत् ।
 विष्णु वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥
 यत इन्द्रादिभिर्मन्त्रैः कुशं स्पृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ।
 दधिमध्वान्वयुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥

• यत इन्द्र भवानसि ततो जीव शतम् इति ।

मध्वान्वग्निं यत तत्र ऊतिभिर्विधियो विधयो ऋद्धिः ।

आपोहिष्ठेति तिस्रभिःरप्सु मे सोमः* इत्यथ ।

तद्विष्णोः परमं पदम् अघीभ्यां तेऽय स्रक्ततः† ॥

ऋग्विराभिः प्रत्यृचञ्च अष्टाविंशतिसंख्यया ।

अशक्तयाष्टसंख्यं वा दधिमध्वान्यसंयुतम् ॥

आदित्यादिषट्हाणाञ्च क्षीमं कुर्यात्समन्वकम् ।

मन्त्राय विष्णुर्योनिमित्त्यादय ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । दधिमध्वान्य-
युक्तेनेति । अत्र भावे क्तप्रत्ययः तथाच दधिमध्वान्यमेकीकृत्य

क्षीमयेदित्यर्थः । अध्याहारस्यान्यास्यत्वात् । अन्यत् स्पष्टम् ।

इति विधानपारिजाते गोमुखप्रसवशान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

उक्ते काले अस्य असुकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वारा
थीपरमेस्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं
सम्पूज्य चाचार्यं वृणुयात् । तत आचार्यः पूषाश्विनोरित्या-
दिषु नक्षत्रेषु जातस्य गोजननङ्गत्वा—

जन्मर्चे वा त्रिजन्मर्चे शुभे वारे शुभे दिने ।

क्षत्वाभ्यङ्गादिकं सर्वं गृह्णात्तद्वारपूर्वकम् ।

गोमयेनोपलिप्याथ गृह्णस्येष्टानभागके ॥

* १० वृत्ते प्रदर्शितानि ।

† अप्सु मे सोमी अत्रवीदन्तर्विश्रानि मेपन्वा ।

अपि च विश्वश्रुतमापच विश्वमेपन्वी ॥

(१म १२स १०५२क ।)

‡ सूक्तमिदं ५५ वृत्ते प्रदर्शितम् ।

पद्भजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्येति ॥

ऋक्षानभागस्यपद्भजमध्ये यथाशक्ति व्रीहीन् निक्षिप्य तेषु शूर्पे
निधाय शूर्पे रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान् विकीर्य शूर्पे प्रासुखं
शिशुं निधाय रक्तसूत्रेण शूर्पे वेष्टयित्वा शिशुसमीपे गोमुख-
मानीय प्रसवं भाषयित्वा विष्णोर्नुकमिति सूक्तम्॥ मिसितेन
पद्मगव्येन शिशुं स्नापयित्वा—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

(१०म, १८४सू, १ऋक् ।)

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधतां पुष्करस्त्रजा ॥

(१०म, १८४सू, २ऋक् ।)

हिरण्ययी अरणी यं निर्मथतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥

(१०म, १८४सू, ३ऋक् ।)

नेजमेघ परापत क्षुपुक्षः पुनरापत ।

अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् स्वाहा ॥

यधेयं पृथिवी मध्नुत्ताना गर्भमादधे ।

एवं त गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णुर्योनिमिति पश्चां त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
पञ्चगव्येन शिशोरभिषेके विनियोगः । इति एभिर्विदिकैर्मन्त्रैः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

गावो मे चाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

इति पौराणमन्त्राभ्याञ्च अभिषेकः कार्यः ।

विष्णोः श्रेष्ठेनेत्यस्य त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
मात्रे शिशुदाने विनियोगः ।

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

ततो माता बालं पित्रे दद्यात् । तत आचार्यो बालं पित्रा
मात्रे प्रदापयेत् । वस्त्रे संस्थाप्य तं पिता तन्मुखमीक्षयेत् ।
पञ्चगव्येन बालमभिषिञ्चेत् ।

आपो हि हा इति वृक्षस्य सिन्धुद्वीप ऋषिरापो देवता
गायत्री छन्दः शिशोरभिषेके विनियोगः ।

आपो हि हा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

ततः पिता अङ्गादङ्गादिति सोत्रमन्त्रस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्धाता
देवता अनुष्टुप् छन्दः शिशुमूर्धन्यवप्राणे विनियोगः ।

अङ्गादङ्गास्तभवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

अनेन मन्त्रेण त्रिरवधाय मातृहस्ते दत्त्वा अस्य गोमुखप्रसवाख्य-
कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रूयन्तु इत्युक्त्वा तान् तदाचयित्वा गा-
माचार्याय दत्त्वा यद्विप्रैर्यत्र मन्त्रेण गोवस्त्रस्पर्शधान्यानि दत्त्वा
यथाशक्ति भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ।

तत आचार्योऽग्निं यज्ञांश्च प्रतिष्ठाय चत्वाधानं कुर्यात् ।
तत्र प्रधानं विष्णुं सक्तत् यज्ञहस्तम् अष्टाविंशतिसंख्यया वा
दक्षिणध्वाज्यद्वयेण नवयज्ञांश्चाज्यद्वयेण यज्ञे शेषेण स्त्रियुक्त-
मित्याज्यभागान्तं कृत्वा अग्नेरीमान्यां कुशमेवं संस्थाप्य तत्र
पञ्चगव्यं तिलान् व्रीहीन् चीरद्वयमकपायान् पञ्च रत्नानि च
निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन सञ्चाल्य धूर्णयान्नोपनि तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
विष्णुप्रतिमां तत्त्वा यामीति वरुणप्रतिमाश्चाभ्यर्च्य कुशं सृष्ट्वा
वस्त्रमाणमन्त्रान् जपेत् ।

यत इन्द्रेति यज्ञां कस्तुपुत्र ऋषिः इन्द्री वाहंतो देवते
प्रगाथं छन्दः जपे विनियोगः ।

ॐ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं लब्धि ।

मघवन्लब्धि तव तच्च कृतिभिर्विद्विषो विमृधो लब्धि ॥

(८म, ११ख, १३पट्क ।)

• यथा वाणि सुतोमे तद्वत् पूर्वेष्वपि ।

देवा इतिभ्यो ऋषवे भवे इति देव वस्त्रयमादिप ।

(८म, ११, १३पट्क ।)

त्वं हि राधस्यै राधसो मद्यः घयस्यासि विधतः ।

त त्वा घयं मधवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥

(ऽम, ६१ सू, १४ ऋक् ।)

इन्द्रः स्युत स्रज्जा परस्या नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषश्चरमं स मध्यम स पथात् पातु नः पुरः ॥

(ऽम, ६१ सू, १५ ऋक् ।)

त्वन्नः पयादधरादुत्तरात् पुर इन्द्र निपाहि विव्रतः ।

आरे अस्मात् ऊणुहि देव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥

(ऽम. ६१ सू, १६ ऋक् ।)

अथाद्या श्वः श्व इन्द्र आस परे च नः ।

विश्वो च नो जरितुन् सत्पते अद्या दिवा नक्षत्र रक्षिषः ॥

(ऽम, ६१ सू, १७ ऋक् ।)

प्रभङ्गी शूरो मधवा तुवीमघः सन्निधौ वीथ्याय कम् ।

उभा ते वाङ्ग उपथा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥

(ऽम, ६१ सू, १८ ऋक् ।)

एतैर्मन्त्रैः कलशमभिमन्त्रयेत् ।

ततो मिश्रितदधिमध्वान्यैर्होमं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—

आपो हि हेति तिस्रणां सिन्धुद्वीप आम्बरीष ऋषी आपो
देवता गायत्री इन्द्र होमे विनियोगः ।

आपो हि सा मयो भुवः । १ ।

यो व. शिषतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमास व । ३ ।

अप्सु मे इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरापो देवतानुष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

ॐ अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि मेधजा ।

अग्निं विश्वशम्भुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक् ।)

अदृभ्य इदं न मम ।

तद्विष्णोरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता गायत्री छन्दः होमे विनियोगः ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (१म, २१सू, २ऋक् ।)

विष्णवे इदं न मम ।

अक्षीभ्यां ते इति यस्यां विवृष्टा ऋषिर्यक्ष्मा देवतानुष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुबुकादधि ।

यस्मै यः शीर्यष्टं मस्तिष्काब्जिह्वाया विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६१सू, १ऋक् ।)

श्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।

यस्मै दीपयमपसाभ्यां बाहुभ्यां विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६१सू, २ऋक् ।)

भान्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यस्मै मतस्त्राभ्या यस्तः प्राशिभ्यो विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६१सू, ३ऋक् ।)

ऊरुभ्यां ते अक्षीवह्नां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्ण् योषिभ्या भासदाङ्गस्यो विवृणामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ४श्लक् ।)

मेहनाहमं करणालोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्ण् सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विवृणामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ५श्लक् ।)

अङ्गादङ्गालोन्नी लोन्नी जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।

यक्ष्ण् सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विवृणामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ६श्लक् ।)

यक्ष्णहणे इदं न मम ।

आदित्यादिप्रहाणाश्च होमं कुर्यात्समन्वकम् ।

प्रहाणाश्च होमं दधिमध्वाज्यसंयुतं कुर्यादित्यन्वयः । ततः

स्निष्टकृदादिहोमशेष समापयेत् । तत आचार्यादिभ्यो दक्षिणां

दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति गरींशं गोमुखप्रसवविधानं समाप्तम् ।

अथ कृष्यचतुर्हंशौशान्तिविधानम् ।

मन्दरस्य सुखासीनं गगं मुनिवरं शुभम् ।

नमस्तुत्याथ पप्रच्छ शौनको मुनिसत्तमः ॥

शान्तिकर्माणि सर्व्वानि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपद्मे चतुर्हंशौ ।

जननस्य फलं तस्यां कीदृशं मुनिपुङ्गव ॥

गर्ग उवाच ।

लथपचे चतुर्हस्यां प्रसूतेः षड्विधं फलम् ।

चतुर्हशोऽपि पञ्चभागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥

दशघटिकात्मक एको भागस्तत्र चाथो भागः शुभः ।

द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरन्तया ।

चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनामकः ॥

षष्ठे तु धनहानिः स्वादात्मनो वंशनाशनम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्यादिधानतः ॥

आचार्यं वरयेद्दीप्तान् पुत्रदत्तरसमन्वितः ।

स्वकर्मानिरतं शान्तं श्रोत्रियं वेदपारंगम् ॥

सर्वलक्ष्मणसंयुक्तं सर्वलक्ष्मणसमन्वितम् ।

ब्रह्मायस्त्विजयैव सस्तिवाचनपूर्वकम् ॥

रुद्रोऽधिदेवता तस्याः कर्पमात्रमुदर्थतः ।

तदर्हाहंन वा कुर्याद्विज्ञयात्प्रविवर्जितः ।

प्रतिमां कारयेच्छम्भोः सर्वलक्ष्मणसंयुताम् ॥

अधिदेवता प्रधानदेवतेत्यर्थः ।

तृपमे च समासीनं वरदाभयपाणिनम् ।

शुद्धलक्ष्मणसङ्गाथं श्वेतमाश्राव्यरान्वितम् ।

चैयम्बन्धनेन मन्त्रेण च पूजां कुर्यादिधानतः ॥

अभयेन पणते इत्यभयपाणी तम् ।

स्थापयेत्पुनरुः कुम्भायतुर्दिक्षु यथाक्रमम् ।

पुण्यतीर्थजलोपेतान् धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 एवञ्च पञ्च कलसाः स्थाप्याः पञ्चामृतादिताः ॥
 पञ्चामृतश्च रत्नानि पञ्चत्वक् पञ्चपद्मवान् ।
 पञ्चधान्यं च सुवर्णञ्च तत्तन्मन्त्रैर्विनिश्चिप्येत् ॥
 शतौषधानि निश्चिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ।
 सुरभीणि च पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तौर्यानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितचयकारकाः ॥
 आयाञ्च वारुणेर्मन्त्रैरनेन च विधानतः ।
 इत्तं मे वरुणेत्यनया† तन्वायामीत्यृचा‡ तथा ॥
 त्वं नो अग्ने इत्यनया§ स त्वं न इति मन्त्रतः§ ।
 आग्नेयकलसानारभ्य॥ पूजां कुर्याद्यद्यथाकृमात् ॥
 पूजा तु वरुणस्यैव मन्त्रलिङ्गाद्यतीयते ।
 आनी भद्राय सूक्तेन॥ भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्* ॥

* सप्तधान्यमिति न-पुस्तके पाठः ।

† ०३ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

§ ऋक् १०३ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ आपय घटमारभ्य इति पाठे छन्दोभङ्गो न स्यात् ।

॥ ०१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

* भद्रा अग्नेर्वधायस्य सदसो वामो प्रसीति सुरथा उपेतयः ।

यदीं सुमित्रा विशो षष्ठ इत्यत एवेनाहुवो वरते दविद्युतम् ॥ (१० म. ६८ पृ. १ पङ्क्तः ।)

जघा पुरुषसूक्तञ्च कद्रुद्रञ्च क्रमाज्जपेत् ।
 ईश्वरस्याभिषेकञ्च ग्रहपूजाञ्च कारयेत् ॥
 पूजाकर्म तु निर्वर्त्य होमं कुर्याद्विधानतः ।
 गेहस्थेशानदिग्भागे कुण्डं कुर्याद्विधानतः ॥
 विस्तारायामखातञ्च शरद्विहयसंयुतम् ।
 कुण्डकण्डं परित्यज्य योनिं कुर्याद्विधानतः ॥
 योनिं यद्गङ्गुलां तिर्यग्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकाम् ।
 अष्टद्वयदशसङ्काशां किञ्चिच्चिन्नायता शुभाम् ॥
 कुर्यादाधारपर्यन्तं स्रष्टृष्टोक्तविधानतः ।
 समिदाज्यचरुंयैव तिलमापांश्च सर्पैः ॥
 अष्टद्वयपञ्चपाशाश्चसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरयतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिमेतैश्च होमं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

एतैर्दशभिः समिदादिभिरित्यर्थः ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलाण्याहुतिभिः क्रमात् ।
 ग्रहानेवञ्च होतव्यमस्मदुक्तविधानतः ॥
 एवंक्रमेण कुत्वाथ होमशेषं समापयेत् ।
 सर्वाङ्गलङ्कारयुक्तानां त्रयाणां अभिषेचनम् ॥

त्रयाणां भावपिबबालानामित्यर्थः ।

* १२५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† १०४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ पद्मा एवञ्च दातव्या इति पाठो युक्तः, यद्दानिनि पाठे धृष्टिश्चोक्तव्यादायम् ॥

चतुर्भिः कनसैरद्विर्द्वैष्टकुम्भसमन्वितम् ।

चतु कलसोदकं दृष्टकुम्भे निषिध्य आचार्य्योऽभिषेकं कुर्या
दित्यर्थः ।

धौताम्बराणि धृत्वा च कुर्यादाज्यावनोक्तनम् ।

पूर्णाहुतिश्च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥

तत्तत्त्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ।

सर्वालङ्कारसंयुक्ता सबत्सा गां पयस्विनीम् ॥

प्रतिमा वस्त्रयुग्मश्च आचार्य्याय निवेदयेत् ।

अन्येषामुत्तिजासंघं कुर्याद्वाह्यभोजनम् ॥

तस्मादनेन विधिना वित्तशाल्यविवर्जितः ।

य एव कुरुते शान्तिं सर्वारिष्टैः प्रमुच्यते ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् ।

इत्युत्तरमर्गोक्तकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम् ॥

अथ सिनीवालीकुम्भजननशान्तिविधानम् ।

अमायुक्ता चतुर्दशी सिनीवालीमुच्यते दृष्टचन्द्रा सिनी-
वालीत्यभिधानात् । नष्टचन्द्रा अमावस्या कुम्भरित्युच्यते सा
नष्टेन्दुकला कुम्भरिति कोपात् ।

सिनीवाल्या प्रसूता स्याद् यस्य भार्या पशुस्तथा ।

गजाश्वा महिषी चैव शकस्यापि श्रियं हरेत् ॥

ये सन्ति सकलाद्यान्ये सप्रसादोपजीविनः ।

वर्जयेत्तानश्रेयास्तु पशुपचिमृगादिकान् ॥

कुङ्कुमसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी भवेत् ।
 कुङ्कुमसूतिरितेषां तस्याधुर्धननाशनम् ॥
 सर्वगण्डसमस्तत्र दोषस्तु प्रबलो भवेत् ।
 शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥
 परित्यागात्तत्र शान्तिं कुर्यादोमादिवक्ष्यते ।
 तत्फलं तत्क्षणार्हेण पुनरेवानुपासनम् ॥
 तदयोगं नाशयेत्किञ्चित् स्त्रयं वा नाशमश्रुते ।
 कल्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या शीघ्रं दीपापदुत्तये ॥
 ऋद्धः शक्यः पितरः पूज्याः सूर्यदेवताः क्षमात् ।
 कर्ममात्रसुवर्णेन तदर्द्धार्हेण वा पुनः ॥
 अथवा शक्तिः कुर्याद्विस्तृताविवर्जितः ।
 प्रतिमां कारयेच्छश्रोत्रतुर्भुजसमन्विताम् ॥
 विशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्षमात् ।
 श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेताम्बरवस्त्रयस्त्रितारम् ॥
 चैतस्वकेन मन्त्रेण पूजां कुर्यादयथाविधि ।
 इन्द्रयतुर्भुजो वज्राकुशभाषः सप्तार्धकः ॥
 रक्तवर्णी गजार्कटी यत इन्द्रेति सन्वतः* ।
 पितरः क्षणवर्णौ चतुर्दंष्ट्रा विमानगाः ॥
 अक्षः† सूचकमण्डस्त्रभयस्यैव च धारिणः ॥

* यत इन्द्र भयामहे ततो नो भयं क्वचि ।

मधरन्ध्रं तत्र तत्र कर्तिभिर्विधियो विवर्धो भदि । (ऋ. ६.१५. ११ अ. १)

† अक्षश्च पञ्चेति क-न पुच्छवो, पाठः ।

ये सत्या इति मन्त्रेण० पूजां कुर्यादनन्तरम् ।
 आग्नेयीं दिग्मारुत्य कुम्भान् कोणेषु विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं गतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 तेनैव पञ्चगव्यादि तत्तन्मन्त्रैश्च निचिपेत् ॥
 कन्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुञ्जाच्छीघ्रं च्यवतिष्ठतः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् ॥
 दश दानानि चोक्तानि चौरमाज्यं गुडास्तथा ।
 प्राज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ॥

इदं दानं होमाभिषेकानन्तरं कार्यम् । अन्यच्च सर्वशान्तिषु
 तथाक्रमोपलब्धैः ।

समिदाज्यचरोर्ध्वमं तिनमापैश्च सर्पपैः ।
 अष्टत्यप्लवपात्राशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
 अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं सुदुयाद्विजः ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान् व्याहृतिभिः पुनः ॥

मुख्यपदोपादानमशक्तौ संख्येतरस्य प्रापकम् । तेन अष्टाविं-
 शतिरपि संख्या भवति ।

चतुर्भिः कलसैर्युक्तं वृष्टःकुम्भसमन्वितम् ।
 शान्तिवल्कलस कार्य्यमभिषेकश्च कारयेत् ॥

- ये सत्यासौ इतिरदी इतिष्या इन्द्रेण देवैः सरथ दधाना ।
 चाग्रे याहि सद्यः देववन्दे परे, पूर्वे पितृभिर्धर्मसहिः ॥

पितृमातृशिशूनाञ्च अभिषिञ्चेत्तु वारुणैः ।
 शङ्करस्याभिषेकञ्च कुर्याद्वाङ्मनभोजनम् ॥
 अन्येषाञ्चैव सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
 कार्यं शक्त्यनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 इत्युत्तरगाथ्योक्तसिनीवालीकुलजननशान्तिविधानम् ।

अथ दर्शजननशान्तिविधानम् ।

नारदः ।

अथातो दर्शजातानां मातापितृर्दरिद्रता ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥
 पुण्याहं वाचयित्वादौ ऋतुसङ्कल्पपूर्वकम् ।
 कुण्डं वा मण्डलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्वटम् ॥
 तत्कुण्डे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् ।
 न्यषीधोदुम्बराश्लथाः सचूता निम्बकास्तथा ॥
 एतेषां वृक्षवर्ष्याणां त्वगादीन् पक्ष्वांस्तथा ।
 पञ्च रत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितघ्नकारकाः ॥
 आपो हि छा दत्तेनायं कथा नयितुं इत्युवाच ।

• दत्तेनेत्यत्र दूषणेनेति पाठो युक्तः, दत्तमित्यत्र सर्वविज्ञेये निपातसिद्धतात् ।

† कथा नयितुं आमुष्य दूषो सदा वृक्षः सखा ।

कथा नयितुं वा उवाच ॥ (३३. २१५. १८५.) (दीक्षामेव. १४६ द्रष्टव्यः ।)

अभिमन्त्रोदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेयके ॥

हारिद्रं रक्तकथैव कृष्यं श्वेतश्च नीलकम् ।

एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्वतोभद्रमुच्चरेत् ॥

दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्यस्वरूपकाः* ।

प्रतिमां ऋणंजनितां राजतीं ताम्रजां तथा ॥

अयं धातुकर्मो दर्शे सोमसूर्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ।

सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ।

अष्टवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं गन्धपुष्पकम् ॥

अष्टवर्णं श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ।

आध्यायस्वेति† मन्त्रेण सवितारं तथैव च ।

उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥

सोमसूर्यपूजापि सर्वतोभद्र एव सान्निध्यात् ।

ततो वज्रं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसङ्कल्प ईदृशः ।

आयुरारोग्यसिद्धयर्थे सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥

* राजा सखी गदानां मंडिनी मय्यदभसः ।

द्रष्टव्यं विदारणीयं वस्तु ॥ (३म. ११सू. १४छक्.)

† अग्निपुत्रं सखीनामविता करितुषां ।

अथ भवास्तूतिभिः ॥ (३म. ११सू. १४छक्.)

* प्रतिमा इति शेषः ।

† आध्यायस्य समीपे तु ते विवृतः सोम इत्याम् ।

अथ वाजस्य समीपे ॥ (२म. ११सू. ३४छक्.)

पुष्पस्य दर्शजननदीपनिर्हरणाय च ।

मातापित्रोः कुमारस्य सर्वांरिष्टप्रशान्तये ।

तेषामायुःश्रिये चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ॥

अयं सदस्यः पूर्वमपि कार्यः । तथेतावान् विशेषो दर्शजनन-
शान्तिं करिष्ये इति ।

ततः ।

समिधय चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयादगृही ।

जुनेत्सवित्तमन्त्रेण* सोमो धेनुश्च मन्त्रतः† ॥

सवित्तमन्त्र आकण्ठ्योनेत्यादिः ।

एतैर्मन्त्रेभ्य प्रत्येकं जुनेदष्टोत्तरं शतम् ।

दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥

दर्शदेवतामन्त्रस्तस्मिन्नङ्गो ग्राह्यः । यद्वा दर्शदेवतापूजाहीमादि
नाममन्त्रेण कार्यम् (वेदमन्त्रेण न कार्यम्) वेदमन्त्रानुपदेशात् ।

होममेवन्तु कृत्वाथ विद्याचाराभिषेचनम् ।

अभिषेकस्तु पूर्वस्यापितकुम्भेन कार्यः ।

* आकण्ठ्येन राजसूयं वर्चमानो निवेद्यसहस्रतन्त्रार्णवः ।

द्विरप्ययेन सविता रयेना देवो याति सुवसानि पश्यन् ॥

(२३७ अ० म. यजुः ।)

† सोमो धेनु सोमो अर्चन्तनाम् सोमो कीर कर्षन् ददाति ।

सादन् दिदृषु सभिर्यं पितृववर्षं वो ददामदन्ते ॥

(१०. २१५. १०-१५५ ।)

श्रीसूक्तः सायुष्यसूक्तं समुद्रज्येष्ठपट्टचम्प ।

एतैर्मन्त्रैश्चाभिषेकं मातापित्रोः शिष्योस्तथा ॥

कुर्यादिति शेषः ।

ततः स्विष्टकृदादि स्याद्धीमन्शेषं समापयेत् ।

हिरण्यं रजतश्चैव कण्ठा घेतुः सदक्षिणा ॥

५- हिरण्यवर्षा हरिषो सुवर्णरजतघनान् ।

चन्द्रा हरिण्यो सप्तौ जातवेदी न आवह ॥ इत्यादिब्रह्मवेदपरिमिते न्ययम् ।

समुद्रज्येष्ठाः सविष्य मध्यात् पुनाना यज्यन्निविशमानाः ।

इन्द्रो वा वसो इषभो रपाद वा चापो दीरीरिह मामवन्तु ॥

(ॐ. ४८५. १५५.)

वा चापो दिव्या सत वा सवनि सनिनिभा सत वा याः स्वयणाः ।

समुद्रार्वा याः सवयः पावकाश्वा चापो दीरीरिह मामवन्तु ॥

(ॐ. ४८५. १५५.)

यासां राजा वदसो याति मध्ये सत्यावृते अवपय्यन्नानान् ।

मधुसुतः सुचयो याः पावकाश्वा चापो दीरीरिह मामवन्तु ॥

(ॐ. ४८५. १५५.)

यासु राजा वदसो यासु सीमी वित्रे देवा यासुर्व्ये मदन्ति ।

वैशानरो वासपिः प्रविष्टो चापो दीरीरिह मामवन्तु ॥

(ॐ. ४८५. १५५.)

यासां मित्रावरुणैश्च रक्षतं कुत्साययद्विजयन्मान आनन् ।

अत्रकाव दुहंसौकं तिरोदधे मा मां पदेन रपसा विदन् व्यहः ॥

(ॐ. ५०५. १५५.)

यविजायन् पद्वि वन्दनं सुवदहोवन्तो परिकुक्षौ च देहन् ।

अभिष्टब्धो अत्रपयाधतानितो मा मां पदेन रपसा विदन् व्यहः ॥

(ॐ. ५०५. १५५.)

अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥

इति नारदोक्तदर्शनजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ मूलजननशान्तिविधानम् ।

यथा ग्रीनकीये ।

अधातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि कुलशान्तिहिताय च ॥
व्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दाप्रदर्शनम् ।
अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥

तद्गणमाह वृद्धवशिष्ठः ।

ज्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकादयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् ॥
अदर्शनादापि पितुः समुत्तिष्ठेत्समाष्टकम् ।
एवञ्च दुहितुर्घ्न्यं मूलजातफलं बुधैः ॥

अन्यान्तरे तु कन्यकायाः फलमन्यथोक्तम् ।

न बाला हन्ति मूलर्घ्यं पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तद्वह्नाम् ॥
माहेन्द्रजायजं हन्ति देवरं तु दिदेवजा ।
शान्तिर्वा पुष्कला स्याच्चेत्तदा दोषो न कश्चन ॥

मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिस्तत्र प्रशस्यते* ।

जातस्यैकादशाहे तु जन्मर्चे वा शुभे दिने ॥

समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ।

यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रवक्ष्याहे ॥

सुसमे पुण्यदेशे तु मण्डप कारयेद्बुधः ।

पुण्याग्निर्मन्त्रितैस्तोयैः प्रोचितायां क्षितौ ततः ॥

पुण्यर्चः आपोद्दिष्टादयः ।

तत्रोदकुम्भं सुदृढं रत्नं त्रयविवर्जितम् ।

आचूडमूलनिर्णितं पूरयेन्निम्बंक्षामशम् ॥

वस्त्रावगुण्डितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ।

कूर्चंहेमसमायुक्तं चूतपञ्चवसयुतम् ॥

कूर्चं पञ्चगव्यम् । स्रस्त्रिकोपरि विन्यस्य पञ्चकूर्चेन पीतेनेति

स्नान्दे तथा दर्शनात् ।

स्रस्त्रिकोपरि विन्यस्य सचीरद्रुमपञ्चवैः ।

द्रोणप्रमाणब्रीह्यैश्च ऐशान्याश्च निधापयेत् ॥

पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रश्च स्पृशन् जपेत् ॥

श्रीरुद्रं रुद्राध्यायम् ।

पङ्कजसहितं सम्यक् जपेद्गुद्रस्य संख्यया ।

बह्वचो रुद्रसूक्तेर्वा कन्दोगो रुद्रसामगैः ॥

रुद्रसूक्तानि चत्वारि । कद्रुद्रायेति नवर्चमेकम्* ।

इमा रुद्राय तवसे इत्येकादशर्चं द्वितीयम्† ।

- * कद्रुद्राय प्रचेतसे मौल्यवृत्ताय तवसे ।
 योषेन त्रयमं वदे ॥ (१म. ३१पृ. १छब्. १)
 यथा नो अदिति. करन् पचे त्वमी यथा नवे ।
 यथा तीक्षाय अदित्यम् ॥ (१म. ३३पृ. १छब्. १)
 यथा नो मिथो वदचो यथा रुद्रचिन्तयति ।
 यथा विधे सजीवतः ॥ (१म. ३३पृ. १छब्. १)
 गावपति मिथपति रुद्रं जलावमिवज् ।
 तच्छयीः सुधमोमटे ॥ (१म. ३३पृ. ३छब्. १)
 य पूक इव त्वयो हरिण्यामिव रीचते ।
 त्रेतो दिवानां वधु ॥ (१म. ३३पृ. ३छब्. १)
 त्र्यं न करत्यर्धते सुर्म मेवाय विधे ।
 त्वमी तारिष्यो नवे ॥ (१म. ३३पृ. ४छब्. १)
 त्वमी सोम त्रिकर्माणि त्रिधेहि त्रयस्य त्वयाम् ।
 त्रिहि त्वयस्तु त्रिधुवम् ॥ (१म. ३३पृ. ५छब्. १)
 मा न सोम परिवाचो मारातयो जुहुवन् ।
 मा न इन्द्रो वासे भव ॥ (१म. ३३पृ. ६छब्. १)
 वासे प्रजा त्वयस्तस्य परस्मिन् धाममृतस्य ।
 मूर्ध्नि नामा सोम देम आभूवत्यो. सोम वेद ॥ (१म. ३३पृ. ६छब्. १)

† इमा रुद्राय तवसे अपर्हिणे चण्डीराय प्रभरामटे मतो ।

यथा प्रमर्हिपदे चणुपदे विर्चं पुष्टं यामि अस्मिन्नागुरम् ॥ (१म. ३३पृ. १छब्. १)

यथा नो रुद्रोत नो भवस्तस्मिन् चण्डीराय नमसा विधेम ते ।

यथा च योह मनुष्येभ्ये पिता तदस्मान् तव रुद्र वचोविपु ॥

(१म. ३३पृ. १छब्. १)

અગ્નિમ તે સુમતિ દેવયજ્ઞયા અગ્નિરથ તવ રદ્રમીદ્ર ।

સુધાવચિરિમો અભાક મા અરારિત્તીરા લુહવામ તે કવિ ॥

(૧મ. ૧૧૪મ્ ૧૫૫મ્.)

ત્વેવ વય રદ્ર યજ્ઞસાધ વશુ કવિમવલે નિજ્ઞવામલે ।

આરે અધદેવ્ય જેનો અભ તુ સુમતિમિવયમભા કવિમલે ॥

(૧મ. ૧૧૪મ્ ૪૫૫મ્.)

દિકી અદાદ મદ્ય અદર્દિન ત્વેવ કવિ મમભા નિજ્ઞવામલે ।

કલે વિધાવત્તા વાધ્યાઃ કવિ વય અર્દિરભ્યં યજ્ઞમ્ ॥ (૧મ ૧૧૪મ્ ૫૫૫મ્.)

દદ વિવ મદતામુચ્ચતે વય આદો આદોયો અદાય વર્ધનમ્ ।

રાજા અ નો અધતમર્તમોભન અમે યોચાય તનવાય વદ્ ॥

(૧મ ૧૧૪મ્ ૬૫૫મ્.)

મા નો મદાનમુત મા નો અર્ધક મા ન અધતમુત મા ન અધિતમ્ ।

મા નો વધી પિતર મોત માતરં મા ન પ્રિયાકમ્બી રદ્ર રીરિથ ॥

(૧મ. ૧૧૪મ્ ૭૫૫મ્.)

મા મસોકે તનયે મા ન આયી મા નો મીયુ મા નો અન્વેયુ રીરિથ ।

મીરાન્ મા નો રદ્ર મામિતી વધોર્દિવિષ્ણવ અદમિત્તા કવિમલે ॥

(૧મ ૧૧૪મ્ ૮૫૫મ્.)

અપ તે મીમાન્ પદ્મવા દવાચરં રાજા પિતર્મદતા સુઅમલે ।

મદ્રા કિ તે સુમતિર્મુક વગમવા વયમવદતે કવિમલે ॥

(૧મ ૧૧૪મ્ ૯૫૫મ્.)

આરે તે મીમ્મમુત પૂરવર્ણ અવધીર સુઅમલે તે અબુ ।

મદ્રા અ અધિ અ મૂકિ દેવાધા અ ન અધ યજ્ઞદિવદ્ધા ॥

(૧મ. ૧૧૪મ્ ૧૦૫૫મ્.)

અવીષામ નમો અથા અવધવ યજ્ઞોતુ મી કર્વં રદ્રો મદતાન્ ।

તન્નો મિત્રો વરુઓ મામહતા અદિતિ વિશ્વ પ્રથિતો અત યી ॥

(૧મ ૧૧૪મ્ ૧૧૫૫મ્.)

आ ते पितरिति पञ्चदशर्षं तृतीयम् ॥

- आ ते पितरर्षवतां सुखमेतु मा न शयस्य सुहृदो युवोवा ।
 अभि नो वीरो अर्षेति अनेन प्रजापतेरिह वद प्रजामि ॥ (१२ ११५. १५५)
 ता इत्यभी वद शयमेभि शय हिमा अश्वीय मेवमेभि ।
 श्यकडेवो वितर्षं श्यको श्यभीवाचातवला विवृषी ॥ २ ॥
 मेवो जातस्य वद त्रिधासि तवसामसावसां वदवाही ।
 परिष पारमहस्य अस्ति विद्या अमीतो रपसो युवोभि ॥ ३ ॥
 मा ता वद पुत्रुचामा मनीभिर्मा दुहृतो इवम मावहृदो ।
 उवो वीरं अर्षेति मेवमेभि भिद्यक्तस्य मा भिषकां मयीमि ॥ ४ ॥
 इवीमभिर्हृदते धी इविर्भि रपसीमिभी वद दिवीय ।
 अद्वदर सुहृदो मा नो अस्ते वपु सुविषो रीरवग्ननावे ॥ ५ ॥
 उव्या ममद इवमी मरुतान् लचीवसा वयसा मावमामम् ।
 इवीय क्षायामरवा अमीया विवाकेव वदस्य सुवम् ॥ ६ ॥
 क स ते वद मरुयाकुर्षं धी अस्ति मेवमी असाव ।
 अपमतां रपसो देव्यसाभी तु मा इवम अचमीवा ॥ ७ ॥
 प्रवमवे इवभाव त्रितीये मही मही सुहृतिभीरवामि ।
 ममसा कलसीकन मनीभिर्मुषीमसि जेव वदस्य नाम ॥ ८ ॥
 स्तिरेभिर्हृदो पुत्ररुप उवो वपु महीमि पिपिमि हिरण्ये ।
 ईमानावस्य सुवमस्य भूदेनवा उ योवद्वदादृष्यम् ॥ ९ ॥
 अर्षेत् विमर्षि सायकानि अर्षाईतिव्य मजते विवकपम् ।
 अर्षेत्प्रिद दमसे विवममं मवा योवीवी वद तदसि ॥ १० ॥
 कृदि मुते मर्षसदं युवाव मर्ष न मीमसुपदगुसुपम् ।
 मदा मरिचे वद क्षायामोदव ते अस्तिवमपु वीमा ॥ ११ ॥

गयोरयं विशेषः । श्रीरुद्रसु सर्वसाधारणः । यजुर्वेदिन एव
श्रीरुद्र इत्यन्ये । एकादशाष्टविदेकसंख्यया वा शक्तितो जपेदिति
केचित् । एतच्छ्रुजपसंख्येयं श्रीरुद्रस्य सख्यान्तरव्याप्तत्वात् । -

तत्राप्रतिरय सूक्तं यत्र रुद्रानुवाककम् ।

अप्रतिरय सूक्तम् आशु शिशान इति० ।

तत्र चित्रं अथा चर्चं चला अथवा बोधुतचित् स्थायी ।

अदात अक्ष्णः अथमायाति अदा अर्धसि सख्या गरी दे १ ७ ६

अद्याह तद्वत्वाय लभ्ये अद्यादिदे गृह्ये अत्र आह ।

१. अद्यामिवाय भीष्मदे पुत्रिये अत्र अद्यम्य अद्याय १ १ १

अद्यायाय अद्यायाय अद्यायाय अद्यायाय अद्यायाय १ १ १

परिजमने नासमाय से अत्र अद्या अद्याय अद्या १ ६ १

अद्यामि पुत्रियराय पुत्रिये अद्याय सुमयाय अद्याय १ ६ १

अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १ (अत्र १५ ११ अत्र १)

• अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १

अद्या अद्याय अद्यायाय अद्याय अद्याय अद्याय १ ६ १ (अत्र १५ ११ अत्र १)

रुद्रानुवाकः त्वमग्ने रुद्र इत्यादिः॥

रक्षामन्त्रं तथा पुष्पं रक्षोघ्नञ्च स्पृशन् जपेत् ।

रक्षामन्त्रो रक्षाणो अग्न इति॥ । रक्षोघ्नं सूक्तं रक्षोहणमितिः
पञ्चविंशर्चम् ।

● तमग्रे रुद्रो असुरो मघीदिशस्तं अर्घ्यं भारतं पुत्र ईमिवे ।

त्वं वातैरक्षयैर्वासि शतवर्तं पूषा विधत्, वासि शुभमा ॥ (१म, १२, १४अ॥)

† रक्षाणो अर्घ्यं तव रक्षयेभ्यो रारक्षावः सुमुख भोषागः ।

प्रतिष्पुर् विद्वन् विदुः हो वाहि रक्षो महि चिवाऽक्षानम् ॥ (३म, १२, १४अ॥)

‡ रक्षोहणं बालिनमालिचर्चं मित्रं प्रथितमुपयानि अर्घ्यं ।

मित्रागो अग्निः ऋतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु भवम् ॥

(१०म, ८०२, १४अ॥)

अथोदङ्गो अर्घ्येण यातुधानातुपलम्भं जातवेदः, समिद्धः ।

बालिद्वया मूर्देवानुमलं कृत्वाहो इत्यपि जन्मसाधन् ॥ १ ॥

सभी मघाविशुपयेति दृष्टा किञ्चः मित्रागो अवर परं च ।

उतानरिदे परिवाहि राजसूये, सधेयमि यातुधानम् ॥ २ ॥

यथैरिषू सनमनागो अर्घ्यं वाचर मन्त्रानमन्त्रिभिर्दिशानः ।

ताभिर्कथ्य इदमे यातुधानम् प्रवीची वाङ्मन् प्रतिभवेयवान् ॥ ३ ॥

अर्घ्यं त्वच यातुधानस्य भिन्वि द्विजाग्रनिर्हरता इत्येवम् ।

मदवापि जातवेदः प्रवीहि कृत्वात् ऋषिष्ठ विधिनीतु इत्युच्यते ॥ ४ ॥

यथेदानीं पश्चादि जातवेदोऽसिद्धस्तस्य उत्तमा अरन्तम् ।

यथानरिचे पविभिः पतन्त तमन्त्रा विध्य अर्घ्यं मित्रान् ॥ ५ ॥

उतावन्तं सुवर्चं जातवेदः बालिभाना इतिभिर्वातुधानम् ।

अथे पूर्वां विवहि शोषयान चागादः चिह्नसमदन्तेभ्यो ॥ ६ ॥

इह मूर्च्छि यतम सो अर्घ्यं वो यातुधानो य इदं लघोक्तिः ।

तमा रभस्य समिधा यदिह नृचपस्यधुमे रत्येवम् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णनासे चक्षुषा एव यच्च मार्गं ननुभ्य मयम् मयेत ।
 हिम रपांस्तमि शोचयान ना त्वा दमन् यातुधाना नृपय ॥ ८ ॥
 श्रवणा एव परिपश्य विष्टु तस्य शीघ्रं प्रतिग्रह्य ददा ।
 तस्मात्ते प्रहोर्हरता मयोहि देवा मूर्धं यातुधाना इव ॥ १० ॥
 विद्यातुधाना मयिर्ति तत्र त्वत्त यो यर्धे चयतेन हन्ति ।
 तमयिवा मूल्ययक्षातवेद सनचमेन मयत्त निडहि ॥ ११ ॥
 तदर्थे चक्षु मयिर्धि रमे मृदाहज येन पश्यसि यातुधानम् ।
 चक्षुर्वाग्मीतिदैव्येन सर्वं भूतं नमयितं शीघ्रं ॥ १२ ॥
 यदर्थे चक्षु मियुनामपातो यदाचक्षुष्ट अनयन् देवा ।
 मयोर्मेनस मरया जायते वा तदाचिभ्य उदये यातुधानान् ॥ १३ ॥
 परा मयोहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रचो हरता मयोहि ।
 पराचिवा मूरदेवाग्नेर्धोहि परातुष्टयो चमि शोचयान ॥ १४ ॥
 पराद्य देवा तमिन् मयन्तु मयमेन अपवा यन्तु तदा ।
 वाचासेन मरय चक्षुन्तु मयोन् विप्रस्तु मयिर्ति यातुधान ॥ १५ ॥
 य दीक्षयेद्यक्ष क्रिया सनक्तो यो यत्रेन पयसा यातुधान ।
 यो यत्राका हरति शीरनय तवा शोर्वाचि हरतापि इव ॥ १६ ॥
 सुवसरीय यक्ष उज्जिवायालक्ष मायोदुयातुधाना नृपय ।
 दीपुवमग्ने यतमशितक्षान मयक्षमक्रिया विभ्य मयन्तु ॥ १७ ॥
 विभ मवा यातुधाना विवन्ता उदयाना मयिद्यय मुरीवा ।
 परेभान् देव सविता ददातु पराभावमावधोर्मा मयन्ताम् ॥ १८ ॥
 सगादर्थे चक्षुसि यातुधानान् न त्वा रपांसि प्रतनासु शिष्टु ।
 चक्षुदक्ष चक्षुर्मान् क्रव्यादो ना ते इत्या मुच्यत देव्यावा ॥ १९ ॥
 तं नो यर्धे चक्षुदुष्टार्थं पचादुत रथा प्ररथान् ।
 मयि ते ते चक्षुसस्तपिडा चक्षुर्धं शोचयती दहन्तु ॥ २० ॥
 पचान् प्ररथादचरादुदक्तान् कवि काम्यन् परिप्राहि राजन् ।
 सद्य सधाममजरी क्षिप्रिद्य सतां यममस्त न ॥ २१ ॥

त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ।

एकवारं तथा जापौ पावमार्गो स्पृशन् जपेत् ।

संस्थाप्य पञ्च कुम्भांश्च द्वयं वा तदलाभतः ॥

तथाच रुद्रकलसां मध्ये स्थाप्यस्तस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः स्थाप्याः
तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां सम्पूज्य तं कुम्भं स्पृशन् रुद्राध्यायं* रुद्र-
सूक्तानि† च जपेत् । इतरेषु पूर्व्यादिकुम्भेषु वरुणमावाह्य क्रमेण
अप्रतिरयकद्वन्द्वानुवाकरक्षामन्तरक्षोघ्नानि जपेत्त्रैयम्बकं मध्ये
एवेत्यर्थः । पावमानमपि चतुर्थ एव । अथवा रुद्रकुम्भ-
एकः इतरसूक्तजपाद्यं द्वितीय इति द्वौ कुम्भौ । यद्वा पञ्चमुख-
मेकमेव कुम्भं स्थापयित्वा पञ्चमुखकुम्भेति कर्त्तव्यता कार्या
इत्याह कश्चित् यथा ।

यौ रुद्रस्यैव कुम्भस्य सर्वसूक्तानि तत्र तु ।

तथान्यथ शुभं कुम्भं पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् ॥

परित्यागे पुरं वर्षं विप्र सहस्र भीमहि ।

पुत्रवर्षे द्विवे द्विवे कुलार भद्ररावताम् ॥ ११ ॥

विधेय भद्ररावतः प्रतिष्ठा रक्षसी दह ।

अथे तिर्यगेन श्रीनिवा तपुरवाभिर्चाष्टभिः ॥ १२ ॥

प्रत्यर्थं मिथुनादह यातुधाना किमोदिना ।

स त्वा शिशभि जागृद्वादनं विप्र सन्धभिः ॥ १३ ॥

प्रत्यर्थं हरसा हर. ग्रथोदि विप्रतः प्रति ।

यातुषादस्य रक्षधो बल विदल वीर्यम् ॥ (१०५. ८०५. २१२५५. १)

* रुद्राध्यायः ऋषिद्वत्वादिस्त्वत्वाच्च नात्र प्रदर्शितः ।

† १११—११८ पठेषु प्रदर्शितानि ।

चतुःप्रस्त्रवणं कुर्यात्पञ्चवक्त्रं च तद्ववेत् ।
 वस्त्रावगुण्डितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तमास्त्रपञ्चवसंयुतम् ।
 गजाश्वरथावलीक-सङ्गमाद्भद्रगोकुलात् ॥
 राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ।
 कुम्भस्य नैर्ऋते देये होमस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 गोमयोक्षेपिते देये कुर्यात्स्थण्डिलमुत्तमम् ।
 कृत्वाग्निमुखपर्यन्तमुक्षेष्टादि स्वयाखतः ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ।
 निष्कमानेन चाहेन पादेनाथ स्वशक्तिः ॥
 प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ।
 यद्वा मूल्यं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥
 सुवर्णं सर्वदेवतं सर्वदेवात्मकोऽनलः ।
 सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥
 संस्मरेन्निरृतिं श्यामं सुमुखं नरवाहनम् ।
 रघोऽधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 पद्मजं कारयेत्पूर्वं रत्नाभैर्वीहितण्डुलैः ॥
 चतुर्विंशदलोपेतं शकैर्वा कर्णिकान्वितम् ।
 तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यमृन्मयम् ॥
 शश्वस्त्रेण संकाय्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥

तत्र कलशे इत्यर्थः । तदलामे तु ।

विष्णुकान्ता सहादेवी तु नमो तु शतावरी ।
 मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
 स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
 कूर्चहेमजलोपेतं कुक्षुभौषधिसंयुतम् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेद्विद्वान् मूलनक्षत्रदैवतम् ।
 अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ।
 अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् ॥

निर्ऋतिं स्थापयित्वा तदक्षिणदेशे इन्द्रं संस्थाप्य तदुत्तरतः
 अश्विदेवतां स्थापयेदित्यर्थः ।

ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु भूसंस्थेषु उत्तराषाढाय-
 नुराधान्तानि नक्षत्राणि स्थापयित्वा प्रपूजयेदित्याह ।

उत्तराषाढाश्रवायमनुराधान्तमर्चयेत् ।

ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं स्थापयेत् स्रस्वनामतः ।

स्त्रलिङ्गोक्तैस्तथा मन्त्रैः प्रधानादीन् प्रपूजयेत् ॥

स्त्रलिङ्गोक्ता मन्त्रा मोषूणः इत्यादयः ।

पञ्चानृतेन संज्ञाप्य आवाद्याथ प्रपूजयेत् ।

उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चोपचारकैः ॥

रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ।

मेघशृङ्गादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च ॥

• मोषूण इत्यादि षडश देवैरलिङ्गिषु भावे श्रद्धाविवशः ।

मङ्गलविद्वज्ज्वा मोलङ्गयो यन्वा दक्षिणतो मङ्गलो वन्दते की ।

(१म. १०१८. १२४८)

सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भाजनादिभिः ।
 मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥
 सुरास्थाने प्रदातव्यं घोरं सैन्धवमित्रितम् ।
 पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥
 उक्तगन्धाद्यभावे तु यथा लाभं समर्पयेत् ।
 पुष्याक्षयान्तमभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथाविधि ॥
 निर्ध्वान्प्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि ।
 हविर्गृहीत्वा विधिवविर्हतिश्च ऋचा हुनेत् ॥
 मोषूषः परापरे प्रियं ते देवीति वा पुनः ।
 पायसं घृतसन्मिश्रं हुनेदष्टोत्तरं यतम् ।
 समिदान्यचरुन् पद्याच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ॥
 अधिदेवतयोर्धैव जुहुयात् स्वस्वमन्त्रतः ।
 चतुर्थ्यन्तैर्मोऽन्तैश्च स्वाहान्तैश्च स्वमन्त्रकैः ॥
 नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ।
 कृणुचेति पञ्चदशभिर्जुहुयात्कृतरं ततः ॥
 गायत्र्या जातवेदसेऽ विद्यम्बकमिति ऋसात् ।
 सोरा युञ्जन्तिऽ तामग्निं वास्तोस्पत्यग्निमेव च ॥

* अग्नियं १०४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

+ अग्निरमेव मूले दर्शयिष्यमाणाभिः ।

‡ जातवेदसे सुनवान् सोम मरातीयतो विदधाति वेदः ।

स ग, पर्वदति दुर्गाणि विद्या नावेव सिन्धु दुरिदासि ॥ (१म, २२५, १५५ ।)

§ सोरा युञ्जन्ति ऋषयो जुवा विदमन्ते इत्यम् ।

धोरा देवेषु सुखया । (१०म १०१५, ४५५ ।)

अग्निमग्निं दूतं वृषीमहेऽ इतिमन्त्रसाध्यात् ।

चेवस्य पतिनाः गृथानाः अग्निं दूतं पुरोदः

यीक्षतेन तथा विद्वान् समिदाज्यचरुन् ।

अष्टोत्तरशतैर्वाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात्

अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो वु ।

त्वं नः सोमेति॥ पायसं जुहुयात्तु त्रयोदश

चतुर्दशीतमाज्यं या ते रुद्रेति मन्त्रतः

सुवेण जुहुयादाज्यं महाध्याहृतिभिः साध्य तदुत्तरतः

हुत्वा स्विष्टकृतं पद्यान्नाययित्ताहुतीन्

आचार्यो यजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुति उत्तरापादाय-

व ।

● अग्निं दूतं वृषीमहे इतिमन्त्रं विद्वद्वचम् ।

अथ यज्ञस्य सुकृतम् । (१म. ११२. १२५.)

† चेवस्य पतिना अथ कृतेनैव जयामसि ।

गामस्य पौषयिना स नो वज्रातीहरे ॥ (४म. १०२. १२५.)

‡ गृथानां जमदग्निना योनाऽऽतस्य सोदतम् ।

पाठ सोमस्यता वृथा ॥ (१म. ६१२. १८५.)

§ अग्निं दूतं पुरोदसे हव्यवाहसुपतुवे ।

देवां आवादयादिह ॥ (८म. ४४२. १२५.)

¶ स यद्वेना अमन्त्रमेव दर्शयिष्यमाणेन ।

॥ तं नः सोमं विप्रवी नोपा अदाभ्यो भव ।

चेव राजपपासिषो विवीसदे मा नो दुःसस ईशता विवचसे ।

(१०म. ११२. ७५.)

समुद्रादूर्ध्वसूक्तेन० प्राजापत्यच्छा तथा ॥
 मर्ता दर्वि० सप्त तेऽग्नेः० एतैः पूर्णाहुतिं हुनेत् ।
 सुरारोपं समाप्याथ जपेच्चैयम्बकं शतम् ॥
 पायसं रोक्तमार्गेण रुद्रमन्त्रं स्पृशन् जपेत् ।
 उक्तमन्त्रं च नैवेद्यं कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ॥
 पुष्पाञ्जलितो देवमभिषेकार्यमादरात् ।
 निध्वापा० ले महातिथ्यं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥
 हविर्होत० तं तेनैव न च जेष्ट्या सहैव वा ।
 सोमपू० ॥३॥ धि वक्ष्ये सर्वोपायैरुदीरितम् ॥
 पाय० ॥१॥ पविष्टस्य यजमानस्य ऋत्विजः ।
 समिदं समेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥
 अधि० यामिति सूक्तेन० पावमानीभिरेव च ।
 ॥१॥ वोद्विष्ठेति नवभिगुराय इदा हयेन॥ च ॥

० ६१ पृष्ठ प्रदर्शितेन ।

† अग्निय १०८ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ सप्त ते अथ समिधस्तत्र लिङ्गात्तत्र ऋषयः सप्तधाममिश्रिणि ।

सप्त हीवाच्छत्रधा त्वा यजन्ति सप्त यीजीरापुच्छस्य हुतेन स्वादा ॥ (१७७ ०२म, पृष्ठ १)

§ १११ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

¶ ५८ पृष्ठ प्रदर्शितामि ।

॥ आप इदा स मेवजीरापो यजीवचातनी ।

आप सर्वस्य मेवजीरापो त्रयसु मेवजम् ॥ (१०म, १३०म, ६५म ॥)

इलाभ्यां दक्षमाश्राभ्यां लिङ्गा वाच पुरीवती ।

अग्नमदिवृन्वा त्वा ताभ्यां लोपयूगमसि ॥ (१०म, १३०म, ७५म ॥)

सहस्राक्षत्वेनापि देवस्य त्वेति मन्त्रकैः ।
 शिवसद्वत्पमन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रकैः ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हृतमुखेयवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥
 योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगन्नाथो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गमुद्राजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी हयवाहनः ।
 आग्नेयामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।

* सहस्राक्षो विधर्मकिरघो रघोसि सेधति ।

होवा गृहीत चक्षुः । (१म. ३८५. ११५५.) इत्यादिना ।

† देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्गोर्वाङ्मूर्ध्ना पूषी हस्ताभ्याम् ।

अग्रेण तुष्ट गृह्णात्यग्नीषोमाभ्यां तुष्ट गृह्णामि । (१च. १०म. यशु ।)

सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 तच्छयोरभिषेकन्तु सर्वदोषोपशान्तिदम् ।
 सर्वकामप्रदं दिव्यं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ॥
 वस्त्रान्तरितकुम्भाभ्या पयास्तु स्रपयेद्बुधः ।
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाख्यानुनेपनः ॥
 यजमानो दक्षिणामिस्तोपयेदृत्विगादिकान् ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ॥
 निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं कुम्भं हेमं च दापयेत् ।
 सप्तार्थवस्त्रप्रतिमां तत्तद्भूषणं दापयेत् ॥
 श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनङ्गान् प्रयत्नतः ।
 तत्कुम्भवस्त्रप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥
 इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यः शक्त्वा दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 उक्तालाभे ततो दद्यादाचार्यं ब्रह्मरुत्विजाम् ॥
 तत्तन्मूर्खं प्रदातव्यं शक्त्वा वायं प्रदापयेत् ।
 आचार्याय च यद्वत् तद्वत् ब्रह्मणो भवेत् ॥
 सदस्याय ब्रह्मणोऽर्धं रुत्विग्भ्यश्च तद्वत्कम् ।
 गृह्णीयादायिपस्त्रेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत् ॥
 दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजयेच्छतम् ।
 भूलाभे सति पञ्चाशद्दशकं तदलाभतः ॥
 सर्वशान्तेयं यठन ब्राह्मणैराशियस्तथा ।
 गृही क्षमापयेद्दिवाविकर्तः प्रीयतामिति ॥

विधाने चरितेऽस्मिन्नु ततः शान्तिर्भवेद्भुवम् ।

गण्डान्तेऽप्येवं कर्तव्यं पुण्यार्थं तददेव तु ।

समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमाचरेत् ।

इत्युक्तं मतुना सम्यक्षूलजातहिताय च ।

मातापित्रोर्धनस्यापि बन्धुयोकोपशान्तये

इति शौनकोये मूलादिजननदोपशान्तिवाक्ये ॥ १॥

अथास्य षष्टप्रयोगो निश्च्यते ।

मूलस्य प्रथमे पादे जनने पिढनाशः द्वितीये
तृतीये धननाशः चतुर्थे बालनाशः कुनारिष्टं वा, त
इति केचित् । कन्यापुत्रयोरविशेषेण मूलजनने खरुर
सुतः सुता वा नियतं खरुरं इन्ति मूलजा ।

इति नारदसहितावचनात् ।

मूलाद्यनवघटिकाऽभुक्कजातस्य दोषबाहुल्याच्चास्त
तथाप्याद्यघटिकादये दोषातिशयः । यदा तु त्यागस्तद
शान्तिः त्यागमात्रविधानात् । स्नेहादिना त्यागाभावे तु अष्ट-
वर्षपर्यन्तं परमासपर्यन्तं वा पिता तद्वर्जनशब्दशेषे न कुर्यात् ।
तदा अष्टवर्षानन्तरं परमासानन्तरं वा द्वादशाहे शान्तिः कार्या ।
यद्वा द्वादशदिने मूलनक्षत्रान्तरे वा अन्यस्मिन् शुभे दिने पुष्कला
शान्तिः कार्या । यदा तु मूलनक्षत्रे व्यतीपातयोगमावास्या-
द्यनेकनिमित्तसन्निपातस्तदा निमित्तमेदाश्चैमित्तिकानि शान्ति-
कानि पृथक् तन्त्रेण वा कार्याणि । शान्तिकर्मणि नवग्रह-

मखोऽह्वेनावश्यकः । सर्वत्र पाश्चिकत्वेन प्राप्तस्य मुख्यता-
प्रतिपादनार्थं तत्तत्राकरवे षष्ठमखस्य पुनः कथनात् ।

तत्र समे देये षट्द्विंशतिदिक् मण्डपं कूटं वा कृत्वा तन्मध्ये
स्थण्डिलं कुर्यात् । अथ उत्तरे काले गोमुखप्रसवं कृत्वा कृत-
सामग्रीको यजमानः सपत्नीकः प्राणानायम्य देशकालादिकं
कृत्वा मम अस्य कुमारस्य कुमाख्या वा मूलप्रथमचरणादि-
जननसूचितपिचरिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गौन-
कोशविधिना नवमहमखसंज्ञितां मूलशान्तिं करिष्ये इति
सङ्ख्य गणेशपूजनपुष्ट्याहयाचनादि नान्दियादान्तं कृत्वा
आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यमृत्विजोऽष्टौ चतुरो वा कृत्वा मधुपर्क-
दिभिः पूजयेत् ।

अथाचार्यः प्राणानायम्य अस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म
करिष्ये इति सङ्ख्य यदत्र संस्थितं भूतमित्यादिमन्त्रेण०
मण्डपे सर्पपान् विकीर्य आपो द्विष्टादिमन्त्रैः१ कर्मभूमिं
सम्प्राप्य मण्डपं यक्षो इति मण्डपदेवताः पूजयित्वा मण्डप-
स्येगानदेये पञ्चवर्णकैः स्तम्भिकं कृत्वा तत्र मङ्गी र्योरिति मन्त्रेण२
भूमिं सृष्ट्वा ओषधयः संयदन्तः३ इति मन्त्रेण द्रोणप्रमाणान्

० यदत्र संस्थितं भूतं स्नानमादिष्य कर्मैतः ।

स्नानं तत्रा तु तन्मन्त्रं वचनं तत्र न्यस्य ।

† ३८ पृष्ठे यदस्ति ।

‡ १०८ पृष्ठे यदस्ति ।

§ ७४ पृष्ठे यदस्ति ।

त्रोद्गीन् प्रक्षिप्य तत्र कलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणा आपूर्य्य
तत्र गन्धाक्षतदूर्वापल्लवपञ्चभृत्तिकाफलरत्नानि पञ्चगव्यं सुवर्णञ्च
सर्वं तत्तल्लिङ्गकमन्त्रेण चिक्षा वस्त्रेण कलशमावेध्य तदुपरि
तान्नं वंशादिमयं वा पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

अथ तत्कलशाश्चतुर्दिक्षु भूस्पर्शनादिपूर्वकं समन्त्रं चतुरः
कलसान् संस्थाप्य मध्यकलसे सुवर्णनिर्मितां रुद्रप्रतिमां
त्रास्वकमन्त्रेणावाह्य तेनैव तं षोडशोपचारैः पूजयेत् । तेनैव
त्रास्वकमन्त्रेणैत्यर्थः ।

तत एक ऋत्विक् रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा न्यासपूर्वकं साङ्गं रुद्रैका-
दशिनो जपेत्, यदि स याज्ञपः स्यात् । बह्वृचस्तु चत्वारि
रुद्रसूक्तानि* जपेत् । छन्दोगस्तु रुद्रसामानि† । अत्रोभयत्र
एकादशाष्टत्रिंशेकसंख्या शक्तितो याज्या । केचित्तु रुद्रः सर्व-
साधारणः बह्वृचसाममयोस्तु सूक्तसामो रुद्रेण सह विकल्प-
इत्याहुः ।

तत्र सूक्तऋष्यादि । कद्रुद्रायेति नवर्षस्य‡ घोरः कण्ठऋषी
रुद्रो देवता गायत्री छन्दः जपे विनियोगः । इमा रुद्राय
तवसे इत्येकादशर्षस्य§ कुलऋषी रुद्रो देवता आद्या नव जगत्यो-
ऽस्ये हे त्रिष्टुभौ जपे विनियोगः । आ ते पितरिति पञ्चदश-

* ११५—११८ प्रछेपुः प्रदक्षिंतानि ।

† ११८, ११९ प्रछेपुः प्रदक्षिंतानि ।

‡ ११३ प्रछेपुः प्रदक्षिंतानि ।

§ ११३, ११९ प्रछेपुः प्रदक्षिंतानि ।

चंस्यः सृत्तमदक्षपी रुद्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः ।
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति चतसृणां* वशिष्ठक्षपी रुद्रो
देवतास्त्रिष्टुप् जगत्सोऽन्त्वा त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः । तथा
आ वो राजानमित्येकादशरुद्रसाम्नाः‡ वामदेवक्षपी रुद्रो देवता
आद्यसामस्त्रिष्टुप् ततश्चतुर्णां गायत्री ततस्त्रयाणां त्रिष्टुप् तत-
स्त्रयाणामुत्कृतिश्छन्दः जपे विनियोगः ।

ततोऽन्य ऋषिक् तत्रैव कुम्भे त्राम्बकमन्त्रमष्टीतरशतं
जपेत् । अन्येषु पूर्वादि कुम्भेषु अप्रतिरथादीनि चत्वारि सूक्तानि
क्रमेण जपेत् । तानि च । आशुः शिशान इति त्रयोदशर्चस्य
सूक्तस्य रुद्रोऽप्रतिरथऋषिरिन्द्रो देवता चतुर्था वृद्धस्यतिस्त्रिष्टुप्
अन्त्यानुष्टुप् जपे विनियोगः । स्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाकस्य§ हव्य-
वाङ्मुपिरज्यात्मा रुद्रो देवता जगती छन्दः जपे विनियोगः ।
रक्षा नो अग्ने इति रक्षामन्त्रस्य¶ वामदेवऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः जपे विनियोगः । रक्षोहणमिति पञ्चविंशर्चस्य सूक्तस्य
आह्निरसऋषिर्वायुरग्निर्देवते त्रिष्टुप् छन्दश्चतस्रोऽन्त्वा अनुष्टुभः
जपे विनियोगः । अत्रापि सख्या पूर्ववत् । चतुर्थकुम्भे पव-
मानमप्येकवारं जपेत् ।

* २३७१२८ प्रथमो मदर्जितस्य ।

† २२८ प्रथमो मदर्जितस्य ।

‡ २२८१२९ प्रथमो मदर्जितस्य ।

§ २४० प्रथमो मदर्जितस्य ।

¶ २४०—२४१ प्रथमो मदर्जितस्य ।

एवं पञ्चकुम्भासम्भवे कुम्भद्वयं स्थाप्यम् । अत्र पक्षे रुद्रकुम्भे सर्वसूक्तजपः कार्यः । अन्यकुम्भे वरुणमावाह्य रुद्रजपं कुर्यात् । अथवा एक एव पञ्चमुखः कुम्भः स्थाप्यः । तत्र मध्यकुम्भकार्याणि मध्यमुखे, कुम्भचतुष्टयकार्याणि तु चतुर्षु प्रस्रवणेषु कार्याणीति विवेकः ।

ततः कुम्भस्थानादुत्तरतयतुर्विंशतिदलं पद्मजं पञ्चवर्णैः शङ्कतण्डुलपिष्टेन वा कृत्वा तत्र वर्णिकाया मन्त्रपूर्वकं कुम्भं स्थापयित्वा जलादिपूर्णं कृत्वा तत्र शतमूलानि निक्षिपेत् । तानि च—सुवर्णमयमूल व्रीहि यव तिल माप प्रियङ्गु श्यामाक मृग कर्मेरीः सहदेवीः अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पीः मधुयष्टिका चक्राङ्किताः मयूरशिखाया काकजङ्घा॥ कुमारी-इयः॥ जीवन्तिकाः॥ अपामार्ग भृङ्गराज रक्तचन्दन लक्ष्मण सुलक्ष्मण जाती व्याघ्रपत्रः॥ चक्रमर्दकः॥ सिद्धेश्वर अश्वत्थ पलाश उदुम्बर जम्बूवट अर्क दूर्वा गतावरीणा यमी रोहितक कुश रक्तोत्पल चम्पक विष्णुकान्ता॥ वर्हिष तुलसी अश्व-गन्धाः॥ निर्गुण्डीः॥ रक्तपीतसर्पप पनस जीरक पद्मपत्र

* वरुणोचना ।

‡ पद्मगुह्यो ।

•• इतडुमारी, अपराजिता ।

‡‡ अपभेद ।

••• अपभेद ।

† इला (बेलेडा) ।

‡ अपभेद ।

†† इथीपरिधानद्वयः ।

‡‡ यदमूत्र ।

††† सिन्धुवार (निषिद्धा) ।

‡ जलकुनि ।

॥ गुप्ता ।

‡‡ वरुण रत्नेरुख ।

॥ गोवापराजिता ।

नीलोत्पल कुरण्डकः* गुञ्जा वच मद्रक मुस्ता कचोरा† कोष्ठ
कोलात्मज‡ कुङ्कुम पञ्चत्वक् पञ्चरत्न पञ्चगव्य पञ्चामृत पत्रज
केसर शैलज गुडूची शुभ्रचन्दन सप्तमृत्तिका नागवल्ली पूगीफल-
पुष्पाणि इति । तदन्तामे तु विष्णुकान्ता-सहदेवी-तुलसी-शता-
वरो कुशान् कुङ्कुमञ्च चिपेत् । तदुपरि पूर्वपात्रं न्यस्य तत्र
अष्टदलसंयुतं वस्त्रं धत्वा कर्षिकायां मीपू ण्डु इति निर्वर्त्ति-
प्रतिमां पञ्चामृतस्नापितां संस्थाप्य तद्विषयत इन्द्रं वज्र इति
इन्द्रम् तदुत्तरतः अप्सु म इति॥ अर्द्धदेवताञ्च स्थापयेत् ।

ततो भूमिस्थचतुर्विंशतिदलेषु प्रागादित उत्तराषाढाद्यतु-
राधान्तानि नक्षत्राणि तत्तद्देवताञ्च स्थापयेत् । ता देवतायेवं—
विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिबभ्रुः (अहि-
वृधः) पूषा अश्विनौ यमः अग्निः ब्रह्मा इन्द्रः रुद्रः दितिः वाक्-
पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्यमा रविः त्वष्टा मातृतः इन्द्राग्नी
मित्रः इति ।

ततो लोकपालानावाह्य नैर्ऋतदेगे अग्निं स्थापयित्वा
तदीयानभागे नवग्रहानावाह्य अन्वाधानं कुर्यात् । तच्चेत्य—

* पीतभिष्टी ।

† भास्वमेद ।

‡ ५६८ ।

§ अग्निं २४४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ इन्द्रो वा नरः सत्त्वाय सेपुर्नहो वनः सुमनसो वज्रानाः ।

महोद्दि दाता वज्रहन्त्री अस्ति महाशु रणसमर्थ वज्रधनुः ।

(इम. २४५. १ अक्ष.)

|| अग्निं २४३ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

समिद्वयमादाय चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिमिन्द्र-
मग्निं सोमम् एता आज्येन । आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृह-
स्पतिं शुक्रं शनैश्चरं राहुं केतुमिति नवग्रहानर्कादिसमिद्धिः ।
ईश्वरसुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तमित्यधि-
देवताः अग्निमपो विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान्
ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः विनायकं दुर्गां वायुमाकाशमश्विना-
विति पञ्च लोकपालान् तथा क्षेत्रपालं वासुपुष्पमिन्द्रमग्निं
यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुबेरमीशान ब्रह्माणमनन्तश्च प्रत्येक-
मसुकसंख्याभिः , पालागादिसमिष्टर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्ट-
संख्यया अहं यक्षे जपदशांशेन तिलान्याशुपकल्पितद्रव्येण
यक्षे ।

अथ प्रधानं निर्ऋतिं वृत्तमिश्रितपायससमिदाज्यचर्वा-
हुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यया अहं यक्षे तथा अधि-
देवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवता अपो वृत्तमिश्रितपायससमिदाज्य-
चरुद्रव्यैरष्टाष्टसंख्याभिरहं यक्षे ।

अथावरणदेवताः—उत्तराषाढां श्रवणां धनिष्ठां शततारकां
पूर्वभाद्रपदाम् उत्तरभाद्रपदां रेवतीमश्विनीं भरणीं कृत्तिकां
रोहिणीं मृगशिरसम् आर्द्रां पुनर्वसुं पुष्यम् अश्लेषां मघां पूर्वाम्*
उत्तरां† हस्तां चित्रां स्वातीं विशाखामनुराधाम् यदा विश्वान्
देवान् विधिं विष्णुं वसून् वरुणम् अजैकपदम् अहिब्रह्मं पूषण-

* पूर्वां पूर्वफल्गुनीम् पूर्वाषाढाञ्च ।

† उत्तरासुतरफल्गुनीम् उत्तराषाढाञ्च ।

मग्निनी यममग्नि ब्रह्माण चन्द्रमस रुद्रमदितिं वृहस्पति
सर्पान् पितॄन् भगमर्थमण सूर्यं त्वष्टार मरुत इन्द्राग्नी मित्र
प्रत्येकमष्टसख्याभिः कसराहुतिभिः रघोहण कणुवेति पञ्च-
दशभिः प्रत्येकमष्टसख्याभिः पायसाहुतिभिः कसराहुतिभिर्वा
सवितार शुक्रां त्र्यम्बक ऋत्विक्कुति देवता वाप्नोत्यतिम् अग्नि
चेवाधिपति मित्रावरुणौ च एता प्रत्येकमष्टसख्याभिः कसरा
हुतिभिः श्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशभिः । प्रत्युचमष्ट-
सख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोम त्रयोदशवार पायसा
हुतिभिः रुद्र चतुर्गृहीतेनाग्न्येन अग्नि वायु प्रजापतिमेकैकया
भोग्याहुत्या अह यज्ञे ।

शेषेण अग्नि स्विष्टकृतमग्नि वायु सूर्यम् अग्नीवरुणौ
अग्नि वरुण सवितार विष्णु विश्वान् देवान् मरुत स्वर्कान्
वरुण प्रजापतिम् एता अङ्गप्रधाना देवता आग्न्येनास्मिन् कर्म
एव यज्ञे इति सकल्य उपयमनकुशादानादि पर्युक्षणात्
कृत्वा स्वस्त्वमन्त्रैर्निर्ऋत्यादिपूजा कुर्यात् ।

वस्त्रयुग्म रक्तचन्दनगन्ध कृष्णसुरभीषि पुष्पाणि धूपी नेप-
थ्यस्य आज्यदीप पुरुषाद्वारान्न पोलिका । ब्राह्मणस्य सुरा
स्थाने सैन्धवमित्र चीर मांसस्थाने खवत्सयुक्त पायसम् । क्षत्रि
यादीनां तु सति सम्भवे मुख्यमेव । एतावन्नेवेद्यम् । एव पुष्पा

• कसरा हुतिभिरित्यत्र पायस हुतिभिरि त ग प्रसक्ते पाठः ।

† अथनारमेव मूल (२६२—२६५ ३४५) पक्षमाद्याभिः ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमा-
 भि द्युम्ना तस्त्रिवांसो जनानाम् ॥ ८ ॥
 यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अम्न
 उपयाति वसुमता रथेन ।
 तस्य चाता भवसि तस्य सखा
 यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत् ॥ १० ॥
 मङ्गो रुजामि बन्धुता वचोभि-
 स्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।
 त्वं नो अस्य वचस्यिकिञ्चि
 होतर्यविष्ठ सुकृतो दम्भूनाः ॥ ११ ॥
 अन्वप्रजस्तरणयः सुशेवा
 अतन्द्रासोऽष्टका अश्वमिठाः ।
 ते पायवः सध्रग्नौ
 निपद्यान्ते तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥
 ये पायवो मामतेयं ते अग्ने
 पशन्तो अन्वं दुरितांदरघन् ।
 ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा
 दिषन्त इद्रिपवीनाह देभुः ॥ १३ ॥
 त्वया वयं सधन्य स्वीता
 स्तव प्रथीत्वश्याम वाजान् ।
 उभा शंसा सुदय सत्य-
 तातेऽनुष्टुया कृणुह्यक्रयाण ॥ १४ ॥

अथा ते अग्ने समिधा विधेम

प्रतिस्तोमं शस्यमानं श्रमाय ।

दहाशसो रक्षसः पाद्विष्णान्

दुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ (४म, ४सु, १५ ऋक् ।)

इति प्रत्यर्च्य ऽमष्टसंख्यया हुत्वा तत्तत्तद्वितुरित्यस्य विष्णामित्र-
ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः कृत्वा ऋषिर्होमे विनियोगः ।

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (३च, ३५म, यजुः ।)

इदं सवित्रे ।

जातवेदसे इत्यस्य कश्यपऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
कृत्वा ऋषिर्होमे विनियोगः ।

ॐ जातवेदसे सुनयाम सोम

मरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्यदति दुर्गांश्चि विष्वा

नाविव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म, ८८सु, १ ऋक् ।)

इदं जातवेदसे । इदं दुर्गायै ।

अश्विनमित्यस्य अश्विऋषौ रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
कृत्वा ऋषिर्होमे विनियोगः ।

अश्विनं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाकृमिव बभूवममृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इदं रुद्राय ।

(३च, ६८म, यजुः ।)

सीरा युञ्जन्तीत्यस्य बुधः सौम्य ऋषिर्ऋत्विक्सुतिदेवता
गायत्री छन्दः छसरहोमे विनियोगः ।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुश्रया ॥ (१०म, १०१सू, ४ऋक् ।)

इदमृत्विक्सुतिदेवतायै ।

तामग्निवर्णामित्यस्य सौभरिर्ऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
छसरहोमे विनियोगः ।

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं

परिरोचनीं कर्णफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गा देवीं शरणमहं प्रपद्ये

सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे नमः ॥

(ऋग्वेदपरिमिष्टे ।)

इदं दुर्गायै ।

वास्तोसती इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिर्वास्तोसतिदेवता त्रिष्टुप्
छन्दः छसरहोमे विनियोगः ।

वास्तोसती प्रतिजानीह्यस्मान्

स्वावेशो अन्नमीवो भवा नः ।

यस्मिन्ने प्रति तन्नो जुषस्य

यं नो भय द्विपदे यं चतुष्पदे ॥ (७म, ५४सू, १ऋक् ।)

इदं वास्तोसतये ।

अग्निः कष्व इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरग्निदेवता गायत्री
छन्दः छसरहोमे विनियोगः ।

अग्निः कण्वो मेधातिथिमग्निः सा तमुपसृतम् ।

अग्निना तुर्वशं यदुपरावत उग्रादेवं हवामहे ॥

इदमग्नये ।

क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य वामदेव ऋषिः क्षेत्रपाली देवता अनुष्टुप्
छन्दः क्षसरहोमे विनियोगः ।

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो सृष्टातीदृशे ॥

(४म, ५७सू, १ऋक् ।)

इदं क्षेत्रपालाय ।

गृथाना जमदग्निवदित्यस्य मित्रावरुणावृषी गायत्री छन्दः
क्षसरहोमे विनियोगः ।

गृथाना जमदग्निवत् सुवाना च वशिष्ठवत् ।

जनौयन्तो त्वस्रवः पुत्नीयन्तः सुदानकः । वः ।

सरस्यन्तं हवामहे ॥

इदं मित्रावरुणाभ्याम् ।

अग्नि दूतमित्यस्य आद्विरसऋषिर्विरूपोऽग्निर्देवता गायत्री
छन्दः क्षसरहोमे विनियोगः ।

अग्नि दूतं वृषीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकतुम् ॥ (१म, १२सू, १ऋक् ।)

इदमग्नये ।

हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशज्ञस्य श्रीसूक्तस्य आनन्दकर्म-
विक्षीतेन्दिरासुता ऋषयः श्रीदेवता आद्यास्त्रिस्त्रीऽनुष्टुभः चतुर्थी

प्रस्तारपङ्क्तिः पञ्चमीपद्मौ चिष्टुभौ ततोऽष्टावनुष्टुभः श्रुत्या
प्रस्तारपङ्क्तिः समिदान्यचरुहोमे विनियोगः ।

ॐ ऐ—हिरण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रा हिरण्ययो लक्ष्मी जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

ॐ ऐ ह्री—ता म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्या हिरण्य विन्देय गामश्च पुष्टयानहम् ॥ २ ॥

ॐ ह्रीं श्री—शशपूर्णा रथमध्या हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

त्रिय देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी शुपताम् ॥ ३ ॥

ॐ श्री क्ली—का सोधिता हिरण्यपाकारा-

मार्द्रा ज्वलन्ती द्रप्ता तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थिता पद्मवर्णा

तामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ४ ॥

ॐ क्ली वद वद—चन्द्रा प्रमासा यशसा ज्वलन्ती

त्रिय लोके देवलुष्टामुदाराम् ।

ता पद्मिनीमी शरथमह प्रपद्ये

भलक्ष्मीर्मे नम्यता त्वा वृणोमि ॥ ५ ॥

ॐ वद वद वाग्वादिनि—

आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो

वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विश्वः ।

तस्य फलानि तपसा तुदन्तु

या पन्तरा याच वाच्या भलक्ष्मी ॥ ६ ॥

ॐ वाग्वादिनि ॐ ऐ—

- ॐ तपेत् मा देवसखः कीर्त्तिं च मणिना सह ।
 प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्त्तिमृदिं ददातु मे ॥ ७ ॥
- ॐ ऐं सौं—क्षुत्पिपासामन्त्रां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
 अभूतिमसमृद्धिं च सर्व्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥
- ॐ सैं हं सः—गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
 ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपपन्नये श्रियम् ॥ ९ ॥
- ॐ सोऽहम्—मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।
 पशूनां रूपमवस्थ मयि योः श्रयतां ययः ॥ १० ॥
- ॐ ज्ञौं—कर्मिणः प्रजाभूता मयि सन्धव कर्मसः ।
 श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥
- ॐ ज्ञौं क्लीं—आपः स्रजन्तु सिन्धुभिः चिकीर्तय मे गृहे ।
 नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥
- ॐ क्लीं क्लीं—आर्द्रां यः करिषीं यष्टिं सुवर्णां ह्रिममालिनीम् ।
 सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १३ ॥
- ॐ क्लीं क्लीं—आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।
 चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १४ ॥
- ॐ क्लीं हूं—तां म आवह जातवेदो
 लक्ष्मीमनपमामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो
 दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
- (ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)
- १६ श्रियै । प्रत्युचमष्टगताद्यन्तमसंख्यया जुहुयात् । ' . . .

त्वयः सोमेत्यस्य प्रगाय ऋषिः सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दः
पायसहोमे विनियोगः ।

ॐ त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा-

स्त्वं स्वर्विदा विद्या नृषवाः ।

त्वं न इन्द्र जतिभिः सजोपाः

पाहि पयातादुत वा पुरस्तात् ।

(८म, ४८स, १५ ऋक् ।)

इदं सोमाय ।

या ते रुद्रेत्यस्य कश्यप ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
चतुर्गृहीताव्यहोमे विनियोगः ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।

तया नस्तन्वाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीर्हि ॥

(१६ ष, २म, यजुः ।)

इदं रुद्राय ।

तत आन्येन सकृदगृहीतेन चतस्रो व्याहृतीर्भुत्वा स्निष्ट-
कृदादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कृत्वा दिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो
निर्ऋतये इन्द्राय अद्भ्यो रुद्राय क्षेत्रपालाय च बलीन् दद्यात् ।
तत प्राचार्यो यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

तत्र मन्त्राः ।

समुद्रादूर्गिरित्येकादशर्षस्य सूक्तस्य मौत्तमवामदेवावपी
अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अन्त्या जगती पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः ।

समुद्रादूर्ध्वमधुमौ उदार-
 दुपाण्डना समसृतत्वमानट् ।
 दृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
 जिह्वा देवानामसृतस्य नाभिः ॥ (१७अ, ८८म, यजुः॥)
 वयं नाम प्रव्रवामा दृतस्या-
 स्मिन् यज्ञे धारयामानमीभिः ।
 उपव्रज्या ऋषयश्चक्षमान-
 स्रुतुः ऋद्धोऽवमीक्षोर एतत् ॥ ८० ॥
 चत्वारि ऋद्धा त्रयो अस्य पादा
 द्वे श्रीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
 त्रिधा बहो वृषभो रोरवीति
 मन्त्रोदेवो मर्त्यो आविवेश ॥ ८१ ॥
 त्रिधाहितम्मणिभिर्गुह्यमान-
 प्रवि देवासो दृतमन्त्रविन्दन् ।
 इन्द्र एकए सूर्य एकश्चजान
 वेनादेकए स्वधयानिष्टतनुः ॥ ८२ ॥
 एता अर्पन्ति हव्यान्समुद्रा-
 ष्वतव्रजा रिपुषा नावचचे ।
 दृतस्य धारा अभिचाकशीमि
 क्षिरस्थयो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ८३ ॥
 सम्यक् स्रवन्ति सरितो न घेना
 अन्तर्हृदा मनसा मूयमानाः ।

एते अर्पन्तून्मयो घृतस्य

मृगा इव क्षिपन्थो रीषमाणाः ॥ ८४ ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनासो

वातप्रमियः पतर्यन्ति यक्षाः ।

घृतस्य धारा असृपो न वाजी-

काष्ठा भिन्दन्मूर्ध्निभिः पिबन्मानः ॥ ८५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योपाः

कल्याण्यः अयमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो न सन्त

ता जुपासो हव्यति जातवेदाः ॥ ८६ ॥

कन्या इव वहतु मेत वा उ

अन्नञ्जाना अभिचाकशीमि ।

यत्र सोमः स्रूयते यत्र यज्ञो

घृतस्य धारा अभि तत्प्रवन्ते ॥ ८७ ॥

अभ्यर्पत सुष्टुतिद्व्यमाजि

मन्त्रासु भद्राद्रविष्णानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवतानो

घृतस्य धारा मधुमत्प्रवन्ते ॥ ८८ ॥

धामन् ते विश्वश्रुवनमधियित-

मन्तःसमुद्रे हव्यन्तरायुषि ।

अपासनोक्ते समिधे य आभृत-

स्तमध्याम मधुमन्तन्त ऊर्ध्वम् ॥ (१७अ, ८८म, यजुः ।)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः । पूर्णा दर्वि दिग्देवाः शतक्रतुरनुष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे
विनियोगः । सप्त ते अग्ने सप्तदानग्निर्जगती पूर्णाहुतिहोमे
विनियोगः ।

इति पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रणीतानिनयादिकर्म्यं शेषं समाप्य
रुद्रकुम्भं सृष्ट्वा अश्वकमन्त्रं शतवारं जपेत् । यानुषचेद्यज-
मानस्तदा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । बहुषचेद्द्विष्टुक्तानि० । साम-
ग्येद्द्विसामानि० । आयन्वेष्टेत् अश्वकमन्त्रम् । अथवा
एकादशाष्टविंशैकसंख्यया रुद्रजपः कार्यः ।

ततो रुद्रं निर्वर्तयित्वा यज्ञोपचारैः सम्पूज्य त्र्यम्बकं मीयू ण
इति मन्त्राभ्याम्० ।

इन्द्र वो नरः सख्याय सेपु-

महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्त्रि

महासु रणम मयसे यजध्वम् ॥ (६म, २८सू, १ ऋक् ।)

अप्सु मे सोमोऽन्नवीदन्तर्विज्ञानि भियजा ।

अग्निश्च विश्वशंभुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ ऋक्) ।

इत्येताभ्याश्च नक्षत्रदेवता उपस्थाय सर्व्वकलशोदकं पात्रान्तरे
वृद्धीत्वा सर्त्विगाचार्य्यै यजमानं सर्व्वीषधीभिरनुलिप्ताङ्गं धृत-

* ३३३—३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† ३३८ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

‡ १८१-३३३ पृष्ठेषु प्रदर्शिताभ्याम् ।

नववस्त्रं तन्नामभागे धृतनववस्त्रां सपुत्रा तत्पत्नीमुपवेश्य वक्ष्य-
माद्यैर्मन्त्रैरभियिञ्चेत् ।

ते च मन्त्राः—आपो हि छाः॥ चांतरमिन्द्र॥ इमग्नेः॥
मापोमोषधीः॥ भगमषित ॥ इदमापः॥ समुद्राय त्वाः॥
पुनन्तु मा पितरः॥॥ आप्यायस्वः॥ पञ्चनद्यः॥ (नव) गिरोमे

• १८ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

† १८१ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

§ मापोमोषधीर्होषोक्षाभ्यो चाप्यो राजपुत्रयो वक्ष्य मां सुख ।

यदाहुराग्ना इति नववस्त्रं नृपामहं ततो वक्ष्य मां सुख ॥

सुमित्रिदा न चाप्योपपन्नं सन्तु दुर्मित्रिदास्तथै सन्तु

धीः॥ आप्यायस्व इति यच्च यद्यं विधेः । (१८५ ११म. यजु १)

॥ भवद्वयतर्भेन सत्यराधो भये मां भिद्यसुदवाद्ददत ।

भवदं मां जगत् माभिरक्षीर्भेनयन्मिर्भुवनं स्वाम ॥ (१८५ ११म. यजु १)

॥ ११ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

•• समुद्राय त्वां वाताय स्नाहाः । सरिराय त्वां वाताय स्नाहाः । अनाधुव्याय
त्वां वाताय स्नाहाः । अश्विपुत्र्याय त्वां वाताय स्नाहाः । अवसरे त्वां वाताय स्नाहाः ।
अश्विमिदाय त्वां वाताय स्नाहाः । (१८५. ७म. यजु १)

• † पुनन्तु मां पितरः, सोम्यास पुनन्तु मां पितामहा ।

पुनन्तु वपितामहा पवित्रं तन्नामुदा ॥

पुनन्तु मां पितामहा पुनन्तु वपितामहा ।

पवित्रं तन्नामुदा विजन्तामुर्व्यदे ॥ (१८५. १७म. यजु १)

‡ १८ १४ प्रदक्षितः ।

§ पञ्चनद्यः सरस्वतीमपि इति पञ्चमीयः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सी दन्तामवर्कति ॥ (१८५ ११म. यजु १)

देवस्य त्वाः सोमस्य त्वाः युस्मेनः यज्जाग्रतः ॥

पालाशं भवति तेन ब्राह्मणोऽभिषिचति ब्रह्म वै पलाशो
ब्रह्मणे प्रेनमभिषिचति ।

शौदुम्बरं भवति तेन स्त्रोऽभिषिचति अथ वा जगं यदुदुम्बर
जगं वै स्त्र यावद् पुंरूपस्य सम्भवति नैव तावदशनायति तेनोक्
सर्वं तस्मादुदुम्बरेण स्त्रोऽभिषिचति ।

नैयप्रोधपादं भवति तेन मित्रो राजन्योऽभिषिचति पत्ति,
न्यप्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयप्रोध-
प्रादेन मित्रो राजन्योऽभिषिचति ।

आश्वत्यं भवति तेन वैश्योऽभिषिचति स्रग्देवादाश्वत्ये
(श्रदेवादाश्वत्ये) तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयन् तस्मादाश्वत्येन
वैश्योऽभिषिचति ।

सर्वसुरभ्युत्थनं भवति परमो वा प्रप गन्धो यत्सर्वसुरभ्यु-
त्थनं गन्धेनैवमेतदभिषिचति ।

० देवस्य त्वाः सोमस्य त्वाः युस्मेनः यज्जाग्रतः ॥

यावद् देवादि तमीरमितमन्त्रः कृषीन्नाय सुदूतमयः ।

उपमन्त्रयति तस्मात्सर्वसुरभ्युत्थनं गन्धेनैवमेतदभिषिचति ॥

(१०५. १०५. १०५ ।)

† सोमस्य त्वाः युस्मेनः यज्जाग्रतः सोमस्य त्वाः युस्मेनः यज्जाग्रतः ॥

यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः ॥ (१०५. १०५. १०५ ।)

‡ यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः ॥

यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः यज्जाग्रतः ॥

(१०५. १०५. १०५ ।)

यदेवकल्याणं लुहोति प्राणा वै कल्याणमृतं वै प्राणा
अमृतं नेवेनमेतदभिपिच्छति ।

सर्वेषां वा वेदानामेव रसो यत्सोम सर्वेषामेवैनमेतद्देवानां
रसेनाभिपिच्छति ।

नवग्रहमन्त्राश्च ।

मूलं प्रजां (ब्रजां) वीर (वीर) इन्द्रो ज्येष्ठां यादिव्या आपः*
त्रास्वकं यजामहे इत्यादिरूपाः ।

अथ ऋष्यन्ताः ।

अस्त्रीभ्यामिति पक्षा कश्यपो विहङ्गा पक्ष्मनायनोऽनुष्टुप्
अभियेके विनियोगः ।

त्रिभिर्द्वं देवेति† सप्तानां वसिष्ठ ऋषिराद्यानां त्रयाणा-

* यादिव्या आपः पयसा सवभूवसां अकारिणा सत पारिवीर्याः ।

हिरण्यवर्षां मांशयासा न आपः शिवा, सस्त्रीणाः सुहवा भवन्तु ॥

(आहतम् ।)

† त्रिभिर्द्वं देव सदितवर्षिष्ठे, सोम धामनि ।

अग्नि वषेः पुनीद्वि नः ॥ (हम. ६०५. २६ अक्षम् ।)

पुनस्तु मां देवजना, पुनस्तु वसवी भिया ।

विश्वेदेवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीद्वि माम् ॥ १७ ॥

प्रमोदयस्व प्रसादयस्व सोम विश्वेभिरर्धभिः ।

देवस्य उत्तमं हविः ॥ १८ ॥

सप्तमिष्य धनिष्ठम सुवानमाहुतोष्ठमम् ।

अमन्त्र विमता नमः ॥ १९ ॥

अन्नाद्यन्त परधर्मनाम् तत्तापयस्व देव सोम ।

पास्तु विश्वे देव सोम ॥ २० ॥ (टीकाग्रन्थ, परब्रह्मे द्रष्टव्य, १)

मन्दिदेवता चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप्
ततस्त्रिस्रो गायत्रयः अन्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः ।

आपो हि छेति नवर्चस्यः अम्बरीषसिन्धुक्षीप आपो गायत्री
पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके
विनियोगः ।

आप इहेति इयस्यः सप्तर्षयो विश्वेदेवा अनुष्टुप् अभिषेके
विनियोगः ।

सहस्राक्षेत्यस्यः प्राजापत्यो यज्ञनामनो यज्ञहा विष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

यद्वा सहस्राक्षं यतधारमित्यूषम् । तच्छ्वयोः ग्र्युर्विश्वे
देवाः शक्रो अभिषेके विनियोगः ।

अधीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां वुषुकादधि ।

यज्ञं ग्रीर्षणं मस्तिष्काज्जिह्वाया विष्टवामि ते ॥

(१० म, १६१ सू, १ ऋक् ।)

धः पाषाणीरभ्येतृषिभिः सधत रसम् ।

सर्वं स पूतमश्रति स्नादित नावरित्रना ॥ ११ ॥

पाषाणीर्धौ अभ्येतृषिभिः सधत रसम् ।

तर्कं सरसतो दुष्टं धीरं सर्वमधूदकम् ॥ (८ म, ६० सू, १२ ऋक् ।)

• १८ पृष्ठे अतर्शितम् ।

† १०६ पृष्ठे वक्ष्यमाणम् ।

‡ सहस्राक्षेण यतधारदेन ब्रह्मायुषा हविषा हार्पणेनम् ।

यत ययेन ययदी न दातोन्दो विश्वं दुरितस्य पारम् ॥ (१० म, १६१ सू, १ ऋक् ।)

§ १०६ पृष्ठे वक्ष्यमाणम् ।

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुव्यात् ।
 यक्ष्मं दीपक्ष्मंसाभ्यां बाहुभ्यां विह्वहामि ते ॥ २ ॥
 भ्रान्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्द्ध्वयादधि ।
 यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां यक्तः प्रागिभ्यो विह्वहामि ते ॥ ३ ॥
 ऊरुभ्यां ते षष्ठीवद्भ्यां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
 यक्ष्मं श्रीणिभ्यां भासदाङ्गसंसां विह्वहामि ते ॥ ४ ॥
 मेघनादनं करणालोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
 यक्ष्मं सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विह्वहामि ते ॥ ५ ॥
 षष्ठादङ्गालोम्बो लोम्बो जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।
 यक्ष्म सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विह्वहामि ते ॥ ६ ॥
 त्रिभिष्ट देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोमधामभिः ।
 तस्मै सरस्वती दुष्टे चीरं सर्पिर्मधूदधम् ॥ ७ ॥
 प्रावमानीः स्रस्ययनीः सुदुघा हि वृतयुतः ।
 ऋप्रिभिः सभृतो रसो ब्राह्मणेष्वसृतं हितम् ॥

(१म, १६३ सू, पञ्चक।)

प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्दवः॥

धर्ता दिवः पवते कृत्वी रसः॥१॥

* प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्दवः। स्रस्ययनी याव या न धेनुवः ।

वर्षिष्वती वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुषिया निर्भिज धिरे ।

(२म. ६ पृ. १ पृक्।)

† धर्ता दिवः पवते कृत्वी रसो दधो दीधानामनुमाद्यो नृभिः ।

इतिः स्रजानी चलोच सत्वर्षिष्वती प्राजाभि कृत्वाते नदीषा ।

(२म. २६ पृ. १ पृक्।)

पवित्रं ते विततं वेद्याष्यते

प्रभुर्गात्राणि पर्य्येपि विवृतः ।

अतस्तनूर्न तदाभो अयुते

मृतास इहृङ्गस्तत्समाश्रत ॥ (८म, ८३सू, १८८क् ।)

तपोः पवित्रं वितत दिवसदे

शीघ्रन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।

अवन्त्यस्य पवीतारमग्नवो

दिवस्पृष्टमधितिष्ठन्ति चेतसा ॥ (८म, ८३सू, १८८क् ।)

स्त्रादुः पवस्रः ।

त्व पवित्रे रजसो विधन्मणि

देवेभ्यः सोम पवमान यूयसे ।

त्वामुपिजः प्रथमो अगृभूत्

तत्तुभ्येमा विष्ठा भुवनानि येमिरे ॥

(८म, ८३सू, १८८क् ।)

आपो हि छाः* अग्नौ देवीः† ।

ईशाना वार्याणां अयन्तीसर्पणीनाम् ।

अपो याचामि भेषजम् ॥ (१०म, ८सू, ५८८क् ।)

अप्सु मे भोग्मो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वश्रमुवम् ॥ (१म, २३सू, २०८८क् ।)

आपः पृषीत भेषजं वरुणं तन्वे मम ।

ज्योक् च सूर्य्यं दृशे ॥ (१०म, ८सू, ७८८क् ।)

इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं भयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वाग्नेय उतानृतम् ॥

(६अ, १७म, यजुः ।)

आपो अद्यान्वचारिणं रमेन भमगच्छहि ।

पयन्वानग्र आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

(१०म, ८सू, ८ऋक् ।)

आप इडा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते ज्ञवन्तु भेषजम् ॥

(१०म, १३७सू, ६ऋक् ।)

हस्ताभ्यां दशशास्त्राभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामइवुभ्यां त्वा ताभ्या त्वोपसृशामधि ॥

(१०म, ११७सू, ७ऋक् ।)

सहस्राक्षेण शतशरदेन* । यद्वा ।

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनहृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगन्ते बह्व्यो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भग सप्तर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशिषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरपस्तदधन्तु सर्वदा ॥

ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणाकारकः ।

विषमस्थानसम्भूता पीडा दहतु ते रविः ॥

रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधामोत्रः सुधाग्रनः ।
 विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते विभुः ॥
 भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा ।
 वृष्टिकवृष्टिहर्ता च पीडां दहतु ते कुजः ॥
 उत्प्रातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः ।
 सूर्यप्रियङ्गरो देवः पीडां दहतु ते बुधः ॥
 दीपमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः ।
 अनेकशिष्यसम्पूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः ॥
 दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्रणवदय महामतिः ।
 प्रभुस्ताराप्रहाषाच्च पीडां दहतु ते भृगुः ॥
 सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः ।
 मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु ते र्वाजः ॥
 महाशिरा महाबल्लो दीर्घदेहो महाबलः ।
 असुरयोर्ध्वाङ्मुख पीडां दहतु ते तमः ॥
 अनेकरूपवर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उत्प्रातभूतो जगतां पीडां दहतु ते शिखी ॥
 सुदर्शन महाज्वालविदीपितदिगन्तर ।
 वायस्व चैनमापद्गो भद्रं प्रदिशते नमः ॥
 दैत्यनिकराभोगशैलनिर्भेददौचितः ।
 पद्मशङ्कमनोनन्द चाङ्गोत्तमपि नन्दक ॥

* श्रेष्ठासीर्भेददौचित इति क पुस्तके पाठः ।

† चाङ्गोत्तम पाठोऽपि पाठो गुरुः, चाङ्गोत्तम अविह्वलान् ।

विपचकायमयन तच्चिरोलुलितानन ।
 कमलाकान्तदैवेय पाद्मेन सुगन्धायुध ॥
 विश्वोद्भवलयत्राणलोलस्य परमात्मनः ।
 लीलारविन्दसुभग पाद्मेनमपि पङ्कज ॥
 कौमोदकी गदा गौरैर्यासौ दिशतु मङ्गलम् ।
 या सुकुन्दकरान्धोजे विलसद्भूषणायिताम् ॥
 स्वविस्फारहृताग्नेयरक्षोदनुजजीवित ।
 एनसो रक्षतादेनं विष्णोः शार्ङ्गं धनुर्वद ॥
 दैत्यसीमन्तिनीगर्भनिर्भेदचतुरस्त्रन ।
 स्रवदद्युतवक्त्राजमधुपूर्णं सुगङ्गराट् ॥
 दैत्यरक्षोऽधिपप्राणवसाधिरभोजनाः ।
 एनं सर्वत्र रक्षन्तु शार्ङ्गपाणः शरोत्कराः ॥
 भरातिहेतिप्रमुखशक्त्योजःक्षपणक्षमा ।
 प्रापङ्गो रक्षतादेनं शक्तिर्विष्णोर्वरायुधम् ॥
 योऽसौ ब्रह्मधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशीर्दीपं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक्सेपवाहनः ।
 सप्तजिह्वय देवोऽग्निर्मूलदीपं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशीर्दीपं व्यपोहतु यमो भम ॥

योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थदोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥ ,
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेखरः ।
 नम्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जम्ब्याणो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालश्च शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोयैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिमाक्री वृषवाहनः ।
 भस्त्रेणामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेमपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
 सर्वदोषप्रथमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 सुरास्वामभिपिश्रन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ॥
 प्रद्युम्नयानिबद्धय भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ ,
 वरुणः पवनयैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदसः ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा धृष्टिः शक्रा घमा धृतिः* ।
 दुर्बिलेष्वा वपुः शान्तिः कान्तिसुष्टिश्च मातरः ॥

* पाण्डु ते सदा द्रव्यं खापयन्तु ते धृति च पुष्टके पाठः ।

† घमा धृतिरित्यत्र क्रिया मतिरिति व-पुष्टके पाठः ।

ऋषयो मन्त्रो गावो देवमातर एव च ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥

देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याद्याप्सरसां गणाः ।

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥

भौषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥

एते त्वामभिपिबन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ।

आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः ॥

प्रहास्य्वामभिपिबन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

ततस्तच्छंध्योरावृणोमहे इति पठेत् । ततो रुद्रनिर्ऋति-
कलशोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रमन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो
धीते वाससी परिधाय तिलकं विभूतिश्च धृत्वा सङ्कल्पपूर्वक-
माचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवस्त्रां धेनुं ब्रह्मणे वृषभं रुद्रजापिने क्षण-
मनङ्गाहम् ।

तत्र मन्त्रः ।

प्रहारक नमस्तेऽस्तु अनङ्गांस्तव दानतः ।

। शिशुजगनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विभ्यो यवाशस्त्रि दक्षिणां दद्यात् । तत नैऋत्या-
दीनामुत्तरपूजनं कृत्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”* इति विसृज्य

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव यं तक्षेनहे ।

उपमर्धे तु मयव. सुदानव इन्द्र पार्श्वेण च वा । (१५. ४-५. १५५.)

आचार्याय प्रतिमादिकं दत्त्वा रुद्रप्रतिमादि रुद्रजापिने दत्त्वा भूयसीं दक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा शततदर्शदिसंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सर्व्वं कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य श्रुत्या इत्युक्ता शान्तिमूक्तजपं कारयित्वा सुष्टुदयुतो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तमूलजातशान्तिप्रयोगः समाप्तः ।

अथ कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलजातशान्तिविधानम् ।

यथा हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

अथातो मूलजातस्य शान्तिविधिं व्याख्यास्यामः । मूलाग्ने प्रथमे पितृर्नाथो द्वितीये मातृसृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुल-
यीकावपदः स्वयं पुण्यभागी स्यात् । मूलनक्षत्रे जाती मूल-
शान्तिविधानं कुर्यात् ।

तत्रादौ सर्व्वपिध्या सर्व्वगन्धैश्च संयुक्तमुदकुम्भं वस्त्रगन्धपुष्प-
सहितं खेतसिद्धार्यकुसुमयुक्तञ्च कुर्यात् ।

ततस्तस्मिन्नुद्रमभ्यर्च्य रुद्रानप्रतिरथ रघोश्च चूर्तं जपित्वा
द्वितीयोदकुम्भं चतुःप्रस्रवणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्ठात् मूलानि
निधाय वशपात्रे कृत्वा वस्त्रेण बद्धा तस्मिन् प्रधानानि मूलानि
वक्ष्याम्यष्टादश मापहिरण्यमूलं सप्तधान्यानि प्रथमा कार्प्येयी
सहदेवी अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पी मधुयष्टिका चक्रा-
दिता मयूरगिखा काकजडा कुमारीदयं जीवन्ती अपामार्गी
भृङ्गारकी लक्ष्मणा च सुलक्ष्मणा जाती व्याघ्रपत्र चक्रमईक

सिद्धेश्वराख्य व पलाशोदुम्बर ध्वज वटार्क दूर्वा शतावरी शमी
रोहितकान्येवमादिमूलानि पूरयित्वा तस्मिन्निपिहानि मूलानि
वक्ष्यामि वैकट्यत वैख धव निम्ब कदम्ब राजहृचाद्य शाल
पियाल दधि कपित्थ कोविदार श्लेमातक शाल्मलि सर्वकण्टकि-
वर्जम् ।

तत्राभिषेकं कुर्यात् पितुः शिशोर्जनन्याय "देवस्य त्वे"*-
त्योदुम्बर्या ययालिङ्गमङ्ग संस्मृत्य जडुं नैर्ऋतं पयसि पायसं
अपयित्वा कार्पाय्यमयं सुक् सुवच्च प्रतप्य समूज्य च भाधारा-
व्यभागौ हुत्वा असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति† चतस्रः स्यात्सी-
पाकीन जुहुयात् ।

ततः कृणुष्व पाजः‡ इति पञ्चदशव्याहुतीर्हुत्वा चतुर्गृहीतेन
जुहोति । मा नः स्तोत्रे इति§ हाभ्या या ते रुद्र शिवा तनू-
रिति॥ पङ्क्तिः अग्ने रचासि वेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः शुचिः
पावक इति॥ त्वन्नः सोम विश्वतः॥ इति च स्विष्टकृदादिप्राशनान्ते

* मन्त्रोऽय ६२ इति प्रदर्शित ।

† असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति त्रैलोक्यानिहि तत्करक ।

अयमसिद्धिं सात इत्या ममो देवि निश्चैतं पुण्यमस्तु ॥ (११४ ६१८.५७)

‡ तद्वत्वेत्यादिकसङ्ख्यपञ्चदशक ३५८।३५८ इति बोद्धव्यम् ।

§ मन्त्रोऽय १०० इति प्रदर्शित ।

॥ मन्त्रोऽय १४६ इति प्रदर्शित ।

॥ शुचि पावक उच्यते सोम सुवस्त्र मध्य ।

देवागौरवस्येष्टा ॥ (२८, १४३, ७७७)

• • • अग्निय ३६६ इति उक्ता ।

कृष्ण गौः कृष्णाय तिला हेममयमूलं सप्तधान्यसमेतमाचार्याय
देयानि कृष्णोऽनङ्गान् ब्राह्मणे देयः नक्षत्रसूचकेभ्यो वासो दद्यात्
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात् । कसरपायसेन ब्राह्मणान्
भोजयेत् । सर्पदेवते गण्डान्तजातानामयमेव विधिरेवं कृते
शान्तिर्भवतीति ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलाश्लेषा-
गण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ अश्लेषाजननशान्तिविधानम् ।

मानवसंज्ञितायाम् ।

अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
जातस्य द्वादशाहे च शान्तिर्होमं समाचरेत् ॥
असम्भवे तु जन्मर्चे अन्यस्मिन् वा शुभे दिने ।
स्नानाभ्यङ्गादिभिस्तस्मिन् वरयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥
विभवे पञ्चकुम्भाः सुर्द्धयं वा तदलाभतः ।
देवतास्थापने चैकमेकं रुद्राभिमन्त्रणे ॥
भूलर्घोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ।
गोमयालेपिते देवे धान्याद्यैः परिशोभितं ॥
षडङ्गं कारयेत्तत्र चतुर्विंशदलान्वितम् ।
तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः ॥

कर्णिकायां त्रीहीयस्यः स्थापयेत्तेषु कुम्भकम् ।
 आकलमेष्टित्वनयागं कलसस्थापनं स्मृतम् ॥
 इमं मे इति मन्त्रेणः पूरयेत्तच्च वारिणा ।
 कुम्भश्च गन्धवस्त्राद्यैस्तत्तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥
 याः फलिनीरित्वनयागं क्षिपेद्रत्नीपधादिकान् ।
 कुम्भोदरस्यपात्रेषु शस्त्रेषामप्रतिमां यजेत् ॥
 निष्पनिष्कार्दपादैर्वा कारयित्वा स्वशक्तितः ।
 तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रे दक्षिणोत्तरयोर्यजेत् ॥
 ऐन्द्रादीयानपर्यन्तमितरर्चाणि पूजयेत् ।
 मूलोक्तेन विधानेन कुम्भयोरभिमन्त्रणम् ॥
 रुद्रार्चा रुद्रकुम्भेषु पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
 नमोऽस्तु सर्वेभ्य इति पूजामन्त्रः॥ प्रकीर्तितः ॥
 सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।
 फलकासिधरस्त्रीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥
 एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समाचरेत् ।
 कर्तुः गाम्बोक्तमार्गेण प्राचाद्येस्याथवा भवेत् ॥

• कर्णिकायां वहातय इति, कर्णिकायां त्रिहीयसी इति च ख म पुस्तकयोः पाठौ ।

† ०१ पुठ प्रदर्शितवा ।

‡ ०४ पुठ प्रदर्शितम् ।

§ तथैव तन्मिति च पुस्तके पाठः ।

॥ ०२ पुठ प्रदर्शितम् ।

| मन्त्राऽथ २२२ पुठ मूल इत्यर्थः ।

सुखान्तं कर्म निर्वर्त्य हविरादाय शास्त्रतः ।
 इदं सर्पेभ्यो जुहुयात्काधिप्रत्यधिदैवतम् ॥
 अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिमेव वा ।
 मूलनक्षत्रवच्छेषं होमकर्म समाचरेत् ॥
 पूर्णाहुत्यन्तकर्मणि कृत्वा सम्पातकं तथा ।
 कुम्भे जलेषु सङ्घिष्य अभिषेकमयाचरेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्व्ववत् ।
 अभिषिञ्चेत्तथाचार्यं ऋत्विग्भिः सहितस्ततः ॥
 अभिमन्त्रितकुम्भाद्विरभिषेचनमाचरेत् ।
 तथा पीराणमन्त्रेण पञ्चवैरभिषेचयेत् ॥

पीराणमन्त्रानाह ।

अग्नेपाकृजजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
 भ्रातृजातिकुलस्थाना दीपं सर्व्वं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ वागोश्चरो नाम अभिष्टेवो ब्रह्मस्यतिः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तश्च व्यपोहतु ॥
 पितरः सर्व्वभूताना रक्षन्तु पितर सदा ।
 सर्पनक्षत्रजातस्य विजृञ्च ज्ञातिबान्धवान् ॥
 एव कृते विधाने तु सर्पशान्तिर्भवेद्ध्रुवम् ।
 ततः शुक्लाश्वरधरो यजमानः सुभूपितः ॥
 दक्षिणाभिस्ततो विप्रान् मूलवधं प्रतोपयेत् ।
 भुक्तवदभ्यस्य विप्रेभ्यः स्त्रीकुर्व्यादाशिपं गृही ॥

इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपोहति ।
 सर्वकामाश्च सिध्यन्ति वेदोक्तायुर्भविष्यति ॥
 इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थसारभागमचोदितम् ।
 मानवानां हितायान्न मनुना सार्वकामिकम् ॥
 सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गणधिय ।
 गृहाणाध्यं मया दत्तं सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥
 इति मन्त्रेण सर्पाणां दद्यादध्यं सुगोभितम् ।
 मूलनक्षत्रवत् कुर्यात् सर्पगण्डे च नामतः ॥

इति मानवसंहितायामग्नेपाजननशान्तिमूलवाक्यानि ।

अथास्य अष्टमयोगो लिख्यते ।

स च मूलर्षोक्तप्रकारेण इति मूलोक्तेन विधानेन च इत्या-
 दितिदेगामूलशान्तिवत् काव्येः ।

यथा ।

द्वादशाहादिके शुभे दिने कृताभ्यङ्गोऽ यजमानः प्राणाना-
 यम्य देगादि नदीर्ष्य नमास्य कुमारस्य कुमाय्ये वा अग्नेपा-
 नक्षत्रजननसूचितमाधुरिटादिशान्तिदारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 मनयपक्षमर्गा गोमुखप्रसवशान्तिसंहिताम् अग्नेपाजननशान्तिं
 करिष्ये इति मन्त्रेण सदङ्गतया गर्भशयूजनपुण्याहवाचनादि
 कृत्वा पाधार्थादीन् कृत्वा अष्टासत्विजो वृणयात् ।

पय पाधार्थादिभिन् कर्गेषि पाधार्थकर्म करिष्ये इति
 मन्त्रेण—

यदत्र संस्थितं भूत स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्य तत्र गच्छतु ॥

इति मन्त्रेण सर्पपान् सर्वता विकीर्य चापो हि ठेत्यादिनाः कर्मभूमिं सरोक्ष गोमुखप्रसवं कृत्वा मण्डपेशानदिग्भागे पञ्च-
वर्णकैः स्वस्तिक विरच्य* मही द्यौरिति‡ भूमिं सृष्ट्वा
ओषधयः संवदन्ते इति§ द्रोणप्रमाणान् व्रीहीन् प्रक्षिप्य तत्र
मन्त्रपूर्वकं कर्मशं निधाय जलेनापूर्य भस्मपुष्पोद्याभ्यर्च्य यवदूर्वा-
शल्यादिपञ्चवपश्चक-सप्तसृष्टिका फल-हिरण्य-रत्न-पद्मगव्यानि
तत्तलिङ्गकैर्मन्त्रैः कलशे निधाय ऋषे वस्त्रेषावेष्ट्य तदुपरि
पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

ततस्तत्कलसात् पूर्वोदितुर्दिक्षु यवराग्युपरि पूर्ववत्कलश-
चतुष्टयं स्थापयेत् ।

अथ मध्यकलशे वस्त्रोपरि शीवर्षी* रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा
त्रयस्वकमन्त्रेण पूजयेत् । तत्रैक ऋत्विक् कुम्भं सृष्ट्वा रुद्रैका-
दशिनीं न्यासपूर्वकं साङ्गां जपेत् । चत्वारि रुद्रसूक्तानि च
तेषामृष्यादिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् । ततोऽन्य ऋत्विक्
तत्रैव कुम्भे त्रयस्वकमन्त्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानीमप्येकवारं
जपेत् । उत्तरदिक्स्थकुम्भे पावमानीजप इति केचित् ।

* ५२ श्लोके प्रदर्शितम् ।

† विरच्य इत्यत्र विरच्यत्यति पाठो युक्तः ।

‡ मन्त्रोऽय १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ छान्दोग्य ७४ श्लोके प्रदर्शितम् ।

॥ ३९५—३९८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

ततः प्रागादिकुम्भचतुष्टये आशुः शिशान इत्यादि सूक्त-
चतुष्टयं* मूलशान्त्युक्तं क्रमेण जपेत् ।

ततः कुम्भोत्तरदेशे चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः कृत्वा
कर्णिकायां व्रीहीच्छक्तितो निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा
तत्रौषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि
सर्पाख्यामन्त्रेणाप्रतिमां पञ्चास्रतस्त्रापितां प्रतिष्ठाप्य नमोऽस्तु
सर्पेभ्य इति मन्त्रेण† सर्पमावाहयेत् ।

ततः ।

सर्पे रक्तस्त्रिनेत्राय द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।

फलकासिधरस्त्रीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

इति मन्त्रेण सर्पं ध्यात्वा तद्वक्षिणतो वृद्धस्यते अतीतिः॥ इह-
स्रतिमावाह्य तदुत्तरत उदीरतामिति‡ पितृनावाह्य पूजयेत् ।

ततः पङ्कजस्य चतुर्विंशतिदलेषु पूर्वामारभ्य पुनर्वसुपर्यन्तं
नक्षत्राणि तत्तद्देवता वा पूर्वादिदलेषु आवाहयेत् । देवता-
येत्यन्—भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः
निर्वर्ततिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसुवः वरुणः अजेकपातृ
अहिब्रह्मः पूषा अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः

* ११८—१४२ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।

† १२२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ अग्निय १२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

§ उदीरतामवत उन्मरस उन्मथ्यमा पितर सोमस ।

अथ व ईगुगका अतप्राप्ते नाऽवन पितरो इवेव ॥

रुद्रः अदितिरिति चतुर्विंशतिदेवानावाह्यं लोकपालानावाह्येत् ।

ततः पदार्थानुसमयेन काण्डानुसमयेन वा सर्वान् पूजयेत् । नैवेद्यादिद्रव्यं मूलशान्तिवज्रञ्चैवम् ।

तत आचार्योऽग्निं स्थापयित्वा नवग्रहस्थापनं कृत्वा तदीशान्यां ग्रहकलशं स्थापयित्वा वरुणं सम्पूजयेत् ।

ततः समिद्धयसादाय देवतापरिपहार्यमन्वाधानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य चक्षुषी आण्येन इत्यन्तमुष्मा नवग्रहान् प्रत्येकममुकसंख्याभिः समिधर्वाहुतिभिरधिदेवताः प्रत्यधिदेवतायामुकसंख्याहुतिभिर्विनायकादीं लोकपालादीं यामुकसंख्याभिः समिधर्वाहुतिभिः प्रधानदेवतां सर्पं प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरगतसंख्याभिर्घृतमिश्रपायससमिदान्यचर्वाहुतिभिर्हविष्यं पितृभ्यः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्याकाभिर्घृतमिश्रपायससमिदान्यचर्वाहुतिभिर्भगादिचतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिरक्षौहणं कृण्वेत्यादिपञ्चदशभिः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः सवितारं दुर्गां त्र्यम्बकं ऋत्विक्स्मृतिं वासुदेवस्मृतिम् अग्निं चैवाधिपतिं मित्रावरुणौ अग्निश्च यता देवताः प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः श्रियं हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशभिः

• ३४८।३४८ ग्रहयोक्त्याभिः ।

• + कसराहुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिरिति ख पुनरे पाठः ।

• ३४८।३४९ ग्रहयोक्त्याभिः ।

प्रतिमन्त्रमष्टाष्टसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमम् अमु-
मे सोम इति॥ त्रयोदशसंख्याभिः पायसाहुतिभ्यो रुद्रं चतु-
र्गृहोतेनाज्येन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिञ्चान्येन हुत्वा सुवे-
णाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि पूर्णपाचनिधानान्तं वर्षं कृत्वा पायसं
कसरचरुञ्च सहैव उपयित्वा आज्यभागान्ते यजमानेन अग्ने-
र्दक्षिणत उपविष्टेन त्यागं कारयित्वा सर्त्विगाचार्योऽन्वाधान-
क्रमेण तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् । होममन्त्राणामृष्या-
दिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् ।

ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो ग्रहेभ्यो
विनायकादिभ्यः सर्पेभ्यो वृहस्पतये पित्रभ्यश्च रुद्राय क्षेत्रपालाय
च सदोपमापभक्तवत्सोन् दत्त्वा मूलशान्तिवत् पूर्णाहुतिं हुत्वा
प्रणीतानिनयनादिकर्मशेषं समाप्य रुद्रकुशं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा यानुषयेद्यजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं
जपेत् । बह्वृचयेत्तदा चत्वारि रुद्रसूक्तानि कहुद्रायेत्यादीनि॥
सामगयेद्दुद्रसामानि॥ आयुर्व्यणयेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । एका-
दगाष्टत्रिंशेकसंख्या चतुःसूक्तजपे द्रष्टव्या ।

ततो रुद्रं सर्पांश्च पञ्चोपचारैः पूजयित्वा तत्तन्मन्त्राभ्यामुप-
स्थाय सर्वकलसोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्र होमसम्पातकं

• अग्निं ३२१ पृष्ठ उक्ता ।

+ ३२१-३२८ पञ्चपु वदन्ति ।

‡ ३२८-३२८ पञ्चपु वदन्ति ।

प्रक्षिप्य च ऋत्विगाचार्यास्तिष्ठन्तः सकुटुम्बं यजमानमभि-
पिञ्चेयुः अचीभ्यामित्यादिभिर्मूलशान्त्युक्तैर्मन्त्रैः ॥

तथा ।

योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
सर्पजातशिरोर्दीपं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
योऽसौ खड्गधरो देवो निर्वृत्ती राक्षसाधिपः ।
प्रशामयतु सर्पोत्थं दीपं गण्डान्तसम्भवम् ॥
योऽसौ पाशधरो देवो वरुणस्य जलेश्वरः ।
भक्तवाहः प्रचेता न सर्पोत्थाघं व्यपोहतु ॥
योऽसौ देवो जगन्नाथो भारतो मृगवाहनः ।
प्रशामयतु सर्पोत्थं दीपं बालस्य शान्तिदः ॥
योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक्षेपवाहनः ।
सप्तजिह्वस्य देवोऽग्निः सर्पदीपं व्यपोहतु ॥
योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
सर्पजातशिरोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
मातापित्रोः शिरोश्चैव सार्पदीपं व्यपोहतु ॥
योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी हयवाहनः ।
अश्लेषामूलगण्डान्तदीपमाशु व्यपोहतु ॥
विघ्नेशः चैवपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
सर्वदीपप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥

योऽसौ वज्रधरो देव इत्यादयः सर्वे कुर्वन्तु शान्तिदा इत्यन्ताय
मन्त्रा जहिता द्रष्टव्याः । अभिषेकमथाचरेदित्युपक्रम्य दार-
पुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववदिति मूलग्रान्थतिदेशात् । एवं
गण्डान्तग्रान्थादावपि द्रष्टव्यम् । गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुन्या-
श्लेषा ते हे देवते इति वचनात् ।

किञ्च अनूहिता अपि वक्ष्यमाणमन्त्राः पाठ्याः । यथा ।

अश्लेषाकृच्चजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।

भ्रातृघ्नातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु ॥

योऽसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो वृद्धसतिः ।

मातापित्रोः शिशोर्यैव गण्डान्तं स व्यपोहतु ॥

पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।

सर्पेनक्षत्रजातस्य वित्तं घ्रातिश्च बान्धवान् ॥

ततः सुरास्त्वामभिपिबन्तु इत्यादिभिः परभिषिच्य तच्छंयो-
रावृणोमहे शंयुर्विद्येदेवा इत्यादिकं पठेत् ।

ततो रुद्रकनगसर्पकलसोदकेन अन्येन च गतच्छिद्रं कलश-
मन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो धीते वाससी परिधाय तिलकं
स्रत्वा सङ्कल्पपूर्वकमाचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां
दद्यात् ।

तत्र आचार्याय मयसां दीर्घीं धेनुं वज्रश्वे वृषं रुद्रजापिने
छप्पयर्णमनङ्गाहं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनङ्गंस्तव दानतः ।

गिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा रुद्रसर्पादीना-
मुत्तरपूजनं विधाय तान्मपात्रे फलपुष्पादियुतं जलं प्रक्षिप्य
सर्पाथार्घ्यं दद्यात् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गथाधिप ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टं प्रयागय ॥ इति ।

तत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतेः अभ्यारं१ यान्तु देवगणा इति
विसृज्य सङ्कल्पपूर्वकं प्रतिमादिकमाचार्याय दत्त्वाः२ अग्निं
सम्पूज्य गच्छ गच्छ सुरनेष्ट इति विसृज्य शततदर्बदशान्यतम-
ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा खन्यं ईश्वराय समर्प्य यस्य ऋत्येत्युक्त्वा
शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते अग्नेषाञ्जननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवसन्तसमष्टे ।

दक्षप्रयान्तु मन्त्रा सुदानव इन्द्रा यान्तुवा सथा ॥

(१म ४९ १४५)

† अथारमिदद्वयो विधित्त पुष्करे मत्र ।

अर तस्य विसृज्ये ॥ (८म ७१९ ११४५)

‡ आपार्येइते प्रतिपाद्य इति क पुस्तके पाठः ।

अथ ज्येष्ठाजजनशान्तिविधानम् ।

वृद्धगार्ग्यसंहितायाम् ।

सुखासीनं मुनियेष्टं गार्ग्यं मुनिगणान्वितम् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपप्रच्छ शौनकः ॥
 ज्येष्ठानञ्जसम्भूतगण्डोपविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च वद मे मुनिसत्तम ॥
 शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महासुनिः ।
 शृणु शौनक यत्नेन गण्डोपविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च यथावत्कथयामि ते ॥
 घटिकैका च मैत्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ।
 तयोः सन्धिरिति ज्ञेयं त्रिशुगण्डं समीरितम् ॥

मैत्रमनुराधा ।

प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्चे च तृतीयके ।
 पादत्रये जातनरो ज्येष्ठोऽप्यथ प्रजायते ॥
 ज्येष्ठाथघटिकाद्वयं परित्यज्य प्रथमादिचरणत्रये जातो नरो
 ज्येष्ठः त्रेष्ट इत्यर्थः दोषाभावात् ।

ज्येष्ठान्वपादजातस्तु पितुः स्वस्य च नाथकः ।
 जायते नात्र सन्देहो दद्याद्वाभ्यन्तरे तथा ॥
 ज्येष्ठर्चं कन्यका जाता जन्ति शीघ्रं धवापजम् ।
 तस्य शान्तिं प्रयच्छामि गण्डोपप्रयान्तये ॥

सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रतारावलान्विते ।
 सप्तकान्ते तथा कुर्याज्ज्योष्ठाशान्तिं विधानतः ॥
 बजाद्भुशधरं देवमैरावतगजस्थितम् ।
 कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरपूजितम् ॥
 कर्पमानसुवर्णेन तदर्धेनाद्य पादतः ।
 तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तभाष्यं न कारयेत् ॥
 शान्तितण्डुलसम्पूर्णकुम्भस्योपरि पूजयेत् ।
 इन्द्रायेन्दो मरुत्वतः इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ।
 पूजयेद्विधिना विप्रः लोकपालगणान्वितम् ॥
 रक्तपल्लवयोपेत पूजयेत्सुरनायकम् ।
 तत्पुरः स्थापयेत्कुम्भाद्यतुर्दिक्षु विशेषतः ॥
 मुख्योदकसमायुक्तान् पल्लवगुग्मविवेष्टितान् ।
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं गतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
 कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान् पञ्चगव्यं समन्तकम् ।
 पञ्चामृतं पञ्चरत्नं सृष्टिकाः पञ्चसंख्यकाः ॥
 पञ्चवृक्षकपायाश्च पञ्चपल्लवकास्तथा ।
 सुवर्णं कुशदूर्वाश्च शतोषधिमपि चिपेत् ॥

पूजयेद्धारुणैर्मन्त्रैः कुम्भान् धीमान् प्रयत्नतः* ।
 त्वनो अग्ने† जपेदादौ स त्वन्नोऽपि‡ द्वितीयके ॥
 तृतीये पीरुषं सूक्तंः कद्गुद्राय§ चतुर्थके ।
 समुद्रज्येष्ठा इति¶ चेमं मे गङ्गे॥ चतुर्थके ॥
 पूजयेदस्त्रधुग्माद्यैस्तुरः कलशानपि ।
 जपं कुर्युः प्रयत्नेन मन्त्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥
 पानो भद्रा॥० जपचादौ भद्रा अग्ने†† द्वितीयके ।
 पाचार्या मूलमन्त्रेण होमं कुर्याद्विशेषतः‡‡ ॥

मूलमन्त्र इन्द्रायेन्दो इति ।

इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्य मृत्युञ्जयजपस्ततः ।
 इत्थं सम्पूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् ॥
 सुसङ्कल्प्य विधानेन होमकर्मं ततश्चरेत् ।
 समिद्धिर्नृणां वृक्षस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥

* प्रयत्नत इत्यत्र विरहित इति च पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रोऽय ०३ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ११५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ०४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ मन्त्रोऽय ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

०० मन्त्रोऽय ०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

†† अथर्व १२४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ जपं कुर्यात् प्रयत्नत इति च पुस्तके पाठः ।

सर्पिषा चरुणा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।
 बुनेष्ठाप्यसु* तेनैव यत इन्द्र भयेति† च ॥
 तिलान् व्याहृतिभिर्हुत्वा यतमष्टोत्तरं पृथक् ।
 भार्याशिशुसमीपे तं यजमानं विशेषतः ॥
 अभिषिक्तं प्रकुर्वीत मन्त्रैर्वाङ्मसप्रकैः ।
 समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैर्ऋषिं मे वरुणैः‡ स्तया ॥
 द्यौः शान्त्यादिभिर्मन्त्रैर्गारभिषेकमथाचरेत् ।
 अभिषेकं निवर्त्याथ यजमानः समाहितः ॥
 शुक्लाब्धराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यविलोकनम् ।
 रूपं रूपेति मन्त्रेण॥ चित्रं॥५ तच्चक्षुरेव॥५ वर ॥

* जाप्यसु इत्यत्र आन्वयेति पाठोऽनुक्ततया प्रतिभाति ।

† अग्निय ३१८ इष्टे उक्ता ।

‡ ३१९ इष्टे अर्द्धिर्मे ।

§ मन्त्रोऽयं ७४ इष्टे प्रदर्शितः, अथा आकारं मृग्या ।

॥ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिं पृथिवी शान्तिराय शान्तिरोवधय शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विने देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरधि ।

(१६५ १८मं यजुः ।)

॥ ७६ इष्टे प्रदर्शितः ।

•• चित्रं दवानामुदनादनाकं चक्षुर्भिवक्ष्य वरुणस्तथा ।

आमा द्यावापृथिवी चतरोरुत् सूर्यं आत्मा जनतस्तुवच ॥ (११५ ४६मं यजुः ।)

† तच्चक्षुरेवदितं पुरसाङ्कुमस्तुवचत् । पश्येम शरदं यत ओवेम शरदं यतः शृङ्गयाम शरदं यतमग्नयाम शरदं यतमहोना क्षाम शरदं यतम्ययच शरदं यतम् ॥

(१६५ १४मं यजुः ।)

देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपौ निवेदयेत् ।

दद्यादाचमनं सम्यक्काम्बूलार्थं तथैव च ॥

अर्घ्यमन्त्रो यथा ।

नमस्ते सुरनायाय नमस्तुभ्यं शचीपते ।

गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥

कारयेत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभम् ।

लब्ध्वा तु तत्फलं सर्वं देवेन्द्राय निवेदयेत् ॥

आचार्याय च गां दद्यात् सुशीलाश्च पयस्विनीम् ।

रक्तवर्णी वत्सयुक्तां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥

वस्त्रयुग्मपिधानाश्च यथाविभवसारतः ।

यत्तगन्धर्वसिद्धेश पूजितोऽसि शचीपते ॥

दानेनानेन देवेश गण्डदोषं विनाशय ।

इति सम्प्रार्थयेद्देवमिन्द्राणीसखमुत्तमम् ।

अष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्वाङ्मनभोजनम् ॥

कुर्यात् कारयेदित्यर्थः ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

क्षमाङ्गत्वा ज्येष्ठशान्तिं यथाविध्युक्तमार्गतः ।

गण्डदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥

इत्युक्तं वृद्धगार्ग्येण शौनकाय विशेषतः ।

ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥

अज्ञानादाथवा ज्ञानाद्वैकल्यादा धनस्य च ।

यश्चूनमतिरिक्तं वा तत्तत्त्वं चन्तुमर्हसि ॥

इति वृद्धगार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिविधामम् ।

अथैकमक्षत्रजननशान्तिः ।

तत्रैव वृद्धगार्ग्यः ।

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः ।

प्रसूतिशेत्तयोर्भृत्यभवेदेकस्य निधयः ॥

तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां

शान्तिञ्च कुर्यादभिषेचनञ्च ।

सम्पूज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे

दानञ्च कुर्यादिभवानुरूपम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु ।

शुभर्क्षे शुभवारे च चन्द्रताराबलाश्रिते ॥

रिक्ताविद्विष्युक्ते तु प्रारभेद्विषये सुधीः ।

आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥

पुण्याहं वाचायत्वा ॥ शान्तिकर्म समाचरेत् ।

अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमा ततः ॥

तच्चक्षत्रोक्तमन्त्रेण अर्चयेत्क्षत्रशोपरि ।

रक्तवस्त्रेण सन्धाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥

स्वभाखोक्तेन मन्त्रेण कुर्यादग्निमुखं ततः ।

अनेनैव तु मन्त्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥

प्रत्येकं समिदचाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमेव च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पिंढपुत्रयोः ॥
 वस्त्रालङ्कारमोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ।
 ऋत्विभ्यो दक्षिणां दद्यान्नापत्यसुवर्णकम् ॥
 देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ।
 यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये ।
 भोजयेद्वाह्मणान्सर्वांन् वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
 इति वृद्धगार्ग्योक्तमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।
 ज्योतिर्निबन्धे ।

ममानमे यदा देवि पितापुत्रौ च सीदरो ।
 भगिन्यौ वा स्ववन्धू वा तदा पूर्व्वस्य नाशनम् ॥
 विधानं तत्र कर्त्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनम् ।
 नक्षत्रदेवता पूज्या साधिप्रत्यधिदेवतम् ॥

तत्पूर्व्वोत्तरनक्षत्रदेवते अधिदेवताप्रत्यधिदेवते ।

यस्य ऋचस्य यद्ब्रह्मं दक्षिणापूजनादिकम् ।
 तस्य तच्च विधातव्यमृचदेवततुष्टये ॥
 गृह्योक्तेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ।
 समिधरुतिसैयैव पृथगष्टोत्तरं गतम् ।

भक्त्या हरिहरो देवो स्वर्णरूप्यमयो शुभो ॥

पूज्याविति शेषः ।

तद्दानमन्त्रो यथा ।

विविधस्यास्य विश्वस्य पितरौ विश्वतोमुखौ ।

प्रीयेतां मूर्त्तिदानेन देवौ हरिहरावुभौ ॥

दानं होमविधिः पञ्चाहानादन्वभिषेचनम् ।

अभिषेचनपूर्वात्त्र विप्रपूजा स्मृता शिवे ॥

ततोऽभिमन्य गोविन्दशूलिनीष निकेतनम् ।

तूर्याणाञ्च निनादेन जयघोषेण पार्ष्वति ॥

पूजाविधिं समाप्येव चर्चोपस्तरसंयुतम् ।

प्रार्थयेद्देवदेविषौ लक्ष्मीशैलसुतेश्वरौ ॥

दण्डवत्प्रणिपातेन पूजनीयौ पुनः पुनः ।

ततः स्वयम्भूमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥

तोपग्रेहस्त्रिषादानैर्मयाशक्तिं वरानने ।

एवं कृते विधानेन विघ्ननाशो भवेद्दधुवम् ।

तुष्टिदं पुष्टिदं नृणां विधानमिदमुत्तमम् ॥

इति शिवसहितपुत्रज्योतिर्निबन्धोक्तमेकनक्षत्रजनन-

शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अत्रेदमवगन्तव्यं यत्र सजातीयान्धनेकविधानानि उपलभ्यन्ते
तत्र द्रष्टव्यान्यतमं विधातव्यं तावदेव शास्त्रार्थसिद्धिरिति ।

अथ नक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते एव गर्गः ।

अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाङ्किताः ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते भासाश्च चतुसायकाः ॥

शक्रो ज्येष्ठा सर्पोऽश्लेषा मासा द्वादशघटिका ऋतुः षट् सायकाः
पञ्च दुष्टा इत्यर्थः ।

अन्यान्तरि तु ।

अश्विनीमघमूलादौ नाष्टिकादितयं तथा ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते नाष्टिकादितयं तथा ॥

अपि च ।

अश्विनीमघमूलाणां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता ।

पूर्वाह्निशक्रपयार्द्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥

पितृघ्नश्च दिवाजातो रानिजातस्तु मादृक्षा ।

आत्मधुक्यन्ध्ययोरजातो नास्ति गण्डे निरामयः ॥

दिवादिजननमपि एष्वेव नक्षत्रेषु दुष्टमित्यवगन्तव्यम्, तस्यैव
प्रकरणान्न गण्डशब्दनिर्देशाच्च ।

सर्वेषां हन्तृजातानां० परित्यागो विधीयते ।

वर्जयेद्दर्शनं तावदायावत् पायसासिको भवेत् ।

तस्य शान्तिं प्रश्न्यामि सोममन्त्रेण भक्तिमान् ॥

सोममन्त्र आध्यायस्तेत्यादिः३ ।

कांस्यपात्रे ऋकुर्वीत फलेः षोडशभिर्हतम् ।

अष्टाभिर्य चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा ।

० हन्तृजातानामित्यत्र यद्विजातानामिति निबन्धमिच्छी पाठः ।

१ तावदित्यत्र कालेति चर्चमिच्छी पाठः ।

३ आध्यायश्च सर्वेषु ते विष्णवे सोम उच्यते ।

भयवाक्येन कथ्यते । (१०५. १११५ अनु १)

तन्मध्ये पायसं शङ्खे नवनीतेन पूरिते ॥

कांस्यपात्रे पायसं निक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं शङ्खं स्थापयित्वा
चन्द्रप्रतिमामर्च्यदित्याह ।

राजतं चन्द्रमभ्यर्ण्य सितपुष्पसहस्रकैः ।

दैवज्ञः क्षीमवासास्तु शुक्लमास्याम्बरार्चितः ॥

सोमोऽहमिति सच्चिन्म पूजा कुर्यात्कमाहितः ।

दद्याद्द्वै दक्षिणामिष्टां गण्डदीपोपशान्तये ॥

शुक्लं योगीश्वरश्चैव ताम्रपात्रे समर्चितम् ।

गण्डदीपप्रशान्त्यर्थं दद्याद्देविदे शशिः ॥ इति ।

इदं शान्तिर्क्षं गोमुखप्रसवपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।

पूपाश्विनोर्गुरौ सर्पमघावित्नेन्द्रमूलभे ।

एषु ऋषेषु जातस्य कुर्याद्भोजनं तथा ॥

इति गर्गोक्तनक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्त्यदिर्नश्यवा ।

शान्तिं शुभेऽङ्घ्रि वा कुर्यात्सावत् पुष्टं न लोकायेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाहीदयं तथा ।

गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिकम् ॥

नन्दा प्रतिपत् ।

कुलीरसिंहयोः कौटचापयोर्मनिमेषयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्वादृष्टिकाङ्क्षं मृत्तिप्रदम् ॥ इति ।

तिथिगण्डे त्वनङ्गाहं नक्षत्रे धेनुमेव च ।

काञ्चनं लग्नगण्डे तु दद्याद्दोषो विमृशति ॥

प्रायभाने पितुर्गण्डं चयाचामभिषेचनम् ।

इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकश्च कारयेत् ॥

उत्तरे तिलपात्रं स्यात् पुण्ये गोदानमुच्यते ।

प्राण्यप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वापादे च काञ्चनम् ।

त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रम् ।

उत्तरातिष्वचितासु पूर्वापाद्गोद्वयस्य च ।

कुर्याच्छान्तिं प्रथमेन नक्षत्राकारतो बुधः ॥

नक्षत्राकारत इत्यत्र स्वध्वलीपे पञ्चमी नक्षत्राकारं विधायेत्यर्थः ।

सुवर्णेन तदर्थेन यथावित्तानुसारतः ।

नक्षत्राधिपते रूपं कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितम् ॥

वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।

यतोपधानि रत्नानि मृत्त्वक्पक्षयसंयुतम् ॥

वरुणपूजा कलशे कार्या सिद्धात् ।

पूजान्ते समिदग्रान्यैर्होमं तिलयवैस्तथा ।

कुर्यादिति शेषः ।

ततः पूर्वाहुतिं हुत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने ।

उत्तराग्रयमे पादे तिलपात्रं तथैव च ॥

तिथे तु गां सवत्साञ्च सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
 भजा चित्रासु वै दद्यात् पूर्वापाटे तु काचनम् ॥
 यवांस्य व्रीहिमापाय तिलमुद्गान् प्रदापयेत् ।
 यथावित्तानुसारेण कुर्याद्वाङ्मयभोजनम् ।
 पितुरायुष्वहर्द्धार्थं शान्तिरत्र विधीयते ॥
 एव यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म समाहितः ।
 न दोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवाश्रया ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने ।
 धनधान्यसमृद्धिञ्च पुष्टपौत्रसमृद्धिमान् ॥

नक्षत्रगण्डान्तलक्षणसुक्तं नारदेन ।

सार्पेन्द्रपौष्णभेषज्यपोडशांशा भसन्नकाः ।
 तदपभेषाद्यपादा भाना गण्डान्तसन्नकाः ॥
 सन्नेषा गण्डजाताना परित्यागो विधीयते ।
 वर्जयेद्दर्शनं त्राव तस्य पाश्चासिह भवेत् ॥

त्राव अवरुणं पश्चासपर्यन्तं तदुत्पत्तिमपि न शृणुयादित्यर्थः ।

इत्युत्तरगार्ग्योक्तित्यादिगण्डान्तशान्तिः ।

अथ दिनधयादिसर्वगण्डान्तशान्तिः ।

पथातः सम्प्रवक्ष्यामि जन्मकाले विधीयते ।
 गण्डान्तानाञ्च नामानि महादोषकराणि वै ॥
 दिनचये व्यतीपाते व्याधाते विष्टिवैधृतौ ।
 गूले गण्डेऽतिगण्डे च परिधे यमघण्डके ॥

कालगण्डे मृत्युयोगे दम्भयोगे सुदारुणे ।
 तस्मिन् मण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
 अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
 विचार्य तत्र धर्मज्ञः शान्तिं कुर्यादयथाविधि ॥
 यजनं देवतानाञ्च ग्रहादेयैव पूजनम् ।
 दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन प्रतिपादयेत् ॥
 अभिषेकं शङ्करस्य चाख्यस्य प्रदक्षिणम् ।
 आयुर्वृद्धिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥
 गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोशवर्धनम् ।
 पुण्यायुस्तृष्टिद्वयार्थमभीष्टफलसिद्धये ।
 सर्वारिष्टहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥
 शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ।
 अखण्डं गोघृतेनैव स वै मृत्युञ्जवेवरः ॥

पुनर्ग्रहपूजनशिवदीपदानादिकथनं गुणफलसम्बन्धार्थम् । ततो
 न कर्मान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुमूर्तिं गृह्यायुष्यमश्वत्थं श्रीकरं सदा ।
 प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा मृत्युञ्जयेद्भुवम् ॥
 अर्थसम्पन्नमृद्वर्थं नित्यकल्याणद्वये ।
 अभीष्टफलसिद्धये कुर्याद्वाघ्राणभोजनम् ॥
 अभिषेकं शिवे शान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ।
 अकालमृत्युं निर्वृत्त्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥

विधानान्तरमाह ।

गाणपत्यः पुरुषसूक्तं सौरः सत्युच्चयः शुभम् ।
शान्तिजाप्य रुद्रजाप्यद्वत्वा सत्युच्चयो भवेत् ॥
ऋषे वा सूर्यगण्डे वा कुर्यादितानि यजत ।
आयुर्हृदिकारार्थाय गण्डदोषप्रशान्तये ॥
इत्युत्तरगार्होक्तदिनचयादिमण्डान्तशान्तिविधानम् ।

॥ गणेशपूजा मया—

आतु न इन्द्रासुमन विष्णुं शान्तिं समुत्तमम् । मङ्गाक्षीं दक्षिणम् ॥ १ ॥
विष्णुं हि त्वा तुविष्णुं हि तुविष्णुं तुविष्णुम् । तुविष्णुं तुविष्णुम् ॥ २ ॥
नमो त्वा भूय देवा न मतांस्तो दितान् । भौमं च नां वारयन्ते ॥ ३ ॥
एतौ रश्मिन् सप्तमिमान् वसन्तः सप्तमः । नमोस्तौ नमोस्तौ ॥ ४ ॥
(इत्यादिकमुखेदेव सप्तमसप्तमं द्रष्टव्यम् ।)

॥ सौर सूर्यपूजम्—

सूर्यं च आसवेदसं दैवं वदन्ति केतवः ।
इमे विश्वस्य सूर्यम् ॥ इत्यादिकम् ।
(१म २०व १२वः)

॥ गायत्रीपूजम् पाद चाम्बकपादैकं तथा ।

गायत्रीपूजितोय पाद चाम्बकपादैकं पादम् ॥
गायत्रीपूजितोय पादं चाम्बकपादैकम् ।
ततश्च सूर्युच्चयमन्त्र एव पठ्यवस्थाति ॥

अथा—शौं तस्यचित्तं यशः । चाम्बकं यजामहे सुमन्ति पुष्टिरहंनम् ॥
भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
पिबो यो न प्रचोदयात् । मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ इति ।

(तन्त्रमारे ।)

अथ व्यतीपातादिशान्तिः ।

यथा शौनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।
 वैधृतौ व्यतिपाते च महादोषोऽभिजायते ॥
 कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
 संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
 दरिद्राणां महदुःखं व्याधिपीडा मघझयम् ।
 अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 स्त्रीणाञ्च शोको दुःखञ्च सर्वनाशकरो भवेत् ।
 शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तद्दोषो न च कथनः ॥
 गोमुखप्रसवं कुर्याच्छान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 सर्पाभिपेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥
 नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये ।
 प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
 गृहस्थ पूर्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।
 अलङ्कृतस्त्रदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्धं तण्डुलेन च ।
 तदर्धन्तु तिलैः कुर्यादन्योऽन्यं परिकल्पयेत् ॥

धान्यं व्रीहिः । प्रथमं व्रीहिपरिधिस्तन्मध्ये तण्डुलपरिधिस्तदन्त-
 क्षितलपरिधिरिति राशित्रयविवेकः ।

द्रव्यत्रितयराशौ तु अष्टपत्र निखेदुध ।
 एण्याह वाचयित्वा तु आचार्यं वृणुयात्परम् ॥
 आचारवन्त धर्मज्ञ कुलीनश्च कुटुम्बिनम् ।
 मन्वतन्वार्थतत्त्वज्ञं यान्तिकर्मणि कोविदम् ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पट्टवस्त्राङ्गुनीयकम् ।
 राशौ पतिष्ठितं कुम्भमन्त्रेण सुमनोहरम् ॥
 तीर्थोदकेन सम्पूर्य सप्तदोषधिपल्लवम् ।
 मङ्गल्य गन्धरत्नञ्च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सूत्रवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 प्रतिमां स्थापयेद्दीपान्ताधिप्रत्यधिदेवताम् ॥
 चन्द्रादित्याकृतीं पाशैः मध्ये वैष्टुतिमर्चयेत् ।
 एवमेव व्यतोपातयान्तौ सक्रमणस्य तु ॥
 भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ।
 निष्कमाशेन चादेन पादेनापि स्वयत्कृतं ॥
 प्रतिमां कारवेडोमास्तत्तल्लक्ष्मणचिता ।
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् ॥
 अधिदेव भवेत्सूर्यचन्द्र प्रत्यधिदेवतम् ।
 तत्तद्व्याहृतिपूर्वेण तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत् ॥

अयमत्र विवेकः । वैष्टुतिर्व्यतोपातय प्रधानदेवता उभयत्रापि
 सूर्योऽधिदेवता चन्द्र प्रत्यधिदेवता सक्रान्तौ तु भानु प्रधान
 देवता रुद्रोऽधिदेवता अग्नि प्रत्यधिदेवतेति ।

चैयम्यकेन मन्त्रेणः प्रधानप्रतिमां यजेत् ।

तत्सूर्यमिति मन्त्रेणः सूर्यपूजां समाचरेत् ।

आप्यायस्वेति मन्त्रेणः सोमपूजां समाचरेत् ॥

संक्रान्तिदेवतादिपूजनन्तु तत्संस्मृत्तकर्मन्त्रैः कार्यम् । व्याहृति-
मन्त्रस्तु सर्वेऽसमुच्चीयते ।

उपचारैः षोडशभिर्यथा पञ्चोपचारकैः ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः फलैर्नैवेद्यमर्पयेत् ॥

मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण प्रधानदेवतां स्मृशन् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥

अष्टाविंशतिधा वाय प्रजप्याथ स्वशशितः ।

सर्व्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्घं सोममन्त्रतः ॥

आनो भद्रेति सूक्तञ्च भद्रा अग्नेय सूक्तकम् ।

अपेच पौरुषं सूक्तञ्च चैयम्यकमतः परम् ॥

* चाम्यक यजामहे इत्यादिना ।

† १०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ सर्व्वेतिवच सर्व्वेति स्त पुनक्ति पाठ ।

¶ ४०० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

|| देवतामित्यत्र प्रतिष्ठाति क पुनक्ति पाठ ।

०० सूक्तानि ०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

†† १२४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ १२५ पृष्ठे किञ्चित् प्रदर्शितम् ।

कुशं सृष्ट्वा चतुर्दिक्षु जपं कुर्यात्सप्तविंशः ।
 कुशस्य पश्चिमे देशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 स्वयङ्घ्रोत्तविधानेन कारयेत्संस्तृतानलम् ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण समिदाज्यचरुं हुनेत् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरयतन्तु वा ।
 अष्टाविंशतिं वा कुर्यात् स्वस्य मन्त्रनुसारतः ॥
 सत्यञ्जयेन मन्त्रेण तिलहोम समाचरेत् ।
 ततः स्निष्टकृतं हुत्वा अभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 समुद्रग्येष्ठाः सूक्तेनः चापो हि सा त्वेन ।* च ।
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेनः॥ पावमानीभिरेव च ॥
 त्रैयम्बकेन तत्तन्मूर्धम्॥ आप्यायस्वेति मन्त्रकौ ॥
 सुरास्त्वामिति मन्त्रेण॥ अभिषेकं समाचरेत् ।
 अभिषेकान्मुतं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 खेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरलङ्कृतः ।
 यजमानः स्त्रिया युक्त आग्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पद्यादस्त्रह्येमाङ्गुलीयकेः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च स्वर्णदानं विशेषतः ॥

* ६९ पृष्ठ प्रदर्शितम् ।

† २० पृष्ठ प्रदर्शितम् ।

‡ १४३ पृष्ठ प्रदर्शितम् ।

§ मन्त्रीऽय १४३ पृष्ठ प्रदर्शितम् ।

॥ ६८ पृष्ठ प्रदर्शितम् ।

॥ ६३ पृष्ठ प्रदर्शितम् ।

तद्दोषशमनार्थाय आचार्य्याय प्रदापयेत् ।
 प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिय तोपयेत् ।
 दीनान्धकृपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ॥
 ब्राह्मणाञ्छतसंख्याकान् मिष्टाक्षैर्भोजयेत्ततः ।
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत यथाविभवसारतः ॥
 एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं, मातापित्रोः शिशोरपि ॥
 सर्व्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् ॥

इति शौनकोक्त वैष्टतिव्यतोपातसक्रान्तिजननशान्तिविधानम् ।

अथ विषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

तदुक्तं वृहद्भाग्ये ।

नागकृद्विषशस्त्रास्त्रैः क्रूरे लग्ने समेऽपि वा ।
 तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 रुद्रो यमोऽग्निर्भृत्पुत्र्य देवताः परिकीर्त्तिताः ।
 सुवर्णेन यथाशक्त्या तत्तल्लक्षणसयुताः ॥
 प्रतिमां कारयित्वा तु आढकवीहिभिः स्थले ।
 सगृहिले परिकल्पयाथ कुम्भमोषधिसयुतम् ॥
 जले मम्यूर्ध्वं मस्थाप्य मृदादि प्रक्षिपेत्ततः ।

वस्त्रद्वयेन सवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निचिपेत् ॥
 कुम्भस्योपरि मस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्तथा ।
 तत्तन्मन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पोपचारकैः ॥
 कद्रुद्रायेति मन्त्रेण यमाय त्वेति मन्त्रतः ।^१ ।
 अभिमूर्धेति मन्त्रेण ॥ परम्पृत्यो इति स्वयम् ॥
 एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादर्थेदुनेत्तया ।
 समिचकृष्टतद्रव्यैः प्रत्येकञ्च यथाक्रमात् ॥
 षष्ठिगमिष्य सहाचार्यो दुनेदष्टसहस्रकम् ।
 षष्टोत्तरशतं वाय षष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततस्त्रिंशैर्दुनेद्देवांस्तत्तन्मन्त्रैश्च कल्पवित् ।
 ततोऽभिषेचयेद्दानं मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥

दानं प्रतिमानां कुर्यादिति शेषः ।

प्रीयतां भगवानोशः पिनाकी सर्वतोमुखः ।
 तच्च ॥ मूर्त्तिप्रदानेन समस्ताभीष्टदो भव ॥

१ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† यमाय त्वा मस्थाप्य त्वा भूर्ध्वं त्वा तपसे । देवस्ता सविता मभ्यामस्तु ।

इष्टिव्या वा मद्रस्यादि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ (१०४ ११५ यजुः ।)

‡ ३१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ परम्पृत्यो अनुपरेदि पञ्च यस्ते अनु इतरो देवयानात् ।

अनुपने शृण्वते ते जवीमि मागः प्रजापृ र विषो भोत वीरान् ॥

(११५ ०५ यजुः ।)

¶ तदेत्यत्र तत्रति क पुनर्क पाठः ।

ईपत्पीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः ।
 रक्तदृक् पालकः कृष्णो महिषस्थः शिवं कुरु ॥
 पिङ्गभ्रूश्मशुकेशान्तः पिङ्गाक्षचरणोऽरुणः ।
 छागस्थः साक्षधूवय समार्क्षिः शक्तिलोचनः ।
 तव मूर्त्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय ॥
 दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः ।
 रक्तखड्गमदापाणिर्मृत्युर्मां पातु सर्वदा ॥
 दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाविधि समाचरेत् ॥
 गोभूहिरण्यदानैश्च आचार्यं पूजयेत् सुधीः ।
 एवं कुर्वन् विधानेन सर्वदोषं प्रशामयेत् ॥
 इति वृद्धगार्ग्योक्तविषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

अथ ग्रहणजननशान्तिः ।

सा च रजोदर्शनप्रकरणे अभिहिता ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।

व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु षट्तुदर्शनात् ॥

इत्यादिरूपा । अत्रापि तथा द्रष्टव्या ।

अथ यमलजननशान्तिः ।

तत्रादौ तयोः संस्कारार्थे ज्येष्ठकनिष्ठभावमाह देवलः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।

मन्त्राजः पितरयैव तस्मिन् ज्येष्ठः प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

भागवते तु ।

क्षी तदा भवतो गर्भो सृतिर्वेशविपर्ययात्* । इति
पश्चादुत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वमुक्तम् । तत्र देयाचारतो व्यवस्था विज्ञेया
देयानुशिष्टमिति† वचनात् ।

तत्र आश्रलायनकारिका ।

अथ यस्य यधूर्गौर्वा जनयेत्तदयमौ ततः ।

स मरुद्भियं कुर्व्यात्पूर्णाहुतिमयापि वा ॥ इति ।

अथ च आश्रलायनग्राहणं भवति । तदाहु —

य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याम्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि त्रये
रात्र वेद धरमा अदेवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।

मारुतचर्वितिकर्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थालीपाकवद्गृह्या ।

अथ आश्रलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तयमलशान्तिविधानम् ।

अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः । यस्य

* वेग प्रवेश शक्त्येत्यर्थः तस्य विपर्ययात् वेवरीत्यात् पश्चात् प्रविष्टशक्तेरुत्पन्नस्य आदौ
मृतिं पूर्वप्रविष्टशक्तेरुत्पन्नस्य पश्चात् मृतिरिति गर्भोत्पत्तिप्रसङ्गः तस्य ज्येष्ठत्वं न तु प्रसङ्गमेव
पूर्व प्रसृतं इति तात्पर्यम् ।

† देयानुशिष्टं कुशधर्ममया ज्योतिषके न हि मन्यते । इति श्रुतिवचनम् ।

भार्या गौर्महिषी बहवा वा विवृतं प्रसवेत् स प्रायश्चित्ती
 भवेत् । पूर्णं दशाहे चतुर्णां चौरवृक्षाणां कापायमुपसंहरत्
 प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थशमीदेवदारुगौरसर्पपास्तेषामपो(मथो) मियं
 हिरण्यदूर्वाङ्गुराम्बपल्लवैरष्टौ कलशान् प्रपूर्य सर्व्वोपधीनाः
 दम्पती स्नापयित्वा आपो हि ङेति तिसृभिः^१ कया नयित्र इति
 वाभ्याम्^२ । आ नः सुत इति^३ एकया पञ्चैन्द्रेण पञ्च वारुणेन इद-
 मापः प्रवहत इति एकया पञ्चभिः अपादयामिति च स्नापयित्वा
 अलङ्कृत्य तौ दर्भेषूपवेश्य मारुतं स्थालीपाकं श्रपयित्वा आश्व-
 भागाविष्टा आश्व्याहुतीर्जुहोति पूर्व्वोक्तैः स्नानमन्त्रैः स्थाली-
 पाकस्य जुहोति ।

अग्नये स्वाहा अन्तकाय स्वाहा सृत्थवे स्वाहा सोमाय
 स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मारुताय स्वाहा
 मरुदभ्यः स्वाहा यमाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा इति ।

* सर्व्वोपधीनामित्यत्र सर्व्वोपधिमिरित्येव पाठो युक्तः ।

+ २० इहे प्रदर्शितमि ।

‡ कया नयित्र आभुव दूर्वा सदात्र सखा । कया मयिष्ठया उता ॥ (१८५ १म यजु)
 कस्या सखी मदनाश्वपुष्टिस्तौ मयसदभ्यस । इदापिदा रुजे वसु ।

(१०५ ४०म-यजु)

§ आ न सुत उपवाजिभिर्व्वी इन्द्र याहि इतिभिर्मन्द्व ।

गिरपिदप्यं सवन्तु पुदग्यां त्रुवेभिर्गुणान् सवराध ॥ (४म २८५ १सहस्र)

¶ अपादयमपकित्तिमपकृत्यामपोरण ।

अपामार्गं त्वमकदपदुष्यश्वसुव ॥ (२५५ ११म यजु)

गृहोत्पातेषु उलूककपोतगृध्रश्चनानां गृहप्रवेशे स्तम्भप्ररोहे
वल्मीकप्ररोहे मधुजालजनने उदकुम्भप्रज्वलने भासनशयनयान-
भङ्गेषु गृहगोधिकाकृकलासगरौरसर्पणे वल्ली(पल्ली)पतने सरटा-
रोहणे छत्रध्वजविनाशेषु सार्धं नैर्ऋते गण्डयोगे देवप्रसर्पे कूपोद-
गर्जने पर्वतपतनेष्वन्येष्वप्येवंविधेषूत्पातेषु ।

एतदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा आचार्याय वरं
दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा आशिपः प्रति-
गृह्य गान्तिर्भवति गान्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ गान्तिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टोक्तं
यमसजजननादिशान्तिविधानम् ।

अथ चिकप्रसवशान्तिः ।

सुतत्रये सुता चेत्यात्तत्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्यापि तदारिष्टं* महद्भवेत् ॥
धनहानिर्ज्येष्ठनाशो दुःखं वा सुमहद्भवेत् ।
तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तग्राह्यविवर्जितः ॥
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्यमृत्विजो वृत्वा यद्वयन्नपुर सरम् ॥
सह वा यद्वयन्नः स्यात् स्वस्य वित्तानुसारतः ।
वस्त्रविष्णुमहिगेन्द्रप्रतिमाः स्पर्धतः कृताः ॥

पूजयेद्वान्यराशिस्थकलसोपरि शक्तिः ।

पञ्चमे कलसे रुद्रं पूजयेद्दुद्रसंख्यया ॥

पञ्चमशब्दनिर्देशादन्येऽपि ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिष्ठाकलशाश्वतारो
द्रष्टव्याः । रुद्रसूक्तानि मूलशान्तिके स्पष्टीकृतानि ।

द्विज एको जपेद्वीमकाले शुद्धः समाहितः ।

आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदान्यतिसांख्यम् ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिश्च वा ।

देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥

चतुर्वक्त्रादिभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मादिमन्त्रैर्ब्रह्मादेरिन्द्रस्यापीन्द्रमन्त्रतः ।

पूजा कार्येति शेषः ।

ततः सिष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं चरेत् ।

अभिषेकं क्लृप्त्यस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥

हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ।

प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विताः ॥

कांस्यान्यवीक्षणकृत्वा शान्तिपाठन्तु कारयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दीनानायांश्च तर्पयेत् ।

कृत्वैवंविधिना शान्तिं सर्वारिटादहिर्भवेत् ॥

बहिर्वियुक्त इत्यर्थः ।

इति गर्गसंहितोक्तं शुचत्रयोत्पत्त्यनन्तरं कन्योत्पत्तौ

कन्यात्रयोत्पत्त्यनन्तरं पुत्रोत्पत्तौ

शान्तिविधानम् ।

अथ सुदन्तोपरिदन्तजननशान्तिः ।

तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

दन्तजन्मनि बालानां सचरणं तन्निबोध मे ।

उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते वै शिशोर्द्विजाः ॥

द्विजा दन्ताः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यभिधानात् ।

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ।

मातरं पितरश्चाथ द्वादेदाब्जानमेव वा ॥

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

यदा दन्ताय जायन्ते मासे चैव महद्भयम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि तांश्च निगदतः शृणु ।

गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्थापयेद्विजः* ॥

तैरिति वक्ष्यमाणसर्वोपधादिभिः सम्बध्यते ।

तदभावे तु धर्मज्ञः काञ्चने च वरासने ।

सर्वोपधैः सर्वगन्धर्वोऽजैः पुष्पैः फलेस्तथा ॥

पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ।

स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ।

सप्ताहं चाथ कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥

* वै शिशोरित्यत्र तन्निबोधोरिति च न पुनश्चयो पाठः ।

+ तैस्तथा स्थापयेद्विज इत्यत्र औपधेयाः स्थापयेद्विज इति पाठो निर्वच्यते, ५

स्थालीपाकेन धातृपूजनं नैवेद्यहोमात्मकम् ।

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ।

काश्यनं रजतं गाय भुवश्चासनमेव च ।

दन्तजन्मनि सामान्ये शृणु स्नानमतः परम् ॥

सामान्ये सदन्तोपरिदन्तजननव्यतिरिक्त-स्वाभाविकदन्तजनने
इत्यर्थः ।

भद्रासने निवेश्येनं मूर्ध्नि मूलफलैस्तथा ।

सर्व्वीपधैः सर्व्वबीजैः सर्व्वगन्धैस्तथैव च ।

स्नापयेत्पूजयेदत्र वज्रं सोमं समीरणम् ॥

समीरणं वायुम् ।

पर्व्वतांश्च तथाख्यातान् देवदेवश्च केशवम् ।

एतेषामेव जुहुयाद्दृष्टमग्नौ यथाविधि ॥

एतेषां ब्रह्मादिपञ्चकानां होमसंख्या चात्र अष्टोत्तरशतादिर्वेदि-
तव्या ।

ब्राह्मणानान्तु दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ।

ततस्त्वलङ्कृतं बालमासने तूपवेशयेत् ॥

आसीनं हवर्मूर्त्तिनं बीजैः सुस्नापयेत्ततः ।

स्नस्ति वै बालकानाञ्च तैश्च कार्य्यैश्च पूजनम् ।

पूज्याद्याविधवा नार्य्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पद्मपुराणोक्त-

सदन्तोपरिदन्तस्वाभाविकदन्त-

जननगान्तिविधानम् ।

अथ ऊर्ध्वदन्तजननमात्रशान्तिः ।

ब्रह्मयामले ।

प्रथमं दन्तनिर्माणं ऊर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ।
 क्षेयाय मातुलस्येह स च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
 विघ्नभङ्गः प्रवक्ष्यामि विधानं विधिपूर्वकम् ।
 सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कास्यमयन्तु वा ॥
 दध्योदनेन सम्मूयं पात्रं दद्याच्छिशोः करे ।
 समम्भं भाजनं दत्त्वा तं पश्येन्मातुलः शिशुम् ॥
 सालङ्कारं सवस्त्रं च शिशुमालिङ्ग्य सादरम् ।
 प्रार्थयेन्नियतात्मा च मन्त्रेष्टानेन भार्गव ॥
 रक्ष मां भागिनिय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् ।
 गृहीत्वा भाजनं साञ्जं प्रसूत्री भव मे सदा ॥
 निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नाच्च स्वमातरम् ।
 मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सह ॥ इति ।
 ततोऽभिनन्दयेद्दिहान् भगिनीं भगिनीपतिम् ।
 ज्येष्ठांश्छेष्टान् गुरुन् विप्रानपराणपि पूजयेत् ।
 होमं कृत्वा तिस्राब्ध्येन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥

होमसंख्या च अष्टोत्तरशतादिः ।

एवङ्कृते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ।
 तस्मात्प्रयत्नतो विद्वान् विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 इति ब्रह्मयामलोक्ता ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः ।

अथ वैकृतप्रसवशान्तिः ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः ।

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।

अमातुषा अखण्डाय अघातव्यञ्चनास्तथा ॥

अखण्डाः पिण्डीभूताः ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि या स्त्रियः ।

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥

निर्वासयेत्तान् नृपतिः स्वराष्ट्रात्

स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।

चिंकित्सनैर्ब्राह्मणतोषणैश्च

तत्तस्य शान्तिं समुपैति पापम् ॥

इति अकालप्रसवादिवैकृतशान्तिः ।

अथ विकृतजननशान्तिः ।

विधानमासायाम् ।

विकृताङ्गानि जायन्ते त्वपत्यानि नृपोत्तम ।

यानि यानि महाबाहो तच्छृणुष्व विधानतः ॥

हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि सदन्तानि विशेषतः ।

उत्पन्नान्येव पश्यन्ति प्रवदन्ति हसन्ति च ॥

सकूर्वाणि च जायन्ते पित्रोर्मृत्युं दिशन्ति च ।
 सिंहव्याघ्रवृक्षादीनां रूपैर्नानाविधैर्नृप ॥
 जायन्ते प्राणिनां गर्भा महाभयविधायकाः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कालेनैकेन देहिनः ॥
 तज्जन्मभयनाशाय विधानं कथ्यते मया ।
 यस्या उदरसम्भूता दृश्यते विजिता प्रजा ॥
 दशाहादूर्ध्वमुद्दिग्ताः स्नापनीयाः शुभैर्जलैः ।
 जनयित्री च राजेन्द्र जनकश्च विशेषतः ॥
 सकुल्या अपि मातुष्याः शुक्लमास्थानुलेपनाः ।
 शुक्लास्वरधरायापि श्रवणाचः प्रयत्नतः ॥
 कृताङ्गिकसु कर्त्ता च विदधीत विधानकम् ।
 सदनस्योत्तरे भागे स्थण्डिलन्तु प्रकल्पयेत् ॥
 वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति कृत्वा यामीं हिरण्ययीम् ।
 नवेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा विधानतः ॥
 चतुर्भुजा पिङ्गकेशा पिङ्गश्मशुविन्दोचना ।
 कर्णिकारभवैः पुष्पैः पूजिता सुमनोहरा ॥
 यमस्य पूजा कर्त्तव्या सुवर्णस्य विशेषतः ।
 वामहस्ते गदा पूज्या दक्षिणे कालदण्डकः ॥
 ऊर्ध्वे वामे हस्ता पूज्या तथा खड्गश्च दक्षिणे ।
 यमः प्रेतसंखः कालः श्राद्धदेव महामते ।
 कालदण्डधरः शीमान् वैवस्वत नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

अथातोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः ।
 तिलान्व्यतण्डुलाम्बुज प्रधानद्रव्यमोरितम् ॥
 कृणुष्व पाजमन्त्रेण* जुष्टुयाच्च सहस्रकम् ।
 रक्षोघ्नाय जपेन्मन्त्रान्† च न इत्यादि‡ गान्तये ॥
 ततो वै श्विष्टकृद्देयं प्राययित्तन्तु सर्पिषा ।
 ततो दीपबलिं दत्त्वा धर्मराजस्य तुष्टये ॥
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा ततो दानं समारभेत् ।
 नीलाम्बरयुतं चण्डं मद्भिपं यमवाहनम् ॥
 आचार्याय ततो दद्यात्सखञ्च सदक्षिणम् ।
 पुष्पमालावताङ्गञ्च स्वर्णभङ्गमनोरमम् ॥
 तास्रपृष्ठ रौप्यसुरं रत्नपुञ्जं सचामरम् ।
 दक्षिणार्धं सुवर्णञ्च दद्यात्तन्मस्य तुष्टये ।
 सम्पूज्य विधिवद्भिर्गं वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

दानमन्त्रो यथा ।

यमवाह नमस्तुभ्यमकालमरणापह ।

तुलाप तव दानेन प्रीयतां मे सदा यमः ।

एवं दत्त्वा तु मद्भिपं सम्पूज्या ऋत्विजस्तथा ॥

* ३५८ पृष्ठे उक्तेन ।

† रक्षोघ्नं वाजिनमालिधर्मि मित्रं प्रक्षिप्तमुपयामि शर्मा ।

मिश्रानो अग्निं ऋतुभिः समितं स नो दिवा स रविः पातु नरकम् ॥ (१०म पठ १४८ ।)

‡ अतो वाद पवता ५ अग्रस्तपनु शृणु ।

अत्र कनिष्ठद्वये पर्यन्तो अभिवर्णतु ॥ (३६५ १०म यजु ।) इत्यादिकान् । -

ततोऽभिषेको विष्णवेर्मातापित्रोः सगोत्रयोः ।

अथ आचार्येण प्रतिमादानं तन्मन्त्रो यथा ।

यमोऽसि पुण्यरूपोऽसि पुण्यमूर्तिर्निरामय ।

दानेन तव देवेश विन्ना नश्यन्तु मे सदा ।

ब्राह्मणास्तर्पणीयाः स्युरेव शान्तिर्भवेदिह ॥

इति विधानमालोक्तपद्मपुराणद्वयविष्णुतज्जनशान्तिविधानम् ।

अथ दत्तकपुत्रविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

एव पूर्वोक्तपुत्रकामेव्यादिनाम्यजातकुमारस्य पुत्रपरिग्रह-
विधिरभिधीयते ।

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्वा अपुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा भानु-
मण्डलमीषयेदित्यादि श्रुत्वा च अपुत्रस्य निन्दायवणात् ।
तस्मादपुत्रेण* पुत्रपरिग्रहः कार्यः ।

अत्र विशेषः कालिकापुराणे ।

पितुर्गौत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रता याति चान्यतः ॥

* अपुत्रत्वान्न पुत्रपटं पीतमपीत्योरपस्यकम् ।

पुत्रस्य लोकां जयति पीतमन्यतः प्रुते ।

अथ पुत्रस्य पीतस्य त्रयस्योति पितृपत्नम् ॥ इति वचनात् ।

इति दत्तकभोगः ।

चूड़ोपनयमंस्तारा निजगोत्रेण वै कृता. ।

दत्ताद्यान्तनयाक्षे स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

कर्तुन्तु पञ्चमावर्षाय दत्ताद्या. सुता शृप ॥ इति ।

तपकारय गोनत्रेण प्रदर्शितः । यथा —

गौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंघट्टमुत्तमम् ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥

सङ्गृहं सङ्ग्रहणविधिम् । समुपोष्य पूर्वदिने कृतीपवासः ।

याससी कुण्डने दत्त्वा उष्णीषश्चाङ्गुलीयकम् ।

आदाय धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥

मर्चिःकुगमयश्चैव पालाशं चैधमेव च ।

एतानाहृत्य बभ्रूंष्य* ज्ञातीनाम्नय† सशमः ॥

देगस्वामिनमाहृत्य मधुपर्कादिनार्चयेत् ।

बभ्रूनत्रेण सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥

अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तिकम् ।

दातुः समघ्नं गत्वा तु पुत्रं देहीति वाचयेत् ॥

वाचनं कारयेत् । पूर्ववृत्तेर्गोक्षणे रित्यर्थः ।

दाने समघ्नो दातास्मै ये यज्ञेनेति‡ पञ्चभिः ।

दद्यादिति शेषः ।

* बभ्रून् आत्ममाहर्षितवन् ॥

† ज्ञातीन् अपिभ्यान् इति दत्तकचन्द्रिका ।

‡ य यज्ञेन दक्षिण्या समज्ञा इन्द्रश्च सखासमृतत्वधानम् ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वोऽस्तु प्रतिभृन्नीत मानवं सुमेधसः ॥ (१०म ६२सू १शब्दः)

यस्यतामुपविष्टानां समघं पुनर्मर्षयेत् ॥

देवस्य त्वेति मन्त्रेणः इस्ताभ्यां परिगृह्य च ।

अद्वादशेत्युचं जघा आघ्राय शिशुमूर्धनि ॥

ऋक्पाठस्तु ।

अद्वादशात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुनर्नामासि स जीव गरुदः शतम् ॥ इति ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य कृष्णच्छयावहं सुतम् ।

मृत्युगोतेषु बाधेषु सस्तिमश्वेर्निरन्तरम् ॥

मृहमध्ये तमाधाय चरच्च जुहुयात्ततः ।

यस्या हृदेत्युचाः ॥ चैव तुभ्यमग्न सचैकयाः ॥

यः सदाजम् पिबति नोमय वन्दते नाभिस्तु परिवर्तते वरम् ।

दीर्घांशुमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मागव सुमेधसः ॥ (१०म ६२सू २५सू १)

यः सतेन सूर्यमारीक्यन् दिव्यप्रयत्नं प्रविशति मातरं वि ।

सुप्रमत्सुमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मागव सुमेधसः ॥ (१०म ६२सू २५सू १)

अथ माता वदति वस्तु वो मृहं देवपुत्रा स्वययसश्चुषोयग ।

सुप्रमत्सुमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मागव सुमेधसः ॥ (१०म ६२सू २५सू १)

विदुपास इहययस इहधोरवेपसः ।

ति अङ्गिरसः सुवयसे अग्ने परिवर्जसि ॥ (१०म ६२सू २५सू १)

• देवस्य तां सवितुं प्रसवेद्भिर्नोर्वाङ्मूर्ध्ना पूजो इस्ताभ्याम् ।

अपये लुष्टं मृहमग्नेषोमाभ्यां लुष्टं मृहमग्निः ॥ (१७ १०म वज्र १)

† यस्याहंदा कीरिणा मन्दमायोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यज्ञो अथास्तु भेदि प्रजाभिरपे अमृतत्वमग्नयम् ॥ (३म ३सू १०सू १)

‡ तुभ्यमग्ने पर्यवहन् मूर्ध्ना वदतुना सह ।

पुनः पविशो जायां दा अपे प्रजया सह ॥ (१०म ८२सू १८सू १)

सोमोऽदददित्वेताभिः* प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा ।

पायसं तत्र सान्यञ्च गतसंख्यञ्च होमयेत् ॥

प्रजापते न त्वदेताग्नीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् ।

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥

त्राघ्नयानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्† ॥

क्षत्रियाणां क्षत्राती वा गुरुगोत्रे समेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्यजाती वा शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥

सर्वेषाञ्चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यथा ।

दोद्दिष्टं भागिनिय वा शूद्रानाञ्च पतिर्यदि ॥

नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥

दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजीत्तमः ।

नृपो राजार्हमेवापि‡ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् ॥

* सोमोऽदददित्वेताभिः सम्बन्धोऽददददित्वे ।

रयि च पुत्राद्यादददित्वेर्मात्रमर्थो इति ॥ (१०८ ८५५ ४१५५५)

† प्रजापते न त्वदेताग्नीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् ।

यत्कामयन् जुहुमस्तत्रोक्तं यद्येताग्नीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् । (१०८ १२१५ १०५५५)

‡ अन्यत्र तु न कारयेदित्यनेन त्राघ्नयादिरिति क्षत्रियादिसमानजातीयो दशको व्याप-
र्यते इति दणकचन्द्रिका ।

§ राजार्हमेव राजाजीवमेकवर्षीयशूद्रश्च प्रदद्यादर्हराजीवमेकवर्षीयश्च धनमिति वचनात् ।
इति दणकचन्द्रिका ।

राज्यादिदानं तु प्रतिपाद्यस्य कुमारस्य पित्रे एव तस्य तत्परि-
तोषकत्वादिति केचित् ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैश्च क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादिद्वये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥

हेमाद्रौ तु वशिष्ठः ।

शोषितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य
प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि जायते पुरुषः* । न स्त्रो
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुः ।

अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति
न्यायात् ।

पुत्रप्रतिगृहीत्यन् बभूनाह्वय राजनि चावेद्य निवेगन-
मध्ये लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आश्वभागान्ते व्यावृत्ति-
चतुष्टयं कृत्वा चतुरश्वान्धवं दान्धवसन्निवृत्तमेव प्रतिगृह्णी-
यात् । सन्देहे चोत्पत्तेः† चतुरश्वान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् ।
विज्ञायते ह्येकेन च बहून्स्त्रायत इति ।

निवेगनं गृहम् ।

तस्मिंश्च प्रतिगृह्णीतेऽथ त्वोरसपुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभाग-
भागी स्यादिति ।

* ॥ हि सत्यानाय पूर्वेषामिति दण्डचन्द्रिकापाठः ।

† दूरस्थश्वान्धवस्य चतुरश्वदेमभाषादितिपक्षेण कुसर्गोपादिसन्देहो भवत्येव । तदात्रे
तस्मिंश्चतुर्थस्य न व्यवहरेदिति दण्डचन्द्रिका ।

अदूरवान्धवमित्यादेरयमर्थः अदूरवासी बान्धवश्चेति अदूर-
वान्धवः । अयं भावः प्रथमं तावत्सति सम्भवे सन्निहितो बन्धुरेव
पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यवहृती बन्धुः । तदभावे बन्धुव्यति-
रिक्तोऽपि । तस्य च कुलगीलादिविषयकसन्देहे उत्पन्ने सति
दूरवान्धवं बन्धुभ्यो दूरदेगवर्तिनमासन्देहनिवृत्तेर्बन्धुभ्यो दूर-
स्थापयेत् न तेन व्यवहरेदित्यर्थः । तस्मात्प्रतिग्रहेणापि पुत्रमर्ज-
येदिति श्रुतिमुपन्यस्यति । विधायते स्त्रेकेन बहूनिति । एकेन
पुत्रेण बहून् पुरुषान् वंश्यांस्तारयत इत्यर्थः । चतुर्थभाग-
भागीति गृहीतपुत्रविषयम् ।

उत्पन्ने त्वोरसे पुत्रे चतुर्यांगहराः* सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु यासाञ्छादनभागिनः ॥

इति कात्यायनीश्लोः ।

ग्रन्थान्तरे तु ।

दत्तपुत्रे गृहीते तु कदाचित्त्वोरसो भवेत् ।

पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ† ॥

इदन्तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्तरत्वे द्रष्टव्यं दत्तस्य गुणवत्तरत्वे समो
भाग इति हारीतस्मरणात् ।

अविधाय विधानं यं परिपुण्याति नन्दनम् ।

विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभागिनम् ॥

* तृतीयोऽंगहरा इति दत्तकचन्द्रिकायाः ।

† एतद्वचनं गृह्यविषय एव शीघ्रयोगम् । गृह्यस्य तु सर्वस्य ज्ञात्वा भाग्योपदिशते ।
तस्मां प्राप्ता समंशो भवेदि पुत्रजन भवेत् ॥ इति वचनादिति दत्तकचन्द्रिका ।

सस्मिन् जाते सुते पूर्वं कर्त सति विधानके ।
 तत् स्वं त्वस्यैव सर्वस्य स स्वामी पितुरन्धसा ॥
 जातेश्वन्येषु पुत्रेषु दत्तपुत्रपरिग्रहात् ।
 पिता चेदिभजेद्वित्तं नैवासी ज्येष्ठभाग्यवेत् ॥
 इति दत्तकपुत्रविधानम् ।

अथ खड्गारोहविधानम् ।

तच्च नामक रणानन्तर ज्योतिःशास्त्रे विहितम् ।
 तथाच वृक्षस्यति ।

खड्गारोहसु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 पौर्णमासी दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपि वा ॥

भविष्यपुराणि ।

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रतारावसान्विते ।
 ऋतुध्रुवचिप्रभेषु माता वा कुलयोपितः ॥
 योगशायिहृदि स्मृत्वा प्राक्शरीरं विन्यसेच्छिशुम् ॥ इति ।
 ऋक्षादिलक्षणमुक्त शीपतिना यथा ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रीरगा दारुणं
 क्षिप्रश्चाश्रिदिनेशपुण्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।
 अयं पूर्वमघास्तकं ऋतु मृगत्वाद्धान्यमैवं चरा
 विशुक्तातिगतोद्भवस्त्रदितयः कुर्युः स्वसंप्राप्तम् ॥ इति ।

प्रयोगसारे ।

आन्दोलागयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः ।

त्रयोदशसु कन्याया न नक्षत्रविचारणाः ॥ इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषसु शिष्टाचारतोऽवगन्तव्यः ।

इति खड्गारोहणविधानम् ।

अथ दुग्धपानविधानम् ।

श्रीधरीये ।

एकत्रिंशे वासरे च द्वितीये

जन्मर्चे वा शुद्धसन्नेऽनुकूले ।

शङ्खचीरं सन्निदध्याच्छिशूनां

वक्त्रे धात्री भूज्यपूजां विधाय ॥

अस्यार्थः । जातस्य बालस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदस्तामे
द्वितीयजन्मनक्षत्रादौ पयःपानं कारयितव्यम् ।

तथाच श्रीनृसिंहः ।

एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्गेन पाययेत् ।

अक्षप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥

भाष्ये भासि सम्पूर्णं जातर्चे तु विशेषतः ।

भासान्ते दुग्धपानं स्यात्पद्याल्कालेषु गोभने ॥

* न तद्वर्षदिप्रारम्भा इति ख पुस्तके पाठः ।

† कल्पे सुशोभने इति पाठो युक्तः ।

उत्तरात्रयहस्तौ च त्वाष्ट्रवैष्णववासवाः ।
 पौष्पाग्निनौ मघास्त्रातौ वरुणादितिजीवनम् ॥
 रोहिषैन्दवमैत्रास्य दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
 यष्टीरिक्षाष्टमीदर्शा वर्ज्या विष्टिस्त्रिराणि च ॥
 वर्ज्यास्त्वशुभयोगाश्च कृष्णोपान्त्यदिभागकः ।
 अधोमुखानि वर्ज्यानि मीनाजालिगृहाणि च ॥
 जीवशुक्लेन्दुसौम्यानां पारवर्गोदये चथाः ।
 शुभानां राशयः त्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्म्मणि ॥
 चन्द्रे सद्गुणसयुक्ते शुभपद्मदशायुते ।
 सौम्यमिषस्त्वर्गस्थे शुक्ले चातिवसान्विते ॥
 पारावतगते वापि सुरेश्वरगतेऽपि वा ।
 ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभावहम् ॥ इति ।

पारावतादीनां लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे व्युत्क्रमेणोक्तम् ।
 चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः स्थितिवर्गैः शुभान्वितैः ।
 ऐरावतपारावतसुरेशमुक्तराः क्रमात् ॥

अथ चतुर्भिरित्यादि लम्बहोरापङ्ग्वर्गमध्ये । शुभान्वितैः शुभ-
 पद्मान्वितैरित्यर्थः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं बालकस्य दुग्धपानविधानम् ।

अथ ताम्बूलभक्षणम् ।

सार्द्धमासहये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 कर्पूरादिकसन्निधं विद्यासाय हिताय च ॥

शूलार्कचित्रकरतिथ्यहरोन्दुभेषु
 पौष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासवेषु ।
 अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
 ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः । इति ।

अथ जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

शौनकीये ।

अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरो नृपः ।

क्षतकौतुकबन्धय सर्वाभरणभूषितः ॥

नृपप्रक्षर्णं तस्मात्प्रावश्यकत्वार्थम् । तेन अन्यस्यापि भवतीति
 गम्यते आयुर्वृद्धिहेतुत्वात् ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्यादगुरुसमन्वितः ।

आचार्यैश्चैव होतव्यो होमः सर्वत्र कर्मणि ॥

स्वष्टिस्त्राद्याज्यभागान्तां कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।

दूर्वां घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरयताहुतीः ॥

यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्देवतः स्मृतः ।

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥

गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणांस्तोपयेत्ततः ।

तस्मिन्वहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥

गच्छेदिति शेषः ।

दु पितान् सर्वयर्थाय मोचयेदृषतिस्ततः ।

दिजान् सर्वानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि भक्तमान् ॥

पूजयित्वा विधानेन पूजितव्याः स्तवान्धवाः ।

न हिंस्यात् सर्वभूतानि तदहसु विशेषतः ।

एवं समाचरेद्वाजा सुखी भवति सर्वदा ॥

इति शौनकीये जन्मनक्षत्रकर्तव्यविधानम् ।

अथ जन्ममासादिकर्तव्यविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

जन्ममासे जन्मतिथौ जन्मर्चे जन्मक्षमके ।

विधानन्तु प्रकर्तव्यं विदुषामुर्विहृदये ।

यस्मिन् मासे तु यो देवस्तमादौ पूजयेत्तरः ॥

मासदेवास्तु ।

क्षण्डोऽनन्तोऽशुतयक्ती वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।

अपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।

योगीशः पुण्डरीकाक्षी मासनामान्यनुक्रमात् ॥

मासादिक्रमस्तु चैत्रादिमार्गशीर्षादिर्षा ।

गणेशप्रमुखा देवा दुर्गाद्या मातरस्तथा ।

पूज्यास्तस्मिन्कर्मन्वैर्धूपपुष्पादिभिस्तथा ॥

सप्तधान्यमये राशौ स्थापयेत्पीठमुत्तमम् ।

यथाः प्रियङ्गवो माया आठकायणकास्तिनाः ॥

व्रीहयश्च समुद्दिष्टे धान्यानां सप्तकं बुधैः ।

पीठं तत्रोपरि न्यस्य वस्त्रच्छत्रमनुत्तमम् ॥
 हुत्वा चाग्निं व्याहृतिभिर्होमशेषं समाप्य च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यं पूजयेदथ ॥
 ततस्तु भोजयेद्विद्वान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् विघ्नः कोऽपि न जायते ॥
 इति विधानमासीत् जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ स्त्रीस्तन्याचरणहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे ।

चीरं सुष्णाति या नारी पूर्वजन्मनि सुव्रता ।
 जन्मान्तरे तु तस्या वै चीरं न चरतः स्तनी ॥
 चीरात्वं भोजयेद्विप्रान् सान्ध्यं समधुमण्डकम् ॥
 विप्रानिति बहुल्वनिर्देशात्तयो विषा अवश्यं भोजनीयाः ।
 अतुल्यमेव तेनैव तूष्णिष्टान्त्रेण भक्तितः ।
 विप्रपादोदकैश्चापि चासयेत्कुचमण्डलम् ॥
 सुरामांसघोद्वृतापूपान्नैर्गन्धपुष्पकैः ।
 भूतेभ्यश्च बलिं दद्याद्भूतान्यत्र च संश्रुतम् ॥
 मधुश्च नवनीतश्च पिण्डमालोद्घ(य)चित्तकः ।
 भूतमध्यय गन्धिय भूतानां पञ्चकं त्विदम् ॥

अथ सुरादीनि ब्राह्मणैरनिषिद्धान्येव याज्ञाणि ।
इति मदनमहार्णवोक्तं स्त्रीस्तन्याचरणहरविधानम् ।

अथ निष्क्रमणविधानम् ।

तत्र वृद्धस्यतिः ।

अथ निष्क्रमणं नाम वृद्धाग्रयमनिर्गमः ।
अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीमाश्रमं शिशोः ।
कृते सम्पद्विद्वद्भिः स्यादायुर्वर्जनमेव च ॥ इति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

मासे तृतीये दिवसे दिर्नयं
शिशुं चतुर्थे शशिनश्च धेनुम् ।
विलोकयित्वास्त्रविधिप्रयुक्ते
काले वृह्णानिष्क्रमणं विदध्यात् ॥

तथा ।

केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्टिविलाभगाः ।
उपनिष्क्रमणे यस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुम् ॥

अपिच ।

षाड्राधोमुखवर्जितानुपहतैश्वरिक्ते त्रिथौ
वारं भीमशनीतरे घटतुलाकन्यासुगेन्द्रोदये ।
सदृष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे तृतीये शशि-
न्यचेषि शुभदे शिशोर्गर्भनवे निष्क्रमणं कारयेत् ॥

तथा ।

चतुर्थे मासि पुण्यर्चे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् ।
 स्नातं स्नानहृतश्चापि कृतस्नस्त्रयनं शिशुम् ॥
 पादाय गेहान्निष्क्रम्य मच्छेदुर्देवतालयम् ।
 अभ्यर्च्य देवताः सम्यगागिषी वाचयेदथ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयेयुःस्ततः स्वकम् ।
 मातृपुत्रसङ्घं नीत्वा मातुलादेर्युग्मं नयेत् ॥
 तदायीर्वचनाद्यैः स्थादीर्घायुरभिनन्दितः ।
 जयन्तस्त्र मतेनाय लिखितः शिशुनिष्क्रमः ॥ इति ।
 दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽद्यताः ।
 दोपमाला ध्वजं लाजाः सम्प्रोक्तचाष्टमङ्गलम् ॥

सुमनसः पुष्पाणि ।

विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ पूर्त्तं समागमि ।

उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तचाष्टमङ्गलम् ॥

अथ विशेषमाह श्रीधरीये बृहस्पतिः ।

चतुरस्रे शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ।

धान्यपुष्पे समासीनं बालं बालामद्यापि वा ॥

अर्चयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ।

तस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसञ्जीवनीं जपेत् ॥

मृतसञ्जीवनी प्रसन्नकमन्दः ।

तत्रार्चयेद्दशैशानं भूतेशानं तथैव च ।

भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशुनभ्यर्चयेद्बुधः ॥ इति ।

शङ्खस्तु तृतीये मासि निष्क्रमणमाह ।

अत उर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका कार्येति ।

विष्णुधर्मोत्तरे च ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

दिगीशाना दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्दिग्जः ॥

पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।

ततश्चलङ्घ्यता धात्री बालमादाय पूजितम् ॥

वह्निर्निष्क्रामयेद्देहाच्छङ्खपुष्पाहनिःस्रनेः ।

ततस्तत्र पठेन्मन्त्रद्वयं राम निबोध मे ॥

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशाञ्च गगनस्य च ।

निक्षेपार्थमिमं दक्षि तं मे रचन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रक्षन्तु सतत सर्व्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

स्त्रीणामविधवानाञ्च दिजानां सुहृदां तथा ।

तदा ॥ पूजा कर्त्तव्या नृत्यगीतैः सदोत्सवा ॥ इति ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

जननाश्चतुर्थे मासि सम कुमारस्य कुमार्या वा प्रायुःश्री-
हृदिहारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणस्थलं कर्म करिष्ये इति
सहस्रं सस्त्रिवाचनाभ्युदयिके कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालानां
प्राण्यादिदिशां चन्द्रार्कयत्तुदेवगणतानां च यथाक्रमेण पूज्यं

कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा सायंसन्ध्यां कृत्वा शिशुं भूषयित्वा
अग्निचन्द्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा मातुलेन धात्र्या वा शिशुं
वाहयित्वा वेदतूर्यघोषपुरःसरं शाकुनादिमण्डलसूक्तं पठन् गृह-
द्विर्गत्य चन्द्रार्कयोरिति मन्त्रद्वयमुच्चार्य देवान्तरं गत्वा देवं
सम्पूज्य तत्र गोमयानुलेपिते देगे धान्यं निधाय तत्र शिशुं
शाययित्वा रक्षां कुर्यात् ।

त्रयम्बकमित्यस्य वशिष्ठ ऋषी रुद्रो देवता अतुष्टुप् छन्दः
जपे विनियोगः ।

त्रयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जग्वीश्वरकमिव बभूवनाम्भृत्योर्मुचीय मामृतात् ॥

इति त्रिजंघ्रा यिभूत्या कुमारललाटे रक्षां विधाय मातुलाद्या-
सन्नगृहं नीत्वा स्वगृहं गच्छेत् ।

इति निष्क्रमणविधानम् ।

अथ पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

पञ्चमेऽथ तथा मासि भूमौ तसुपवेशयेत् । इति ।

तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ताः सौम्या राम विशेषतः ।

तिथिं विवर्जयेद्भिक्षां शस्तानि शृणु भानि मे ।

उत्तरात्रितयं सौम्यं पुण्यं शक्रदैवतम् ॥

प्राजापत्यश्च हस्तश्च यस्तमाश्विनमित्रभम् ॥

घराह पूजयेद्देवं पृथिवीश्च तथा दिवः ॥

पूजनं पूर्ववाह्यत्वा गुरुदेवविजम्भनाम् ।

भूभागमुपलिप्याद्य कृत्वा तत्र ॥ मण्डलम् ॥

शङ्खपुण्याहयन्त्रेण भूमौ तमुपवेशयेत् ॥

अत्र शङ्खशब्दः सर्ववाद्योपलक्षणाद्यर्थः । अनेनैतदुक्तं भवति
स्वस्तिवाचनं कृत्वा मन्त्रलक्ष्यादिध्वनी क्रियमाणि वरसं धरण्या-
मुपवेशयेत् ।

तत्र मन्त्रानाह स एव ।

मन्त्रस्यात्र भवेद्भाम त मे निगदतः शृणु ॥

रक्षेन्न वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुःप्रमाणं सकल निधिपस्त हरिप्रिये ॥

आयुषस्तस्य ये केचिदधिरात्परिपन्थिनः ।

जीवितारोग्यवित्तियु निर्दहस्वाचिरेष तान् ॥

धरण्याशेषभूतानां मातृस्त्वमधिका ह्यसि ।

अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥

त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चाश्रया ह्यसि ।

कुमारं पाहि मातृत्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ इति ।

* मन्त्रोपरिन्द्रमुनिवक्त्रादिनीषु वारेषु सप्तसु विहितं कुजस्त वारः ।

मामेव पञ्चमं इह प्रतिमुच्य रिक्तां गता मिश्रीर्भवति भूमिपरिग्रहं शक् ॥

इति दीपिका ।

ततः कर्त्तव्यमाह स एव ।

तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ त्राद्व्यभोजनम् ।

ततः कुर्यात्ततः कार्यं सत्त्वः पूर्ववद्भिज्ज ॥

सत्त्वो नीराजनादिः । एतद्वयं कुमार्या अपि कार्यं प्रस-
सत्वाद्यालोपरक्षणार्थत्वाच्च ।

इति आलोपवेशनविधानम् ।

अथ कर्णवेधविधानम् ।

तत्रैव श्रीधरीये ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा

कर्णौ वेधौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।

मध्ये बाह्वः पूर्वभागे न रात्रौ

नक्षत्रे द्वे द्वे तिथौ वर्जयित्वा ॥

ब्रह्मस्मतिरपि ।

जन्मतो दशमे बाह्वि द्वादशे वाष्ट षोडशे ।

सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥

गर्गः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शक्यपदे शमे दिने ॥

अत्र जन्ममासो निषिद्धः ।

व्यास ।

यो जन्ममासे चुरकर्णं याचां
कर्णस्य वेधं कुरुते तु मोघात् ।
भूढः स रोमं धनमुत्तनाशं
प्राप्नोति शोकञ्च समस्तमेतत् ॥

नक्षत्रादीन्वाह श्रीधरः ।

हरिहरकरचिवासीम्यपीणोत्तरार्था-
दितिवसुषु घटालीसिद्धवर्णं सुलग्ने ।
शशिबुधगुरुकाप्यानां दिने पर्यरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धेनैधते कर्णवेधः ॥

अन्यथापि ।

नो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजघ्नाज्जसुमाप्युते
शस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादैवतैः ।
सीम्यैस्त्यायत्रिकोणकण्टकगतैः यापैस्त्रिंशत्तारिणी-
रोजोऽब्दे श्रुतिवेध इत्यदिवसे लग्ने च काले शुभे ॥

तथा ।

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुख्ये ग्रीर्षोदये शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैष्टितिवर्जिते ।
मिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सृष्ट्या द्विगुणसूत्रया ॥

शातकुम्भमयी सूची वेधने तु शुभप्रदा ।
 राजतौ वायसी वापि यथा विभवसारतः* ॥
 सुभूमौ प्राङ्मुखे रम्ये शुची देशेऽम्बरे रवेः ।
 सन्निधौ वेधयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ।
 क्रमेण पूर्व्वं वेधौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्धनौ ॥

अर्णवेऽप्युक्तम् ।

शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूत्राथ वेधयेत् ।
 वेधान्तृतीयनक्षत्रे चासयेदुष्णवारिणा ॥
 दीपणार्थं सुखदार्थं नाचसम्पत्तिमाप्नुयात् ।
 एषष्पिन्ने च भिक्षे च हित्वा योज्यानि योजयेत् ॥

विशुद्धर्णाक्षरे मुष्करः ।

शिशोरेवाथ कर्णव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ॥
 पूर्व्वार्द्धे पूजनं कृत्वा केयवस्य हरस्य च ।
 ब्राह्मणचन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ॥

चन्द्रसूर्याभ्यां चन्द्रसूर्ययोरित्यर्थः ।

नासत्थियोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ।
 गुरुणां मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ॥
 तथोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्लाम्बरा तथा ।
 अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्वितान् ॥

* यथा विभवत यथा इति च पुस्तके पाठः ।

† साविता इति च पुस्तके पाठः ।

धृतस्य नियतं सम्यगलक्षकसहिते ।

विध्यदेवं कृते छिन्द्रे सक्तदेवात्र लाघवात् ॥

प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वाने तु योषितः ।

शिगोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणसमम् ॥

विवर्धनं छेदनं वृधु छेदे इति गणपाठात् ।

कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सको ।

पूज्याय विविधा नार्यः सुहृदय तथा द्विजैः ॥ इति ।

अत्र पुण्यकर्णरन्ध्रद्विविधये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः ।

कर्णरन्ध्रे हविष्साया न विशेषयजनः ।

तं (तो) दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाय पुरातनः ॥

तत्प्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह गङ्गः ।

अङ्गुष्ठमात्रसुपिरो कर्णं न भवती यदि ।

तस्मै चाङ्गं न दातव्यं यदीच्छेद्दाम्बुरं भवेत् ॥

सम्यकर्णत्वं निषेधति शालङ्कायनः ।

अपिहकर्णैर्यद्गुहं सम्यकर्णस्तथैव च ।

दग्धकर्णैश्च यद्गुहं तद्वै हवासि गच्छति ॥

तत्प्रमाणं विशेषमाह तुः शङ्खलिखितौ ।

हनुमूलादधःकर्णं सम्भौ ॥ परिकीर्तितौ ।

अङ्गुली त्राङ्गुली शस्ताविति श्रुतातपोऽग्रीवीत् ॥

अन्ये चात्र विशेषाः सन्धसूत्रादेव अवगन्तव्याः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं कर्णवेधविधानं समाप्तम् ।

अथ अन्नप्राशनम् ।

प्रयोगपारिजाते नारदः ।

जन्मतो मासि पष्ठे प्यात् सौरेणावाशनं परम् ।

तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमावाशनं शिशोः ।

संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

मदनरत्ने लीलाचिः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु च इति ।

शङ्कः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरे वेति ।

नारदः ।

पष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीष्वन्तु पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवावप्राशनं शुभम् ॥

रिक्तां दिनचर्यं नन्दां दशमीमष्टमीसप्तमाम् ।

त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवन्नवाचराः ।

चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कथ्ये चान्यत्रिकं विना ॥

श्रीधरः ।

आदित्यतिथयस्सौम्यकरानिलाग्नि-

चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः ।

बालावभोजनविधौ दशमे विशुद्धे

हिद्रा विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

दीपिकायाम् ।

पूर्वशान्तकसर्पमून्मरुद्वितेध्वेष्वरितो तियो
पष्ठे मासि सितन्दुजीवदिवसे गोघर्घमीनोदये ।
केन्द्राष्टाक्षविकोषभैः शुभमतैस्तैरेव पापोज्जितै-
र्हितैन्दु रिपुरन्ध्रं शिशुजनस्यान्नायनं शोभतम् ॥

वशिष्ठः ।

बालावभुक्तौ ततवन्धने च
राजाभिषेके खलु जन्मधिष्याम् ।
शुभं त्वनिष्ट सततं विधाहे
सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयः ।

ब्रह्माणं गङ्गरं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
भुवं दिशश्च सम्पूज्य कृत्वा यज्ञौ तथा चरम् ॥
देवतापुरतस्तस्य धातुयज्जगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमयं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसे तु वा ॥ इति ।

एवम्पूर्वीकरीत्या पष्ठे मासि बालस्य अथप्राशनं कृत्वा
जीविकापरीक्षा कर्त्तव्या ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अप्रतोऽथ प्रविश्य गृहसभाण्डानि सर्व्वजः ।
ग्रन्थाणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु भव्यम् ॥

प्रथमं यत्सृग्जघानस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।
 जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥
 इति जीविकापरीक्षाविधानम् ।

अथ गिशुरक्षाविधानम् ।

(तथैव) कपिलसंहितायाम् ।

गिशुसंरक्षणार्थाय गिशुग्रहनिवारणीम् ।
 रक्षा सन्ध्यासु कुर्याति निम्बसर्पपटञ्जनैः ॥
 फलीकरणसन्निधैः करञ्जैः(जै)रवन्लोकनम् ।
 रक्षा द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥

कुर्यादिति शेषः ।

वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः ।
 रक्षता त्वरितो बालं सुखं सुखं कुमारकम् ॥
 कृष्ण रक्ष गिशुं शम्भुनापुकेटभमर्दन ।
 मातः सद्भवमध्याङ्गसायाङ्गेषु च सन्धयोः ॥
 महानिशि सदा रक्ष कंठारिष्टनिपूदन ।
 यक्षीरगपिशाचांश्च ग्रहान् मातृग्रहानपि ॥
 बालग्रहान् विशेषेण छिन्धि च्छिन्धि महाभयात् ।
 धाहि चाहि हरे नित्यं त्वद्रक्षारचितं गिशुम् ॥
 इति भस्माभिमन्त्रैश्च भूषयेत्तेन भस्मना ।
 गिशो ललाटायङ्गेषु रक्षां कुर्यादयथाविधि ।
 भस्मसंरक्षणादेव गिशुः संवर्द्धतेऽन्वहम् ॥ इति ।

अथ यदि प्रमादादालकस्य भुवि पतनादिभीतिरूपजायते तदा पार्थिवं रजः परिगृह्य शिशुशिरः प्रदक्षिणमावर्त्य विष्णुस्ते पूर्वतः पातु इत्यादिभिर्मन्त्रैः रक्षा कुर्यात् । एष च रक्षाविधिः शकटभञ्जनसमये नन्दगोपेन भीतोऽयं शिशुरिति बुद्ध्या लप्यत्युक्तः ।

तथा च हरिवंशे ।

नन्दोऽङ्गमेनमारोप्य भूरेणुं परिगृह्य च ।
शिरःप्रदक्षिणं कुर्वन् मन्त्रमेनं जलाप च ॥
विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
ब्रह्मा च पश्चिमं पायाश्चन्द्रो रक्षत्युत्तरम् ॥
उपरिष्ठात्तथा सूर्यः पायाश्चाधश्च वायुकिः ।
पायादूर्ध्वमधो वर्त्मनः शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ।
स्वस्तिंश्च करोतु भगवान् पिनाकौ त्र्यम्बकौ च ॥
गावो रक्षन्तु सर्वत्र भूमिः पातु सदा शिशुम् ।
एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृप्यं पस्मर्य सर्वतः ।
एष मन्त्रो हि वासानां रक्षायै परिकीर्तितः ॥ इति ।
इति हरिवंशोक्तं बालरक्षणविधानम् ।

* अन्तरमेव वक्ष्यमाणं ।

† सर्वत्र च सर्व इति क पुनर्दिष्टं पाठः ।

‡ स्वस्तिमित्यत्र स्वस्तीति पाठो युक्तः, अन्तिमशब्दस्यैवत्वात् ।

अथ बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ।
यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः ।
करोति सङ्घर्षमतिचिकीर्षुर्दुः सङ्हागमम् ॥
तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्पपैः ।
शयनस्योपरि क्षिप्तैर्मांसञ्च दशनोपरि ॥

मांसं मासपर्यन्तमित्यर्थः ।

सुवर्चलौपधिस्रानात्तथा सच्छास्त्रकीर्तनात् ।
उद्भ्रकण्टकखड्गास्त्रिघ्नौघस्त्रादिधारणात् ॥

दन्ताकृष्टिः शमं यातीति श्रेयः ।

इति प्रयोगपारिजातीकानि शिशुरक्षणविधानानि समाप्तानि ।

अथ षष्ठ्यपूर्तिविधानम् ।

तथाच श्रीधरीये ।

वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुक्ले
संस्नाप्य शान्तिकरकर्म चिराय कृत्वा ।
भावध्य हेमकटिसूत्रमथानुकूले
लग्ने शिशोर्नवतराम्बरयोगमाहुः ॥

अस्यायमर्थः । सौरवर्षान्ते जन्मदिने बालं स्नापयित्वा आयुर्वेद-
िकरमायुष्यहोमादि कृत्वा हेमकटिसूत्रमावध्य नवतरवस्त्रधारणं
कारयितव्यम् ।

नारसिंहेऽपि ।

सौरेणाद्धान्तर्जन्मार्चे शिशुं संस्त्राप्य शास्ततः ।
 आबध्या हेमसूत्रन्तु राश्यादावनुकूलके ॥
 नवचोमाम्बरादीनि यथार्धं धारयेत्तदा ।
 हस्तादिभूतनक्षत्राण्युक्तानि पुरातराणि च ॥
 वसुपौष्ठादिती पुष्यवाजिभानि शुभानि तु ।
 रिक्ता पर्वाष्टमीयैव कृत्वा चान्यत्रिकं विना ॥
 शक्रुन्धादीनि विष्टिश्च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ।
 शुभानां वारवर्माश्च राशयश्च धनुर्विना ॥
 श्रेष्ठा नेष्टास्तथाशेषा मकरो मध्यमो भवेत् ।
 लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।
 चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभाङ्गिना ॥
 पाषाणिलामपष्ठस्याः शुभा वस्त्रादिधारणे ।
 उच्चमिषस्ववर्गेषु(ष्ट) शुभे केन्द्रत्रिकोणगैः(नैः) ॥
 वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसम्पदः ।
 सहुणस्ये निशानाथे कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥
 मद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।
 शिशोर्लीलादि चान्यच्च वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥

ते तत्तत्कर्मणि सुहृत्तंशुहिर्ज्ञेया ।

भूदन्तु प्रत्यब्दं कार्यमित्याह गर्गः यथा ।

यस्मिन् दिने सवितरि तत्रक्षत्रदिनं भवेत् ।

प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥

येनायुर्वर्द्धते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा ।
 पूर्वं जन्मदिनाद्रात्रौ कृत्वा कोतुकवन्धनम् ॥
 कृत्वा धान्यदुदकशैथिल्यं बालन्तेनाभिपेचयेत् ।
 प्रहृशान्तिं समाप्यैवं नक्षत्राधिपपूजनम् ॥
 आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
 देवांश्च वैदिकान् विप्रान् गुरुन् बन्धून् सुहृज्जनान् ॥
 प्रणम्य पूजयेद्दिहान् गन्धमास्यानुलेपनैः ।
 नवास्त्ररधरो भूत्वा युक्तस्त्रग्वस्त्रभूषणः ॥
 गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु मन्त्रिपीसखः ॥
 राजीत्युपलक्षणं तेन अन्येनापि ॥ १ ॥ पाण्डु-
 निगङ्गेभ्यो विभज्याय ॥ २ ॥ रक्षणविधानान् ॥
 अन्यानि पुण्यकर्माणि ॥ ३ ॥ यथाविधि ।
 पापं कर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

प्रतिसंवत्सरं तार्क्ष्यं वक्ष्ये नृणां विधिम्परम् ।
 पूर्वार्द्धे चैव जन्मर्क्षे स्नात्वा मद्यां नरोत्तमः ॥
 मध्वाज्यदधिसंयुक्ता दूर्वा मृत्युञ्जयेन च ॥
 शुद्धयाच सहस्रं वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कुर्यात्कोतुकवन्धनम् ॥ इत्यादि ।

• विभज्याय इति सु पुलक पाठ ।

† मृत्युञ्जयेन मृत्युञ्जयमन्त्रेण ४०७ इति प्रदर्जितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु पुष्करं प्रत्याह परशुराम ।

स्नानमन्यस्तमाचक्ष भगवन् पुष्टिबर्धनम् ।

न ह्यस्मिन्निगच्छाम तव वाक्यामृतं पिवन् ॥

पुष्कर उवाच ।

जन्मनश्चरगे सौम्ये सर्वोपधिसमन्वितम् ।

कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्रपनश्चैव कारयेत् ॥

स्नातश्चैवार्चयेद्देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

मत्तत्रदैवतं चन्द्रं नक्षत्रं वरुणं तथा ॥

वाहनायुधपीठाद्यं कृत्वा सम्पूजयेत्तथा ।

यथोक्तदेवतालिकेर्मन्त्रैश्च शुद्धयादधृतम् ॥

शक्त्या च क्षत्रिणा देया ब्राह्मणेभ्यो भृगूत्तम ।

ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः ॥

तिष्ठेन्ननुजग्राहून् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।

उपवासं विनाप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं नृणाम् ॥

अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःखप्रनाशनम् ।

सर्वव्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥

मातृस्थानञ्च जगतां जन्मतारा विधीयते ।

चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्तितः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्मनश्चक्षुःस्थितम् ॥

भक्त्या सम्पूजयेच्चन्द्रं जन्मार्चञ्च विशेषतः ॥

पूजा सदा चन्द्रमसश्च कृत्वा

जन्मार्चसंस्थस्य मृगुप्रधानः ।

कामानवाप्नोति नरसु सर्वान्

सुखी तदा स्याद्भुवि नष्टपापः ॥ इति ।

सायनीयेऽपि अष्टपूर्तिविधिं प्रकृत्योक्तम् ।

आवध्य कटिसूत्रञ्च वासः संगृह्य नूतनम् ।

दूर्वाङ्गुरैरघ्राज्येन चरुणा वा पिनाकिनम् ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ इति ।

अत्र कटिसूत्रबन्धनं गृह्णित्यतिरिक्तविषयम् ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकञ्चाथ तान्विक्रम् ।

कटिवन्धेन सयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

रोष्यं कार्पासकं ह्रिमं पट्सूत्रकतन्तु वा ।

वर्जयेत्कर्मकालेषु काशीं विप्रो विशेषतः ॥

इति गृहस्यधर्मप्रकरणे आश्वलायनेन तन्निषेधात् ।

कौपीनाच्छादमार्याय मौञ्जीं कार्पासकीं द्विज ।

अन्तरे त्रिवृतां तावद्वाससौ चाहते पुनः ॥

इति आश्वलायनेनैव ब्रह्मचारिणः कटिसूत्रविधानाच्च । न चैर्य

मिखलेति मन्तव्यं तस्याः पृथगुपादानात् ।

आयुष्यहोमसु शौनकीये ।

आयुष्यहोमं वक्ष्यामि शौनकीऽहं द्विजन्मनाम् ।

कुर्याच्चिजन्मनश्चैविषुवे संक्रमेऽपि वा ॥

पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यानुलेपनः ॥

अलङ्कृतः स्वस्ति वाच्य अन्नं दद्याद्विजातये ।

अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वीपलेपनादिकम् ॥

कृतान्नं जुहुयादम्यगवदानस्य सम्पदा ।

या नो भद्राः क्रतव इत्यृचा दग्धेन तु ॥

इमं सोममर्हते इत्यृचां षोडशकेन च ॥

- या नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वोद्दत्तास्तौ अपरीयासं लब्धिः ।
 देवा नो यथा सदमिहधे असन्नमायुषो रचितास्तौ दिक्षे दिवे ॥ (१म ८८धृ १०५क.)
 देवानां भद्राः सुमं तैस्तैर्जुयतां देवानां यतिरभिर्नो निवर्षयाम् ।
 देवानां सखासुपसेदिमावध देवा न आयुः प्रतितन्तु जीवसे ॥ १ ॥
 तान् पूर्वया निविदाः क्रमधे वयं भग्नं निचमदिति दधमसिधम् ।
 अयंमण वरुण सोममग्निना सरस्वती न सुभशमयस्करम् ॥ २ ॥
 तन्नो वातो मयोधु वानु भिषज तन्नाता इधिवो यमिदा यो ।
 तदयावाणं सोमसुतो मयोधुवत्तदग्निना श्रुतव धिष्वा युवम् ॥ ३ ॥
 तमोमान् जगतस्तस्युवस्यति धियं विन्व नवसे क्रमधे वयम् ।
 पूषा नो यथा वेदसामसङ्घे रचिता पायुरदत्तं क्लृपे ॥ ४ ॥
 क्षति न इन्द्रो ब्रह्मणा क्षति न पूषा विप्रवेदा ।
 क्षति मत्ता/चर्गे अरिष्टनेमि क्षति नो ब्रह्मतिर्दधातु ॥ ५ ॥
 प्रपदन्ता मरुत इग्निमादरं शुभयावागो विदधेयु जगम ॥
 अदिजिह्वा मरुत इरचयस्ते विधे नो देवा अयदा वमन्ति ॥ ६ ॥
 भद्रं कर्णेभिः शृणुयान् देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजन्ता ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्ट्यासक्तान् भिज्यंते देवहितं यदायुः ॥ ७ ॥
 इतमिन्नु ग्रहदो अग्नि देवा यजानसक्ता अरस तन्माम् ।
 पुत्रास्तौ यत्र पितरो भवन्ति मा नो मय्यारीरिषतायुर्गते ॥ ८ ॥
 अदितिर्षीरदितिरेनरिचमदितिर्भावा स पिता स पुत्र ।
 विप्रदेवा अदिति पञ्चजना अदिविर्जातमदिविर्जनिनम् ॥ (१म ८८धृ १०५क.)
 † इमं सोममर्हते आववेदसे रधमिव समदमा मनीषया ।
 भद्रा हि न प्रमतिरस्व ससद्यध सख्ये मारिषामा वयं नव ॥ (१म ८८धृ १०५क.)

यथे नम यत्रसे स साधननवा चति दधते सुवीर्यम् ।
 न तूताव नेममत्रोन्वहतिरसे सखे मारिषामा वय तव ॥ ९ ॥
 गलेम त्वा सभिध साधया धियस्ते देवा हविरेदन्त्याहुतम् ।
 तमादिन्या चावह तान् ह्युत्सये सखे मारिषामा वय तव ॥ १० ॥
 भराभ्य ज्ञापयामा हवामि तं चितयम पन्था पन्था वयम् ।
 त्रीवातवे प्रतन साधयाधियोऽपि सखे मारिषामा वय तव ॥ ११ ॥
 विना योपा अस्य चरन्ति जनयो द्विपद यदुत अनुषङ्गम्भि ।
 विष प्रहेत उपसो मङ्गो अस्यसे सखे मारिषामा वय ॥ १२ ॥
 तमभ्युदयत कीर्तासि पूज्यं ममस्या पोता वनुषा पुराहित ।
 विधा विही चार्तिव्या भीर पुण्यस्यदे सखे मारिषामा वय तव ॥ १३ ॥
 यो विवत सुप्रतीक सङ्कष्टसि दूर पितृ सन् तद्विदितानि रोषसे ।
 राधापिदम्भी अति दीप पद्मस्यसे सखे मारिषामा वय तव ॥ १४ ॥
 पूज्यं देवा भवतु सुन्दरीरयोऽकाक शसो अभ्यन्त दूता ।
 तदा जानीतोत पुण्यता वयोऽपि सखे मारिषामा वय तव ॥ १५ ॥
 वधेदुःखता अप दूरी अहि दूरे वा ये अन्ति वा कश्चिदपि ।
 अद्यायमपि यन्ते सुगं जन्मसे सखे मारिषामा वय तव ॥ १६ ॥
 यदयुष्या अरुपा रोहिता रये वातज्ज्ञा उपभक्षेय ते रव ।
 आदित्सि वनिनी धूमकेतुनाथ सखे मारिषामा वय तव ॥ १७ ॥
 अधमनादुत मिश्र पतन्ति यो द्रव्या यते यवसादी व्यस्त्रित् ।
 सुम तसे तावकेभ्यो रथेभ्योऽपि सखे मारिषामा वय तव ॥ १८ ॥
 अय मित्रस्य वरुणस्य चायसेऽवयातां भवतां हेतो अहुत ।
 मुखा सुनी भूत्वेना मग पुनरसे सखे मारिषामा वय तव ॥ १९ ॥
 देवो देवानामसि मित्रो अङ्गतो वसुर्वह्नामसि चाहरधरे ।
 शम्भेनूत्ताम तव सम्यक्षसेऽपि सखे मारिषामा वय तव ॥ २० ॥
 ततो भद्र यत् समिद्र से दमे सोमाहुतो जरसे मृडयधम ।
 दधति रज द्रविण अ दागवेऽपि सखे मारिषामा वय तव ॥ २१ ॥

एकया जातवेदस्याः कुर्यात्स्विष्टकृतं ततः ॥

होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

स्वस्ति वाचं द्विजायैस्त्रीर्धेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति श्रौतकीये आयुष्यहोमविधिः ।

अथैतेषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः ।

अथ कर्ता पूर्वाह्णे अभ्यस्य स्वात्वा शान्तिप्रकरणोक्तसर्वो-
पधिद्युतमुदकुम्भं सम्पूज्य तदुदकेन स्वात्वा शक्ताम्बरधरः सु-
वर्णादिकटितूत्रमावध्या विधिवत्स्वस्ति वाचं^१ कौतुकमावध्या
प्रहयन्नपूर्वकं दूर्वाहोममायुष्यहोमं तन्मेष करिष्ये इति सङ्कल्प्य
अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहानभ्यर्च्य अन्वाधानं कुर्यात् ।

तद्यया देवादि सङ्कीर्त्य अस्मिन् दूर्वायुष्यहोमे देवतापरि-
ग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्युक्ता अस्मिन्नन्वाहिते अन्वावित्यादि
अक्षुपी वाक्येन इत्यन्तमुक्ता अत्र प्रधानं मत्पुत्रयमष्टोत्तरमत्तं
दूर्वाद्वयेण तथा विष्टान् देवान् दशकृत्वः अग्निं षोडशकृत्वः
जातवेदीऽग्निमेकवारं चरुद्वयेण श्रेयेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्य-

यस्यै त्व मुदविषो ददाश्रीऽनावास्तमदिते सर्वन्ताता ।

॥ भद्रेण श्वरसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते क्षाम ॥ १५ ॥

स त्वमग्रे शौभ्यतस्य विद्वान्मातृमायु प्रतिरिद्ध देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामन्तामदिति सिन्धु एषिषी उत्त यी ॥ (१५ २४५ १८५५)

• जातवेदसे सुवचस सोमसरातीयतो निदक्षसि वेद ।

स न, पर्वदति दुर्वाणि निश्वा भावेव सिन्धु दुरितान्निधि ॥ (१५ २८५ १८५५)

१ वाच्येभ्य वाचयित्वेति पाठो दुर्ग ।

भागान्तं कृत्वा ग्रहान् हुत्वा दधिमधुघृताक्तदूर्वाङ्गुरं गृहीत्वा
चरम्बकं वसिष्ठो मृत्युञ्जयस्यम्बकोऽनुष्टुप् ॐ जूं इत्यन्तेन मन्त्रेण
षष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

आ नो भद्रा इति दगर्घस्य सूक्तस्य गौतम ऋषिर्विश्वेदेवा-
देवता आदितः पञ्च सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थाना षष्ट-
भ्याद्यास्त्रिस्त्रिष्टुभः प्रधानहोमे विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

इमं स्तोममिति षोडशर्घस्य सूक्तस्य षाङ्गिरसः कुत्सोऽग्नि-
रादितयतुर्हंग जगत्यः अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ देवदैवत्याः प्रधानहोमे
विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

जातवेदसे इत्यस्य मारीचः कश्यप ऋषिर्जातवेदोऽग्नि-
देवता त्रिष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

एवं सप्तविंशतिमन्त्रैस्तावतीराहुतीर्हुत्वा स्त्रिष्टुक्छदादिहोम-
शीपं समाप्य वासुदेवं नक्षत्रदेवतां चन्द्रं सनक्षचं वरुणश्च षोड-
शोपचारैरभ्यर्च्य तत्प्रकाशकैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ततो नवग्रहकलशोदकेनाभिपिक्तो यथाशक्ति गोभूङ्गिर-
ण्यादिकं दत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्भ्युद्यतोऽश्ववाहनासुधपीठ-
च्छत्रसुवर्णपूजां कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा गन्धादिभिरलङ्कृतो
धृतभूपणो धृतप्रथुमाखी नूतनवस्त्रं धृत्वा पतिपुत्रवतीभिः
स्त्रीभिर्निराजितो ब्राह्मणेभ्य आशिषः स्वीकृत्य स्वयं इविष्यामी
जितेन्द्रियो वर्त्तेत । अत्र वा सुवर्णादिनिर्मितकटिसूत्रधारणं
कर्त्तव्यम् ।

इति विधानपारिजाते अक्षपूज्जिविधानम् ।

सुभजातके तु प्रकारान्तरेणोक्तम् । यथा ।

सम्प्राप्ते द्वादशे मासि विधानान्तरमादिशेत् ।

सुदृढाः कास्येत्यूलाः सुशुभा वशपेटिकाः ॥

निधाय मोदकादीनि ताम्बूलादीनि सर्व्वशः ।

आच्छाद्य नूतनैर्वस्त्रैः पूर्णा द्वादश पेटिकाः ॥

जीवन्मजासु नारीषु भक्त्या सम्प्रतिपादयेत् ।

प्रत्यक्षमेव कुर्याच्च वर्षैर्वर्जनमुत्तमम् ।

सन्ततेः क्षेमवृद्धार्थं जननी स्त्रियमेव वा ।

अश्वानां पट्टिर्यावच्च सम्प्राप्ते जन्मदायने ॥

स्नात्वा शुद्धेन तैलेन पूजयेद्वत्सराधिपम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्वत्सराः वेनारोग्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ मार्कण्डेयपूजनमपि केचिदिच्छन्ति । तदुक्तं प्रयोगरत्ने ।

प्रतिसंपत्तरं कुर्यान्मार्कण्डेयस्य पूजनम् ।

गन्धपुष्पादिनैवेद्यैश्च पुष्पाञ्जलिं ददेत् ॥

तत्र मन्त्रः ।

आयुष्यद् महाभाग सोमवंशसमुद्भव ।

महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा प्रार्थयेद्भरमुत्तमम् ।

मार्कण्डेयाय मुनये नमस्ते चिरजीविने ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
 आयुरारोग्यसिद्धार्थमस्माकं वरदी भव ॥ इति ।
 नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यैः सुखप्रद ।
 सौम्यमूर्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
 महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्पान्तजीवन ।
 मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे ॥
 मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वा कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्येऽहं तथा मुने ॥
 मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा द्रोण्यादीन् संस्मरेत्ततः ।
 अश्वत्थामा बलिर्व्यासो जनूमांश्च विभीषणः ।
 कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
 अन्याश्च देवताश्चैव सम्पूज्य तदहर्नरः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यात्तिलान् धान्यं ततो घृतम् ।
 पातव्यञ्च ततः क्षीरमायुर्वर्द्धिकरं परम् ॥
 तत्पानमन्त्री यथा ।
 अष्टवर्षमितं क्षीरं सतिसे गुडमिश्रितम् ।
 मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥
 नीराजितो ब्राह्मणाय तोषयेद्भोजनादिभिः ॥
 इति विधानपारिजाते वर्षवर्द्धापनविधानम् ।

• आयुष्यस्य इत्येकेति विहितस्ते पाठः ।

† भविष्येऽहमित्यत्र भविष्यामीति क इत्येके पाठः ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽप्ये द्वितीये वाऽऽ कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमस्तु ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चूडाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् । ॥

शिशोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म्म न कारयेत् ।

पञ्चमाष्टादयोर्द्वन्तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोष इत्युक्तं गर्भेण ।

पञ्चममासादूर्ध्वन्तु मातुर्गर्भस्य जायते ।

मृत्युरिति शेषः ।

मध्ये शिरसि चूडा स्यादसिष्ठानान्तु दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरत्रि-कक्षपानो शिखा मता ।

सच्छूद्रस्य शिखा कार्या कुलधर्म्यानुसारतः ॥

स्त्रीशूद्रौ तु शिखाऽश्लिष्टा क्रोधादेराभ्यतोऽपि वा ।

• तत्र प्रथमादक्ष बाधाः किमु द्वितीयादक्ष—

“चूडाकर्म्म द्वितीयाद सन्मरणादिसम्मतः ।

सत्कालिऽग्रीवतश्च सुखा इत्यवगम्यते ॥” इति वचनात् ।

। श्रुतिचोदनादिति ज्योतिषले पाठः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्यातां नान्यथा निष्कृतिस्तयोः* ॥

यदि गर्भविपत्तिः स्याच्चिशोर्वा मरणं यदि ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

लिङ्गातुः ।

निवृत्ते चोलक्षेत्रे तु प्राङ्ग्रामकरणात्तथा ।

चरेत्तान्तपन्नं भुञ्ज्या जातकर्माणि चैव हि ॥

पतीऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुध्यति ॥

आश्वलायनकारिकापि ।

तृतीये वत्सरे चोलं प्रकुर्वीतित्तरायणे† ।

शुक्लपक्षे शुभर्चे तु कृत्वाभ्युदयिकं तथा ॥

ग्रथान्वयं वा केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते ॥

इत्यादिकालशुद्धिं ज्ञात्वा स्वस्वसूक्तप्रकारेण पूजाकर्त्तव्यं कार्यम्
दक्षोऽपि ।

पष्ठपञ्चमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

पञ्च सन्निहितं पापं तैले मासे भगे क्षुरे ॥

नेपसिंहतुलाकर्कं वृश्चिकेतरलग्नके ।

। श्रवणादित्रयसाती-चित्राशुक्लाश्लेषाश्चन्द्रम ॥

आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौडकम् ॥

दौण्याश्लेषपुष्यवसुवासववासुदेव-

मङ्गलार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रमेषु ।

* प्राजापत्यं प्रकुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते इति न पुनश्च पाठः ।

† कुर्वीतित्तरायणे इति न पुनश्च पाठः ।

चारेषु सीमनुधवाक्षपतिभार्गवाणां
चौरं चरोति कुशलद्वलु मानवानाम् ॥

अन्यत्रापि ।

सूर्ये दक्षिणमार्गगामिणि चरो सुप्ते निरञ्जे रवौ
चीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिथौ
चौराद्भोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥

राजमार्तण्डे ।

मानं हरेत्चौरमिहायुपोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्यश्चन्द्रबिन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्द्वैकादशसप्तपञ्च ॥

गर्गोऽपि ।

जन्मर्चे जन्ममासे च युग्मे मासे च वत्सरे ।
न कुर्यान्मथमं चौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥

अन्यत्रापि ।

मरुतं चोरे हन्ति शुक्रः शक्रं शक्री धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः ॥
वेशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् ।
दितिमदितिश्च चरतां चौरविधौ भवति कल्याणम् ॥
इति चूडाकर्माविधानम् ।

अथ अक्षरस्वीकारविधानम् ।

तत्कालमाह नृसिंहः ।

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्णयेत् ॥

अथ नक्षत्राणि ।

हस्तादित्यमरुन्मित्र रौद्रपीण्याश्विचित्राभम् ।

अवशश्च म्रगस्तं स्वादक्षरप्रहणे शिशोः ॥

श्रीधरः ।

हस्तादित्यसमीरमित्रपुङ्गजित्पीण्याश्विचित्राश्रुते
धाराकर्णशदिनोदयादिरहिते राशौ स्थिरे चोभये ।

पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदे रिक्ता विहायाष्टमीं

पठोमष्टमशुद्धभाजि भवने प्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥

तदितिकर्तव्यतामाह विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रति पुष्करः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे त्वमसुते जनार्दने ।

पठोमं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

चूडा भाषादिपट्के सप्तचरसृदुमे मैत्रहीने सशक्ते

मानशे सक्तु केन्द्रेष्वशुभगणगतैर्द्विगैर्विष्णुबोधे ।

नो रिक्ताष्टपष्ठान्वतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे

नो जन्मर्चन्दुमासे विधटकुजशशीनर्चलग्नेऽर्कशुद्धौ ॥

इति च दीपिकायाम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीष्वेव सरस्वतीम् ।
स्रविद्यामूत्रकाराय स्वविद्याय विप्रैः ॥

सूत्रकाराः पाणिन्यादयः । विद्याय पाणिनिस्थाकरणादयः ।

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु शुद्धयादृष्टम् ।
दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चाप पूजनम् ॥
प्राप्तुं गुरुराशीनो वाक्पुत्राभिमुखं शिशुम् ।
प्रधापयेत्तु प्रथमं दिक्षाग्नीर्भिः संपूजितम् ॥
प्राज्ञानां गुरुणा च देवतानामनन्तरम् ।
ततः सम्पूज्य विष्णुं धार्वीं रामं गुरुं श्रद्धया ॥
दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यं तर्पणं तथा ।
ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ॥
प्रष्टमोदितयं रामं पश्चान्ते च दिनद्वयम् ।
प्राप्तौ चेन्द्रयात्राया भूकम्पे राहुदर्शने ॥
व्यतीयां त्वष्टीरात्रमुत्कापाते तथैव च ।
प्रकान्तस्तनिते चैव निष्क्रीतिपि तथाम्बरे ॥
तथाकाले प्रवृत्तयः यदा वायुस्तदा भवेत् ।
प्रदीपे चायं संयुद्धे (संशुद्धे) चैत्यह्वये चतुष्पथे ॥
गोस्थाने कुम्भरे चाश्वे न चेत्यपि तथा पठेत् ।
श्वशृगालखैर्घोरैस्तथा च खरनिखनेः ॥
तथा वादित्रशब्दे च प्रवृत्ते नगरोत्सवे ।

रुधिरं च सुते गात्रात् शस्त्रेण च परिघतेः* ।
 कालेषु देशेषु मयोदितेषु†
 पठन्ति ये राम न तेषु विद्या ।

अभ्यधापि ।

विद्यारम्भः सुरशुद्धसितश्रेष्ठभीष्टार्थदायी
 कर्तुं शक्यो रुधिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽन ।
 नीहारांशौ भवति जङ्गता पञ्चता भूमिपुञ्जे
 छायाक्ष्णावपि च सुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वदृष्टीणा-
 शशिषु च हरिनोधि शुक्लजीवार्कवारे ।
 उदितवति च जीवे केन्द्रकोषेषु सौम्यै-
 रपठनदिनवर्जं पाठयेत्पञ्चमेऽब्दे ॥

प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या

शक्नोति यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न हतिमुत्पादयति शरीरे

अश्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥

इति बालकस्य अक्षरस्वीकृतिविधानम् ।

* रुधिरस्य निष्ठा शस्त्रेण समयाग्रेऽपि इति ज्योतिषात्मकम् ।

† उदितेषु दुष्टवशेष ।

अथेदानीं प्रसङ्गादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते ।

तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः ।

प्रागुपनयनात्कामचार-कामवाद-कामभक्षा इति ।

कामचारः स्वेच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादिभाषणम् । काम-
भक्षः पर्युपितास्नादिभोजनम् । एतेषु क्रियमाशेषु उपनयनात्
प्राङ् न दोष इति भावः ।

एतन्महापातकव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

स्यात्कामचारमर्थोक्तिर्महत्तः पातकादृते ।

महापातके तु प्राप्ते पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाचोक्तं पाराशरेण ।

अनुपनीतसु यो विप्रो मर्यं मोहात्पिबेदुयदि ।

तस्य कच्छत्रयं कार्यं पितरं भ्रात्रापि वः तथा ॥ इति ।

अन्यच्च ।

वैखदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये च यजुतम् ।

प्रसादाच्छिशुराकर्षन् माता रक्षः प्रयत्नतः ॥

इदं त्वतिबालविषयम् । तदात्तारविषये वशिष्ठः ।

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदस्मीश्विवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रममस्तावदुयावहेदे न जायते ॥ इति ।

गौतमोऽपि ।

यथोपपादभूतपूरि(पूरी)यो भवति न तस्याचमनकल्पो
विद्यते न तस्य उदक्षुखो दिवा दक्षिणामुखो रात्रि-
वित्थादयो नियमा इति ।

असृष्ट्यस्यार्थने चापस्तम्ब आह ।

आद्यप्राशनाप्रयतो भवत्यावक्षरादित्येके ।

गौतमोऽपि ।

न तदुपस्यार्थनादाशौचमिति ।

तस्य अनुपनीतस्य उदक्वादिसृष्टस्यापि अर्गात्र ज्ञानमिति
हरदत्तः ।

स्मृतिदोषिकायान्तु ।

शिथोरभ्युत्थन्मोक्षं धास्यस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिससर्गं ज्ञानमेव कुमारके ॥

तेषां लक्षणास्तपि तत्रैवोक्तानि । यथा ।

प्राक्चूडाकरणादालः प्रागत्रप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारकसु विज्ञेयो यावन्मोक्षीनिबन्धनम् ॥ इति ।

कृतशौचमपि नाग्निहोत्रादौ नियुञ्जरात् ।

तदाह गौतमः ।

न त्वेनमग्निहरणबलिहरणयोर्नियुञ्जरादिति ।

तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः ।

अन्यत्रापि ।

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

न च मन्त्रान् आहयित्वा नियोज्य इत्याह गौतमः ।

न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्रधानिनयनादिति ।

मनुरपि ।

न ह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामौष्ठिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्बद्ध स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्व्यावर्द्धे न जायते ॥

स्वधानिनयनं त्राहं तच्च अनुपनीतेनापि कार्यं कर्मन्तरा-
भावे ।

इत्यनुपनीतधर्माः ।

अथ बालपितृधर्माः ।

विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामस्मृति पुष्करः ।

अप्यस्य च बालानां तथा भार्गव पश्यताम् ।

मार्घितं बालकानाञ्च दातव्यं स्वादितं ततः ॥

बालानाम्मार्घितं दत्त्वा नाकलीके महीयते ।

बालकाद्यानुनेयाः सुर्धर्मकामैः सदा नरैः ॥

तेषाम्भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दने वने ॥

आह्वादयन्ति सततं यस्य दृष्टे न बालकाः ।

दौर्भाग्यं महदाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् ।

अभुक्तवत्सु बालेषु न चाग्नीयात्कदाचन ।

अन्नं दद्याच्च चाग्नीयात्कदाचिदपि च स्वयम् ॥ इति ।

इत्यनुपनीत-तत्पित्रादिधर्मविधानम् ।

अथ उपनयनविधानम् ।

तच्च स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण कार्यम् ।

तत्कालादिकमुच्यते याज्ञवल्क्येन ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

रात्रामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

सैके हादशे ।

काम्योपनयनकालमाह मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

रात्रौ बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः ।

षष्ठे तु धनकामस्य* विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्ति† मिच्छतः ॥

आपस्तम्बसूत्रेऽपि ।

गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयीतीति ।

अत्र गर्भाष्टमेऽपि बभ्रुवचननिर्देशो गर्भपष्ठसप्तमाष्टमवर्षप्राप्त्यर्थ-
इति सुदर्शनभाष्यकारः ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं

* केचिन् विप्रस्य पञ्च न मन्यन्ते इति निर्णयसिन्धुः ।

† कान्तिमित्यत्र कीर्तिमिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

न जन्मधिष्ठो न च जन्ममासे
 न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
 ज्यैष्ठे न मासि प्रथमस्य सुनो-
 स्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ।

कुर्यादिति शेषः ।

मर्गोऽपि ।

ज्यैष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।
 सर्वज्येष्ठस्य पुत्रस्य जड़त्वं सत्त्वमादिशेत् ॥

अथ विशेषमाह राजमार्तण्डः ।

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठो
 छाष्टौ च मर्गो नियतं दशाभिः ।
 जातस्य पक्षं क्लृप्त भागुरिच
 शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासे ॥

अन्यत्रापि ।

जन्ममासे तिथौ मे च विपरीतदली सति ।
 कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥
 जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।
 आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः सुस्थितयोऽपरे ॥

अन्यान्तरे च ।

व्रते जन्मत्रिकारिखो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्कृत् ।
 शुभोऽतिकासे तुर्याष्टव्ययस्यो द्विगुणार्चनात् ॥
 शुचिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।

चैवे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् ॥
जन्मभादष्टमे सिद्धे नीचे वा शत्रुमे गुरौ ।
मौञ्जीबन्ध शुभः प्रोक्तयैवे मीनगते रवौ ॥

नारदः ।

षालस्य बलहीनोऽपि शाश्वता जीवो बन्धप्रदः ।
यथोक्तवस्तरे कार्यमनुक्ते नोपनायनम् ॥ इति ।
गुरुगान्तिश्च तृतीयस्तवके पश्यते ।

ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी पष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।
पञ्चयोरुभयोर्यैव विशेषेण सुपूजिता ॥
धर्मकामैः सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
शुक्लत्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनिसत्तमाः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चौले वेदव्रतैश्चपि ॥

प्रशस्ता प्रतिपरकृष्णा न पूर्वोपरसयुता ।

एतदतीतकालस्यार्त्तस्य वटोरुपनयनविषयम् ।

प्रशस्ता प्रतिपरकृष्णा कदाचिच्छुभमे विधौ ।

चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामपि लङ्घने ॥ इति व्यासोक्तेः ।

एवं सप्तम्यपि तस्या गन्तव्यत्वोक्तेः ।

हृदयस्तिः ।

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णशान्त्यत्रिकं विना ।
मिथुने संस्थिते भानी ज्यैष्ठमासो न दोषस्तत् ॥

रत्नसङ्ग्रहे नारदः ।

विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विनेत्यस्य वसन्ते गलग्रहो न दोषाय इत्यर्थः ।

गलग्रहमाह नारदः ।

चयोदशीचतुष्कश्च सप्तम्यादित्रयं तथा ।

चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

वशिष्ठः ।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचगतेऽपि वा ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा ।

अनध्यायस्य पूर्वोद्युक्तस्य चैव परिऽहनि ।

व्रतबन्ध विसर्गश्च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

राजमार्त्तण्डः ।

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।

गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वन्तरादिषु ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्तपि ॥

तत्स्वरूपमाह भृत्यर्थसा(ग)रे ।

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च चाश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदा स्मृतः ॥

एवमप्रदोषदिनमपि वर्ज्यम् ।

तदाह गोभिलः ।

पष्ठो च द्वादशी चैव षडैराश्विनाश्रिता ।

प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिका ॥

कुत्रचिद्दुग्गादावदोषमाह ज्योतिर्निबन्धे व्यास ।

या चैवैशाखसिता तृतीया

माघस्य साम्यपि फाल्गुनस्य ।

कृष्णे तृतीयोपनये प्रगल्भा

प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥

गर्गः ।

ग्रहे रवीन्दोरबनिप्रकम्पे

केतुद्वयोस्कापतनादिदोषे ।

प्रते दशाहानि वदन्ति तवन्ना-

स्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्कटे तु चण्डेश्वरः ।

दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे

वज्रप्रपाते च विदारणे च ।

केतो तथोल्काशुकणप्रपाते

व्याह न कुर्यादुन्नतमङ्गलानि ॥

बद्धवानां गुरोर्वारि यक्षवेदनुपा वुधे ।
सामगानां धराभूनोरथर्वविदुपा रवे ॥

नक्षत्राणां स एव ।

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोः
पौष्णाश्विनौम्यादिति विष्णुभेषु ।
शस्ते त्रिथौ चन्द्रबलेन युक्ते
काव्यो द्विजानां व्रतदन्वमीची ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

त्रेडान्यर्कत्रयान्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विनित्राजयोनिभान्युपनायने ॥

उद्दिशति ।

त्रिपुत्रेषु रोहिण्या हस्ते मैत्रे च वासवे ।
स्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोरुत्तमं द्युपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

पूर्व्याहस्तत्रये सर्पंश्रुतिमूलेषु बद्धवाम् ।
यक्षुपा पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुधुवै ॥
सामगानां हरीशार्कवसुपुष्पोत्तराश्विभौ ।
धनिष्ठादिति मैत्रार्केष्विन्दुपौष्णेष्वथर्वणाम् ॥

राजमातृशङ्खसु ब्राह्मणस्य पुनर्वसु निषेधति ।

ताराचन्द्रानुकूलेषु ग्रहाण्येषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तत्रैव नारदः ।

व्याघातं परिघं वधं व्यतीपातश्च वैधृतिम् ।

गण्डातिगण्डौ शुलश्च विष्कुम्भश्चैव वर्जयेत् ।

शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रशस्तमुपनायनम् ॥

अथ विशेषमाह श्रीपतिः ।

सर्वैधृतिसु व्यतीपातनामा

सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्धम् ।

तिस्रसु योगे प्रथमे सवधे

व्याघातसंघे नव पञ्च शुले ।

गण्डेऽतिगण्डे च पङ्के नोदः

शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

गर्गः ।

वधादीनान्तु षट्क स्यादुपनाये सुपूजितम् ।

शकुन्धादीनि विष्टिस्तु वर्जयेत्तु विशेषतः ॥ इति ।

अथ अन्यसम्पन्नशुद्धादिकं दैवज्ञेभ्योऽवगतव्यम् ।

तदाह नारदः ।

एवं सम्यग्विचार्यैव काले निर्द्दीपताङ्गते ।

दैवज्ञं सम्यगभ्यर्च्य वस्त्रैः कनकभूषणैः ।

छतोपवीतः शिथः स्याद्दीर्घायुः सर्वयज्ञकृत् ॥ इति ।

लक्षः ।

व्रतेऽङ्घ्रि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।

तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

नान्दीयाहं कृतस्तेष्व्यादनध्यायस्वकार्तिकः ।

तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥

एतच्च आश्वनायनकात्यायनाद्यन्यविषयम् । तेषां तद्दिने वेदा-
रम्भाभावात् । अत एवासुपनयनं तद्दिने न भवत्येव । एतच्च
प्रातःस्नानिते । सायंस्नानिते तु पुरैव चर्चं उपयित्वा सायं-
सन्ध्योत्तरं होमं कुर्यात् ।

न सभ्यागर्जिते खाने न वृष्ट्युत्पातद्रूपिते ।

ब्रह्मोदनं पचेदग्नौ पक्षेक्षेत्र निवर्तते ॥

पूर्वं च वयस्यभावे गान्तिरुक्ता नृसिंहप्रसादे ।

ब्रह्मोदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि ।

तदा विप्रकरं श्रेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥

तस्य गान्तिप्रकारन्तु वक्ष्ये गान्तिप्रकारतः ।

प्रधानं पायसं साग्यं द्रव्यं गान्तियज्ञोऽभवेत् ॥

सूक्तं वृद्धस्मर्तविद्वान् पठेन्मन्त्राविहृदये ।

गायत्री चैव मन्त्रः श्यामायचित्तन्तु सर्पिषा ॥

धेनुं सवस्रकां दद्यादाचार्याय पयस्त्रिनीम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पयास्ततो ब्रह्मोदनश्चेत् ॥ इति ।

नेदं कात्यायनादिः तेषां ब्रह्मोदनाभावात् ।

गर्गः ।

ज्वरस्योत्पादनं यस्य सन्नं तस्य न कारयेत् ।

दोषनिर्गमनात्पयात् भस्मो धर्मं समाचरेत् ॥

सृष्टस्यतिः ।

प्राप्तमभ्युदययाज्ञं पुत्रसंस्कारकर्म्मणि ।

पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्त्तृमात्रोपलक्षणम् ।

सङ्घटे तु वाक्वसारे ।

अनामे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।

श्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

अथ गान्तिविशेषस्तृतीयस्तवके वक्ष्यते ।

पूर्वसंस्कारानिपत्तौ तु मण्डनः ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेष्वपि ।

कालातीतानि कृत्वेव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

तत्र सर्वकर्म्मणां तन्त्रेण नान्दीयाञ्च कुर्यात् देशकालकर्म्म-
क्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छावमादौ न पृथगादियु ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपनीतिदिते मध्याह्नसन्ध्यामाह पारिजाते जैमिनिः ।

यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्सन्ध्यादिक्रमश्च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं क्रमं समाचरेत् ॥

यत्तु ।

उपनाये तु कर्त्तव्यं सायंसन्ध्याद्युपासनम् ।

पारमेष्ठ्ययश्नन्तु मध्याह्ने तु पराहनि ॥

BIBLIOTHECA INDICA :

Δ

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1096.

विधानपारिजातः ।

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

EDITED BY

PANDITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOL I FASCICULUS VI.

CALCUTTA

PRINTED BY ṢAṢIBHŪṢANA KETIRATNA BHATṬACĀRYA
AT THE GRIṢA VIDYĀRATNA PRESS,
24, GRIṢA-Vidyaratna's Lane,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1904.

इति वचनं तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातकृतं । विकल्प-
इत्यन्ये ।

जैमिनिः ।

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।

वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा यतः ॥

गौतमः ।

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तयान् ।

तपसा धूतनिःश्रेय-पाप्मा कुर्याद्विजोत्तमः ॥

व्यासोऽप्याह ।

वेदैकमिष्टं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।

स्रग्धाख्यमनानस्यं विप्रं कर्त्तारमीषति ॥ इति ।

श्रोत्रियलक्षणञ्च ब्राह्मे ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ इति ।

हृषगार्ग्यः ।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।

उपनायेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

प्रयोगरत्ने ।

पितृस्योपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भाता तदभावे तु सोदरः ॥

पितेति विप्रपरं न चक्षियादेः तेषां पुरोहित एव उपनयनस्य

दृष्टार्थत्वात् तेषामध्यापनेऽनधिकाराच्च । अथ पितृव्यस्य ज्येष्ठ-
भ्रातृभावेऽधिकारः ।

असंस्कृतान्तु संस्कार्यां भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ।
इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरं, पूर्वन्तु विभक्तपरम् ।
यण्डमूकादीनां विशेषमाह प्रयोगपारिजाते ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च यण्डवधिरकुलवामनपङ्गुषु ॥

जङ्गमदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः सूर्ययोचितम् ।

मत्तोन्मत्तो न संस्कार्याविति केचिन्नचचते ॥

कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्वं नास्ति चैतयोः ।

तदपत्न्यच्च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥

संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ।

उपनेयाच्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ॥

आनीयान्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश वा जपेत् ।

कन्याध्वीकरणादन्यत्कर्त्तुं विप्रैश्च कारयेत् ।

एवमेव दिजैर्जातो संस्कार्यो कुण्डगोलकी ॥ इति ।

अथोपनेया द्वादशविधा अपि पुत्राः ।

तेषां लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ।

शौरसो धर्मपट्वीजस्तत्समः पुच्छिकासुतः ।

शैलजः घेव्रजातस्तु सगोत्रेष्वेतरेश वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।
 जानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
 अचतायां अतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 माता पिता वा यं दद्यात् पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतसु ताम्र्यां विक्रीतः क्षत्रिमः स्यात् स्रयद्वृतः ।
 दत्तात्मा तु स्रयंदत्तो गर्भविचः सहोदजः ।
 सः सृष्टो गृह्यते यस्य सोऽपविद्धो भवेत् सुता ॥ इति ।

. मङ्गः ।

एते द्वादश पुत्राय संस्कार्योः स्युर्दिजातयः । इति ।

कलौ तु द्वावेव पुत्रौ ।

दत्तोरचेतरेषां न पुत्रत्वेन परिग्रहः । इति स्मृतेः ।

पण्डादीनामनुपनीयत्वं पूर्वमुक्तम् ।

एकमात्रप्रसूतानां कन्ययोः पुत्रयोर्द्वयोः ।

सहोदार्चं न कुर्वीति तत्रैव व्रतबन्धनम् ॥

पराशरः ।

मातरं वा स्रसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥

भिद्येत भिक्षां प्रथमं या चेन्न न विमानयेत् ॥

अथ संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र भृगुः ।

गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यश्चोपनायनम् ॥

प्रायश्चित्तन्तु पूर्वेषां नोपनायनिकस्य ॥

श्रीतस्मात्तर्गाधिकारी स्वार्थोपनायनिकं विमा ॥ इति ॥

प्रायश्चित्तप्रकारमाह शौनकः ।

आरभ्याधानमा चौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।

व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥

एतेष्वेकैकलोपेऽपि षादकच्छ समाचरेत् ।

चूडाया अङ्कच्छं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥

अनापदि तु सर्वत्र द्विगुण द्विगुणचरेत् ।

सुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्रायश्चित्ते कृते पद्याक्षुमद्वर्गं समाचरेत् ।

प्रायश्चित्ते कृते पद्यादतीतमपि कर्म वै ॥

कार्यमित्येक आचार्यो नेत्यन्ये तु विपश्चितः ।

त्वं नः॥ स त्वं नः॥ इत्याभ्यामिमं नेतिः॥ तथा ऋचा ॥

ये तेऽग्रत वा यज्ञाभ्यामुत्तम॥स्यचाहुतीः ।

० त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मधीना रच तवय इन्द्र ।

शता लोकस्य तनये गवामस्य निमेव १५ रचमाणस्तव व्रते ॥ (१४५ ११म यजु ।)

१ स त्वं नो अग्ने देवमा भवती नेदिता अस्या उपसी व्युष्टी ।

अवयस्य नो वरुण १५ रराचो वीहि मूङ्गीक सुहवो न एषि ॥ (११५ ४म यजु ।)

३ इमं मे वरुण युधि हवमया च भूतय ।

त्वामवस्यराचके ॥ (२१५ १म यजु ।)

५ ये ते पन्था सवित पूर्यासोऽरेवय सुकृता अस्मरिषे ।

तेभिर्नो अथ पर्षिभ सुविभो रचाच नो अधि च वृद्धि देव ॥ (१४५ २०म यजु ।)

७ अत वा य ऋचीना सहस्र वा समाश्रिता ।

एतु निष्ठ न रीयते ॥ (१म ३०५ २२५ ।)

॥ उदुत्तम वरुणपाशमखदवाधम विमध्यम १५ यथाय ।

५अनयमादित्यव्रते तत्रानागसो अदितय स्वाम ॥ (१२५ १२म यजु ।)

हुत्वा पृथक् पृथक् पादमर्द्धचौले समाचरेत् ।

स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जाताद्यामन्त्रिका क्रिया ॥ इति ।

इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेष्वपि कर्मसु आचार्य-
कुमारयोश्चोपनेतृत्वोपनेयत्वाधिकारसिद्ध्यर्थं प्रत्येकं छच्छ्रय-
माचरितव्यमित्याह बृहद्विष्णुः ।

छच्छ्रयश्चोपनेता चीन् छच्छ्राय वटुयरेत् ।

आचार्यस्य विशेष उच्यते तेनैव ।

सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ।

आचार्यो दशसाहस्रं सावित्रीं प्रजपेदुबुधः ।

स्त्राधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् ॥

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रतन्यते ।

यथा आचार्य उपनयनदिनात् पूर्वैद्युर्वटुना सह कृत-
मङ्गलस्नानः प्राणानायम्य तिष्यादि सङ्कीर्त्य मम कुमारस्य
गर्भाधानादिचौलकर्मन्तानां संस्काराणां मध्ये यः संस्कारो
नाचरितस्तत्कासातिपत्तिप्रायश्चित्तद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं
प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य उपलेपादिपूर्णपात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा विधिवदार्ज्यं संकृत्य सुषसम्भार्ज्जनादि कृत्वा
अतीतकर्मसंख्ययाग्नादिष्टहोमं हुत्वा स्निष्टकृते च हुत्वा चौल-
व्यतिरिक्तानां कर्मणां प्रमादादकरणे पादछच्छ्रं बुद्धिपूर्वकाकरणे
॥ प्रत्येकमर्द्धछच्छ्रं चौलस्यैकछच्छ्रं वटुना कारयेत् ।

अथतो तु तत्प्रत्यक्षप्रायत्वेन मोदानसहस्रतिलहोमदश-

सहस्रगायत्रीजपद्वादशत्राघ्णभोजनादिष्वन्यतमं प्रायश्चित्तं
कारयित्वा अतीतानि जातकर्मणादीनि कृत्वा उपनयनं कुर्यात् ।

तथा उपनेषुपनेयौ प्रत्येकं कच्छत्रयं चरेताम् । आचार्यस्तु
द्वादशसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात् ।

उपनयनकर्मणा सह चोलकर्मकरणपक्षे पूर्व्यद्युः सङ्कल्प-
समये कर्मद्वयं सङ्कीर्त्य युगपत् सस्तिवाचनमाह्वपूजननान्दी-
श्रावणहयश्चान् कृत्वा पर्यदुः ससूत्रोक्तप्रकारेण चोलकर्म परि-
समाप्य उपनयनं तत्र कुर्यात् ।

इति त्रीविधानपारिजाते उपनयनोपयुक्तविचारः ।

अथ पुनरुपनयनविधानम् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता ।

यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् ॥

एतत् पुनरुपनयनम् ।

कृताकृतश्च वपनं मेधाजननमेव च ॥

• अनिन्दितायां दिग्भेकमूल पञ्चाश कृशस्तम् वा पञ्चाशपचारं प्रदक्षिणमुदकुम्भेन चिः
परिविष्टत वाचयति सुश्रवः सुश्रवा अस्ति यथा ल सुश्रवः सुश्रुता अस्तेषां सां सुश्रवः सुश्रवस्तं
कुम्भः । यथा ल देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्तीत्यस्य अनुप्रासा वेदस्य निधिपो भूयासिति । इदं
मेधाजननम् ११२३१२ अष्टम्ये ।

मेधाजननसङ्गावे व्रतचर्या भवेदिह ॥

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे ह्यं न च ।

परिदानं न कार्यं साविमिच्छानन्तरस्विदम् ॥

पूर्वस्यावाचयेत् स्थाने तत्त्ववितुर्हृषीमहे ।

भिक्षेतान्नं दिवा रात्रावाचार्यायास्तुष्टये ।

भणितोऽत्र विज्ञेयोऽयं समानमितरद्भवेत् ॥ इति ।

आश्वलायनश्रुतमपि ।

अनुपेतपूर्वस्य अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधा-
जननं वा निरुक्तं परिदानं कालश्च तत्त्ववितुर्हृषीमहे इति
सावित्रीमिति ।

काल उदगयनादिस्तत्रियमो नास्तीत्यर्थः । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र
हरदत्तस्त्वयं व्याचष्टौ । अथ अनन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य-
ज्ञं वेदमभ्येतुमिच्छति तस्योपनयने विज्ञेयो वक्ष्यते । एवं
ब्रुवन्नेतज्ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति ।
अन्ये तु चक्ररक्तमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते ।

यथाज्ञापस्तम्बः ।

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्रानूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति ।

शौनकोऽपि ।

* कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कक्षा कमुपनयने कायं वा परिददामि इति ।
एतन् परिदानम् १।१०।७ यजुर्ब्रुहे ।

† तत्त्ववितुर्हृषीमहे इत्येवमभोजनम् ।

३३ मन्वन्तानां गुणं भगवन् भोमहि ॥ (१३ ८२३ १२५)

यो वेदान्तरमध्येति तत्तन्त्रविधिना ततः ।
 कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥
 द्वितीयमिमस्येदमध्येतुमभिवाञ्छया ।
 एतद्वृद्धोक्तविधिना पुनरप्युपनोयते ॥
 केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा ।
 मेधाजननकर्मापि विज्ञेयश्च कृताकृतम् ॥
 कर्तव्यपञ्चाययणे मेधाजननकर्माणः ।
 ब्रह्मोदनस्य होमः स्यात्तिरात्रादिव्रतं तथा ॥
 कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेषु परिदानं न चेप्यते ।
 तत्रोदगयनादिय कासो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
 तत्तत्तुर्ह्वणीमहे ध्यमित्येवमादिका ।
 ऋक्सावित्री परिषाह्या यद्यदन्त्यरुमीरितम् ॥
 अस्योपनयने तत्तद्वद्वारविवर्जितम् ।
 इहापि सर्वं कुर्वीतेत्युपनीतः पुनर्भवेत् ॥ इति ।

अथ पुनरुपनयनस्य निमित्तान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र मनुः ।

अज्ञानात्प्राग्व्य विष्मूवं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

विड्वराह्यामकुकुटगोमांसमचक्षेपु च सर्वेऽधेतेषु द्विजा-
 तीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारान् कुर्यादिति ।

शातातपसु ।

लशुन गृह्णन् जग्ध्वा पलाय्युश्च तथा शुनाम् ।
 उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभघीरभोजनात् ॥
 उपनाय पुन कुर्यात्तदा कच्छ चरेन्मुहुः ।
 भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणे तथा ।
 तप्तकच्छपरिक्षिप्तो मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

अन्यथा ।

चाण्डालान् द्विजो भुक्ता सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ।
 बुद्धिपूर्वन्तु कच्छाच्च पुन सस्कारमर्हति ॥

यस्य देशान्तरगतचिरकालाश्रूयमाणसद्भाव पुत्रादिना कृत
 प्रेतकार्यो यदि जीवन् समागच्छेत्तदा तस्य पुनरुपनयनविधि
 दत्ता सङ्गृहे ।

जीवन् यदि समागच्छेद्भुतकुम्भे निमज्ज्य च ।
 उवृत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्मणां दि कारयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकाया बोधायनसु ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
 षड्वयङ्गकलिङ्गाय गत्वा सस्कारमर्हति ॥

प्रत्यन्तोऽन्तदेशः ।

हिमवत्कौशिकां(कीं) विन्ध्या पारं पद्मस्य पयिमम् ।
 तीर्थयात्रा विना गत्वा पुन सस्कारमर्हति ॥

आदिपुराणे ।

सीरादृष्टिभुसीवीरामावन्त्यं दक्षिणापथम् ।

एतान्देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

विश्वलीसेतो ।

कर्मनाशाजलसर्गात्करतोयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीवाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हेमाद्रौ वृद्धगौतमः ।

खरमुद्रश्च महिषमनङ्गाहमजन्तया ।

वस्तमारुह्य सुखजः पुनः संस्कारमर्हति ॥

मार्कण्डेयः ।

खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति ।

तप्तकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीति घृतगर्भविधानतः ॥

मदनरत्ने ॥ स्नानमाप्तसुक्तम् ।

परांशरस्तु ।

विष्णुचर्मघ्नी शुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं प्रकुर्वीति स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

प्राजापत्याचरणं पञ्चगव्यस्नानं पञ्चगव्यप्राशनञ्च पुनः संस्कारात्
पूर्वमेव कार्यं प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति विष्णु-
स्मृतेः ।

तत्र विशेषमाह काश्यपः ।

चीर्णप्राययित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र
ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशे अग्निं प्रज्वाल्य
ब्रह्मासनमासीर्यं प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कार-
मर्हतीति ।

पराशरः ।

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या । व्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ इति ।

वपनमपि निवर्त्तते इत्याह विष्णुः ।

सर्व्वेषु तेषु द्विजातीनां प्राययित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्
वपनदण्डमेखलाभैक्षचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि
वर्त्तनीयानीति ।

व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि मृदानाश्रयादीनि वा ।

इति विधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

पुनरुपनयनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्र मनुः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छीचमादितः ।

आचारमग्निकार्य्यञ्च सम्योपासनमेव च ॥

यमः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतञ्च नित्यम् ।
 कोपीनं कटिसूत्रञ्च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥
 अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्द्वितम् ।
 चा समावर्त्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

आश्वलायनः ।

त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता ।

तिस्रस्तद्वन्ययः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥

प्रवरसंख्यानियम इति शिष्टाः । अत्र उपनीतेन उपाकरण-
 पर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याह आश्वलायनकारिका-
 कारः ।

उपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञकम् । इति ।

आश्वलायनः ।

अन्ननाभ्यञ्जनं चौर्द्रं गन्धपुष्पाक्षतान् व्रती ।
 वर्जयेत्पादुकां छत्रं पानोष्णीपरधादिकान् ॥
 न शयीतान्तरिक्षे तु नाशुचौ न परैः सह ।
 न चासीत न नग्नश्च नालीकं बिभृयाद्व्रती ॥

नालीकं नालिकेरं कमण्डलुमित्वर्थः ।

मनसापि न चोलद्वया गुरोराज्ञा कथञ्चन ।
 गुरुवद्गुरुपत्नीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥
 प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत्तत्रयमाश्रमी ।
 वेदोदितव्रतैरन्यान् व्रतान्सर्वान् च सचरेत् ॥
 न चायात्सर्वतीर्थेषु न भुञ्जीयादितस्ततः ।

मैत्रमाश्रत्य भुञ्जीयात्सायन्मातर्गुरो वसन् ॥
 तदाश्रया विषवर्णं छायेत च सदा शुचिः ।
 व्रते नोपवसेज्जातु पित्रोः सखितयोर्ऋते ॥
 देवर्षिपितृपूजाश्च कुर्यादा शुर्वनुश्रया ।
 अश्विन्नान् धारयेन्नित्यं दण्डाजिनकमण्डलून् ॥
 यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलाश्च शुरो वसन् ।
 छिन्नेष्वेतेषु संगृह्य नवानन्यान् पुनर्दिजः ॥
 विधिना सुप्रयत्नोऽग्नौ छिन्नान् वाष्पु विनिक्षिपेत् ।
 छिन्नेष्वेतेषु दुष्टेषु प्राङ्नान्यधारणात्यजेत् ।
 त्यागाग्न्याग्निभूयादन्यन्नाययिष्यीयते त्यजन् ॥

प्राङ्नान्यधारणादिति । अन्येषां नवानां धारणात् प्राक् पूर्वं
 न त्यजेदित्यर्थः ।

त्यज्येतां यरतां येषां दिनमात्रं दिजश्च नाम् ।
 कृच्छ्रेण तेषां शुचिः स्वायाम्यया ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादादायवा स्वप्ने विसर्गे रेतसो दिजः ।
 व्रती शुध्यति कृच्छ्रेण निरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुन वा प्रकुर्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 भुक्षा तु सूतकादायं मत्वा विप्रसूयञ्चं चपेत् ।
 अमत्येकदिनं जग्वा तथा गङ्गात्पुरोहितात् ॥
 न गावसूतकस्यायं मातापितोर्भृते षटे ।
 प्रतिनयोक्त्वासौकः याहायश्च न शस्यते ॥

न भक्षयेच्च ताम्बूलमथ मैथुनमेव च ।
 वर्जयेत्तुल्यं लाजापूपकादींस्तथा व्रती ॥
 चरित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन् द्वौ चैकमथापि वा ।
 तोषयेद्दक्षिणामिस्तु गुरुन् भक्त्या विचक्षणः ॥
 धनात्पित्रादिसम्भूतात्समाहृत्यायवा परात् ।
 राजन्याया गुरुं सम्यक् तोषयेत्प्राधको व्रती ॥
 व्रतान्तरे संस्थितयोः पित्रोः कुर्यात्समौरितम् ।
 स समाप्य क्रियाः सर्वाः शीनः संवत्सरायधि ॥
 तयोः पितृत्वसम्भातेः परादेव समापयेत् ।
 तद्व्रतं व्रतवान् विप्रो विधिवद्गुरुचोदितः ॥
 गुर्व्याशा नतिभिः कार्या पूजा भक्तिपुरस्कृता ॥ इति

यमः ।

खड्गासनञ्च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

स्वपेदेकः कुपेत्तुल्यं न रेतः स्कन्दयेत्क्षचित् ॥

कूर्मपुराणेषु ।

भादशे नैव वीचेत नाशरेद्दन्तधावनम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्घ्यं प्रभुघ्नीत न कामतः ॥

एतत्पद्याधिभाषित्ये वेदितव्यम् । वैद्योपदिष्टं मधुमांसादि-
 गुरुच्छिष्टं कृत्वा प्राग्नीयादित्वर्थः ।

तथापि उच्यते ।

अष्टैतान्यवतप्तानि पापो मूल फलं ययः ।

अविर्माद्यन्त्याया च गुरोर्वधनमोपधम् ॥

इदमुच्छिष्टमपि गुरुव्यतिरिक्तं वर्ज्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोक्ष्यमिति ।

आपन्नम्बु ।

पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यमिति ।

अन्यच्च मनुः ।

उन्मर्दनस्तु गात्राणां सपनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोथावनेजमम् ॥

अभ्यस्त्रनं स्रापनञ्च गार्शोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

मातापित्रोर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणा गार्शोचं न कर्त्तव्य-
मित्याह स्मृतिचन्द्रिकायां संवत्तः ।

मातापित्रोर्विपत्ते तु ब्रह्मचर्य्यप्रियः सुतः ।

सर्वतयापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशीचं न कर्त्तव्यं सन्ध्या चैव न तुष्यते ।

अग्निकार्य्यञ्च कर्त्तव्यं सायम्प्रातय नित्यशः ॥

काल्हायनोऽपि ।

त्यजेत् सुतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं चरेत् । इति ।

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र व्यासः ।

ब्राह्मणचक्रियविग्रहरेषुर्भक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्व्वर्णिकमेव वा ॥

सार्ववर्णिकं भैचचरणमापदिपयम् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

चातुर्वर्णं चरेद्भैचमलाभे कुरुनन्दन । इति ।

आपद्यपि शूद्रस्य पक्षाग्रं न गृह्णीयात्तदाह अङ्गिराः ।

आममेवाददीताम्नादापत्तावेकरात्रकम् ।

आमपूर्वेति सस्कारो धर्मं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ।

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽब्रवीत् ॥

एतदपि आपदिपयम् ।

पराशरः ।

यस्य वेदानधीयानः शूद्रान्नमुपजीवति ।

शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं सोऽधिगच्छति ॥

अन्यच्च ।

शूद्रान्नोदरस्येन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

त्रिकानन्नो वेदवेदो धर्मज्ञोऽप्यपङ्क्तिः ।

चतुर्व्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते ततः ॥ इति ।

अनापद्यपि सजातीयेभ्योऽपि प्रयस्तेभ्य एव भैक्ष्यमाहरेदित्याह
मनुः ।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रयस्तानां स्वकर्माणि ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

अपिदयथादमराह स एव ।

गुरोः कुले न भिचेत न घ्रातिकुलवन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगृहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्दाम पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियमप्रयतो वाचमभिग्रस्ताश्च वर्ज्येत् ॥

तच्च भैक्ष्य भोजनपर्याप्तमेव अहं कर्त्तव्यमित्याह यम ।

आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्वैद्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेनदोषेण कामताऽधिकमाहरन् ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोगक्षन्मृत्तिकाकुम्भान् ।

आहरेदयावदर्थानि भैक्ष्य आहरह्यरेत् ॥

निषिद्धमत्राहामि ।

इस्तदत्ता तु या भिक्षा लवण व्यञ्जनानि च ।

भुक्ता ह्यशुचिता याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

माधुकरी य आदाय त्राह्यवेभ्यः प्रयच्छति ।

स याति मरकटघोरभुञ्जती निरयस्तथा ॥

गौतम ।

निवेद्य गुरवे भिक्षा भुञ्जीतासन्निधौ गुरो ।

तद्वार्यापुत्रसन्नसन्नचारिभ्य इति चान्वहम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य ।

कृताग्निकार्यी भुञ्जीत वागयतो गुर्वनुन्नया ।

आपोशानं क्रियापूर्वं सत्कृत्याचमकुक्षयन् ॥

सत्कारय हारीतेन दर्शित ।

भैक्षमेव हितं पर्यम्निस्तमादित्यदर्शितं गुरवे वेदितमनु

ज्ञातमसृतसन्धितं प्रादुर्यदश्याति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोतीति ।

ब्रह्मचारिण एकाग्रनिषेधमाह मनुः । -

भैक्षेण वर्त्तयेच्चित्तं नैकाग्रगी भवेद्भूती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रते वा वेददैवत्ये पित्रे कर्मण्यभक्षयन् ।

काममभ्यर्चितोऽग्रीयाद्भूतमस्य न लुप्यते ॥

अक्षरं प्रत्यवायमाह स एव ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पायकम् ।

अनातुरः समरात्रमवकीर्षिव्रतश्चरेत् ॥

इति भिक्षाचरणविधानम् ।

अथ अग्निकार्यविधिः ।

तत्र भाग्यनायनकारिका ।

अग्निकार्यं च भिक्षायाः प्रागूहे वा तदिष्यते ।

पर्यूनोऽपि स्यातामादायने च कर्मणः ॥

मनुः ।

दूरादाहृत्य समिधः समिदध्यादिहायसि ।

सायम्भातय जुहुयात्ताभिरभिमनन्त्रितः ॥

विहायसि अन्तरिक्षे ।

समिदाचरणविधिमाह वेङ्गवापायनः ।

पुरास्तभंयात्मासुदीर्घी दिशं गत्वा अहिंसत्ररण्यात्ममिध-
माहरेदार्द्रात्मन्नाद्यकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकाम उभयी-
सुभयकाम इति ।

समिन्नक्षमाह कात्यायनः ।

नाद्गुहादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न विद्युक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकान्यूना तथा न स्याद्विशिखिता ।
नातिपर्वा नातिपामा होमेषु तु विजानता ॥
विशीर्षा विदला कुला वक्त्राः ससुपिराः क्षयाः ।
दीर्घाः सूला सुषेर्दृष्टाः कर्मांसिद्धिविनाशिकाः ॥

समिन्नियममाह वायुपुराणे ।

पलाशसमिधः कार्याः स्वादिर्यस्तदन्नाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कयेतसौ ॥

अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः ।

पुरा जथाह वै मृत्युर्हिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मीचयामास तस्मात्परिधरेदि तम् ॥
ब्रह्मचारौ यदा त्वन्मावादध्यात्ममिधो न हि ।
गृह्णीयात्तं तदा मृत्युरादध्यात्ममिधस्ततः ॥

तदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृत्विधाने ।

मानस्तोकेऽप्येकान्तं शतसङ्ख्य शिवालये ।

● मानस्तोके सम्ये मान चायुषि भानो वायु माना अग्नेषु रीतिव ।

वीरान् भानो रुद्र भूमिको यथोर्ध्वविश्वस्य सदमिध्या यथामहं ॥ (१६५ १६५ यजु १)

घातममृतसन्धितं प्रादुर्यदश्रति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोतीति ।

ब्रह्मचारिण एकाचनियेधमाह मनुः ।-

भैक्षेण वर्त्तयेदित्यं नैकाचाग्री भवेद्भूती ।

भैक्षेण व्रतिनो हृत्तिरुपवाससमा श्रुता ॥

व्रते वा वेददैवत्वे पित्रे कर्मण्यभक्षयन् ।

काममभ्यर्थितोऽग्रीयाद्भूतमस्य न लुप्यते ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह स एव ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पायकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्षिव्रतश्चरेत् ॥

इति भिक्षाचरणविधानम् ।

अथ अग्निकार्यविधिः ।

तत्र आश्वनायनकारिका ।

अग्निकार्यं च भिक्षायाः प्रागूहे वा तदिष्यते ।

पर्यूहन्नोक्षये स्यातामादायन्ते च कर्मणः ॥

मनुः ।

दूरादाहृत्य समिधः सविदध्यादिहायसि ।

शायम्मातय जुष्टयाज्ञाभिरभिमन्त्रितः ॥

विहायसि अक्षरिणे ।

समिदाहरणविधिमाह वैजयापायनः ।

अत्रिरपि ।

दक्षिणं पाणिमुत्तुल्य प्रकाममभिवादयेत् ।

योत्रिये त्वच्छलिः कार्यः पादोपसङ्गं गुरोः ॥

ब्राह्मणसमाजि अभिवादनप्रकारमाह मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तयाध्यात्मिकमेव वा ।

यो ददाति यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राप्नोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वस्त्वथैव च ॥

यः पुनर्जानन्नपि प्रत्यभिवादनं न करोति आशिषश्च न ददाति
तस्य दोषोऽभिहितो भविष्यपुराणि ।

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा न कुरुते स याति नरकं भुवम् ॥

तत्फलमाह मनुः ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्बिद्या यशो बलम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

विप्रोऽथ तूपसंवाद्या ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ।

विप्रोऽथ विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपसनामयम् ॥

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।

न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा ॥

पूज्येस्तमभिभाषेत भो भवत्कर्मनामभिः ।

परपत्नीमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥

त्रिवर्षपूर्वः त्रिव्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च
स्त्र्येनापि स्वयोनिजाः । अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराद्याभि-
वाद्याः ।

अथ अनभिवाद्यास्तत्रैव ।

उदक्कां भूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।

पापण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ॥

नास्तिकं कितवं स्त्रेणं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥

वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥

जपयज्ञजलस्थञ्च समित्युष्यकुमानलान् ।

उदपात्रञ्च भैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य द्विजघैतानहोरात्रेण शुध्यति ॥

अहोरात्रेण त्रयोपितेनेति शेषः । चक्षुर्वैश्याभिवादाने च विप्रस्य
इदमेव प्रायश्चित्तम् । शूद्राद्यभिवादाने त्रिरात्रम् ।

कायन्तु रजकादिषु ।

कायं प्राजापत्यमित्यर्थः ।

चाण्डालादिषु चान्द्रं स्यादिति सङ्गहकृतम् ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिश्चैव त्रिदण्डिनम् ॥

नमस्कारं न कुर्याच्चिदुपवासेन शुध्यति ।

सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वत्रस्थासु सर्वदा ॥

अभिवादे नमस्कारस्तथा प्रत्यभिवादनम् ।
 आशीर्वाद्या, नमस्कार्यो वयस्यन्तु पुनर्नमेत् ॥
 स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युश्च तः ।
 ततोऽधीयीत वेदाश्च स्वाध्याये गुरुगिञ्चित ॥

तथा ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशयस्य च ।
 आयुष्कामो न शृङ्खोयाञ्जोरहापत्यकलधयो ॥
 इति स्मरणात् शुब्धादिनाम न याञ्छम् ।
 इति श्रोविधानपारिजाते अभिवादनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचर्यकाल ।

तत्र योगीश्वर ।

प्रतिवेद ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।
 षड्दशान्तिकमित्येके केयान्तथैव प्रोक्तये ॥

केयान्तो नाम गोदानम् ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेद वापि यथाक्रमम् ।
 अविपुतब्रह्मचर्यो लघ्वणा स्त्रियमुदहेत् ॥
 इति उपकुर्व्याणब्रह्मचारिधर्मा ।

अथ नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्रां वैश्वानरेऽपि वा ॥

मनुः ।

यदि मातृन्तिकः कालो रोचतेऽस्य गुरोः कुले ।
युक्तं परिचरेत्तेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे शुषान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहृत्तिमाचरेत् ॥
एतेषु विद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुज्जानोऽग्निशयूपां सादयेद्देहमात्मनः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

ब्रह्मचर्यं चरेद्दीमाना शरीरविमोक्षणात् ।
आचार्यं तु खलु प्रेते तत्तनयादावग्निं परिचरेद् यतवाक् चतुर्थ-
पष्ठाष्टमकालभैशागी शुश्वधीनो ब्रह्मक्षत्रिः शिखी वा गुरुं
गच्छन्तमनुगच्छेदासीनमुपतिष्ठेच्छ्यानयेदासीत आश्रताध्यायी
सर्जलब्धनिवेदी खट्वागयनदन्तप्रचालनाभ्यञ्जनशीयस्नानाभ्यञ्जन-
वर्ज्यं स्नानासनगोलस्त्रिरङ्गोऽभ्युपेयादप इति । त्रिरिति त्रिप-
वणस्यायी स्यादित्यर्थः ।

एवं कुर्वन्तः फलमाश्नु मनुः ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यत्तु शयूपने गुरुम् ।

अ गच्छत्यन्त्रमा विप्रो ब्रह्मणः सद्य माश्रितम् ॥ इति ।

याज्ञवल्करोऽपि ।

अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

यत्तु हारीतः ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबध्य तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमन्तीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भैष-
ज्यै चेति ।

तदुद्युगान्तरविषयम् ।

पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

इति यमेन विशेषोक्तेः ।

एवमुपकुर्वाणस्य नैष्ठिकस्य च धर्मानुज्ञा तयोर्व्रतातिपत्तौ
विशेषप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र शास्तातपः ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्रीयात्पु मांसन्तर्धैव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं मौञ्जीधोमेन शुध्यति ॥

भिक्षाशनमकृत्वा यः स्वे स्वे ह्येकाग्रमश्रुते ।

अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टगतं जपेत् ॥

दिवा स्वपिति यः स्वस्यो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।

स्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य गायत्र्यष्टगतं जपेत् ॥

सूतकाचं नवग्राहं मासिकाचं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्रीयात्पिरात्रेणैव शुध्यति ॥

ઋગ્વિધાને ।

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेद्युभिरक्षुभिः * ।

પાદં મુહુક્તે બ્રહ્મચારી મુચ્યતે કિલ્વિપાત્તતઃ ॥

પુનઃ ।

अरिष्टः सः जपेत्पादं पौड्रं भोजयेद्यदि ।

પદ્માયુતં બ્રહ્મચારી જલે વા કલ્પાયં ન હિ ॥

तत्रो मिथोः जपेत्पादं वृषोऽङ्गं च भोजयेत् ।

શિવાલયે બ્રહ્મચારી અયુતં જૈવ દુષ્કૃતમ્ ॥

अग्नौ जिह्वं पादश्च न्यूनं मुहुक्ते जले यदा ।

અયુતષ્ઠે બ્રહ્મચારી તદા પાપાશ્ચ મુચ્યતે ॥

अदितिः प्रजपेत्पादं च सपिण्ड्यां भोजयेद्यदि

અયુતષ્ઠે બ્રહ્મચારી નરકાશ્ચ મુચ્યતે તદા ॥

* યુભિરક્ષુભિ પરિપાતમઘ્નાગરિષ્ટેભિરશ્વિનાસી ભર્ષમિ ।

તત્રો મિથો વરુષો મામહન્મામદિવિ વિપ્તુ રવિવો જય યો ॥ (૧મ ૧૧૨૫ ૧૫અક્)

† અરિષ્ટ* સ મત્યો વિન્દુ દધતે પ્રજામિર્જાપતે ધર્ષયશ્ચરિ ।

યમાદિત્યાસો ન યદા સુતીતિમિરવિવિંશા દુરિતાગિ સ્વસરે ॥ (૧૦મ ૬૧૫ ૧૨અક્)

અરિષ્ટ સ કલ્પય અરિષ્ટેભિરિતિ ચ પુલકે પાઠ*, તથા પાઠશ્ચ સાધુલે યુભિરક્ષુભિરિત્યા દ્વિતીયપાદા આશ્ચ ।

‡ યુભિરક્ષુભિરિત્યાન્વતીય પાદમ્ ।

§ અથ આજિઠમામર દુષ્કમલધ્વમગ્નિગો ।

મ નો રાયા પરીશ્ચ રવિ વાજાવ પત્યો ॥ (૩મ ૧૦૫ ૧૨અક્)

¶ અદિતિર્ચારદિવિરત્તરિષ્ઠઅદિતિમાતા ચ પિતા સ પુત્ર* ।

વિપ્રદેસ અદિતિ પદ્મવ્રજા અદિતિર્જાતમદિતિર્જનિત્વમ્ ॥ (૧૫અ ૨૨મ યજ્ઞ)

धर्मा समन्तान्मन्त्रश्च शतवारं यदा तदा ।

व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकालेन किस्त्रिपम् ॥

पाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे तद्वद्वयमसु ।

मासिकादिषु नाश्रीवादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

चिराचमुपवासोऽथ प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ इति ।

इदमज्ञानविषयम् ।

ज्ञानपूर्वके तु स एव ।

मधु मांसञ्च योऽश्रीयाच्छ्रावं सौतिकमेव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अनृतप्रायश्चित्तमाह गर्गः ।

विराचमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृते चरेत् ।

कच्छमित्यनुपपद्यते ।

स्त्रीसहप्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्य पाह ।

अवकीर्णी भवेत्तत्त्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्हभं समुपास्तम्य नैर्ऋते स विशुध्यति ॥

मनुरपि ।

अवकीर्णी तु काशेन गर्हमेन चतुष्यये ।

स्यालीपाकविधानेन यजेत नैर्ऋते निशि ॥ इति ।

शातातपसु ।

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्त्रिस्तयं कामेन पीडितः ।

प्राजापत्यं चरेदित्यमष्टमेकमतान्द्रितः ॥

निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि ।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरग्नावाग्न्यश्च ह्यावयेत् ॥

मैधुनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः ।

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा वारणं पृथक् ।

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं शुद्धभाषणम् ॥

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ।

एतन्मैधुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः ॥

नष्टं भवतीति शेषः* ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्करो यतिर्भवति नान्यथा ॥

शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पाराशरः ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यहं सार्यं पयः पिबेत् ।

गृहस्थस्तु विरात्रं वाप्येकाहं वाग्निहोत्रवान् ॥

नामैरुर्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतन्निगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

एतन्प्रायश्चित्तं सर्वं नैष्ठिकेन द्विगुणं कार्यमित्याह हारीतः ।

उपकुर्व्वेत् यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

तथा ।

यश्चक्षुषवित्रे च मेखलाच्च गुरौ वसन् ।

दण्डश्च धारयेन्नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 त्यक्तेतांवरतां येषां दिनमात्रं द्विजातिनाम् ।
 कृच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादात्स्वेच्छया वापि विसर्गे रेतसो द्विजः ।
 ब्रती शुध्यति कृच्छ्रेण विराचीपोपयेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्वतः ।
 प्राजापत्येन चौर्येण जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 तं वो धिया जपेनान्नं च सचक्षेव शिवास्तये ।
 ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनयेत्पूर्णमिति (तु) तत् ॥

इति ऋग्विधानवचनमन्योपघातपरम् ।

इति ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम् ।

अथ उपाकरणम् ।

तत्र ग्रीनकः ।

अथातः यावन्ने मासि श्रवणार्चयुते दिने ।

यावन्त्यां यावन्ने मासि पञ्चम्यां हस्तसयुते ॥

* विराचीपोपयेन वा इति क पुस्तके पाठः, द्विजातिनामित्यत्र द्विजानामिति पाठो युक्तः ।

† जपेयं शुचिना भवेत् इति पाठो युक्तः, न्यजतः प्रकुर्व्वत इत्यनयोरेकमव्यापत्तेः ।

‡ तं वो धिया नान्यस्या शक्तिः अत्र प्रवक्तुं परितः सयुज्ये ।

स नो रचदनिमानं सुतमेन्द्रो विश्वान्यदिदुर्महाणि ॥ (६४ २२५ ०४५)

§ पूर्वेतां ब्रजेदिति न पुस्तके पाठः ।

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यद्योदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना ॥ इति ।

श्रावणस्य खण्डत्वे व्यासः ।

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रावणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तत्तदादेव नश्यति ॥

यत्तु ।

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्या श्रावणेन वा ।

हस्तेनोपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

इति याज्ञवल्क्यादिभिः केवलाद्याः श्रावण्याः पञ्चम्याश्च पद्वयं
तद्वाजसनेयिविषयम् ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति प्रयोगपारिजातवचनात् ।

अत्र सप्तमाह गार्ग्यः ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युर्यहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

उदयव्यापिनी चैव विद्वर्चःषट्ठिकाद्वयी ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

अत्र काले विशेषमाह तद्वमतुः ।

अर्हारात्रादधस्ताच्चेद्द्वयः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म्म तदा कुर्याच्छ्रावण्या श्रवणेन च ॥

कात्यायनोऽपि ।

अर्हारात्रादधस्ताच्चेद्द्वयः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म्म तदा कुर्यात्परतद्येन दोषज्ञत् ॥

भृगुस्तु ।

मेते राजनि राट्टे वा परचक्रादिपौडिते ।

अनुमन्वीजे नावृष्ट्या नोपाकुर्याद्विषयणः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अनुमन्वीजे नृपतौ विनष्टे

सूते मृते राष्ट्रसमाकुले च ।

उत्सर्ज्यनोपाकरणे न कार्यं

अस्तोन्दुसूर्ये गुरुवस्ययातं ॥

यस्तु ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुक्षीरे सस्थिते रवौ ।

उपाकर्म्म न कर्त्तव्य कर्त्तव्य सिद्धयुक्तके ॥

इति विरुद्धवचन तद्देशान्तरविषयम् ।

तथाच हृदयस्थितिः ।

नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्य सिद्धयुक्तके ।

कर्कटे सस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

श्रवणे आदौ घटिकाचतुष्टयाभिजिबचत्ताद्यवर्ज्यं श्रवण-

खण्डे सति धनिष्ठासंयुतं याज्ञं नोत्तरापादसंयुतं हस्त-
नक्षत्रं प्रयोगपर्यन्तं याज्ञम् । सूतकादिविघ्नसम्भवे वा
श्रोपध्रुत्वत्यभावे वा श्रावणभाद्रपदयोरिकस्मिन् दिने
ग्रहणसंक्रान्तिवर्जिते कार्यम् । एवं कृते कर्मणो न
लोपो नोत्कर्षयेति ।

स्मृत्यर्थसारे मनुः ।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तं छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान् ॥

अत्र अपिग्रहदेन भाद्रपदपञ्चमीहस्तश्रावणानामुपादानमिति
हेमाद्रौ व्याख्यातम् ।

यत्पुनर्मनुवचनम् ।

शुक्ले सूडेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् ।

भायुःचयमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् ॥

काश्यपीयमपि ।

गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानत्रिः श्रावणन्तु विशेषतः ॥ इति ।

तदेतत् प्रथमोपाकर्मविषयम् ।

गुरुभार्गवयोर्मध्ये वास्ये वा बार्हस्पति वा ।

तथाधिभाससमये मलमासादियु दिजः ।

नोपाकुर्वीत्ययमतः कृतं कर्म विनाशकम् ॥

इति सद्ग्रहकारवचनात् ।

पूतिसमुच्चयेऽपि ।

यन्मोपवीतं घ(क)र्त्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौढ्येऽपि वार्द्धके वाच्ये नित्यवल्ग्वं चोदितम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

चण्डांशोर्मण्डलभ्रातौ यदा शुक्लहृदयतौ ।

सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहविधौ न विद्यते ॥ इति ।

तद्वितीयादिविषयम् । तदपि अधिमासे न कार्यमित्याह

चन्द्रिकायां ज्योतिःपराशरः ।

उपाकर्म्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥ इति ।

प्रसवाहोत्सवो जातेष्टिः जातकर्म्मणो जमनकाश्च एव विहित-
त्वात् । परे उत्तरे मासीत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

उत्कर्षं कालवृद्धौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धौ न नृत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋथ्यशुद्धवचनम् ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ध्वं युगादिषु ।

उपाकर्म्मं महापष्टां क्षेपदिष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छन्दोगविषयम् । तेषां कालवृद्धावपि सिंहावर्ग एव उपाकर्म्मं
भवति ।

तथाच गर्गः ।

सिंहे रवौ तु पुण्यर्धे पूर्वार्द्धेऽविवरेः वहिः ।

ऊन्दोगा मिलिताः कुर्युर्लक्ष्मं स्वस्वच्छन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मोपराह्निकम् ॥ इति ।

निप्रिक्ते चेत् क्रियते तदा दीपमाह स एव ।

अथ चेद्दीपसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामययस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥ इति ।

एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वं कर्त्तव्यम् ।

तथाचोक्तं हेमाद्रौ ।

उपाकर्मोपराह्णे स्यादुत्तमः प्रातरिव च । इति ।

गोभिलोऽपि ।

अध्यायानामुपाकर्मं कुर्यात्कालेऽपराह्णके ।

पूर्वार्द्धे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

एवमुक्तप्रकारेण कालशुद्धिं विधाय स्वस्वस्वोक्तप्रकारेण उपा-
कर्मं कार्यम् । केचित्त्रिदं कर्मद्वयं लौकिकेऽग्नौ कार्य-
मित्याहुः ।

तथाच भास्वलायनकारिका ।

कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकेऽग्नौ प्रकुर्वते ।

भाज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ इति ।

अत्र इतिकर्त्तव्यताविशेषो भविष्योत्तरपुराणे ।

सम्प्राप्तिश्चवर्षस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् शुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमाभिरुचा ।

उपाकर्म्मणि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः आहं देवानुद्दिश्य शक्तितः ॥ इति ।

काण्डीजिनस्तु ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ॥

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

गौतमाद्याऋषीन्सर्वांन् कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेदंगसुचरन् ॥ इति ।

स्मृतिभामत्यां व्यासस्तु ।

विष्टरं सप्तभिर्दर्भैर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।

चतुरङ्गुलमग्नं स्याद्वन्निभेकाङ्गुलं तथा ॥

प्रदक्षिणभ्रमकृत्वा ऋषीणावाह्यं पूजयेत् ।

ऋषीणामर्चनं सर्वं कर्त्तव्यञ्च निर्वीतिना ॥

आसनं पादमर्घ्यञ्च स्नानं पश्चात्ततैः पृथक् ।

वस्त्रोपवीतं गन्धाय पुष्पाण्याभरणानि च ॥

धूपदीपबलीन्दत्वा नत्वा सुत्वा तथोदकैः ।

तर्पयित्वा यथाभ्यायं ऋष्योक्तविधिना ततः ॥ इति ।

वायुपुराणि तु ।

उपाकर्म्मणि विप्रेभ्यो दद्यादयत्रोपवीतकम् ।

आयुषान् जायते तेन कर्म्मणा मानवो भुवि ॥ इति ।

वेदोपाकरणविषये विशेषमाह व्यासः ।

दर्भासनो दर्भकरः प्रासुखो वायुदक्षुखः ।

उपक्रमेत वेदान् वा वेदो वा वेदमेव वा ॥

प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीः प्रणवं ततः ।

पञ्चोऽर्धशय शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥

उपक्रमेत्ततो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणं ततः ।

तथोपनिषदं कल्पं रहस्यान्यपि शक्तितः ॥

अधीत्य प्रणवशोक्ता भूमिं स्पृष्ट्वा जलं स्पृशेत् ।

नमस्कृत्य ततो देवानृषींश्चैव गुरुनपि ॥ इति ।

अत्र ब्राह्मचारिविषये विशेष उक्तः कात्यादर्शे ।

मौञ्जीयज्ञोपवीते च नवं दण्डश्च धारयेत् ।

कटिसूत्रश्चैव नवं नवं वस्त्रन्तश्चैव च ॥ इति ।

अन्यान्तरेऽपि ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां कटिसूत्रकम् ।

धृत्वापाकरणं कृत्वा ततः स्वाध्यायमारभेत् ।

पुराणानि विस्तृज्याथ पुनः पुनरिति क्रमात् ॥

एतदुपाकर्म्म गृहस्वस्यावश्यकमित्याह व्यासः ।

वेदव्रतानि कृत्वैव विप्रो यद्युद्धहेतदा ।

अधीयीत गृहस्वोऽपि नियमाद्ब्राह्मचारिवत् ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

उपाकर्म्मोऽर्चनश्च वनस्वानामपीयते ।

धारणाध्ययनाद्वत्वादुद्यद्दिना ब्राह्मचारिणाम् ॥ इति ।

अस्य फलमाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोऽर्ग विधिवद्विजैः ।

क्रियते छन्दसा तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अथातयामैच्छन्दोभिर्यत्नं क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां वृद्धिकारणम् ॥

उत्सर्जनञ्च वेदानामुपाकरणकर्म वा ।

अकृत्वा वेदजाप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ इति ।

अथ उत्सर्जनकारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जज्ञान्ते छन्दसा कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विजैः ॥

हारीतः ।

अर्धपञ्चमान् मासानधीत्य अर्धमुत्सृजतीति ।

यद्वा एतदुत्सर्जनमुपाकर्मदिने कार्यम् ।

तथाच खादिरगृह्यम् ।

मुख्ये तूत्सर्जनद्वार्यमुपाकर्मदिनेऽथवा ।

तस्मिन् पक्षे चारम्भोपाकर्मात्सर्जनेनरे. पूर्वमुत्सर्जनं कृत्वा

तदनन्तरमुपाकर्म कार्यमिति विवेकः ।

इति त्रीविधानपारिजाते अपाकर्मात्सर्जनविधानम् ।

अथेदानीमध्ययनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम् ॥

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

वेदो यस्य गरीरस्यो न स पापेन लिप्यते ।

वेदात्मा स तु विज्ञेयः गरीरं किम्ययोजनम् ॥

वेदाचराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कौर्त्तितानि न संग्रहः ॥

यस्य वेदस्य वेदो च विशिष्यते चिपूरुषम् ।

स वै दुर्वाछाणो ज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यश्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।

अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥

अनधीत्य द्विजो यस्तु शास्त्राणि च ब्रह्मण्यपि ।

शृणोति ब्राह्मणो नाग्रे नरकाणि प्रपद्यते ॥

नाग्रे गरीरनाग्रे सतीत्यर्थः ।

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेषु प्रवर्त्तते ।

नाचारफलमाप्नोति यथा गूढस्तथैव सः ॥

अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रोऽप्यध्ययनान्वितः ।

गूढपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमयुते ॥

स्तान्दे ।

अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लक्षणात् ।

आलस्यादन्नदीपाच्च मृत्युर्विप्रं जिघांसति ॥

तस्माद्वाङ्मयेन वेदोऽवश्यमप्येतव्यः ।

महेश्वर ।

अत्राङ्गणादध्ययनभाष्यकाले विधीयते ।

अनुव्रज्यादिशुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

वेदस्वरूपमाह वशिष्ठः ।

पारम्यर्थागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥

यः स्वशाखां परित्यज्य परां समधिगच्छति ॥

स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः स तथ्यते ॥

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

तच्छाखीयेषु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कुर्याच्च तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

अत्र शाखायहर्षं धर्मशास्त्रादेरुपलक्षकम् ।

तथाच व्यासः ।

धर्मशास्त्रन्तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रन्तर्थाव च ।

पुराणानीतिहासाद्यं तथास्थानानि यानि च ।

महात्मनाश्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि ॥ इति ।

चारम्भय शुभदिने कार्यः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रगस्तो भवति मधुरिषौ प्राप्तबोधे सुधांशौ
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्भवे चापि शुके ।
अप्राप्ते सिंहारांशौ दशशतकिरणे चापि दैत्यारिपूज्ये
स्त्राध्यायो भानुशक्रचिदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

तथा ।

पष्ठौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमौ ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ॥

विद्यारम्भः प्रगस्त इति पूर्वेषामन्वयः ।

रत्नमालायामपि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुक्षितघ्नेष्वभीष्टार्थदायी

कर्तुं यायुयिरमपि करोत्यशमान्मध्यमोऽथ ।

नीष्टारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुष्टे

प्रायासूनावपि च मुनयः कीर्तयन्त्येवमाद्याः ॥

अथ नक्षत्राणि ।

मृगादिपञ्चपि मेषु मूले

उस्तादिके च क्षितयेऽग्निनीषु ।

पूर्वाष्वये च यवये च तद्द-

विद्यासमारम्भमुगन्ति सिद्धे ॥

अथ अध्ययनप्रकारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुजः ।

अध्येषमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदभुखः ।

ब्रह्माक्षलिङ्गतोऽध्याप्यो जमुवासा जितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भोऽवसाने च पादौ प्राञ्चो गुरोः सदाऽ ।

व्यत्यस्तपाग्निना कार्यमुपसङ्गहण गुरोः ॥

सव्येन सव्यः सप्तम्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।

ज्ञाक्षयः प्रणवं कुर्व्यादादावन्ते च सर्व्वदा ॥

क्षवत्यनोद्धतं पूर्व्वं परस्ताच्च विगीर्य्यति ।

प्राञ्जलिः पर्य्युपासीत† पवित्रैश्चैव पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तुत श्रीं कर्त्तुमर्हति ।

अध्येषमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥

अधीच भी इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।

नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा ॥

कुर्व्यादध्ययने योगमाचार्य्यस्य हितेयुं च ।

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥

वेदसीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

• अतः परं "तद्वय इत्यवश्यं च हि ब्रह्माक्षलिङ्गतं भूतं" इति पादद्वयं मनुजद्वितीयायां दृश्यते ।

† प्राञ्जलान् पर्य्युपासीत इति मनुजद्वितीयायां ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्वात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
 प्रास्वतामिति चोक्तः सत्रासीताभिमुखं गुरोः ॥
 हीनान्नवस्त्रवेगः स्वस्वार्थदा गुरुसन्निधौ ।
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥

पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेद योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो विद्योनिं मधिगच्छति ॥

पराशरस्वाङ् ।

वेदः सार्योऽध्येतव्य इति ।
 ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
 पाठमगमधीती च पठे गौरिव सीदति ॥

व्यासोऽपि ।

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
 अजानतोऽयं तद्व्यर्थं तुपायां कण्ठनं यथा ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 दद्याच्छास्त्रञ्च शिष्येभ्यस्तच्च तच्च ह्ययं समम् ॥

* हीनाप्रवस्त्रवेगलं मुनेपेयञ्च शीघ्रम् ।

† विद्योनिं पचिद्योनिं, मूलं पचो भवतोऽर्थः ।

मनु ।

गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः शिष्यान् न्याययुक्तान् गुणान्वितान् ॥

ब्राह्मवल्करः ।

कृतश्राद्धोद्दिमेधावि-शुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मेन साधुगतातन्त्रानवित्तदा ॥

अनध्याप्यानाह मनुः ।

धर्माद्यौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

न तत्र विद्या दातव्या उत्तमं बीजमिवीपरि ॥

विद्ययैव समं कामं भर्त्सय्य ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां न त्वेनामीरिषे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधितोऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मा मा दास्तथा स्या वीर्यवत्तमम् ॥

यमेव तु शुचि विद्यात्रियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मा ब्रूहि विप्राय निधिपायापमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य भोक्तमाह्वे न कचसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्डः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

• यत्र विद्या न दातव्या इति मिति मनुस्मृत्यायां पाठः ।

† प्रदानेभ्योऽधिकमिति न पुनरे पाठः । यमेव युक्तमुपगच्छामः ।

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविभुतम् ॥ इति ।

सूत्यर्थसारे ।

उदगयने शुक्लपत्रे शुभेऽहनि स्वाध्यायं प्रारभेत्पूर्वाह्ने
गणेशं स्तरस्वतीं गुरुञ्च सम्पूज्य ब्रह्मचारी विप्रसुवासिनी-
रभ्यर्थं आशिषो गृहीत्वा ब्रह्मयज्ञवद्भान् धारयमाणः
प्रणवव्याघ्रतिसङ्घितां सावित्रीमुक्त्वा प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं
प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन पिरामोऽस्त्वित्युक्त्वा भूमिं
सृष्ट्वा गुरुं वृद्धाञ्च प्रणमेत् । ततोऽपरेद्युर्गणेशं गुरुञ्च
नत्वा प्रणवेन प्रारभ्यसमाप्तिं कुर्यादिति ।

अथ अध्ययनधर्माः ।

ऋक्षाचमयधीधीत मार्गेणोक्तेन धर्मतः ।

न त्वेव चतुरो वेदानत्यायेन कदाचन ॥ इति लघुव्यासः ।

कूर्मपुराणेऽपि ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः ।

आश्रतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराश्रुखः ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चेवास्यानुकुर्वीति गतिभाषणचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

फर्षो तथ पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

तथा ।

लभितं हसितञ्चैव कण्ठ(कुण्ठ)प्रहरणं तथा ।
 वर्जयेत्तन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ॥
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादिन्ननर्त्तनम् ।
 द्यूतं जनपरीषादं स्त्रीप्रेषालम्बनं तथा ।
 परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं दण्डकाष्ठं गोशृङ्गभृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्यथावदर्शानि भैक्षसाहरहसरेत् ॥
 हृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पर्य्युपितञ्च यत् ।
 नादग्रैश्चैव वीचेत नाचरेहन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राद्यैरपि भाषणम् ॥

नाचरेदिति पूर्व्वेषान्वयः ।

आश्रमलायनः ।

दक्षान्तर्जानुरासीत भूमावभिसुखो गुरोः ।
 कम्पयेन्न गिरः किञ्चिन्न क्रुध्येत न मत्सरी ॥
 गुरुणापि सहसीत न शिष्याफलकेषु च ।
 सहसैव समुत्तिष्ठेद्गुरोरागमने द्विजः ॥

तथा ।

उदके मध्यरात्रे च विस्मूत्रे च विसर्ज्जिते ।
 उच्छिष्टे खादभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

स्वाध्यायमिति शेषः ।

धृतिधारे ।

सर्वकुक्षितगन्धेषु परिवेषे सभासु च ।
 अभ्यङ्गे स्नानकाले च महाखेदेऽतिकम्पने ॥
 गोविप्ररोधने सर्वश्राद्धेषु श्राद्धपंक्तिषु ।
 श्मशाने शूद्रसम्पर्के चण्डालादिप्रदर्शने ॥
 रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महाक्षये ।
 महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं वर्जयेद्बुधः ॥

नारदः ।

द्यूतं पुस्तकशयूपा नाटकासक्तिरेव च ।
 स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि यट् ॥
 पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं शूद्रसन्निधौ ।
 न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥

मनुः ।

नाविषष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥

तथा ।

शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वापि गतिरुर्द्धा न विद्यते ॥ इति ।

अथ मन्दमत्यादिदोषादध्ययनेऽसमर्थस्य प्रायश्चित्तसुक्तमृगविधाने ।

वागिन्द्रियविमूढास्तु ये विद्यां न विजानते ।
 इन्द्रियार्थान्ययार्थादा यो न वेत्ति कथञ्चन ॥
 विद्या वाधिगता यस्य प्रणश्येत पुनःपुनः ।

ससर्परीरुधिरिति जपन् विद्या सम्प्रतिपद्यते ॥
 एष द्रष्टो जपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 भ्रान्तिबुद्धिर्न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते ॥
 या ते काकुक्षिपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 विपरीतं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 सुत, सोमोऽजपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अन्यथार्थं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 कथा नञ्चिन्नमन्त्रश्च शतवारं दिने दिने ।
 व्यासोक्तं पुराणार्थो यथार्थं दृश्यते सदा ।
 अद्वैतमानी मन्त्रश्च ॥ दिनम्प्रति जपेच्छतम् ।
 शास्त्रेषु सगयो नास्ति विमर्शः सर्वथा भवेत् ॥

- ससर्परीरुधिरिति जपन् विद्या सम्प्रतिपद्यते ।
 सा पञ्चमः मन्त्रमातुर्दधाना या मे पञ्चस्तिजमदधयो वदु ॥ (१म ५१५, १६५५) ।
- + एष द्रष्टो जपमो विद्वदप इन्द्राय उषे समकारि साम ।
 एतं पितृ रुद्रित्वा स्वातन्त्र्यं यथाशिवे प्रदिवि यत्ने अत्रम् ॥ (२म ४१५, १५५५) ।
- ‡ या ते काकुक्षिपेन्नन्त्रं या वरिष्ठा यथा शतम् विवर्षि मध्व ऊर्ध्वम् ।
 तया पाहि मे ते अथ्युरस्यत् स ते वसो वर्ततामिन्द्र मन्त्रि ॥ (३म ४१५, १५५५) ।
- § सुत, सोमो अगुतादिन्द्र वक्षानय अर्थाधिकृतये रथाय ।
 एतं तित्तिर्व जपयाहि यत्र तेन विश्वासाविपरीतपक्ष ॥ (४म ४१५, ४५५५) ।
- ¶ कथा नञ्चिन्नमन्त्रश्च शतवारं दिने दिने ।
 कथा अविहया उवा ॥ (५म ४१५, ५५५५) ।
- || अद्वैतमानी मन्त्रश्च ॥ दिनम्प्रति जपेच्छतम् ।
 नाथो न वक्षिष्यमोको अक्षन्दा यदि मयमो यन्त्रियाताम् ॥ (६म ४१५, ६५५५) ।

प्रत्यसौ प्रजपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 महद्वाक्येषु विश्वासी ह्यविश्वासी न चान्यथा ॥
 एतेनैव प्रजपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 स्मृत्यर्थे भान्ययाबुद्धिर्यथायै पश्यति द्विजः ॥
 ॐयाविधानमन्त्रश्च जपेद्दशदिनमाति ।
 वाग्देवी मातृका तस्य जिह्वायै वर्तते सदा ॥
 ॐयामन्त्रेण जुहुयादिया यीस्तत्कले स्थिता ।
 विमधुश्चाष्टसाहस्रं प्रतिवर्पन्तु फान्गुने ॥
 भवामित्रीः जपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 प्रविद्या न सृगेकत्वं विद्यया सह तिष्ठति ॥
 अहं मनुर्जपेन्नन्त्रं शतधा यो दिनमाति ।
 चिकालज्ञानसिद्धिश्च सर्व्वथा लभते द्विजः ॥ इति ।
 इति मन्दमतिप्राययित्तम् ।

गुरुश्रूपा आवश्यकी इत्याह देवतः ।

• मन्त्रो विधीयते विज्ञानि विदुषि भव ।

अथदमाय अथ । अथवाहने नरः ॥ (६म. ४९५. १५५.)

। एतन्मन्त्रेण कोमलि शोमपात्रमम् ।

अथमन्त्रेणोविश्वमिन्द्रं मन्त्रमिन्द्रमिन्द्रः ॥ (६म. ४९५. १५५.)

। भवामित्री न मेधा इत मुनिर्विदुषा एव या उ मयदा ।

यथा न विद्या विदुषा विदुष्ये अथ मा मन्त्रेण वाग्देवि विद्यता ॥ (१म. १३६५. १५५.)

। अहं मनुर्जपेन्नन्त्रं शतधा यो दिनमाति ।

अहं मनुर्जपेन्नन्त्रं शतधा यो दिनमाति ॥ (६म. ४९५. १५५.)

यथा खननतो भूमेर्नरो निधिसुपाश्रुते* ।
एवं गुरुगतां विद्यां शृङ्गपुरधिगच्छति ॥
यथान्नं विषसंयुक्तं विषं वाचेन संयुतम् ।
तादृशं स्यादशृङ्गपूर्वज्ञाधीतं न संगतः ॥

नारदः ।

गुरुशृङ्गपथा विद्या मुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्यो नोपलभ्यते ॥ इति ।

तथा ।

गुरुं स्वहृत्स्व दुहृत्स्व विषं निर्जित्य वादतः ।
अरक्षी निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह वीधायनः ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्थथा ।
विराजोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥ इति ।

अन्येऽपि अध्ययनधर्माः पाणिनीयगिष्वादिदोऽवगन्तव्याः विस्तर-
भयाच्चात्र प्रदर्शिताः ।

अथ अध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः ।

सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
स्नात्वा हुत्वा स्वशिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

* यथा घनम् श्रुतिष्वेव नरो वास्यधिगच्छति । इति निबन्धविभो पाठः ।

शिष्यशिष्याविधिमाह गौतमः ।

अशक्तौ रज्जुवेष्टदलाभ्यां तनुभ्यां शिष्येदिति ।

भनुः ।

दृढतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वाञ्चौरकिस्त्रियम् ॥

यमः ।

। शिष्योऽर्थार्थी भन् द्विजोऽध्याप्यात्यन्ते चैवाविधानतः ॥

अनध्याये च तस्मादुर्वेदविप्रावकां बुधाः ॥

हारीतः ।

भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्ययनं तथा ।

अनुयोगप्रधानेन चीन् पचांसु पिबेदिति ॥

यावकमिति शेषः ।

इति अध्यापकधर्माः ।

अथ अनध्याया उच्यन्ते ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरिः ।

अनध्यायमकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ।

अयनं दक्षिणमुत्तरश्च । विषुवी तुलामेषी । शयनी बोधनी
च एकादशी ।

मन्वादयो मास्येऽभिहिताः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी सिता ।
 तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 आश्वयस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ॥
 मन्वन्तरादययैता दत्तस्त्राचयकारिकाः ॥

शुभादयो विष्णुपुराणेऽभिहिताः । यथा ।

वैशाखमासस्य सिता तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपदे ।
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्ष-
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

याज्ञवल्करः ।

ब्रह्मं मेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विंगुरुबन्धुषु ॥
 सपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वशाखाद्योत्रिये मृते ॥
 पञ्चदश्या चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्ता वा आहिकं प्रतिगृह्य च ॥

आवमत्र एकोद्दिष्टातिरिक्तं बोध्यम् । एकोद्दिष्टे ब्रह्ममिति
 मनूतेः ॥

तथा ।

सम्यागर्जितनिर्घातेऽभूकम्पोल्लानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलखादिमार्जाररमूपकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छये ॥

अथ तात्कालिका अनध्यायाः ।

खक्रोष्टुगर्दभोलूकमामवाषात्तनिःस्वने ।

अमेध्यश्वशूद्रान्यश्मशानपतितान्तिके ॥

देशेऽशुषावाकानि च विद्युःस्तनितसंप्रये ।

भुक्तार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥

पाशुप्रवर्षे दिग्दाहे सम्यानीहारभीतिषु ।

धावत पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोद्भयानहस्यश्मनोवृक्षमिरीरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतास्तात्कालिकान् विदुः ॥

वायो वशः । अमेध्या सूतिकादयः । स्तनितं गर्जनम् ।

अत्र प्रत्यहं सम्याया विशेष उक्तः स्मृतिसारे ।

उदयेऽन्तमये चापि सुहृत्तत्रयगामि यत् ।

• यदान्तरिचि बलवान् मारुती बहताइत ।

पदव्यथ स निघातो जायते वायुसम्भ्रमः ॥ इत्युक्तवचनम् ।

† शक्र इन्द्रध्वज तस्य पाल उच्यते च ।

‡ वषानीऽन्यत्र गर्जन्वृष्टिविद्युता यौगपथ्ये आकारानिक् वषासु तत्कालिका इति नारायणः सम्यग्गजगुहारीतः सम्यगुक्तं जिते रात्रि प्रातःसम्यक्तनिते अहोरात्ररात्री विद्यति अपररात्रावपि "विद्युति नक्त चापररात्रान्" इति गीतमोक्त इति निर्णयसिन्धुः ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायं विदुर्बुधाः ॥

केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिका ।

तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामश्वादर्षाग्न्यादि पञ्चोत्तयोदशीम् ।

प्रदोषं च तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥

पञ्ची च द्वादशी चैव चर्करात्रोननाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥

अन्यत्रापि ।

चतुर्थीं प्रथमे यामे सार्धयामे च सप्तमी ।

चयोदश्यार्द्धरात्रे चैकदोषो जायते भुवम् ॥

हारीतोऽपि ।

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वण्योर्द्वयोः ।

श्रोऽनध्यायोऽत्र गर्व्यर्था नाधीयीत कदाचन ॥

तथा ।

अष्टमी इत्युपाध्याय मिथं हन्ति चतुर्दशी ।

अमावास्याभयं हन्ति प्रतिपद्वुद्विनाशिनौ ॥

अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।

मार्गशीर्षे तथा पौषे भाद्रमासे तथैव च ॥

तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ।

शास्त्रं न तत्राधीयीत व्रतव्रतं विवर्षयेत् ॥

तात्कालिकानध्यायनिमित्तानां समवाये विशेषमाह गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्तनयिद्वुसन्निपाते चग्रहमिति ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

विद्युद्दर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।

कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम् ॥ इति ।

अथ अनध्यायापवादः ।

तत्र मतुः ।

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नातुरीधोऽस्यनध्याये होममन्त्रपेषु च ॥

कौर्मोऽपि ।

नैत्यके नास्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।

उपाकर्मणि कर्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥

अनध्यायस्तु नाङ्गिषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतान् विवर्जयेत् ॥

एष धर्मः समासेन कौर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।

ब्रह्मणाभिहितः पूर्व्वमृषीणा भावितात्मनाम् ॥

अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

सावित्री शतरुद्रीयं वेदान्ताय विशेषतः ॥

अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

ब्रह्मचारिपकरण समाप्तम् ।

अथ यद्वयत्रयस्वरूपमभिधीयते ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । तत्र अयनविपुषो-
परागादियु नित्यः, गर्भाधानादिसंस्कारकर्म्यसु नैमित्तिकः,
विपदपगमसम्पदादिकाम्येषु काम्यः ।

तत्र नित्यनैमित्तिकयोः प्रतिपदोक्तवस्वभावे अनुकल्पानि
प्राप्नुवन्ति । काम्ये तु प्रतिनिष्ठभावात् प्रतिपदोक्तान्येव वस्तूनि ।
तथाच शौनकः ।

यद्वयान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजश्रुताम् ।

मुख्येऽहनि शुभे वारे कुर्यादा च त्रिजग्सु ॥

अयने विपुषे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

यद्वापासुषवेष्टानामेतां यान्तिं समाचरेत् ॥

नित्योऽयं यद्वयत्रयः स्थानैमित्तिक इतः परम् ।

गर्भाधानादिसंस्कारकर्म्यस्वपि विशिष्यतः ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ॥

अथ कार्यारम्भेषु इत्यादौ सर्वेषु निमित्तसप्तमी श्रेया ।

आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ।

अभिचारे च यः कुर्याद्ब्रह्मपूजां विधानतः ।

सोऽभीष्टं फलमाप्नोति निर्विघ्नेन न संशयः ॥ इति ।

तथा ।

क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्द्धन्ते सम्पदोऽखिलाः ।

तापादयो विनश्यन्ति सर्वाः कार्यैः प्रदक्षिणाः ॥ इति ।

अथ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायभूतग्रहयज्ञविधानम् ।

हेमाद्रौ स्तान्दे ।

गार्ग्यं सुखासनासीनं कौशिकः परिपृच्छति ।

निखिलां ग्रहगान्तिं मे भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ।

पीयन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुवि मानवाः ॥

शनैर्यस्य सौदास्यो नरमांसं नियोजितः ।

राहुणा पीडितो राजा ननो भ्रान्तो महीतले ॥

अज्ञारकविरोधेन रामो राष्ट्राद्विवासितः ।

अष्टमेन शशाङ्गेन हिरण्यकशिपुर्हतः ॥

रविषा सप्तमस्येन रावणो विनिपातितः ।

गुरुणा जन्मसंस्थेन मृतो राजा सुयोधनः ॥

पाण्डवा बुधपीडायां विकर्मेण नियोजिताः ।

पठेनीशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥

एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैश्च पीडिताः ॥

मास्थे ।

थीकामः कान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृद्धाय पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् प्रभुः ॥

ग्रहयज्ञास्त्रिधा प्रोक्ताः पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमोऽयं सप्तहोमस्ततः परः ॥

तृतीयः कीटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥

गृहस्थोत्तरपूर्व्वेण मण्डप कारयेद्विधुधः ।

रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदकप्रवम् ॥

दगहस्तमयाष्टौ वा हस्तान् कुर्व्यादिधानतः ।

तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्त्तव्यानि विचक्षणैः ॥ इति ।

स्नान्दे ।

नवपद्मस्ये कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।

चतुरस्रमधीहस्तं योनिवर्त्तं समेखलम् ।

चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्विस्तृता ॥

मात्स्ये ।

वितन्तिमात्रयोनिः स्नात् पदसप्ताङ्गुलिविस्तृता ।

गजोष्ठसदृशी तद्विस्तृता द्विद्वयसंयुता ॥

मेखलोपरि सर्व्वत्र पञ्चदशसंविभा ।

सा च पश्चिमतो ज्ञेया योनिर्त्वादिदिक् केचन ॥

मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।

तस्माद्योत्तरपूर्व्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।

त्रिवर्गं चतुरस्रञ्च वितस्तुच्छायसंमितम् ॥

स्थण्डिलं वेदिः, यत्र मेखलाः ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदावृतः ।

त्रा(द्वा)ङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ।

द्व्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्व्वेषां कथितो बुधैः ॥

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुर्यादृत्विजश्चतुरः शुभान् ।
 अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥
 जम्भभूर्गोत्रमग्निश्च वर्णः स्थानं मुखानि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधाख्ये हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 ग्रनैश्चरन्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेदां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥
 यस्य यस्य च ग्रहोर्ध्वं तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ।
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आधेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥
 भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथाधेयश्च सोमजः ।
 शक्रपून्व्योऽङ्घ्रिर्गोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥
 शनिः काश्यप एवाथ राहु पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम् ॥
 आदित्ये कपिनी नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 धूम(भूत)केतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्वधे स्मृतः ॥
 गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति द्वार(ट)कः ।
 ग्रनैश्चरे'मङ्गातेजा राहुर्लेत्वोर्हुताशनः ॥

अथ ग्रहवर्णाः ।

भास्कराङ्गारको रक्तो शुक्लो शक्रनिशाकरो ।

सोमपुत्री गुरुयैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ।
क्षणं गनैयरं विद्याच्चित्रा राहुश्च केतवः ॥

अथ ग्रहस्थानानि ।

मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिं पूर्वदक्षिणि ।
दक्षिणि लोहितं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेषु तु ॥
उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं दक्षिणपश्चिमे ।
पश्चिमोत्तरतः केतुः स्याप्यो वै शुक्रतण्डुलैः ॥

अथ ग्रहधातवः ।

ताम्रकार्त्तिकाद्भक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात्कास्यात्काथ्या ग्रहाः क्रमात् ॥
स्वैर्धर्णेर्वा पटे लेख्या गर्भेर्मण्डलकेषु वा ॥

स्तान्दे ।

शुक्रार्कौ प्राशुखौ ज्ञेयौ गुरुसौम्यावुदशुखौ ।

प्रत्यशुखः शनिः सोमः श्रेया दक्षिणतोमुखाः ॥

प्राशुखावूर्ध्वदृष्टौ, उदशुखौ वामदृष्टौ, प्रत्यशुखः अधोदृष्टिः,
दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम्, यादित्वाभिमुखा
इत्युक्तत्वात् ।

वर्णरूपगुणैर्युक्तान् व्याहृत्यावाचयेत्तु तान् ।

मास्ये ।

पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

नान्दीश्वरं विधायाय वृणुयाद्वत्विजस्तथा ॥

नवग्रहमखे विप्रायत्वारो वेदवादिनः ।

अथवा ऋत्विजो भान्तौ द्वावेव श्रुतिकोविदौ ॥

कार्यावयुतहोमे तु न प्रयुज्येत विस्तरे ।

देवानां स्थापनं कुर्यान्मण्डपे तु विधानतः ॥

अग्निप्रणयनकृत्वा वेद्यामावाहयेत्पुरान् ।

देवानां तत्र संस्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥

आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।

स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नास्तरेण पराश्रुखाः ॥

नास्तरेण वह्निर्योगिनः सन्निहिता इति व्याख्येयम्, मध्ये
स्थापनस्योक्तत्वात् ।

अग्निं दूतं॥ दिनेशाय सोमायाषु म० इत्यथ ।

स्योना पृथिविः॥ भौमाय इदं विष्णुर्वुधाय च ॥

• अष्टि दूत इतीमहे इतिार विष्वेदसम् ।

अथ यमस्य सुखम् ॥ (१म १२म १३म ॥)

† अथ मे सोमो अत्रोदन्निर्गन्ति भयम् ।

अष्टि च विष्णुमुवभाषत विष्णुमवग्री ॥ (१म १३म १०म ॥)

‡ स्योना पृथिवि ना भवामृषरा निवमनो ।

यस्या न अथ सपदा अप न जीवन्मदम् ॥ (१३म २१म यजु ।)

§ इदं विष्णुर्वेद्यम् अथ जिदमे यदे यमदुःखम् पश्यन् (४) ।

इन्द्र विष्णाः॥ सुरेज्याय शुक्रज्योतिः ।० सितारय च ।

प्रजापतेऽयः॥ सौराय आयङ्गोरिति॥ राहवे ॥

केतवे भस्त्रा जज्ञाना स्वः स्वैमन्त्रेः प्रतिष्ठिताः ।

इन्द्राये भास्करे विद्यादुमा विद्यान्निमाकर ॥

स्कन्दमङ्गारके विद्यादुधे नारायणं विदुः ।

गुरो वेदनिधि विद्याच्छुक्ते शक्नो विधीयते ॥

वेदनिधिर्भस्त्रा ।

शनेयरे यमं विद्याद्वाही, कालस्तथैव च ।

चित्तगुप्तोऽधिप, कर्तो रत्येतं यज्ञदेवताः ॥

विष्णुधर्मीत्तर ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यो देवो यो यज्ञः श्रुतः ।

अग्निरर्कः श्रुतः सोमो वरुण, परिकीर्तितः ॥

० इन्द्र विष्णा अश्वीऽश्विनश्चसुव्रतश्चरुमिर ।

रघोतम रघोनी वाजानां सव्यति क्षतिम् ॥ (१० ११५ १५५॥)

१ अकन्वातिव विष्ण्वतिव सत्यज्वातिव ज्वातिपापृष ।

एकव अतपायान्पृष्टा ॥ (१०५ ८० म यजु ।)

३ प्रजापत न इन्द्रेताम्यो विष्णा ज्ञातानि परि मा यधुव ।

यत्कामाक्ष जुहुमक्षत्रा अथु वयं क्षाम यतयो रघोनाम् ॥

(१० म १२१५ १०५५॥)

५ आयङ्गो इन्द्रिभोदसदन् कालर पुर ।

पितरश्च ययन्त्य ॥ (१५ ६ म यजु ।)

७ भस्त्रा जज्ञान यद्यम पुत्र्याविधीमन् सुव्यो धेन आव ।

स कुप्रा उपता अक्ष विहा सताय शानिभसतव विव ॥ (१५ १ म यजु ।)

अङ्गारकः कुमारश्च बुधश्च भगवान् हरिः ।
 वृहस्पतिः स्मृतः शक्रः शुक्रो देवो च पार्व्वती ॥
 प्रजापतिः शनैश्चरो राहुर्ज्ञेयो गणाधिपः ।
 विश्वकर्मा स्मृतः केतुर्ये यद्वास्ते सुराः स्मृताः ॥

स्तान्दे ।

वक्ष्ये स्थानानि देवानामीश्वरादि यथाक्रमम् ।
 सूर्यस्यैवोत्तरे शम्भुमभां सोमस्य दक्षिणे ॥
 स्कन्दमङ्गारकस्यैव दक्षिणस्यां निवेशयेत् ।
 सौम्यस्य पश्चिमे विष्णुं विधिं जीवस्य पूर्व्वतः ॥
 इन्द्रमैन्द्रां सितादिव्यामन्दस्याये यमो भवेत् ।
 राहोः पूर्व्वोत्तरे कालं सर्व्वभूतभयावहम् ॥
 केतोर्नैर्ऋत्यदिग्भागे चित्रगुप्तं निधापयेत् ।
 उत्तरे शनिसूर्याभ्यां गुरुकेत्वोस दक्षिणे ।
 गणाधिपं प्रतिष्ठाप्य सर्व्वदेवनमस्कृतम् ॥

अथ मण्डलानि ।

भानुन्तु मण्डलाकारं सोमन्तु चतुरस्रकम् ।
 अङ्गारकं त्रिकोणञ्च बुधं वाणाकृतिं तथा ॥
 दीर्घचतुरस्रं गुहं पञ्चास्रं भार्गवं तथा ।
 धनुः शल्यं शनिं विद्याद्राहुं सर्पाकृतिं तथा ॥
 ध्वजाकाराः केतवश्च गणेशं तत्र रूपिणम् ।

• वर्तुला भास्करा कार्या ग्रहेचन्द्रो विशाकरः ।

अङ्गारकत्रिकोणश्च बुधवाणाकृतितथा ॥

स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ इति ।

पठे मण्डलाद्याकारेण स्थापनम् ।

द्वादशाङ्गुलमादित्य सोमं तु द्विगुणं लिखेत् ।

भृगुं नवाङ्गुलञ्चैव गुरुञ्चैव षडङ्गुलम् ॥

बुधं भूमिसुत सौरि चतुस्त्रिंशद्गुलं तथा ।

सोममर्षाङ्गुलं राहुं केतुं कुर्यात् षडङ्गुलम् ॥

मात्स्ये ।

विनायकं तथा दुर्गां वायमाकाशमेव च ।

न्यसेन्नन्तैर्गणेशादींस्तथैवाश्वि कुमारको ॥

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

राहोः केतोर्दक्षिणे च विन्ध्यसेतुक्रमशः सुधीः ॥

स्नान्दे ।

पतः स्थापनमन्त्रांश्च कथयाम्यनुपूर्व्वगः ।

देवदत्तं चाम्यकं चैति त्रीय तं चैति च पार्व्वतीम् ॥

एष कृतिर्गुण कथितस्तुष्टोऽस्तु भर्गव ।

सर्पाकृति शक्ति कार्थी राहुस्तु मकराकृति ।

छत्राकृतिधरा केतु ॥ इति मङ्गलारवणे यज्ञाशमाकृतिभेदी दृश्यते ।

* यन्मन्त्र यन्नामष्टौ सुगन्धि पुष्टिकेनम् ।

ऊर्ध्वैककमिव नम्यमान्मुखीमुखीय मामुयात् ॥ (१५ ६०म दध्नु ।)

+ त्रीय ते लक्ष्मीं पद्मावहोरात्रे पार्थे नम्यन्ति रूपमन्त्रिणीं न्यासम् ।

इत्यभिषाशासुश्च इमाश्च सर्व्वलोकेश्वर इमाश्च ॥ (३१५ २२म दध्नु ।)

यदक्रन्द इति* स्कन्दं विष्णु विष्णोरराटतः† ।
 आत्रछन्निति‡ ब्रह्माणं सजोपेति § च वासवम् ॥
 यमाय त्वेति¶ च यमं कालं कार्पिं॥रसीति च ।
 चित्रावस्त्विति मन्त्रेण७७ चित्रगुप्तं निधापयेत् ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्रयेन्द्री प्रजापतिः ।
 सर्पौ ब्रह्मा च निर्दिष्टा अधिदेवा यथाक्रमम् ॥

- * यदक्रन्द प्रथम जायमान उद्यम् सप्तद्रादुत वा प्रसीपात् ।
 † श्वेतस्य पक्षा हरिवत्स बाह्व उपपत्तुव्य अदि जातसे चर्चवम् ॥ (१६५ ११म यजुः) *
- † विष्णोरराटमसि विष्णोः त्रभुव्यो विष्णोः स्वरसि विष्णोर्भुवांसि ।
 वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ (५५ ११म यजुः) †
- ‡ आत्रछन्नं ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतान्माराद्वै यजन्त्य मरु इवस्य इतिव्याधौ मङ्गारयो जायतो
 दोग्धौ धेनुर्वीरान्द्रावाणः सति पुरन्ध्रिर्वीरा जिह्व रयेहा समीयो युवास्त यजमानस्य
 वीरो जायतो निक्षामे निक्षामे न पृथ्व्यो वरं तु फलवत्यो न भोवधय पथ्यतां योग
 क्षेमो न कम्पताम् । (१२५ १२म यजुः) ‡
- § राजावा इन्द्र सवया मरुद्भिः सोम पिब वज्रहा मरु विहान् ।
 अदि अक्षूरप मृधो मुदस्याथाभयं कण्वदि विजतो न ॥
 उपयाम महीताऽसोन्द्राय त्वा मरुतस्य ।
 एव न यानिर्दिष्टाय त्वा मरुतते ॥ (७५ १०म यजुः) §
- ¶ यमाय त्वा । मच्छाय त्वा । सृष्ट्यस्य त्वा तपसि । दिवस्य सविता मभ्यागन्तु । इदिव्या
 अष्टसृजस्यादि । अर्धिरसि अर्धिरसि तपोसि । (१०५ ११म यजुः) ¶
- ॥ कार्पिर्मसि समुद्रस्य त्वा चित्रा उपयामि ।
 यमाय अहिरव्यस्य यमोरधोभिगेरधो ॥ (६५ १८म यजुः) ॥
- * विषावरसा मरुति न पारमजीव । इति गुनाप्रकृष्टानपह्नतो ।

यस्मिं दूतमिति ॥ ह्यग्नेर्वरुणस्य उदुत्तमम् ॥
 स्योना पृथिविः ॥ मेदिन्या इदं विष्णुस्तुः ॥ विष्णवे ॥
 इन्द्रायेन्द्रोऽ इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे ॥ शचीस्थितौ ।
 प्रजापते ॥ प्रजेशस्य एष ब्रह्मेति ॥ वै विधेः ।
 मन्त्रो नमोऽस्तु सर्वेभ्यः ॥ सर्पाणां स्थापने मतः ॥
 ग्रहध्यानन्तु ।

पद्मासनः पद्मकर इत्यादि मतमष्टोत्तरं सदा इत्यन्तं मत्स्य-
 पुराणीतमत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ देवाधिदेवानां नैवेद्यं कुसुमानि च ।
 ग्रहवच्चासन दानं स्थापनचानुपूर्वशः ॥

* ५४० पृष्ठे अग्निः प्रदग्निता ।

† उदुत्तम चरुपात्रमखदवाचनं वि मध्यमपुनराद्य ।

अथापयमादिपदव्रते तवामागसा अदितये स्वाय ॥ (१२५ १२६ यजुः)

‡ ५४० पृष्ठे प्रदग्निं मनुष्यम् ।

§ इन्द्रायेन्द्रो मन्त्रते पयस्य मधुमत्तम ।

मत्तस्य योगिनामदम् ॥ (८३ ६४९ २९५५॥)

॥ चत्वार्यपर्वे सुभवे देवजुले अष्टस्यति ।

सर्पणो मे पराचम पति मे किरणं कुरु ॥ (१०३ १४१५ २५५॥)

॥ ५४१ पृष्ठे अग्निं प्रदग्निता ।

* य प मन्त्रा य अलिप इन्द्रो नाम हुतो गृधे । (१३ २५ १६ २३ साम ।)

† नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अनरिते ये दिवि तेन सर्वेभ्यो नमः ॥ (१२५ ६३५ यजुः १)

मात्स्ये ।

प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
 चूतपल्लवसञ्चित्र फलवस्त्युगान्वितम् ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्त पञ्चसूत्रा(भङ्ग)युतं तथा ।
 स्थापयेद्वर्णं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥
 गङ्गाया सरित सर्वाः समुद्राश्च सरासि च ।
 गङ्गाश्चरथावल्लीकसङ्गमाद्भुदगोकुलात् ॥
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वाँषधिसमन्विताम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यज्ञमानस्य धर्मवित् ॥

स्नान्दे ।

दिवाकरकुजाभ्या द्वि दापयेद्वत्तचन्दनम् ।
 चन्द्रे च भार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥
 कुङ्कुमेन तु संयुक्त (सरत्त) चन्दन जीवसौम्ययी ।
 अगुरुं चन्दनं दद्याद्वाङ्गुलैर्बर्कजेषु च ॥
 अश्वघर्णानि पुष्पाणि गायत्र्या धूपमादहेत् ।
 रवे कुन्दरुक् धूपं गगिनस्तु हृताग्रुतम् ॥
 भीमे सर्जरसघ्नेय अगुरुषु बुधे स्मृत ।
 सिंहल गुरवे दद्याच्छुक्ले विल्वगिरि तथा ॥
 गुग्गुलु मन्दचारे तु लाक्षा राज्ञीय केतवे ।
 उक्षोष्यस्वेति मन्त्रेण दीपं दद्यादतन्द्रित ॥
 गुडोदनं रवेर्दद्यात्सोनाय हृतपायसम् ।
 त्नाहिताय हविष्याय बुधाय चीरपाटिकम् ॥

दध्योदनं गुरोर्दद्याच्छुकाय च घृतौदनम् ।

मिश्रितं तिलमासेद्य नैवेद्यं तु शनैश्चरे ॥

राहोर्मांसोदनं दद्यात्केतोश्चौदनं च तथा ।

निषेदयित्वाहुतिभिर्होमं कुर्यादतन्त्रितः ॥

प्रादेगमाया अर्कस्य सर्वाध्याकसम्भवाः ।

दधिमध्वाज्यसंगुक्ताः प्रतिदेवञ्च होमयेत् ॥

पाल्नाग्रीयेव सोमाय खादिरोर्लोहिताय च ।

आपामार्गोर्विधायेति आश्वत्थीय बृहस्पतेः ॥

ओदुम्बरौच शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः ।

दौर्वी राहोः कुशान् केतोर्होममन्त्राः स्ततः परम् ॥

प्रतिदेवञ्च होमयेदिति सर्वत्र योज्यम् । इतरिषां देवानां स्वस्व-

ग्रहसमिहिरैव होमः ।

आश्वत्थेन § सहस्त्राशीरिमं देवाणस्तथेन्दवे ।

* अजाचीरेण सस्त्रिणा यथाय तिलतप्तुणा ।

अत्रकर्णस्य रक्तेन पिपायिकावसज्जिता ॥ इति गृह्यदीपिका ।

† निषेद्याहुतिभिः पर्यादिति च पुस्तके पाठः । स एव युक्तः, अथवा दुर्वीरत्नात् ।

‡ श्वेतुः कृत्वा न केतवे पेशा मर्या अपेक्षसी ।

§ सप्तभिरजायया ॥ (१म ६९ ६५५) ।

¶ आश्वत्थेन रजसा वर्चमानो निवेशयन्मृत मर्त्यस्य ।

हिरण्येन सविता रक्षेता देवो वाति भुवनानि पश्यन् ॥ (१म २३५ २४५) ।

॥ इमं देवा अस्पृशन् सुबुद्ध मरुते चक्षाय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते शानराज्यायिन्द्राय ॥

इमं मनुष्यं पुत्रमनुष्यं पुत्रमस्य विव एष वोऽमी राजा सोमोऽध्वर्युः आश्वत्थानां राजा ।

(२म ५०५ यशु १)

अग्निर्मूर्हेति॥ भीमाय उदबुध्यस्वा११ बुधाय च ।

बृहस्पते अतिः॥ गुरोः शुक्रायात्रात्१२ परिसुवः ॥

शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं शनो देवी॥ रुद्राहृतः ।

कया न॥ इति राहोश्च केतु कखं न॥३३ केतवे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु आकण्ठेनेति॥३४ सूर्यस्य इत्यादि समान-
मुक्ता उक्तम् ।

शनो देवीति सौरस्य काण्डाकाण्डेति॥३५ राहवे॥ इति।
मात्स्ये ।

* अग्निर्मूर्हा दिव ककृत्यति इयित्वा अयम् ।

अपा रैतासि जिवति ॥ (८म ३३सु १६खग॥)

† उदबुध्यस्वाग्ने प्रतिजायते तमिष्टापूर्णे ससुविद्यामयम् ।

अयिमृषधस्ये अहुत्तरकिन् विन्ने देवा यजमानस्य सोदतः ॥ (१५प ५४म यजु ॥)

‡ बृहस्पते अति यदर्थो अहोऽमुमदिभाति कज्जमज्जनेषु ।

यदीदयश्चरस्यत प्रजात तदकासु द्रविष वेदि चिवम् ॥ (१६प. १म यजु ॥)

§ अन्नापरिप्लुतो रम अन्नपा व्यपिबन् चर्षं पयं सोमं प्रजपति ।

अतन सत्यमिन्द्रियम् विमान शुक्रमन्त्रसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं सधु ।

(१८प. ०५म यजु ॥)

¶ शनो देवीरभि(भी)ष्टवे आपो भवन्तु पोतये शनोऽभिसवन्तु न । (१६प ११म यजु ॥)

॥ कया मन्त्रिष आसुव दूतो रुद्राहृत सखा ।

कया मन्त्रिषा रुद्रा ॥ (१०प १८म यजु ॥)

•• ५४० इने पदत्रिंशो मन्त्रः ।

११ काण्डाकाण्डाहनि पदस्य पदपत्यरि ।

परा मो दूर्ध्वं पतन्तु बृहस्पते शनो न ॥ (१०प १०म यजु ॥)

धावी राजेति॥ रुद्रस्य बलि होमं समाचरेत् ।
 धापी हि षे० लुमायान् स्त्रोनेति॥ सामिनः॥ मृथा ॥
 विष्णोरिदं विष्णुरिति॥ त्वमित्तेति॥ स्वयम्भुवः ।
 इन्द्रमिदेवतातयः॥ इन्द्रस्य जुहुयात्पुनः ॥
 तथा यमस्य चायज्ञीरिति॥ होमः प्रकीर्तितः ।
 कालस्य ब्रह्म ज्ञाना०००मिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥
 चित्रशुभस्य चाभ्रातमिति॥ पीराणिका विदुः ।
 अग्नि दूतं वृषीमहे॥ इति वज्रेरुदाहृतः ॥
 उदुत्तम वरुणेति॥ अपा मन्त्रः प्रकीर्तितः ।

* धावी राजानमध्वरस्य होतार सत्ययज्ञ रोदन्त्यौ ।

अग्निं पुरा जगयिमीरचित्वाहिरण्यवपमवसे जगध्वम् ॥ (४म २१ १५८१)

† ५८ इहे अग्निं प्रदर्शिता ।

‡ ५४० इहे मनुजस्य प्रदर्शित ।

§ सामिन इत्यत्र मेदिन्या इति तुलापुरुषदानपद्धती पाठः, स एव युक्तः प्रतीयते ।

¶ ५४० इहे मनुजस्य प्रदर्शित ।

॥ त्वमित्ते प्रया अथ अथ वातसंत कवि ।

त विप्रास समिधान दीदिव आवि वासन्ति वेधसः ॥ (८म ६० सू ५५८१)

** इन्द्रमिदेवतातय इन्द्र प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्र समीके वसिमी हवामहे इन्द्र धनस्य सातये ॥ (८म ६० सू ५५८१)

†† ५४१ इहे प्रदर्शित मनुजस्यम् ।

‡‡ अत्रात यदनाभ्रात यज्ञस्य क्रियते मिथ ।

अग्ने तदस्य कल्पय त वर्य हि यथावयम् ॥ (२६वा १म २५ साम १)

§ ५४० इहे अग्निं प्रदर्शिता ।

¶ ५४१ इहे मनुजस्य प्रदर्शित ।

भूमेः पृथिव्यन्तरिक्षः विष्णोः सहस्रशीर्षेति च । ॥

इन्द्रायेन्द्रा इतोन्द्रस्योत्तानपथं शचीस्थितौ ।

प्रजापते प्रजेशस्य आयङ्गौरिति सर्पके ॥

ब्रह्मणो ब्रह्म अन्नानमिति मन्त्रा उदीरिताः ।

आ तू न इन्द्रः विष्णेशे दुर्गाया जातवेदसेऽ ॥

आनो निगुडिगर्वायोस आदित्यवस्य ॥ वे दिव ।

एषो उपा अपूर्व्येति ॥ अश्विनोर्मन्त्र ईरित ॥

एवञ्च यत्र ग्रहमन्त्रादौ भेद उक्तस्तत्र तत्तच्छाखापरत्वेन ते ते मन्त्रा द्रष्टव्याः, सर्वांसु शाखासु ग्रहयज्ञस्योक्तत्वात् । समिधय निमध्वक्ता षष्टशतमष्टाविंशतिर्वा ह्येतव्या ।

• पृथिव्यन्तरिक्षं धीरप कनिष्ठदत् ।

सिन्धुरापः मरुती मादयनो धर्मा ज्यतिः ॥ (१म २५ १६म साम ।)

† सहस्रशीर्षा पुण्य सहस्राथ सहस्रपात् ।

स भूमिं विदता इत्या अथतिष्ठद्वाष्टुनम् ॥ (११म १म यजुः ।)

‡ आ तू न इन्द्र इन्द्रव्रथाकर्ममार्गह ।

महान् महीभिरितिभिः ॥ (११म ६५म यजुः ।)

§ आतवेदं सुनवाम साममवातीयती यती निदधति वेदः ।

स न पर्वदति दुर्गाया विष्णो नावव सिन्धु दुरितात्पाथ ॥ (१म ८८म् १५म् ।)

¶ आनो निगुडि अतिनीभिरभ्यर्च्य सहस्रिषोभिर्दध्यादि यज्ञम् ।

वायो अदित्यरुवन मादयस यथ पात रुतिभिः सदा न ॥ (२०म २८म यजुः ।)

॥ आ दिव्यं रम्यो न्योतिष्यन्ति वासरम् ।

परी यदिभ्यत दिवा ॥ (८म ६म् ३०म् ।)

•• पथां उक्ता अपूर्वा अपूर्वा दिवा दिवः ।

मृगं वामनिना उदन् ॥ (१म ३६म् १५म् ।)

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

एकैकस्य ह्यष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुमर्षिभ्यो दध्ना चापि समन्विताः ॥

चिन्तामणौ ।

समिधा लक्ष्मणं वक्ष्ये सङ्ख्या तासां तथैव च ।

विशीर्णा विदस्ता ङ्क्त्वा वक्ता सप्तपिरा, कृशाः ।

अतिस्थूलायातिदीर्घाः समिधः, कार्यनागनराः ॥

विशीर्णायु चय कुर्याद्विदना पुत्रनाशनी ।

सुपिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्जनी ॥

दीर्घा विदेशगमनी स्थूला ह्यात्मविनाशनी ।

अकृशा सुसमाऽस्थूला सार्द्धा च सुपलाशिनौ ।

प्रादेशात्राधिकान्थूना समिधः सर्वकर्मणि ॥

अर्को नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः ।

ह्लादिरथार्थनाभाय अपामार्गः सुदर्शनः ॥

अध्वत्य सर्वकामाय भौभाग्याय ह्युदुम्बरः ।

गमी गमयते पापं दूर्वायुष्मविवर्जनी ।

कुशान् धर्मार्थकामाना रक्षन् रक्षसा विदुः ॥

अष्टोत्तरन्तु माहस्रं अष्टमष्टाधिकन्तु वा ।

अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् ॥ इति ।

मात्स्ये ।

देवानामपि सर्वेषामुपाशु परमार्थवित् ।

स्त्रेण स्त्रेणैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥

होतव्यञ्च घृताद्यत्र चरुभक्तादिकं पुनः ।

मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्याद्दोमो व्याहृतिभिः पुनः ॥

अयमर्थः—होमार्थं सम्पादितेन तिलाज्यादिद्रव्येण ग्रहेभ्यः प्रत्येकं दश दशाहुतीर्दद्यात् । अधिदेवतादीनां प्रत्येकं तिस्रस्त्रिंश एकोकां वा दद्यात् ।

ततो व्याहृतिभिर्भूः स्वाहेत्याद्याभिर्यतस्तृभिश्चरुतसंख्यादिक्रमेण जुहुयात् ।

उदस्रुखाः प्रास्रुखा वा कुर्युर्ग्राह्याणुग्रवाः ।

मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरयः प्रतिदैवतम् ।

हुत्वा तांश्च चरुन् सम्यक् ततो होमं समारभेत् ॥

प्राक्ष्येनेत्यादि स्रुत्यायेत्यादि । मन्त्रवन्त इति । सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण चरयो मन्त्रवन्तः कार्या इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण होमं कृत्वा तदुत्तरकर्त्तव्यमाह ।

होमं कृत्वा ग्रहाणाञ्च हुनेस्त्रिंशत्कृतं ततः ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥

मूर्ध्निमिति मन्त्रेण दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।

होमगेषं समाध्याय आचार्योऽथ दिव्यैः सह ॥

* मुह भास्वा वा भास्वा भूर्भुव स्व भास्वा दर्शयामि ।

† मूर्ध्निमं दिव्यो चरति इति मन्त्रा वचनात्तन्मन्त्रं वा ज्ञातमग्निं ।

‡ अथि मन्त्राप्रवृत्तिविधानानुसारं पाठे अथवा देवाः ॥

अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।

पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदसुखैः ।

अव्यङ्गावयवैर्व्रक्षान् हेमस्रग्दामभूषितैः ।

यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्रपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः समुद्ज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिषिञ्चन्
इत्यादयः† पौराणाय प्राच्याः ।

ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।

सर्व्वीपधैः सर्व्वगन्धैः स्रापितो विप्रपुङ्गवैः ॥

यजमानः स्रपणीक ऋत्विजक्षान् समाहितः ।

दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥

होमान्ते दक्षिणां दद्याच्छान्त्यर्थं पुष्टिवर्द्धनीम् ।

आदित्याय शुभां धेनुं‡ शङ्खं सीमाय दापयेत् ॥

* २२५ इति प्रदर्शिता ।

† ७५ इति प्रदर्शिता ।

‡ मूर्त्यादीनां धेनुदानादिभक्त्युपपन्नं यथाक्रमं प्रदर्शयति ।

तत्र मूर्त्यस्य—कपिले सर्व्वभूतानां पूजनीयासि रोहिते ।

मौर्व्वदेवमयो यथादेव ज्ञानि प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य धेनुं सूर्य्ययोग्यकवे दद्यात् । एवमुत्तरम् ।

§ होमस्य—पुण्यस्त्रं शङ्खं पुण्यानां भद्रत्वात्माद्य भद्रसम् ।

विष्णुना विष्टतो निम्नमत आनि प्रयच्छ मे । इति जज्ञम् ।

भीमाय रक्तवृषभं सोमपुत्राय काञ्चनम् ।
 गुरवे पीतवासंसिः शुक्रायाश्चतुर्दशपदेत् ॥
 क्षणा गोगर्मन्दचाराय राहवे त्वायसं शुभम् ।
 केतवे छागमासानि सर्व्वेषामिव काञ्चनम् ॥
 यत्तु पीडाकरो नित्यं स्वल्पवित्तस्य वा यशः ।
 तमेव पूजयेद्वत्सा दक्षिणाभिः स्वशक्तितः ॥
 यथा यज्ञा द्विजास्तद्वद्देवीदाज्ञपारगाः ।
 तोषयेन्मृदु(भृशु)वस्त्रैर्वा तुष्टानेतान् विसर्ज्जयेत् ॥
 पन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मम्महीनस्तु षट्सिखः ।
 यजमानमदाक्षिण्यो भास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

- कुलस— चर्कस उपरमेव यजमानन्दकारकः ।
 चरकूर्तविधानमग्नौ शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति उपभम् ।
- † दुधस— द्विरस्वर्गमर्गस्य द्वेन गोज विभक्तयोः ।
 अग्नयुक्तायुक्तदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति सुवर्चम् ।
- ‡ गुरो— पीतवस्तुभ यथाशतुर्दशस्य यजमानम् ।
 यजमानस्य मे विष्ट पीतवस्तु भक्तवस्तु ॥ इति पीतवस्तुम् ।
- § यक्ष— विष्णुसमन्वितस्य यजमानस्य यक्षः ।
 यजमानस्य मे विष्ट शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति यक्षम् ।
- ¶ शने— यथाशतं शनिर्वी देवी पेतु विष्टवस्तुभ ।
 सर्व्वपापपृता नित्यवतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति शनो पेतम् ।
- ॥ राक्षो— दद्यादायसकक्षाणि त्वं भीमानि सर्व्वदा ।
 ह्यभ्यर्च्यतां तु त्वं ततः शान्तिं ददस्व मे ॥ इति राक्षसम् ।
- केतः— यजमानस्य सर्व्वयज्ञानाम् इत्येव यजमानः ।
 यजमानं विभक्तं जेतमस्य शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति केतं दद्यात् ।

अग्निदग्धं यथा भस्म वातोद्धूतं विनश्यति ।
 दुरितं मन्त्रनिर्दग्धं दानोद्धूतं तथा नृणाम् ॥
 यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं स्यान्निवारणम् ।
 एवं देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥
 यथा समुत्थितं यन्त्रं यन्त्रेण प्रतिहन्यते ।
 एव समुत्थितं घोरं शीघ्रं शान्त्या विनश्यति ॥
 अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माभिर्जितधनस्य च ।
 नित्यं च नियमस्थस्य सदा सानुग्रहा यज्ञाः ॥
 यज्ञा गावो जरेन्द्राय ब्राह्मणाय विशेषतः ।
 पूजिता पूजयन्त्येते निर्द्वन्द्वव्यवमानिता ॥
 यज्ञाशामिदमातिथ्यं कुर्यात्प्रवत्सरादपि ।
 आरोग्यवत्सम्पन्नो जीवेच्च शरदा शतम् ॥
 एवं समग्रं निष्पाद्य देवान् सर्वान् विसर्जयेत् ।
 यान्तु देवगणा सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् ।
 इष्टकामप्रदानाय पुनरागमनाय च ॥
 अनेन विधिना यस्तु यज्ञपूजा समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीय(स्य)ते ।
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखः स्मृतः ॥

यः प्रतिकूलो यज्ञः, स एव तत्तद्वाक्ये पूज्यः, यस्तु पीडाकर-
 इत्युक्तत्वात् । राहुकेवो मृत्युवासरभावात्सन्दवार एव पादः ।

ग्रन्थादीन् मन्दवारे तु पूजयेन्नयतो नरः ।

इति वीधायनकारिकात् ।

तथा ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

निर्व्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्दिगाद्भुतेषु च ॥

यस्य कर्मभिचारादौ तथैवोच्चाटनादिके ।

नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समारमेत् ॥

अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।

तस्यादयुतहोमस्य विधानं तु समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धोक्तमयुतहोमविधानम् ।

अथास्य संक्षेपेण प्रयोगः ।

नवग्रहमखस्त्रिविधः अयुतहोमो लघ्वहोमः कोटिहोमश्चेति ॥

तत्र श्रीकामादियहपौडाथामुत्पातादौ शान्तिकामोऽभि-
चरय नवग्रहमखास्यमयुतहोमं कुर्यात् ।

तत्र प्रथमोऽहनि सुमुहूर्ते सम्भृतसन्धारो यजमानः कृत-
नित्यक्रियः सुप्रक्षान्तितपाणिपादः स्वाचान्तोऽमुककामः अयुत-
होमेनाहं यज्ञे इति सङ्ख्या पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
नान्दीयाहञ्च विधाय ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति प्रथमं
ब्राह्मणवाचनं कुर्यात् । ॐ पुण्याहमिति त्रिः श्रावणं (त्रिः
प्रतिवचनम्) । एवं ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ स्वस्तीति
त्रिः श्रावणम् । ततः ॐ ऋदिं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ ऋध्यतामिति
पूर्व्ववत् ।

एवं ब्राह्मणवाचनं विधाय अतिजयतुरी वेदवेदाङ्गमिदो
हो यः कृत्वा स्वयच्छोक्तविधिना सधुपर्केषार्हयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राय सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यत्रमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ इति ।

देवदानवसंवादे इत्यादि प्रसन्नो भव सर्वदा इति कलशप्रार्थना च कार्या ।

ततोऽन्याधानं कुर्यात् । तत्र आग्न्यभागान्ते विशेषः ।
आदित्यं सोमं भौमं बुधं वृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुमिति
प्रधानदेवताः, ईश्वरसुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं
चित्रगुप्तमित्यधिदेवताः, अग्निमपो भूमिं विष्णुमिन्द्रमिन्द्रार्णो
प्रजापतिं सर्पान् ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः, विनायकं दुर्गां
वायुमाकागमश्चिनाविति पञ्च लोकापालाय असुकासुक-
संख्याभिरर्कादिसमिद्धिरेकैकया आग्न्याहुत्या एकैकया चर्वाहुत्या
तिनाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण दशभिर्दशभिराहुतिभिर्युतसंख्याभिश्च
असुसमस्तव्याहुतिभिर्मित्त्रिणाज्याहुतिभिः शेषेण स्विष्टकृत-
मित्यादि यथागाखोक्तमन्वाधाय निर्वापकाले प्रतिदैवतं सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण
चतुरपतुरी मुष्टीन् निर्वपेत् । एव प्रोक्षणेऽपि सूर्याय त्वा जुष्टं
(निर्वपामि) प्रोक्षामि इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रक्षालना-
नन्तरं समं विभज्य इदममुष्मा इति यथादैवत क्रमेण निर्दिशेत् ।

ततः क्रमेण द्वाविंशत्स्थालीषु निधापयेत् । यदा पह्वाणां
मथ व्याघ्रः इतरदेवानामेकेति दश स्थानः, यदा सर्वेषामेकेति ।

इधाधानानन्तरं यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । स च बहु-
 कर्त्तृते होमे यथाकालं प्रत्याहुतित्यागस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् सर्व-
 मेव होम्यद्रव्यजातं मनसा देवताय ध्यात्वा इदं यथादैवतमनु-
 न ममेत्येवंरूपः प्रापस्तम्बयौतसूत्रे तु ऋत्विग्निरपि त्यागः
 कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

सर्पिं राज्ये प्रतीयादध्वर्युं कर्त्तारमिति ।

एतज्ज्ञापककर्त्ता कपर्दिना तथा व्याख्यातश्च ।

ततो यजमानान्वारब्ध आचार्य्य आचाराज्यभागो हुत्वा
 सूर्याद्युद्देशेन प्रादेशमात्रा कनिष्ठिकास्थूनास्त्रिमध्वक्ता अर्कादि-
 समिधः आकृष्टोनेत्यादिमन्त्रैर्ययासङ्गं हुत्वा ततोऽन्यूनसंख्याभि-
 स्तत्तत्समिद्भिर्भिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताहोमं कुर्यात् । यद्वा अधि-
 देवतादीना पञ्चाग्नय एव समिधो होतव्याः ।

ततः सुवेण एकैकामान्याहुतिं मन्त्रैर्जुहुयात् ।

ततश्चक्षुषामवदानधर्म्येण एकैकामाहुतिं जुहुयात् । जाम-
 दग्नीनां पञ्चावत्तो भवति ।

ततः सर्व्वचक्षुष्योऽवदाय सोमं राजानमिति० मन्त्रेण
 स्विष्टकृत जुहुयात् । एतावदाचार्य्य एव कुर्व्वति ।

० जामदग्नीनामिदं पञ्चावत्तिमिति यौतसूत्रे पाठः ।

† सोमं राजानमवदोऽधिमन् वाच्यमिति ।

आदिनाम् विष्णुपुत्रं तद्वत्तु ३३ इति श्रुतिः ॥ (१५ २६ म यजुः ।)

ततो होमार्थं कामानुसारेण सर्पिर्यवतिलत्रीक्षादिद्रव्यं
सूत्रादिमन्त्रैः प्रतिदेवतं दग्दगाहुतयश्च ऋत्विग्भिस्तां तां
देवतां मनसा ध्यायद्भिरुपांशु प्राक्षुखैरुदक्षुखैश्च होतव्याः ।

ततः प्रणवाद्याभिः स्वादान्ताभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिश्च
व्याह्वतिभिरयुतसंख्यं होमं कृतपुरश्चरणः सावधाना यज-
मानस्य अभीष्टकामाः सन्ध्यतामिति ध्यायन्तो वरग्यतान्कन्द-
ऋपिदेवतविनियोगज्ञानपूर्वकं समिडेऽग्नौ दक्षिणं जान्वाच*
अन्तर्जातुहस्ता यज्ञोपवीतिनः पूर्वाह्न एव प्राक्षुखा उदक्षुखा-
वा कुर्युः । होमसंख्या च सम्यक् सावधानैः कार्या । याव-
होमसमाप्तिस्तावत्प्रतिदिनं होमाद्यन्तयोयन्दनपुष्पादिभिर्षह-
देवताः पूजयेत् ।

ततः शुभे मुहूर्ते होमसङ्गां समाप्य चतुर्गृहीतेन द्वादश-
गृहीतेन वाज्येन फलवस्त्रकुसुमचन्दनाक्षतपञ्चरत्नसुवर्णादियुतां
पूर्णाहुतिं मूर्धानमिति† मन्त्रेण यजमानान्त्वारथ्यं आचार्यो
बुहुयात् ।

ततो होमशेषं सम्पाद्य यजमानस्य अभिषेकं कुर्यात् ।
तच्चैवम् । अग्नेः पयिने सकुटुम्बं प्राक्षुखं पीठोपविष्टं यजमान-
मुदक्षुखा आचार्यऋत्विजश्चिष्ठस्तः पूर्वस्थापितकलसोदफोः
समङ्गलगीतवाद्यपसवदूर्वादिभिरभिषिष्येयुः ।

* आच्य चन्द्रकृतस्य तन्मन्त्रित्वेन ।

† ५५९ पठे यदभिषेकः ।

तत्र मन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्त्वामभिपिबन्तु

* इत्यादयश्च† पौराणाः ।

ततः सर्व्वेधिधैः स्नापितो यजमानो मास्यगन्धवस्तधरः
प्रसन्नचेता प्राचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र सूर्याय कपिला पयस्विनीं धेनुम् ।

कपिले सर्व्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।

तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एव सीमाय गङ्गम् ।

पुण्यस्त्वं गङ्ग पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विष्टतो यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

भौमाय रत्नवर्णं धुरन्धरं वृषभम् ।

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

बुधाय सुवर्णं सुवर्णपरिमितम् ।

हिरण्यगर्भगर्भेण्य हेम बीजं विभावसीः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

गुरवे पीतवस्त्रद्वयम् ।

पीतं वस्त्रद्वयं यस्मादासुदेवस्य वस्त्रभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुस्ततः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

* १११ पठे प्रदर्शिता ।

† ७१ पठे प्रदर्शिता ।

शुक्राय श्वेताग्रम् ।

विशुक्लमश्वरूपेण राजसे पृथिवीतले ।

चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

शनये कृष्णां गाम् ।

यस्मात्त्वे पृथिवी सर्वार्थं धेनुः केशववल्लभा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

राहवे प्रायसम् ।

यस्मादायसकार्याणि तवाधीनानि सर्वदा ।

हलार्गलायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

केतवे छागम् ।

यस्मात्त्वे सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एतास्य दक्षिणाः ।

आदित्यस्य दक्षिणा यावता मूत्रेण पूर्णा भवति तावन्मूर्ध्नि सुवर्णम् वा० तत्सदानसमकालमेव दातव्यम् । न च सुवर्णमन्त्रः पृथक् पठनीयः । अयं मुख्यो दक्षिणापक्षः । अथवा सर्वेभ्यः सूत्रादिभ्यो दक्षिणामेकैकां गां सुवर्णभूषितां गवामङ्गेन चिति मन्त्रेण दद्यात् । अथवा सर्वेभ्यः सुवर्णमेव देयम्, येन

• इदानीं मुख्यमूत्रं रजतमेव सर्वेभ्यः दक्षिणात्वेन व्यवहितम् ।

• गवामङ्गेन तिलानि भूषणानि चतुर्दश ।

यथापक्षान्तिर्वा ॥ आदित्यं शीतं परं च ॥ यवः पुण्यम् ।

वा गुर्वादितोषस्तद्व्यात् । सति सामर्थ्ये शय्याऽरत्नभूमीरपि
दद्यात् ।

तत्र क्रमेण मन्त्रा ।

यस्मादशून्य शयन केशवस्य शिवस्य च ।

शय्या ममाप्यशून्यास्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥

इति शय्यायाः ।

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा प्रकीर्तिताः ।

तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुरा ॥

इति रत्नानाम् ।

यथा भूमिप्रदानस्य कला नाहंति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवेदिह ॥ इति भूमेः ।

वस्त्रासङ्गारादि च ऋत्विग्भ्यो यथाश्रद्धं देयम् ।

ततो यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्वा देवताः
पूजयित्वा नमस्कुर्यात् ।

तत आचार्य. पुष्यान्वलिं दत्त्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यस्यते”^१
“यान्तु देवगणाः सर्वे”^२ इति मन्त्राभ्यां देवतां विसर्जयेत् ।

१ उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यस्यते इत्यस्यैवमर्थः ।

उपमयन्तु सर्वे तु दानेन इत्यत्र प्राप्तिश्च सत्यम् ॥

(१४७ ३६८ यत् १)

२ यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामात्राय शान्तिं क्रीम् (पाणिनीयम्) ।

इत्येकामसमुदायं पुनराश्रमयाम ५ ॥

(गुणापुष्पदानपद्धती १)

ततो यजमानः प्रतिमाः सोपस्करा मण्डपादि च आचार्याय समर्पयेत् ।

ततः सभ्यान् पूजयित्वा आचार्यादीन् चमापयेत् । प्रति-
देयतश्च अयस्त्रय एकैको वा ब्राह्मणा भोजयितव्याः । भूरि-
दक्षिणा च देया ।

तत आशिपो गृहीत्वा सर्वान् सविनयं विस्तृज्य सीक्षाहः
समुत्तद्यान्ववो भुञ्जीत इति ।

यत्र एक एव ग्रहः पूज्यते तत्र अधिप्रत्यधिदेवतयोर्विना-
यकादीनाञ्च आवाहनादि कार्य्यमाहुतीनामयुतसंख्या च ।

एवं कुर्वतः फलमुक्तं मास्ये ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तमयुतहोमविधानं समाप्तम् ।

अथ लक्षहोमविधानम् ।

कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ।

सर्वकामाप्तये यथाग्रहहोमं विदुर्बुधाः ॥

पितॄणां वज्रभो यस्माद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

अस्मादशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ॥

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ।

द्विहस्तविस्तृतं तद्वत्तुर्हस्तायतं पुन ॥

नक्षहोमे भवेत्कुण्डं योनिवत्तं त्रिमखलम् ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥
 त्रिरङ्गुलोच्छ्रिता तद्वद्वितीया समुदाहृता ।
 चच्छायविस्तराभ्याश्च तृतीया चतुरङ्गुला ॥
 त्रार(द्वर)ङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि शस्यते ।
 तस्य चोत्तरपूर्व्येण वितस्त्रितयसंश्रितम् ॥
 प्रागुदक्प्रपणं तद्वचतुरस्रं समन्ततः ।
 विष्कम्भादींश्चित्तं प्रोक्तं स्थण्डिलं विश्वकर्मणः ॥

विष्कम्भो विस्तारः स्थण्डिलं वेदिः ।

संस्थापनाय देवाना वप्रचयसमावृतम् ।
 तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्व्वधरपुष्पतण्डुलैः ।
 गरुत्मानधिकस्तत्र सम्मूञ्चः त्रियमिच्छता ॥
 सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।
 विषयापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अयं गरुडावाहनमन्त्रः ।

पूर्व्ववत्कुम्भमामन्त्रा तद्वत्तीमं समाचरेत् ।
 सहस्राणां शतं हुत्वा समिक्लंस्यादिक पुनः ॥

पूर्व्ववदेव समिदाज्यचरुतिलाज्यादिहोमं पूर्व्वोक्तेरेव मन्त्रैः
 कुर्यात् । गरुडमन्त्रसु सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिरुपः ।

हृतकुम्भं यधोर्धारां पातयेदनलोपरि ।
 श्रीदुम्बरीमथार्द्राञ्च ऋज्वीं कोटरवर्जिताम् ॥
 बाधुमात्रा सुचङ्कत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।
 हृतधारां तथा सम्यगग्नेरुपरि पातयेत् ॥

यावयेत् सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमैन्दवम् ।

॥ चाग्नेय सूक्तं यथा—

अ० अग्निं सविं वाजस्यरं ददात्यग्निर्वीरं शुक्लं कन्द्यनिष्ठम् ।
 अग्नीं र० दसो विष्वक्स्वमञ्जप्रचिनां रीरकुजि पुरं त्विम् ॥ १ ॥
 अग्नेरद्वयं समिदन्तु भद्राग्निमंजो र० दसो आविवेश ।
 अग्निरेव चोदयन् समत्सृष्टिर्देवाणि दयते पुनर्वि ॥ २ ॥
 अग्निर्देव्यं जगत कर्षमावाग्निर्देवो निरदह्यदपम् ।
 अग्निरेति धर्मो उदयदन्तराग्निममं प्रजया सजगम् ॥ ३ ॥
 अग्निर्होतृविष्णु वीरपेया अग्निं संपि यं सृष्ट्वा समीति ।
 अग्निर्होति इत्यमाततामापेक्षां मानि विभक्ता पुनरा ॥ ४ ॥
 अग्निमुक्त्वापैश्वर्यो विह्वल्यते अग्निं नरो यामनि वाधितास ।
 अग्निं दयः अकारिणे घतनाऽग्निं सृष्ट्वा परिप्राति मौनम् ॥ ५ ॥
 अग्निं विमं ईश्वरे मातृभीया अग्निं मनुषी मनुषां विधाया ।
 अग्निर्गान्धर्वी पथ्या मृतस्त्राग्नेर्गन्धर्वीति चूतं आनिषथा ॥ ६ ॥
 अग्नेयं द्रष्टुं शक्यस्तत्पराग्निं भक्षामवोचामा मुञ्जितम् ।
 अग्ने प्राव जरिताव अविहाये महिं द्रविषमायजस ॥ ७ ॥ (१०म ८०व १-७शब्दः)
 गुहापुण्ड्रदानपद्धती एतदेव श्वक्स्वममग्निस्तुल्येन वाचस्पतिना धृतम् ।

॥ वैष्णव सूक्तं विष्णु मुक्तमिन्द्रादिकं ॥१॥ इति द्रष्टव्यम् ।

॥ रौद्रं वदन्तु यथा—

नमस्ते रुद्र मन्वव उदीय इषवे नमः ।
 मातृभ्यामुत ते नमः ॥ (१६व १म यजुः १)
 इत्यादिकं षोडशमनुष्यश्रवम् ।

॥ ऐन्दव सामसूक्तं यथा—

अपाङ्गं शुक्लं प्रतनासु पयिः सवामसां इजम्भसं योषाम् ।
 भरेपुत्राः सुचितिः सुयवम जतन्त त्वामनुमदेम साम ॥ २० ॥
 सोमो घेनुः सोमा अर्धन्तमाय सामः वीर कश्यप ददाति ।
 सादस्य विदस्य समस्य पिबस्यस्य या ददायदस्य ॥ २१ ॥

महावैश्वानरं सम्यग्ज्येष्ठसाम च॥ पाठयेत् ।
 स्नानञ्च यजमानस्य पूर्ववत्स्वस्तिवाचनम् ॥
 दातव्या यजमानेन पूर्ववदक्षिणा एयम् ।
 कामक्षीधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः शान्तचेतसा ॥
 तद्वच्च दग् वाष्टौ वा लक्षहोमेऽपि ऋत्विजः ।
 कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वाप्यमत्सरः ॥
 नवपञ्चमखात्सर्वं लक्षहोमे दशोत्तरम् ।
 दद्याच्च सुनिशार्हूलं भूपणान्यपि शक्तितः ॥
 शयनानि च वस्त्राणि हैमानि घटकानि च ।
 कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तितः ॥
 न कुर्यादक्षिणाहीनं वित्तयाज्येन मानवः ।
 अदत्त्वा सोभान्नोद्यादाः१ कुलध्वयमवाप्नुयात् ॥

तस्मिन्ना वाचसो सामं विश्वस्तेनपा चजनयस्त गा ।

तस्मात्तस्यैवंगच्छिष्ये त्वं त्वं त्विषा वि तमः वषसे ॥ १९ ॥

ईषिण नः मनसा दीव सोम रायो भावः सहसावन्नभिपुञ्ज ।

मा ज्ञातनदीशिथे दीर्घेऽस्य भद्रम् प्रचिक्षिप्सा गविष्टौ ॥ २० ॥

एतदेव मन्त्रमुच्यते वाचस्पतिना सोमवृत्तत्वेन तुचापुष्यदात्रपञ्चमी धृतम् ।

(१४ अ २०-२१ म यजु १)

• ज्येष्ठसामं वाचस्पतिज्ञतनुमापुष्यदात्रपञ्चमी १२१।१२४ इत्यङ्गुलि, तद्वाचस्पती तु—

मूर्ध्नि दिवा अरतिं दक्षिणा वैश्वानरभूत आजातमग्निम् ।

कविं सच्चामतिविज्जनानामासन्नं पात्रं जमयन् देवा ॥

इत्यस्य चि आरक्ष कः कार्यमिति वाचस्पतिः ।

† अदत्त्वा दक्षिणां न ददादिति क पुष्पाके एतत् ।

अन्नदानं यथाशक्ति दातव्यं भृतिमिच्छता ।
 अन्नहोनः क्षतो यस्मादुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥
 अन्नहीनी दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहोनस्य ऋत्विजः ।
 अदक्षिणोऽपि यष्टारं नास्ति यन्नसमो रिपुः ॥
 न चाप्यन्यधनः कुर्यात्तच्चहोमं नरः कश्चित् ।
 तस्मात्पीडाकरोऽतीव य एव भवति यज्ञः ॥
 तमेव पूजयेद्भक्त्या द्रौ वा त्रोन् वा यथाविधि ।
 एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं यज्ञपारगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहून् वा बहुवित्तवान् ॥
 लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्गृहे ।
 यतः सर्जानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्त्रादित्यमरुद्दणैः ।
 यावत्कल्पशतान्ष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्तच्चहोमं यथाविधि ।
 सर्जान् कामानवाप्नोति परवान्त्यमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी लभते भार्यां कुमारी च पतिं शुभम् ।
 भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्रीकामः श्रियमाप्नुयात् ॥
 यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति पुष्कलम् ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति लक्षहोममूलवाक्यानि ।

, अथास्य पद्धतिः ।

सच होमे अयुतहोमादेतावान् विशेषः । सङ्ख्यादि पूर्ववत् । कुण्डन्तु समन्ततो यजमानस्य द्विहस्तविस्तृतं कार्यम् । तच्च क्षेत्रफलेन चतुर्हस्तं भवति । तस्मैखलासु क्रमेण द्वित्रिचतुरङ्गुलोच्छ्रयाः । तावद्विस्ताराय तिस्रः कार्याः । वैदिसु तदैशान्यां मूर्ध्नि षट्चिंशदङ्गुलविस्तारा चतुरस्रा प्रागुदक्प्रवणाय प्रत्ययोपरि दशाङ्गुलोच्छ्रा कार्या । तस्याः प्रथमो वप्रो द्व्यङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयतृतीयौ त्र्यङ्गुलोच्छ्रायौ त्रयोऽपि द्व्यङ्गुलविस्ताराः कार्याः । एवञ्च चप्रैः सह षष्टादशाङ्गुलोच्छ्रिता भवति । तत्र देवतावाहनकाले प्रागुक्ताः सूर्याद्या द्वात्रिंशद्देवता आवाह्य सर्वेषामुत्तरतः ।

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषयापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पुराणमन्त्रेण गरुडमावाहयेत् । पूजादि कलसंस्थापनञ्च पूर्ववत् कार्यम् ।

अन्वाधाने पूर्वोक्तप्रधानदेवताकीर्त्तनान्ते गरुडानधिकः कीर्त्तनीयः । निर्वापेऽपि तदर्थमधिको निर्वापः कार्यः । प्रोचणेऽप्येवम् । त्रयस्त्रिंशत्स्यात्यो दशैका वा स्यात् ।

पूर्वोक्तवदेव समिदाज्यचरुपकल्पितद्रव्यैर्होमाहुतिहोमः कार्यः । प्रोचणे सर्वेषां गरुडतय पूर्वोदिता मन्त्राः । गरुड-

तन्तु सुपर्णाऽसि गरुडानिति मन्त्रो हेमाद्री प्रेयः । इन्द्रमित्र-
मिति वा ।

समिदादिसंख्यायतिरेकेण व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः पूर्वव-
देव लक्षसंख्या पूरणीया । पूर्णाहुत्यनन्तरमग्नेरुपरि स्तम्भद्वय-
विस्तृतामौदुम्बरीं सुचं पर्णशाखाविवर्जितां बाहुमात्रां विधाय
तथा तदुपरि शृङ्खलाविधृतेन घृतपूरितंन कुम्भेन अधो यवमात्र-
च्छिद्रेण आभ्यं मुच्यता अग्नेरुपरि वसोधारां पातयेत् । तदा
(शये) च आग्नेयादीनि सूक्तानि* महादैव्यानरज्येष्ठसामनी† च
यावयेत् ।

दक्षिणा च अयुतहोमादशगुणा दशधेन्वादिरूपा देया ।
सूर्याद्युद्देशेन दशगुणाः शय्याय । अयुतहोमादशगुणानि
रत्नानि दशगुणा भूमिषु देया । मन्त्राय त एव । शक्ति-
मांथेद्भूषणशयनासनवस्त्राणि हैमकटकल्लर्णाङ्गुलीयपवित्रकण्ठ-
सूत्रादीन्यपि दद्यात् । अयुतहोमादशगुणब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
विसर्जनादि समानं फलन्तु प्रागेवाभिहितम् ।

इति लक्षहोमपद्धतिः समाप्ता ।

* ५६६ इति मन्त्रिर्नामि ।

† ऋषेष्ठसाम ५६७ इति मन्त्रितम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

तत्र सत्यपुराणम् ।

अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्रयन्भुवा ।

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥

पूर्व्ववद्व्यहदेवानामावाहनविसर्जने ।

होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानदाने तथैव च ॥

कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ।

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रञ्च सर्व्वतः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखक्षम् ॥

सर्व्वतश्चतुर्हस्तमिति विस्तारायामखातं चतुर्हस्तमित्यर्थः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतमिति एकेन योनिवक्त्रेण पश्चिमतो युक्तं

द्वितीयेन दक्षिणतो युक्तमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् ।

वेदिश्च कोटिहोमे स्वादितस्त्रीनां चतुष्टयी ।

चतुरस्रा समा तदक्षिभिर्व्वैः समावृता ।

वप्रप्रमाणं प्रोक्तं वै वेदिकायास्तथोष्णयः ॥

प्रोक्तं सप्तहोमे इति शेषः ।

तथा प्रोङ्गश्चस्तः स्वाङ्गण्डपश्च चतुर्भुजः ।

पूर्व्वद्वारे च संस्थाप्य बभ्रुचं वेदपारगम् ॥

याजुर्व्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।

अथर्व्ववेदिनं तद्दुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥

अष्टौ तु होमकाः कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।

एवं हादथ तान् विप्रान् वस्त्रमाख्यानुलेपनैः ॥

पूर्ववत्पूजयेद्भक्त्या सर्वभरणभूषणैः ।

रात्रिसूक्तयः* रौद्रञ्च पावमानं† सुमङ्गलम्‡ ॥

पूर्वतो वज्रचः शान्तिं पठन्नास्त उदसुखः ।

शान्तं§ रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं शान्तिमेव च ॥

* रात्रिसूक्तमापवि पार्श्वे व रत्न इत्यादिक १०६।१०७ पृष्ठयोऽक्तम् ।

† पावमानसूक्त यथा—

स्रदिहया मदिरया पवस्य शोभ धारया ।

इन्द्राय पातये सुतं ॥ १ ॥

इत्यादिक पष्टिमन्त्राणां सुक्तापुस्तकानपञ्चमी १६० पत्रे मूल्यम् ।

‡ सुमङ्गलसूक्त यथा—

कनिकदम्बतुर्षं प्रनुवाच इत्यर्थं वाचमस्तिव गानम् ।

सुमङ्गलञ्च यक्षुने भवति मा त्वा काचिदभिभा विद्या विदन् ॥ १ ॥

मा त्वा श्रेण उदधीन्मा सुपर्शो मा त्वा विददितुमान् वीरो यथा ॥

विषयामसु मदिरा कनिकरः सुमङ्गली भद्रवादी वदेत् ॥ २ ॥

अथकम् दक्षिणतो मुखपां सुमङ्गली भद्रवादी यक्षुने ।

मा न क्षेत्रे ईदत माध्वसो उदधेन विदये सुवीरा ॥ ३ ॥

(२५०. ४९५. १-३ सूक्तम्) ॥

§ शान्तिसूक्त यथा—

इन्द्र विद्या अवीरधन् सुमुद्रम्यथमे विरः ।

रक्षीतमं रक्षोनी च आनी मन्ति पतिम् ॥ १ ॥

सम्येऽ न इन्द्र वात्रियो मा भिम जवमुप्यत ।

न मभि प्रल नुमा प्रतावमपराप्रताम् ॥ २ ॥

धूर्वाऽऽश्रया राजयो न विदधन्मृतम् ।

स्त्रीवामन्य वीरान् स्त्रीवन्ना अवन मधम् ॥ ३ ॥

पठेत्तु दक्षिणे दारि यालुब्धेदिक उत्तमम् ।
 सौपर्णमथ वैराजमान्मेयं राद्रसंहिताम् ॥
 ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं क्रन्दोगः पथिमे पठेत् ।
 शान्तिसूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ॥
 घौष्टिकञ्च महाराजमुत्तरेणाप्यथर्व्ववित् ।
 पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्थ्योऽयं पूर्व्ववत् ॥
 खाने दाने च मन्त्राः सुसुख एव मुनिसत्तम ।
 वसोर्धाराविधानञ्च सचहोमवदिव्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु कौटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि यद्वशान्तित्रयं नरः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥

पुराभिन्दुयुषा न निरभिनीजा भजायत ।

इन्द्रो विजयस्य कर्मणो भया पयो पुष्टदुत ॥ १ ॥

न वलस्य गीयतोऽपारद्विवा विजयम् ।

मा देवा अविभूयस्तुज्यमानास आविपु ॥ ५ ॥

तवाहं भूय राविभिः प्रयागं धिभुमावदन् ।

उपातिष्ठन् निर्व्वणो विदुष्टे तस्य कारव ॥ ६ ॥

मायर्भिरिन्द्र माधिन त्वं शुष्मवातिर ।

विदुष्टे तस्य मेधिरासेषां त्रवांसतिर ॥ ७ ॥

इन्द्रभीया नमीजसामिषोवा अन्ववत ।

सहस्रं यस्य रायस्य उत वा मणि भूयसो ॥ ८ ॥ (१म ११५ १-८सङ्ख् ॥)

रतदेव अगच्छकं वाचसपतिना इन्द्रगुह्येन धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्रुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भूषहत्यार्वुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन यथावच्छिन्नभाषितम् ॥
 कोटिहोमः प्रकर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्बहु ।
 सर्वानर्थानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्त्रादित्यमरुहणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्कोटिहोमं यथाविधि ।
 तं स काममवाप्नोति पदञ्चानन्तमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान्

इत्यादिकं फलं सचहोमवज्ज्ञेयम् ।

तथा ।

यद्वयन्नयं कुर्याद्द्वयस्तु न्यायेन मानवः ।
 न तस्य यद्वयीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥
 यद्वयन्नयं गेहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न तत्र पीडा बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥
 भग्नैषयन्नफलदमग्नेषाघौघनाशनम् ।
 कोटिहोमं विदुः प्राप्ता भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 अश्वमेधफलमप्रादुर्लभहोमं सुरीक्षमाः ।
 द्वादशाहसमस्तहवयवहमखः स्मृतः ॥
 द्वादशाहो यन्नविशेषस्तत्समस्तफलप्रद इत्यर्थः ।

इति कथित इदानीमुत्सवानन्दहेतुः
 सकलकलुषहारी देवयन्त्राभिषेकः ।
 परिपठति य इत्थं यः शृणोति प्रगल्भा-
 दभिभवति स गङ्गानायुरारोग्ययुक्तः ॥
 इति मात्स्ये कोटिहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः ।

अथापि लक्षहोमवदेव चतुष्टानम् । यदा ग्रीष्मं समा-
 पयितुमिच्छति तदा उक्ताष्टहोमकर्षपेचया अधिका अपि यथेष्टं
 वरीतव्याः ।

अथापि गरुडता सहैव नयस्त्रिंशदेवताः पूज्याः । कुण्डवेदि-
 कयोः कोटिहोमे चतुर्हस्तमित्यादिविशेषो द्रष्टव्यः । षडहोमः
 पूर्ववत् । व्याहृत्याहुतयस्तु कोटिमिता होतव्याः । दक्षिणा
 तु लक्षहोमाश्चतसृणा सहस्रं धेनवः सहस्रं गवा इत्यादि ।
 दानमन्त्रास्त एव । यद्वा सहस्रं गा. सुवर्णभूयिताः सोपस्कराः
 सूर्याशुद्देशेन दद्यात् । तस्मिन् उक्त एव । अथवा सर्वेभ्यः
 सुवर्णं दद्यात् । रत्नादिदानञ्च पूर्ववत् । त्राह्मणभोजनमयुत-
 होमात् सहस्रगुणम् । अन्यत् सर्वं लक्षहोमवज्ज्ञेयम् ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तानि अयुतहोम-
 लक्षहोम-कोटिहोमविधानानि ।

अथ ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः ।

यथा हेमाद्रौ ।

वृत्तमाष्यायने कुण्डं तथाच वृश्चकर्मणि ।

त्रिमेखनश्चैकावक्लमरद्विर्विस्तरेण तु ॥

पान्ताशसमिधः शस्त्रा मधुगोरोचनान्विताः ।

चन्दनागुरुणा तद्वल्कुलुमेनाभिपेक्षिताः ॥

होमयेन्मधुसर्पिभ्यो विस्वानि कमस्तानि च ।

सहस्राणि दशैवोक्तमेतदेव प्वयम्भुवा ॥

वृश्चकर्मणि विस्वानां पद्यानाञ्चैव धर्मवित् ।

सुमित्रियान् आपः शोषधय इति होमयेत् ।

न चात्र स्नपनं कार्यं न च कुम्भाभिपेचनम् ।

स्नानं मन्त्रौपधैः कृत्वा शुक्लपुष्पाम्बरी गृही ॥

कण्ठभूचैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।

सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाश्वनाः ॥

अयश्चानि वशीकुर्यात् सर्व्वगन्तुवत्तान्यपि ।

अभिवाक्ष्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥

यिद्वेपथेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिष्यते ।

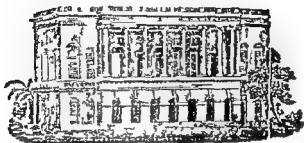
द्विमेखलं कीणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्व्वतः ॥

होमं कुर्याद्भयो विप्रा रत्नमास्यानुलेपनाः ।

नियातलोडितोष्णीषा लोडिताम्बरधारिणः ॥

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1107.

विधानपारिजातः ।

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

EDITED BY

PANDITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor Sanskrit College, Calcutta

VOL. I FASCICULUS VII

 CALCUTTA

PRINTED BY CAÇIBHŪṢANA KĪTIRATNA BHATTĀCARYA
AT THE GRIṢA VIDYĀRATNA PRESS
24, G nṇa v dyāratna s Lane ,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1905

नरवापसरत्ताज्यपात्रपुसमन्विता ।
 समिधो वामहस्तेन श्लेनास्थिलवणैर्युताः ॥
 होतव्याः शुक्लकेशैश्च ध्यायद्भिरग्निं रिपोः ।
 दुर्मितियास्तस्मै सन्तुः तथा ह्यु फडितीति च ॥
 श्लेनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं सप्ताभिसन्वितम् ।
 प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्तयेत् ॥
 द्वेष्टृरूपस्य सकलाङ्गान्यग्नौ च विनिचिपेत् ।
 ग्रहयज्ञविधानान्तो सदैवाभिचरस्वरः ॥
 विद्वेषण तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ।
 इद्वैव फलद पुसाभितद्यासुत्र गोभनम् ॥

अमुत्र परलोके न गोभनं नरकहेतुरित्यर्थः ।

तस्माच्छान्तिकर त्वत्र कर्त्तव्य भूतिमिच्छता ।
 ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्यस्त्वकामेन मानवः ।
 स विष्णोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 यद्विदं शृणुयाच्चित्तं श्रावयेदापि मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यात् च बन्धुजनक्षयः ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं गीर्हे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धनम् ।
 अशेषयज्ञफलदम् ॥ इत्यादि पूर्ववत् ।
 इति ग्रहयज्ञोपयुक्तविशेषाः ।

अथ महान्तोऽधुतहोम-लक्षहोम-कोटिहोमा उच्यन्ते ।

हेमाद्रावेव मात्स्ये ।

राज्ञा धर्मप्रसक्तेन प्रजानाञ्च हितेषुना ।
 ग्रहयज्ञः सदा कार्यो लक्षहोमसमन्वितः ॥
 नदीनां सङ्गमे, चैव सुराणामद्यतस्तथा ।
 सुपमे भूमिभागे च देवताधिष्ठिते नृप ॥
 गुरुणा ऋत्विजा चैव सार्धं भूमिं परीक्षयेत् ।
 खनेहै तत्र कुण्डञ्च सुपमं हस्तमात्रकम् ॥
 द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ।
 ऋत्विजो युग्मशः प्रोक्ता भव्यौ ते वेदपारगाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराग्निनोऽपि वा ॥
 वैद्यां निधापयेच्चैव रत्नानि विविधानि च ।
 कुण्डर्चपरिधियाञ्च ततोऽग्निञ्च समर्चयेत् ॥

ऋचाणि ग्रहाः परिधियाः प्रथीता इत्यर्थः ।

गायत्र्या दशसाहस्रं मा नः स्तोकेति* पङ्गुणाः ।
 शिंशद्गृहादिमन्त्रैश्च चत्वार्येव तु वैष्णवेः ॥
 कुमाण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिः (किरिकायां) ॥ पौङ्गव ।
 होतव्या दशसाहस्रा अथो वै जातवेदसा† ॥

* मा न स्तोके तत्रैव मा न चायुषि मा नो योषु मा नो चयेषु रीतिषु ।

† श्रीराम् भा. श्री. चङ्ग. भास्तिनी चर्कैर्विष्णुः सदसिन्धु इवामहे ॥ (१९५ १९५ यशु ।)

† जातवेदसे हुनवाम सोममिव्यादिकेन ६२ श्लोके प्रदर्शितेन ।

त्रिया मन्त्रेष होतव्याः सप्तस्राणि चतुर्दश ।
 शेषाः पञ्चसप्तस्रास्तु होतव्यास्त्विन्द्रदेवतैः ॥
 हुते गतसहस्रे तु पुष्पस्नानं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भैः पौड्रशसंस्थैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ।
 स्नापयेद्यजमानन्तु ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 एवङ्कृते तु यत्किञ्चिद्वह्णपौड्रासमुद्भवम् ।
 तत्सर्व्वं नाशमायाति दत्त्वा वै दक्षिणां नृप ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन प्रधाना दक्षिणा स्मृतः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवासोयुगानि च ।
 अनङ्गुहोशतं दद्याद्वस्त्रिजाश्वैश्च दक्षिणाम् ॥
 यथाविभवसाध्योऽयं वित्तशाल्यं न कारयेत् ।
 मासे पूर्वे समाप्तिस्तु सप्तहोमे भवेदिह ॥
 सप्तहोमे तु राजेन्द्र विधानम्यरिकोर्त्तितम् ।
 इदानीं फोटिहोमस्य ऋण त्वं क्षययाम्यहम् ॥
 गङ्गातटेऽथ यमुनासरस्वत्योर्नराधिप ।
 नर्मदावेदिकायाश्च कोटिहोमो विधीयते ॥
 तत्रापि ऋत्विजः कार्य्या रविनन्दन पौड्रग ।
 सर्व्वहोमेषु राजेन्द्र तथा विधिषु पावनीम् ॥
 ऋत्विगाचार्य्यसहितो दीक्षां संवत्सरं स्थितः ।
 चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते कार्तिके वा विशेषतः ॥
 प्रारभ्ये कर्मणां यो वा वत्सरे वत्सरे नृप ।
 यजमानः पयोभघ्नी फलाग्नी च तथानघः ॥

यदि वा त्रीहयो माषास्तिलाय सह सर्पिषा ।
 पलाशसमिधः शस्ता वसोर्धारा तथोपरि ॥
 मासे च प्रथमे दद्याद्वत्विग्न्यः क्षीरभोजनम् ।
 द्वितीये कृशरा देयाः सर्वकामार्थसाधनाः ॥
 संयावकं तृतीये च देयं वै रविनन्दन ।
 चतुर्थे मोदका देया विप्राणाम्प्रोतिमावहेत् ॥
 पञ्चमे दधि भक्तश्च पठे वै श(स)न्नुभोजनम् ।
 षष्ठीपूपाः सप्तमे देया अष्टमे घृतपूरिकाः ॥
 पिष्टौदनश्च नवमे दशमे यवपिष्टिकाः ।
 एकादशे समांसन्तु भोजनं रविनन्दन ॥
 द्वादशे त्वर्धं सम्प्राप्ते मासे रविकुलोदह ।
 पञ्चसं सह भक्ष्यैश्च भोजनं सार्वकामिकम् ॥
 कृत्वा सुराणां राजेन्द्र पशुघातसमन्वितम् ।
 दानानि सर्वदेवानां प्रीतये स्वयमाचरेत् ॥
 देया द्विजानां राजेन्द्र मासि मासि च दक्षिणा ।
 ब्रह्मवासःसंवैतैर्दिनार्धं होमयेदलम् ॥
 तस्मिन् सदा स्थितैर्भाव्यं यजमानेन संयुतैः ।
 इन्द्राग्न्यादिसुराणाञ्च प्रीणनं सार्वकामिकम् ॥
 एवमुक्त्वा विधानेन पूर्णाहुतिः शते शते ।
 सहस्रगुणिता देया यावच्छतसहस्रकम् ॥

पुरोडाशं ततः प्राश्य देवतीर्थे च षट्त्विजैः ।
 उक्त्वा सामान्यवाक्यञ्च पुनश्च प्रेषयेद्विजान् ॥
 प्रीणयित्वा सुरान् सर्वान् पितॄन्धैव यथाक्रमम् ।
 कृत्वा शास्त्रविधानान्तु पिण्डदानं सतर्पणम् ।
 समाप्तौ तस्य होमस्य विप्राणामथ दक्षिणा ॥

देयेति शेषः ।

तुलाद्यैव समाकृत्वा बहु शिष्यद्वयं पुनः ।
 आत्मानं तोलयेत्तत्र पत्नीञ्चापि द्वितीयके ॥
 सुवर्णैर्नैव चात्मानं रजतेन तथा प्रियाम् ।
 तोलयित्वा ततो राजन् वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
 दत्त्वा शतसहस्रान्तु शुद्धस्य कनकस्य तु ।
 सर्वस्वं वा ददेत्तत्र राजसूयफलं लभेत् ॥
 एवं सर्वोपघाते तु दैवमातृपकारिते ।
 इयं शान्तिस्तथाख्याता या कृत्वा सुकृती भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रकरणे महायुतहोमोऽप्यस्ति ।

खनेद्वै तत्र कुण्डञ्च सुपमं हस्तमात्रकम् ।

इत्युपक्रमात् ।

स तत्फलमवाप्नोति कृत्वा यच्चतयं नृप ॥

इत्यन्ते उपसंहारात् ।

तत्र लघ्वहोमाहुतीनां दशगुणितो भागो यथायथमाहुति-
 सङ्गश्च कोटिहोमे शतगुणिता लघ्वहोमाहुतय इति ।

इति होमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डे महायज्ञयज्ञत्रयविधानम् ।

अथ बृहत्पराशरस्मृत्युक्त-महालक्ष्मीकोटिहोमविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः* श्रूयतामयम् ।
 लक्ष्मीहोमविधिः पुण्यः कोटिहोमविधिस्तथा ॥
 स्वयम्भूयंमुवाच प्राक् अस्मत्तातपितामहः ।
 तस्मिन् सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥
 ये चे(वे)ह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्या यच्च मण्डपम् ।
 याः समिधो ये च मन्त्रा अन्यत्तत्रैव यज्ञवेत् ॥
 लक्ष्मीहोमविधिं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ।
 युक्ताथ ऋत्विजः कार्य्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥
 नियमव्रतसम्पन्नाः संहिताः पार्थिवेन तु ।
 नित्यं व्रत(जप)पराद्यैव नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराग्निनोऽपि वा ॥
 प्राग्वा चोदक्प्लवे देशे† समं स्थण्डिलमेव च‡ ।
 तत्र वेदिं प्रकुर्वीत यज्ञाङ्गुल§समुच्छ्रिताम् ।
 दक्षिणोत्तर आयामे त्रिरत्रिः (त्रिंशत्) पूर्वपश्चिमे ॥
 कुण्डानि स्वनितव्यानि पङ्क्तुलान्येकविंशतिम् ।
 निधापयेद्विरण्णानि रत्नानि विविधानि च ॥

* द्विजेन्द्रा इत्येव त्रिजेन्द्रा इति आकरे पाठः ।

† प्राग्दक्पूर्वदेशेऽपि इति आकरे पाठः ।

‡ समे स्थण्डिल एव वा इति आकरे पाठः ।

§ यज्ञाङ्गुलमेव यज्ञाङ्गुल इति आकरे पाठः ।

सिक्तोपरि देया च तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ।
 यद्वायैव सनध्वान् प्राच्यां दिशि समर्चयेत् ॥
 अवदानविधानेन स्थालीपाकं प्रकल्पयेत् ।
 भाज्यभागाहुतीर्हुत्वा नवाहुत्या ॥ होमयेत् ॥
 अग्निं सोमश्च सूर्यश्च विष्णुश्चैव प्रजापतिम् ।
 विश्वेदेवान् महेन्द्रश्च मित्रं स्निष्टकृतं तथा ॥
 दधिमधुघृताक्ताद्य(नां) समिधयैव याज्ञिकः ।
 होमयेच्छतसाहस्रं मन्त्रैर्यैव यथाक्रमम् ॥
 चतुर्विंशतिर्गायत्रा मा नः स्वीकोति पट् तथा ।
 त्रिंशद्(विंश)ग्रहादिमन्त्रैश्च चतुरोऽ विष्णुदेवतैः ॥
 कुष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिसु† योद्धम् ।
 जुहुयाद्ग्रसाहस्रं जातवेदस इत्यृचा ॥
 पञ्चसहस्राण्यन्यानि जुहुयादिन्द्रदेवतैः ।
 हुते शतसहस्रे तु अभिषेकान्तु कारयेत् ॥
 पुष्याभिषेकवत्पौर्णमासीः तदत्रापि शुभप्रदम् ।
 अथ षोडशकुम्भैश्च सद्दिरण्यैः सुमङ्गलैः ॥
 सर्वोपधिसमायुक्तैः सर्वैरन्नविभूषितैः ।
 अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथादितैः ॥

● चतुर इत्यत्र चत्वार्येति आकरे पाठः ।

† किरिकदेवतैः मन्त्रेण किरिकेभ्य इति इन्द्रपराशरवचनात् किरिकायां देवत्वमव-
 गम्यते । विकिरेशश्च इति आकरे पाठः ।

‡ षडभिषेक यत्पौर्णमासीति आकरे पाठः ।

समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणा स्मृता ।
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवस्त्रधुमानि च ॥
 अनडुद्गोशतं दद्याद्दृष्ट्विजाश्चैव दक्षिणाम् ।
 वृषांश्चैकादश द्यौ वा दश दद्याच्च धेनवः ॥

धेनवो धेनूरित्यर्थः ।

स्वगत्तया वा प्रदद्याद्गुणं वित्तगाढ्यं विवर्जयेत् ।
 एवङ्कृते च यत्किञ्चिद्दहणीङ्गासमुद्रवम् ॥
 भीममाकाशजं वापि अन्यथा यदि जायते ।
 तत्सर्वं लक्ष्मणेन प्रशमं यात्यसंगमम् ॥
 शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजश्च वर्धते ।
 वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसङ्ख्यः ॥

इति वृहत्परागरे लक्ष्मणेनविधानम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

यथा तत्रैव ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ।
 श्रूयतामादरेणायं सर्वकामफलप्रदः ॥
 सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्म्मणि ।
 विधिभ्रातृश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ।
 कार्य्याश्चैव विशेषेण यज्ञयागविधेर्विदः ॥
 एकाङ्गविकलो यश्च धनधान्यापहारकः ।
 सर्वाङ्गविकलो यश्च यजमानं स हिंसति ॥

हिंसति दिनस्तीत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिमन्त्रादिविहिताः ।
 कार्याथैव प्रयत्नेन ग्रहयन्त्रस्य सिद्धये ॥
 यद्वाः फलन्ति नागाय सुरायैव नरेन्द्राः ।
 अधीताथैव मन्त्राणामष्टोत्तरमृतं तथा ॥
 स एव ऋत्विग्भिर्ग्रेयः सर्वकामफलप्रदः ।
 पावाहनीयो यत्नेन प्रशिष्यस्य मुहुर्मुहुः ॥
 एवङ्कृते च यत्किञ्चिद्दृष्ट्वैषीदसमुद्रवम् ।
 तत्सर्वं नाशयेत्पिप्रं कृतघ्नः सौदृढं यथा ॥
 लक्षा(भस्मा)च्छतगुणः प्रीतः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
 पाहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥
 पूर्ववद्दृष्टदेवानामावाहनविसर्जने ।
 होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥
 मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषस्तु निबोधत ।
 कोटिहोमे चतुर्दशं चतुरस्रायतं पुनः ॥
 योनिवत्तदयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ।
 द्वाहुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला तुधैः ॥
 त्र्यहुलेनोच्छ्रिता तद्वितीया मेखला श्रुता ।
 उच्छ्रिता मेखलान्या तु तृतीया चतुरहुला ॥
 दिगुणस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव मस्यते ।
 वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताहुलविस्तृता ॥

कूर्मपृष्ठोच्छ्रिता मध्ये पार्श्वतथाङ्गुलोच्छ्रिता ।
 गजोष्ठसदृशी तददायता च्छिद्रसंयुता ॥
 एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिनक्षत्रमुच्यते ।
 मेखुलोपरि सर्वत्र भग्नस्यदलसन्निभा ॥
 वेदी च कोटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम्* ।
 चतुरस्रा समा तद्वृत्तिविष्टैः समावृता ॥
 वप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेद्याः कार्यस्तयोच्छ्रयः ।
 ततः पौष्टग्रहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
 पूर्वद्वारे तु संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ।
 यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ।
 अष्टौ तु होत्रकाः (होमका) कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥
 एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाख्यानुलेपनैः ।
 पूर्ववत्पूजयेद्ब्रह्मन्तथा सर्वाभरणभूषितैः ॥
 रात्रिसूक्तञ्च† सौरच‡ ऽ पावमानं§ सुमङ्गलम्॥ ।
 पूर्वद्वारे अपेक्षान्तिं पावमानमुदञ्मुखः ॥

* मण्डपश्च चतुर्मुख इत्याकरे पाठः ।

† रात्रिसूक्तमारात्रि पार्थिव रज इत्यादिक २०६ श्लोके प्रदर्शितम् ।

‡ सौर सूर्यसूक्तम्—उदुत्वं ज्ञातवेदस देव वदन्ति केतव । इमे विश्वाय पूर्वमित्रादिक

यजुर्वेदे मृग्यम् ।

§ सन्दिग्धया मद्विदया इत्यादिक पावमानसूक्त ५०२ श्लोके किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

॥ कनिकदन्त्रनुपमित्रादिक सुमङ्गलसूक्त ५०२ श्लोके प्रदर्शितम् ।

शार्कं० रौद्रच० सौम्यच० कुष्माण्डं शान्तिमेव च ।
 पाठवेदचिन्तादारे यजुर्वेदमनुत्तमम् ॥
 सौप(व)र्णमथ वैराजमाग्नेयं० रौद्र(रुद्र)संहिताम् ।
 ज्येष्ठसामञ्च तथा शान्तिं छन्दोगः पथिमे पठेत् ॥
 सविधान तथा शान्तिमयज्वोत्तरतः पठेत् ।
 पञ्चभिः सप्तभिर्वाथ होमः कार्य्यश्च पूर्व्ववत् ॥
 क्षान्ते दाने च मन्त्राः स्युस्त एव द्विजसत्तमाः ।
 वसोर्धाराविधानञ्च सप्तहोमवदित्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु यज्ञयूजं समाचरेत् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि ब्रह्मयागमिमं बुधः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्व मप्स्यति ॥
 अथमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्म्ववित् ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदयुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यावृद्धानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भूवधनं यथा ॥

० शार्कमिन्द्रयुक्त १०२।१०२ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ॥

१ रौद्र रुद्रयुक्त १६६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

३ सौम्य सौम्ययुक्त १६६।१६७ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

४ आग्नेयम् अग्नियुक्त १६६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

५ ज्येष्ठसाम १६७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

तस्मात्कदा भूपतयो विदधु-

र्वृष्टिप्रजासौख्यवनस्य पुष्टौ ।

आयुष्यवृद्धेऽ विजयाय कीर्त्यै

लघ्वादिहोमग्रहयागमेनम् ॥

इति श्रीवृहत्पराशरे कोटिहोमविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण लघ्वहोमकोटिहोमविधानम् ।

हेमाद्राविव शान्तिकाण्डे देवीपुराणे मनुस्मृत्या च ।

ग्रहपूजा प्रकर्त्तव्या इत्युपक्रम्य—

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिक तथा ।

अष्टाविंशतिहोमस्तु यथाप्राप्तिं विधीयते ॥

इत्युक्त्वा अभिहितम् ।

लघ्वहोम, प्रकर्त्तव्यः सर्व्वपीडानिवारकः ।

गायत्र्या ग्रहमन्त्रैश्च कुष्माण्डैर्जतवेदसैः ॥

* ग्रहमन्त्रे ११०।१११ प्रथमो प्रदर्शितः ।

† “यद्वत् देवदेवम्” इत्यादिकस्य एकविंशत्यस्य प्रथमाशुवाकस्य एकैकया श्रुत्या, तथा “सददीर्घं श्रुत्या” इत्यादिकस्य त्रयोदशस्य द्वितीयाशुवाकस्य एकैकया श्रुत्या, “आयुष्टे विश्वतोदधत्” इत्यादिकस्य सप्तदशस्य त्रयोवाकस्य चत्वारिंश एवमपि कुष्माण्डमन्त्रैः । इति श्रीतपदर्श-
निव्याचनम् ।

‡ जातवेदसे सुनवाम सोममरासीयतो निदहावि वेदः ।

स न पथदतिं दुर्वाणि विश्वा नावेव सिन्धु इरित्य्यधि ॥

इत्यादिकं सामवेदे मुख्यं (१म ६२५ १चक्र) ।

ऐन्द्रवारुणवाज्येयवायुसौम्यैः सवैष्णवैः ।
 होमं यतसहस्रन्तु षष्टोऽष्टं विधीयते ॥
 सर्व्वपीडाविनागाय कोटिहोमः शुभावहः ।
 यवव्रीहिद्वितर्क्षीरतिलकडुप्रसाधिताः ।
 पद्मजोगीरविस्वाम्रदला होमे प्रकोर्त्तितः ॥
 सर्व्वशास्त्रार्थकुगलैर्ग्रहमादप्रपूजकैः ।
 होमः कार्य्यः सदा विप्रैः सर्व्वशान्तिप्रदायकः ॥
 षष्ठकृत्योपसर्गादि ऋतुनागमयाशुभाः(भम्) ।
 यच्चरचःकृता पीडा भक्षहोमात्प्रशाम्यति ॥

मध्नीवाच ।

सर्व्वलीकोपकाराय सङ्केषाम् तु विम्वरात् ।
 लक्षहोमं प्रवक्ष्यामि यथा प्रोक्तन्तु गन्धुना ॥
 भूमिकर्म दिग्मा दाहे षष्ठयुह उपस्थिते ।
 केतुसन्दर्शने चैव आदित्यस्य च कम्पने ॥
 कृष्णवर्णे तथा सूर्य्ये तथा छिद्रसमन्विते ।
 रक्तवृष्टिस्तथा नद्यो विपरीता यद्वन्ति वै ॥
 निर्घातं गगनोद्भूतं वारिमध्ये बह्विष्टम् ॥
 उपसर्गाम्नाया लोके रात्रा तु चयकारकाः ॥
 यस्य रात्रौ यज्ञाः पञ्च अथ सप्त सुराधिपाः ।
 षष्ठ्यं चन्द्रसूर्य्यस्य षड्विंशतिमसंस्थितैः ॥

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणा पूजन हितम् ।
 सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम् ।
 लक्ष्मोम महाहोम कौटिहोमं पुरोहितम् ॥

महाहोमं महालक्ष्मोममित्यर्थः ।

गोभूधिरण्यवस्त्रान्नित्यदानं शुभावहम् ।
 पायसं क्षीरदध्याज्य देय नैवेद्यमुत्तमम् ।
 एकनिष्ठे प्रकर्त्तव्यमथ विप्रगृहेषु च ॥

एकमेव लिङ्गमेकनिष्ठमिति विग्रहः । उपविनायकादिरहित-
 मित्यर्थः । तदपि प्रत्यक्षं सिद्धलिङ्गम् ।

सिद्धये वनधर्म्येषु अथवा नृपवेश्मनि ।
 ब्राह्मणैः शुचिभिः स्नातैः सयतेर्मन्त्रपारणैः ।
 वेदोक्तविधिना कार्यं विजयार्थमनुत्तमम् ॥
 बाहुमाने ततः कुण्डे जङ्गमात्रेऽथवा पुनः ।
 होतव्यं सुरराजिन्द्र नान्येषु विधिरोम्बर (रीदृग) ॥
 अथ ते कथयिष्यामि लक्ष्मणस्य यो विधिः ।
 शुभे मनोरमे स्थाने देवतायतनेऽथवा ॥
 नृपवेश्मनि कर्त्तव्यं कुण्डं सर्वार्थसाधकम् ॥
 चतुर्दश तथा निम्नविस्तारं सुरसत्तमः ।
 सर्वेषां शुभदं कुण्डं मेघनासगतं भवेत् ॥
 षोडशाङ्गुलिविस्तारमुच्छ्राये षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलं भवेदाण्य चतुर्दश कौतितम् ॥
 द्वाविगाङ्गुलविस्तारा दैर्घ्याङ्गुलविस्तारा ।

योनिः कुण्डे प्रकर्तव्या नाधिका गम्यते कश्चित् ॥

चक्षुषामपि तथा कुण्डे नित्यहोमो विधीयते ।

मन्त्रहोमो यमिं यामं चतुर्दशं सुराधिप ॥

यवयोश्चिह्नं चौरं लिप्ताः कद्रुदन्तानि च ।

धूतस्य सुरराजेन्द्र पान्नाग्नः समिधस्तथा ॥

दूर्वाः कुशाः समा ज्येष्ठा धोदुम्बर्वाः शुभावहाः ।

गायत्र्या० त्राम्बकेवाय०॥ गन्धवायेत्यनेन॥ च ॥

जातयेदममन्त्रेण॥ मङ्ग इन्द्रेण चैव हि ।

मङ्गस्यगोपेण पञ्च तथा हिरण्येन त्रयापि वा ।

सद्रमन्त्रेस्तथा सोमेः पञ्चरात्रशगमोदितैः ॥

हिरण्येन नमो हिरण्यवाहये इत्यादिना॥ ।

होतव्यं गतमष्टौ तु मङ्गस्य मन्त्रमज्ञाया ।

पञ्चभोक्तृमविस्वादि होमद्रव्यं शुभावहम् ॥

अम्यमं स्वेदकम्यय अनुपातः प्रप्रत्यगम् ।

देवताभि सुराध्यस उत्पानाः चयकारकाः ॥

० १०६ इति चतुर्दश ।

१ १०७ इति चतुर्दश ।

२ मन्त्र गन्धवाय च त्राम्बकेवाय च मन्त्र त्राम्बकेवाय च मन्त्र त्राम्बकेवाय च मन्त्र त्राम्बकेवाय च

त्राम्बकेवाय च । (१०८ १०९ ११० १११ ११२)

३ ११३ इति चतुर्दश ।

४ ११४ इति चतुर्दश ।

५ ११५ इति चतुर्दश ।

लक्षहोमं प्रकुर्वीत कोटिहोममथापि वा ।
 गोदीर्घं रुद्रभवने महास्नानं शुभावहम् ॥
 अन्यथा नरके घोरे जायते राजविभ्रमः ।
 दुर्भिक्षं ग्रस्यनाशय सुखनाशः सुराधिप ॥
 जायते नात्र सन्देहः सत्यं हि मम भाषितम् ।
 ये देवास्ते ग्रहाः सर्वे ये ग्रहास्ते भुजङ्गमाः ॥
 निघातं ते समाख्याता लोके वृष्टिप्रदायकाः ।
 तेषां सम्पूजनान्नित्यं दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ॥ इति ।

अथ गायत्र्या अयुतलक्षादिहोमविधानम् ।

वृषिंहपुराणि ।

दुःस्वप्नदर्शने घोरे ग्रहपौंड्रासु चात्मनः ।
 हसन्तीं प्रतिमां दृष्ट्वा चलन्तीञ्च विशेषतः ॥
 प्रस्नेदयुक्तां प्रतिमां दृष्ट्वा वा नृपनन्दन ।
 तथा महाज्वरग्रस्ते धारा देवस्य मूर्धनि ॥
 सन्ततां नरसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेद्द्विजैः ।
 होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥
 अयने विपुले चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ।
 नरसिंहं समाराध्य लक्षहोमन्तु कारयेत् ।
 गान्तिर्भवति राजेन्द्र तस्मै तस्मान्नयसिन्नात् ॥
 अनावृष्टिर्महामारी ज्वरदोषभये तथा ।

तच्छृणुवाभमायान्ति नरसिंहप्रसादतः ॥
 नरसिंहे समाराध्य ब्राह्मणेर्वेदपारगैः ।
 कारयेत्तच्छोमन्तु ग्रामेशश्च पुराधिपः ॥
 दृष्ट्वोपसर्गमरणं प्रजानामात्मनयं हि ।
 सम्यगाराधनाद्यैव नरसिंहस्य मन्दिरे ॥
 शङ्करायतने वापि फोटिहोमं नराधिपः ।
 कारयेत्तथैतैर्विभैः समीजनसदक्षिणैः ।
 कृते तस्मिन् यद्योक्ते तु चागच्छति न तं (तद्)भयम् ॥
 एवमादिफलोपेतं नरसिंहार्चनं नृप ।
 कुरु त्वं भूपतेः पुत्र यदि वाञ्छसि सहस्रिणम् ॥
 अतः परतरं नास्ति स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
 दरिद्रेर्दुष्करं कर्तुं देवदेवस्य पूजनम् ॥
 सख्यरक्षोपु मूलानि पञ्चगुण्याणि पार्थिव ।
 तोयं मदीप्रवाहेषु देवः साधारणः स्थितः ॥
 मनो नियम्य सम्यग् विष्णोराराधनकर्मणि ।
 भक्त्या प्रपूजयेत्तव वाञ्छितार्थप्रदायकम् ।
 मनो नियमितं येन तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
 इत्येतदुक्तं शृणुषोदितेन
 मया तवेहार्चनमश्रुतस्य ।
 दिने दिने त्वं कुरु विष्णुपूजां
 वदस्व चान्यत्कथयामि किन्तो ॥

अहो महत्त्वया प्रोक्तं विष्ण्वाराधनजं फलम् ।
 मूढास्ते नरशार्दूल ये विष्णुं नार्चयन्ति वै ॥
 त्वयसादाच्छ्रुतो ह्येव नरसिंहार्चनक्रमः ।
 विधिवत् पूजयिष्यामि कोटिहोमविधिं वद ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदर्थं च पुरा पृष्टः शौनको भृगुणा पुरा ।
 यत्तस्मै कथयामास शौनकस्तद्वदामि ते ॥
 शौनकन्तु सुखासीन पर्यपृच्छद्वहस्पतिः ॥

गुरु उवाच ।

लक्षहोमस्य या भूमिस्तद्विधिय विशेषतः ।
 वदस्व सुनिशार्दूल कोटिहोमस्य चैव हि ॥

शौनक उवाच ।

प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शृणु देवपुरोहित ।
 लक्षहोमं तया भूमिं तद्विधिय विशेषतः ॥
 यत्तस्मै कथयिष्यामि यस्याया भूमेर्लक्षणीकृतम् ।
 ऊरुमात्रं खनित्वा तु शोधयेत्तां विशेषतः ॥
 वराहवृत्तया तत्र मृदाच्छाद्य प्रलेपयेत् ।
 समिकता समा स्निग्धा पूर्वप्रथमथोत्तरम् ॥
 प्रमाणं वाहुमात्रं तु सर्वतः कुण्डलक्षणम् ।
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं तुल्यसूत्रेण कारयेत् ॥
 ऊर्ध्वं च मेखलां कुर्याच्चतुरस्रां सुविस्तराम् ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तु उच्छ्रितां सूत्रसूचिताम् ॥

ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् ब्रह्मकर्म्मसमन्वितान् ।
 आमन्त्रयेद्यथान्वायं यजमानो विशेषतः ॥
 ब्रह्मचर्य्यघ्नैर्युक्त्वास्त्रिरात्रं तैर्दिजोत्तमैः ।
 अहोरात्रमुपोष्याथ गायत्रीमयुतं जपेत् ॥
 ते शुकवाससः स्नाताः सुगन्धाः पुष्पधारिणः ।
 निराहाराः सुतपसः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः ॥
 सर्व्वे च समात्मान एकाग्रमनसस्तथा ।
 पारम्युस्ततो यज्ञं ततो होममतन्द्रिताः ॥

अथ यज्ञपूजा ।

भूमिमालिख्य चाभ्युख्य पश्चादग्निं निधापयेत् ।
 ऋद्धोक्तेनैव विधिना ततो होमं तु कारयेत् ॥
 आचारावाग्यभागौ च जुहुयात् पूर्व्वमेव तु ।
 यवधान्वातिलैर्मिथा गायत्र्या प्रथमाहुतिम् ।
 जुहुयादेकचित्तेन स्नाहाकारान्वितं दुधः ॥

धान्यं प्रीद्वि. यवसात्रिध्यात् ।

गायत्री छन्दसा माता ब्रह्मयोनिः प्रतिष्ठिता ।
 सविता देवता तस्या विष्णामिव ऋषिस्तथा ॥
 ततो व्याघ्रतिभिः पश्चाज्जुहुयात्तत्तिसादिकम् ।
 यावत् प्रपूर्य्यते संख्या सचं वा कीटिरेव वा ॥
 तावद्दिने दिने कुर्यादष्ट्युतार्चनपूर्व्वकम् ।
 दीनानाथजनेभ्यश्च यजमानः प्रयत्नतः ।
 तावच्च भोजनं दद्याद्यथावहोमः समाप्यते ॥

समाप्ते दक्षिणां दद्याद्विग्भ्यः श्रद्धयान्वितः ।

यद्यावित्तमलोभेन ततः शान्त्युदकेन च ।

प्रीक्षयेद्द्वाममध्ये तु अधिवास्य विशेषतः ॥

एवं कृते तु ग्रामस्य पुरस्य नगरस्य वा ।

राष्ट्रस्य च महाभाग राज्ञो जनपदस्य च ।

सर्व्ववाधाप्रशमनी शान्तिर्भवति सर्व्वदा ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्येतच्छोभनेनोक्तं कथितं नृपनन्दन ।

लक्षहोमविधिं राजवाटस्यैकान्तसिद्धिदम् ॥

ग्रामे गृहे वा पुरराष्ट्रदेशे

दिजेरये मन्त्रकृतः पुरा विधिः ।

तत्रापि शान्तिर्भविता नराणां

मघाश्वभृत्यैः सह भूपतेय ॥

इति श्रीनृसिंहपुराणे अयुतहोमलक्षहोमकोटिहोमविधानम् ।

अथ भविष्यपुराणोक्तमुच्यते ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

राजा संवरणः पूर्वं प्रतिष्ठाने पुरोत्तमे ।

बभूव स महाभागः शास्त्राश्रकृगन्तो वली ।

ब्रह्मणः पितृभक्त्यै देववाङ्मणपूजकः ॥

तस्याय कुर्व्वतो राज्यं सम्यक् पालयतः प्रजाः ।

आजगाम महायोगी सनको ब्रह्मणः सुतः ॥

दत्त्वा तस्यासनं राज्ञा प्रणम्य गिरसा तथा ।

अर्चयित्वा र्घ्यपाद्याद्यैरात्मानं विनिवेदा च ।
इतिहासपुराणोक्तायकार विविधाः कथाः ॥
राजर्षीणां पुराणानां च चरितानि यथार्थवित् ।
तथा कथान्तरं राजा कुर्वन् १ सदसि सस्थितम् ॥
द्वितीयं पृथिवीशानां जगतद्यात्मनस्तथा ।
पप्रच्छ विनयोपेतो योगाचार्य्यं महामतिः ॥

संवरण उवाच ।

भगवन् महदुत्पातसम्भवे भूपकम्पने ।
निर्धति पाशुवर्षे च गृहभङ्गे तथैव च ॥
जम्बूनक्षत्रपीडासु भनाद्भुतिभवेषु च ।
ज्वरेषु ग्रहपीडासु दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ॥
व्याधीनां सम्भवे याते शरीरे चातिपीडिते ।
क्षीये महति चोत्पन्ने किं कर्त्तव्यं नरोत्तम ॥
स्वर्गस्य साधनं यच्च कीर्तिदं धनदं तथा ।
तद्ब्रूहि मे दिजग्रेष्ठ तथारोग्यप्रदं नृणाम् ॥

सनक उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि शान्ति कर्म तथोत्तमम् (ह्यनुत्तमम्) ।
कोटिहोमास्थमतुलं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापानि येन नश्यन्ति तत्त्वज्ञात् ।
उत्पाताः प्रशमं यान्ति महत् सम्पद्यते सुखम् ।

१ पुराणानामित्यत्र पुराणाश्च इत्याकरे पाठः ।

१ अथान्तरमित्यत्र कथाकरे, कुर्वन्मित्यत्र कर्त्तव्यमित्याकरे पाठः ।

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥
 देवागारे नदीतीरे वने वा भवनेऽपि वा ।
 पर्वते वापि कुर्वीत य इच्छेत् क्षेममात्मनः ॥
 शुभे नक्षत्रयोगे च वारे सर्व्व(पूर्व्व)गुणान्विते ।
 यजमानस्यानुकूले कोटिहोमं समारभेत् (चरेत्) ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 वस्त्रैर्विभूषणैश्चैव गन्धमाल्यानुलेपनैः ।
 प्रणम्य विधिवत्तस्मा आत्मानं विनिवेदयेत् ॥
 त्वं नो गतिः पिता माता त्वं भ्राता त्वं परायणम् ।
 त्वत्प्रसादेन विप्रपे सव्वं मे स्यान्ननोगतम् ॥
 आपदिमोक्षाय च मे कुरु यन्मनुत्तमम् ।
 कोटिहोमाख्यमतुलं शान्त्यर्थं सार्व्वकामिकम् ॥
 पुरोहितस्ततः प्राज्ञः शक्ताम्बरधरः शुचिः ।
 ब्राह्मणैः सहितः पुण्यैः संयतैः सुसमाहितैः ॥
 भूमिभागी समे शुद्धे प्रागुदक्प्रवणे तथा ।
 पुण्याहं वाचयेत्पूर्व्वं (कृत्वा) नत्वा विप्रान् सुपूजितान् ।
 ततस्तु सह तैः(सहितैः)विप्रैः सूत्रयेन्मण्डपं शुभम् ॥
 उत्तमं यतश्चक्रं तु तदर्धेन तु मध्यमम् ।
 जघन्यं तु तदर्धेन शक्तिकालाद्यपेक्षया ॥
 मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।

चतुर्हस्तः प्रमाथेन आयामेन तथैव च ॥
 मेखलावितयं तस्य द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।
 तत्प्रमाणां तथा योनिं कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 कुण्डस्य पूर्वभागे तु वेदिं कुर्याद्विचक्षणः ।
 चतुर्हस्तां समां चैव हस्तमात्रोच्छ्रितां नृप ॥
 स्थानं तत्सर्वम् (भूतानां) देवानां कुर्याद्यज्ञेन बुद्धिमान् ।
 उपलिप्य ततो भूमिं मण्डपस्य समीपतः ॥
 विन्यसेत् कलशांस्तत्र जलपूर्णां चतुर्दश ।
 अश्वत्थप्लवचूताद्यैः पञ्चवैरुपशोभितान् ॥
 वितानमुपरिष्ठाञ्च मण्डपस्य प्रक्षल्पयेत् ।
 स्थापयेद्विष्णुं सर्वांस्तु तीर्थणानि विचक्षणः ॥
 एवं सम्भूतसम्भार (रैः) पुरोधाः सुसमाहितः ।
 पुण्याहजयघोषेण होमकर्मैः समारमेत् ॥
 स्थापयित्वा सुरान् वेद्यां वक्ष्यमाणानरिन्दम ।
 ब्रह्माणं पूर्वभागे तु मध्ये देवं जनार्दनम् ॥
 पश्चिमे तु तथा रुद्रान् वसन्तुत्तरतस्तथा ।
 ऐशान्याञ्च शङ्खान् सर्वांशान्मेध्या मरुतस्तथा ।
 वायुं याम्यां तथैशान्या लोकपालान् क्रमेण तु ॥
 एवं संस्थाप्य विबुधान् यथास्थानं नृपोत्तम ।
 पूजयेद्विधिवदस्त्रगन्धमाख्यानुलेपनैः ।

* चतुर्हस्तश्च चतुर्हस्तेषु पाठो युक्तः, "कुण्डसिद्धियन्त्रे ककुब्धिर्वा कोटौ नृपकरमपि
 मातुरदरे इत्युक्तं कोटिहोमे चतुर्हस्तरासितकुण्डस्योक्तत्वात् । इति भविष्यपुराणटीका ।

वेदोक्तमन्त्रैस्तस्मिन्निष्ठैः पुराणोक्तैः पृथक् पृथक् ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतो लोकपालास्तथा ॥
 ब्रह्मा जनादेनयैव शूलपाणिर्भगाचिह्ना ॥
 अथ सन्निहिताः सर्वे भवन्तु सुखभागिनः ।
 पूजां गृह्णन्तु सर्वेऽत्र मया भक्त्योपपादिताम् ।
 कुर्वन्तु च शुभं सर्वं यत्प्रकर्तुः समौहितम् ॥
 एवं सम्पूजयित्वा तान् देवान् यत्नेन शुद्धधीः ।
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैः फलैर्दण्डैः (पत्रैः) स्तथैव च ॥
 ततश्च तैर्हिजैः साहं कुण्डस्य विधिपूर्वकम् ।
 कुर्यात् संस्कारकरणं यथोक्त वेदचिन्तकैः ॥
 ततः प्रज्वालयेद्भस्मिन्नास्त्राख्यातं हृतार्चिषम् ।
 नियोजयेद्भिजांस्तत्र शतसंख्यान्नुपोत्तम ।
 अलाभे च (तु) बह्वनाञ्च यथालाभं नियोजयेत् ॥
 विद्यावृद्धान् वयोवृद्धान् गृहस्थान् संयतेन्द्रियान् ।
 स्वकर्म्मनिरतान् शुभान् ज्ञानशीलान् प्रयत्नतः ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं पञ्चास्यं नृप पावकम् ।
 सुखानि तस्य चत्वारि सप्तजिह्वानि पार्थिव ॥
 एकजिह्वमथैकन्तु तत् स्मृतं सर्वकामदम् ।
 धूमायमाने न ह्यथा ह्येतव्यं ज्वलितेऽनले ॥

• साकपालास्तथा रुद्रा इत्याकरे पाठः ।

† यत्प्रकथ्यसमाहिता इत्याकरे पाठः ।

‡ प्रज्वालयेदित्यत्र समाह्वयेदित्याकरे पाठः ।

ऋग्भिः पूर्वामुखैर्होमो यजुर्भिः पश्चिमामुखैः ।
 सामभिः पश्चिमे कार्योऽथर्वभिर्दक्षिणामुखैः ॥
 ऋग्भिर्ऋग्वेदिभिरिति व्याख्येयमेवं परचापि बोध्यम् ।
 आचारावाज्यभागौ च पूर्वं इत्यादि विधयः ।
 परोत्तेः च परिस्तीर्णं कल्पितं च तथासने ॥
 ब्रह्माण्डं पूर्वमप्येतत् सर्वं पश्चात् समारभेत् ।
 होमो व्याहृतिभिर्द्येव सर्वस्तत्र विधीयते ॥
 प्रणवादिभिस्तस्मिन्निः स्वाहाकारान्तयोजितैः ।
 जुहुयात्सर्वदेवानां वेद्यां ये चोपकल्पिताः ॥
 एवं प्रकल्पयेद्दिहान् (यज्ञं) कोटिहोमाख्यसूक्तमम् ।
 तिष्ठाः क्षणाः घृताभ्यक्ताः किञ्चिदुपवसमन्विताः ।
 होतव्याः कोटिहोमे तु समिधश्च पञ्चाशज्जाः ॥
 पूर्णं पूर्णं सहस्रे ॥ दद्यात् पूर्णाहुतिं शुभाम् ।
 पश्चमे तन्मुखे राजन् सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पूर्णाहुत्यः समाख्याताः कोटिहोमे नराधिप ।
 सहस्राणि नृपयेष्ट दश शास्त्रविशारदैः ॥
 प्रारभ्यदिनमारभ्य ब्राह्मणैर्वर्द्धाचारिभिः ।
 भाव्यं सयजमानेसु अथवा सपुरोहितैः ॥
 क्रोधस्त्रीभादयो दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 यजमानेन राजेद्द्र सर्वान् कामानभीषता ॥
 इति भविष्योत्तरे कोटिहोमविधानम् ।

अत्र ग्रहयज्ञे यजमानेन आचार्यादिभ्यः श्रेयःसम्पादनं
कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते संस्कारकाण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणे ।

यथा ।

आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहार्चनफलं ततः ।

समिदान्यचरूणाश्च तिलहोमफलं ततः ॥

ब्रह्मत्वे कुम्भपूजायां चार्चनस्य फलञ्च यत् ।

लोकपाला गणेशाद्यास्तत्र या अष्टदेवताः ॥

तासां जपफले तद्दृष्टत्वीयाञ्जलपूर्वकम् ।

ततस्तेभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥

आचार्याहं जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाथ तुष्टये ।

आप्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेन्नतः ॥ इति ।

एवं सति साकाङ्क्षाशमन्यतः पूरणमिति न्यायेन परस्पर-
समुच्चयेन नवग्रहमखप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

तोरणपूजा द्वारपूजा स्तम्भप्रतिष्ठादिमूलधातूपानि शारदा-
तिलके द्रष्टव्यानि ग्रन्थविस्तरभयाच्चाचोच्यन्ते ।

अथ शतमुखादिकोटिहोमविधानम् ।

भविष्योत्तरे संवरण उवाच ।

बहुत्वात्कर्मणां ब्रह्मन् कोटिहोमः सुदुष्करः ।

कार्यं गुरुलघीयस्वात् पर्वकासाद्यपेक्षया ॥

कालेन महता चैव शक्यः प्राप्तुं कथञ्चन ।
नियमाद्ब्रह्मचर्यादा दुष्करो हीति मे मतिः ॥
निरोधो ब्राह्मणानाञ्च भूशय्यादिः सुदुष्करः ।
एतद्दिश्याय मे ब्रह्मन् यदि शास्त्रेषु पठ्यते ।
कोटिहोमस्य सङ्केपं वद मे ब्रह्मसम्भव ॥

सप्तमः उवाच ।

यताननोऽदममुखो दिमुखैकमुखस्तथा ।
चतुर्विधो महाराज कोटिहोमो विधीयते ॥
कार्यस्य गुरुतां ज्ञात्वा नैकद्वयमथ पर्वणः ॥
यथा सङ्केपतः कार्यः कोटिहोमस्तथा शृणु ॥

पर्वण्ययन्त्रसूर्यग्रहणरूपस्येत्यर्थः ।

जप्त्वा कुण्डग्रन्थं दिव्यं ययोक्तं हस्तसंश्रितम् ।
एकैकस्मिन्स्ततः कुण्डे दग्धं (ग्रन्थं) विप्राचियोजयेत् ।
सद्यः पक्षे तु विप्राणां सहस्रं परिकीर्तितम् ॥

एकैकस्मिन् कुण्डे प्रतिलक्षं दग्धं (ग्रन्थं) ब्राह्मणा इति कोटिहोमे
सहस्रं ब्राह्मणा भवन्तीति प्रचयशिट्ठसंख्यानुवादोऽयम् ।

एकस्नानप्रणीतेऽग्नौ सर्वत्र परिभाषिते ।
होमं कुर्युर्दिजाः सर्वं कुण्डे कुण्डे ययोदितम् ॥
यथा कुण्डबहुत्वेऽपि राजसूये महाकतो ।
न चैवाग्निबहुत्वं स्यात् च यज्ञो विभिद्यते ।

तथा कुण्डग्रन्थेऽप्यत्र घृतार्घ्येपि नियोजिते (नियोजयेत्) ॥

घृतार्चिपि अग्नी ।

एक एव भवेद्यज्ञः कोटिहोमो न संशयः ।

एवं यः क्रियते क्षिप्रं व्याकुलैः कार्यगौरवात् ।

शताननः स विज्ञेयः कोटिहोमो मखोत्तमः ॥

अत्र सर्व्वापि इतिकर्त्तव्यता पूर्व्वपत् । कुण्डानां हस्तसंमित-
मिति हस्तमात्रता तु घृतार्चिपि नियोजिते इत्युक्तत्वादृष्टादि-
शीघ्रदाहिहोमद्रव्यविषया । तिलादौ तु शतांशस्य लक्षत्वेन
लक्षहोमोक्तं कुण्डं कार्य्यम् ।

तदुक्तम् ।

अयुते त्वय होतव्ये कुण्डं स्यात्तस्मात्तकम् ।

द्विगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥

इति प्राक् । अर्थात् परिमाणमिति कात्यायनपरिभाषोक्तेः
स्वतन्त्रस्य ईदृशस्य च लक्षहोमस्य अविशेषाच्च । अत्र सहस्र-
ब्राह्मणसंख्या ऋत्विज्ञात्रविषया । ऋत्विगाचार्य्यसहित इति
पूर्व्वोक्तस्याचार्य्यस्य विशेषाभिधाने बाधकाभावात् । तेन
आचार्य्येण एकस्मिन् कुण्डे अग्नी प्रणीते सति तमग्निमन्येषु
कुण्डेषु विहृत्य प्रतिकुण्डं दश दश ऋत्विजो जुहुयुरिति शत-
मुखः ।

अथ दशमुखः ।

तत्रैव ।

स्वल्पैरहोभिः कार्य्यः स्यादर्याकालादिकेऽपि वा ।

तदा दशमुखः कार्य्यः कोटिहोमो महामते(विजानता) ॥

विप्राणां द्वे गते तत्र सुविभज्य नियोजयेत् ।

ते ॥ विघ्नातगीलाः स्युर्हन्त(वत)वन्तो जितेन्द्रियाः ॥

अत्र पचे च एकस्मिन् कुण्डे दशलघ्नोमाः सम्पद्यन्ते ।

तत्र ।

लघाहं त्रिकरं कुण्डं लघ्नोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं मोक्षं दशलघ्नाहुतौ कृमात् ॥

इति तन्त्रान्तरोक्तं कुण्डं वाद्यम् । प्रतिकुण्डमृत्विजा विंगतिः
स्याप्या । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति भविष्योत्तरे दशमुखः ।

अथ द्विमुखः कथ्यते ।

यथा तथैव ।

अथ कुण्डद्वयकृत्वा विभज्य च विभावसुम् ।

होमं कुर्युर्द्विजा भूयः संस्तव्य विधिपूर्वकम् ॥

गतं तत्र नियोज्यं स्याद्विप्राणां प्रविभज्य वै ।

यदा मासेऽर्द्धमासे वा० कार्यकाल उपस्थिते ।

तदा तु द्विमुखः कार्यः कोटिहोमो विचक्षणैः ॥

अत्र प्रतिकुण्डं पञ्चागद्विजः । भूयः संस्तव्येत्युक्त्वा द्वितीय-
कुण्डेऽपि मन्त्रेणैवं स्यापयेदिति गम्यते । कुण्डान्तं पदं
तन्त्रान्तरोक्तेः ।

इति द्विमुखः ।

शारदातिलके सु ।

द्विहस्तमयुते लघे चतुर्हस्तमुदीरितम् ।

दशलघे तु षट्स्थं कोट्यामष्टकरं स्मृतम् ॥

एकहस्तमितं कुण्डमेकलघे विधीयते ।

लक्षाणां दशकं यावत्तावदस्तेन वर्धयेत् ।

दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमे विधीयते ॥ इति ।

: अथ एकमुखः ।

तथैव ।

यदा तु स्वेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।

कालेन महता राजंस्तदा चैकमुखो भवेत् ॥

एककुण्डस्थितो वज्रिदेवचित्तैः समाहितैः ।

यथा लाभस्थितैर्विप्रैर्ज्ञान(ज्ञात)शीलेर्विष्वक्षैः ॥

हीतव्य इति शेषः ।

न संस्थानियमश्चात्र ब्राह्मणानां नृपोत्तम ।

न कालनियमश्चैव स्वेच्छया यज्ञ उच्यते ॥

आवृत्त्या कर्तुंकामस्य चातुर्मास्यादिकसंभवत् ॥

सदा प्रसक्तः^१ कर्त्तव्यो यज्ञोऽयं सार्वकालिकः ॥

अयमेकमुखो राजन् कालेन बहुना भवेत् ।

बहुविघ्नस्तु(श्च) कालेन तस्मात्सङ्क्षेपमाचरेत् ॥

• आठव्या सर्वकामस्य चातुर्मास्यादिकसंभवत् इत्याकरे पाठः ।

१ तदप्रसक्तो इत्याकरे पाठः ।

यतो हि चित्तमायुय वित्तश्चेवास्थिरं॥ सदा ।

अतः सहेपतः सर्वे धर्मकार्ये प्रशस्यते ॥

ततः समाप्ते यत्रे तु कारयेत् सुमहोत्सवम् ।

शङ्खतूर्यनिनादेन वेद(ब्रह्म)घोषरवेण(स्वर्गेन) च ॥

एतत्सर्वं शतमुखादिपद्मेऽपि साधारणं बोध्यम् ।

ततश्च दक्षयेदिमान् होतृंश्च अहयान्वितः ।

दक्षयेद्विष्णुमभिशोषयेत् ।

निष्कैश्च कङ्कणैश्चैव मण्डनैर्विविधैरपि(नृप) ।

दक्षयेदिति पूर्वेष्वान्वयः ।

गोमतश्चैव दातव्यमश्वानाश्च यतं तथा ।

सहस्रं च सुवर्णस्य सर्वेषामपि दापयेत् ॥

ग्रामैर्गजेरघैरश्वैः पूजयेच्च पुरोहितम् ।

दीनान्छपणान् सर्वान्† वस्त्राद्यैश्चापि पूजयेत् ॥

ततश्चावभृषे स्नायात्तैर्घटैः पूर्वकल्पितैः ।

क्षत्रहोमोक्तमन्त्रेण सदा विजयकारिणा ॥

एवं समापयेद्यस्य कोटिहोममखं शुभम् ।

तत्स्थारोग्यं वित्तपुष्टिराष्टहविस्तथैव च ।

सर्वपापक्षयश्चैव जायते नृपसत्तम ॥

अनाहृष्टिभयश्चैव उत्पातभयमेव च ।

दुर्मित्रं गृहपीडा च प्रशमं याति भूतले ॥

● यतो हि चित्तविषयायमायुश्चेवास्थिरमित्याकदे पाठः ।

† छपणानामिति च पुनरपि पाठः ।

एतत्पुण्यं पापहरं सर्वकामफलप्रदम् ।
 सनकाख्येन मुनिना पार्थिवाय निवेदितम् ॥
 सर्वापचारः श्रमनं भवने वने वा
 ये कारयन्ति मनुजा नृप कोटिहोमम् ।
 भोगानवाप्य मनसोऽभिमतान् प्रकामं
 ते यान्ति शक्रसदनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥

अत्र केचिच्चतुरोऽपि कोटिहोमप्रकारान् राजाधिकारानिच्छन्ति ।
 गोशतशताश्वसहस्रसुवर्णग्रामादिदानस्य अन्येन कर्तुमशक्य-
 त्वात् । श्रिष्टास्तु फलवाक्ये मनुजा इति श्रवणात् दानातिरिक्ते
 राजसमधनस्य ब्राह्मणादेरपि चात्राधिकारः राजदत्तग्रामादि-
 दानस्यापि सम्भवादित्याहुः । न च—ग्रामैर्गजैरथैरश्वैः पूजयेच्च
 पुरोहितम्—इति वचनाद्वाजमात्रस्य अत्राधिकार इति वाच्यम् ।
 पुरोहितशब्दस्य तुल्लादानवाक्ये गुरुशब्दस्येव आचार्यपरत्वात्
 काम्यनुपपत्तिरिति वदन्ति ।

इति भविष्योत्तरे शतमुखदशमुखद्विमुखैकमुखकोटिहोमविधानं
 समाप्तम् ।

अथ अष्टमण्डलकल्पनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे वक्ष्ये उवाच ।

एकैकस्थेदमुक्तन्ते विधानं ग्रहपूजने ।

सर्वग्रहाणां यजने(पूजायां) विधानं मम कीर्तय ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सर्व्वेयक्षाणां यजने मण्डनस्य विधिं शृणु ।
 आदावेव नरव्याघ्र यागं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 प्रागायतन्तु कर्त्तव्यमादौ रेखादयं नृप ।
 तस्योपरि तथा कार्य्यमपरं तूत्तरायतम् ॥
 एवङ्कृते यदुत्पन्नं मध्ये तु चतुरस्रकम् ।
 तदस्त्रिभ्यः प्रकर्त्तव्यं तथा रेखाचतुष्टयम् ॥
 एवङ्कृते सम्भवति भगणं द्वादशचयम् ।
 त्रयोदशं तथा तस्य ध्रुवस्थानन्तु मध्यमम् ॥
 प्राच्यां दिशि महीनाथ मेघन्तु परिकल्पयेत् ।
 रागिस्थानानि सर्वाणि राशिवर्षेण रक्षयेत् ॥
 राशिवर्णानयो वस्त्रे यथावदनुपूर्व्वशः ।
 अरुणाय सितयैव हरितः पाटलस्तथा ।
 आपाण्डुय विचित्रय कृष्णाय कपिलस्तथा ॥
 पिङ्गलः कपिलो वभ्रुर्मसिनय यथाक्रमम् ।
 मेघादीनां विनिर्दिष्टा वर्णाः प्रार्थिवसत्तम ॥
 आकाशवर्षर्द्धकर्त्तव्यं ध्रुवस्थानन्तथैव च ।
 ध्रुवस्थाने महीनाथ देवतासप्तकं न्यसेत् ।
 मण्डलैः शुक्लवर्षेण दिग्बिभागं निबोध मे ॥
 ध्रुवस्य मण्डलं मध्ये कुवेरस्यैव चोत्तरे ।
 मण्डलं मगनस्यात्र भागे प्रागुत्तरे भवेत् ॥
 आग्भागे च तथा राज्ञमण्डलं त्रघ्नयः स्मृतम् ।

प्राग्दक्षिणे तथा भागे दिग्मूर्द्धां प्रकल्पयेत् ॥
 दक्षिणे च तथा भागे याम्यं वै परिकल्पयेत् ।
 भार्गवं नैऋते कार्यं भुवो भूपाल मण्डलम् ॥
 शेषस्य तु तथा कार्यम्पतीच्यां दिशि मण्डलम् ।
 दिग्धस्तात्तु या तस्या मण्डलं पथिमोत्तरे ॥
 ग्रहचारवगाद्राजन् यस्मिन्नागौ व्यवस्थितः ।
 मण्डलं तस्य कर्त्तव्यं तस्मिन्नेव यथाविधि ॥
 न्यासः कार्यो ग्रहेन्द्राणां देवताभिः सहानघ ।
 प्रादित्याक्षतमे राशौ वेतोः कुर्यात्तु मण्डलम् ॥
 राशौ सवर्षं तदर्थं यस्य श्यान्मण्डलं नृप ।
 उत्पाद्यः परिधिस्तत्र रङ्गेणान्येन पार्थिव ॥
 गन्धचूर्णयुता रङ्गाः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 राशिचक्रं समग्रन्तु रेखया परिवारयेत् ॥
 नक्षत्राणां ततः कार्यो न्यासः पार्थिवसत्तम ।
 राशौ राशौ यथास्थानं रेखया परिवारितम् ।
 राशौ राशावतो वक्ष्ये नक्षत्राणां समाश्रयम् ॥
 अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकाशन्तुरीयकम् ।
 मेघराशौ विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 पादत्रय कृत्तिकानां रोहिणी सकला तथा ।
 मृगर्क्षस्य तथैवार्द्धं ज्येष्ठं वृषसमाश्रयम् ॥
 मृगर्क्षार्द्धं तथैवार्द्धं अदित्याशरणवयम् ।
 नित्यमेव समुद्दिष्टं मिथुनस्य समाश्रयम् ॥

पादं पुनर्वसोः पुष्यं सार्धं कर्कटकाश्रयम् ।
 पित्रं भाग्य(भंग)मयार्थमृणः पाद सिंहाश्रयं भवेत् ॥
 पादत्रयमयार्थमृणो जस्तं त्वाष्ट्रदर्शनं तथा । .
 कन्याराशौ विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 चित्राक्षं तथा स्वाती विशाखाचरणत्रयम् ।
 तुलाराशौ विनिर्दिष्टं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 विशाखाचरणं मैत्रं गार्ग्यं ह्यधिकमस्मृतम् ।
 मूलमाध्यं तथा पादौ वैश्वदेवस्य धनिभिः ॥
 पादत्रयं वैश्वदेवादाह्यं वैष्णवमेव च ।
 धनिष्ठाक्षं मकरे नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥ .
 धनिष्ठाक्षं गतभिषा अजस्य चरणत्रयम् ।
 कुम्भाराशौ विनिर्दिष्टं सततं पार्थिवोत्तम ॥
 पादमात्रपदं सर्वमाहिब्रह्म(बुध) नराधिप ।
 पौष्णञ्च कथितं मीने मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 भक्षकपूजने राजवृक्षस्य च पृथक् पृथक् ।
 राशिचक्रस्य वाह्येन एकैकं तारकं न्यसेत् ॥
 प्रागुक्तवर्षभूपाल न्यासः कार्यो यथाविधि ।
 ताराचक्रस्य विन्यासो रेखया परिवर्जितः ।
 नक्षत्रदेवतान्यासो वह्निः कार्यः समस्ततः ।
 यथा नक्षत्रसामीप्यमचवर्णैः पृथक् पृथक् ।

तस्यापि लेखा कर्त्तव्या वृत्ता व्याप्य तु मण्डलम् ॥
 लेखावाद्येन विन्यासं दिगीयानान्तु कारयेत् ।
 दिशाश्च पार्थिवयेष्ठ यथावदनुपूर्वगः ॥
 स्वाययर्चसमं वर्षं दिगीयानान्तु कारयेत् ।
 उत्तरस्यान्तु कर्त्तव्यं धनदस्य तु मण्डलम् ।
 रुक्मवर्षं प्रयत्नेन दिशां वर्षमतः शृणु ॥
 उत्तरा च भवेच्छुक्ता रक्ता प्राची प्रकीर्तिता ।
 दक्षिणा पीतवर्णा स्यात्कृष्णा त्रेया च पथिमा ॥
 पद्मवर्णा तथैशानी ताम्रा स्यात्पूर्वदक्षिणा ।
 पालागी च विनिर्दिष्टा तथा दक्षिणपथिमा ।
 नीलोत्पलसवर्णा तु वायव्या च प्रकीर्तिता ॥
 दिक्षमण्डलान्तु तद्विद्वांश्लेखया परिवेष्टयेत् ।
 वृत्तया वेष्टयेद्विद्वां(वृत्तां)श्लेखया चतुरस्रया ॥
 तन्मध्यं शङ्खपद्माद्यैर्मण्डलैरुपशोभयेत् ।
 लेखाविधानं द्विगुणं सर्व्वत्रैव तु कल्पयेत् ॥
 मण्डलस्य तु कोशेषु उष्ट्रकुम्भान्नवान् दृढान् ।
 फलपञ्चवसञ्जान् गन्धपुष्पादिचर्चितान् ।
 चतुरो विन्यसेद्विद्वान्नित्यमेव विचक्षणः ॥
 लेखासु विन्यसेद्वाजन् पताकाय ध्वजांस्तथा ।
 छत्राणि च सवर्णानि गृहेन्द्राणां पृथक् पृथक् ॥
 स्थानान्तु विघ्नाय यथावदत्र
 कार्य्यं तथा मण्डलकप्रमाणम् ।

यथा महत्त्वं नृप मण्डलस्य

तथा तथा तद्विमुपैति कर्त्ता ॥

इति हेमाद्रौ श्रान्तिकाण्डे विष्णुधर्मोत्तरोक्तं मण्डल-

काल्पनविधानं समाप्तम् ।

इति त्रीविधानपारिजाते ग्रहयज्ञविधानम् ।

अथ कुण्डलक्षणम् ।

शारदातिलके ।

निर्णाय मण्डपच्छेदं ततः कुण्डं प्रकल्पयेत् ।

चतुरस्रं विधानोक्तं हस्तमानेन देशिकः ॥

नवानामपि कुण्डानामनीतः सत्यः किल ।

हस्तमानमथो वक्ष्ये मानाद्यद्गुलमैदतः ॥

वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरश्मयः ।

तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्तो रेषवस्तसरेणवः ॥

असरेणः स विज्ञेयो ह्यष्टौ ये परमायवः ।

असरेणव एवाष्टावध रेणुस्तु* संस्कृतः ॥

तेऽष्टौ बालाग्रकं तेऽष्टौ† लिङ्गा यूक्ता तदष्टकम् ।

तदष्टकं यवस्तेऽष्टावद्गुलं समुदाहृतम् ॥

* रपररेणुरिति म-पुष्पके पाठः ।

† तेऽष्टौर्बालाग्रकं त्रीविधाविति पाठो युक्तः, तस्यैव परामृष्टस्य नपुंसकत्वान् ।

सा तूत्तमाङ्गुलिः सप्तयवा सैव तु मध्यमा ।

पङ्चयवा साधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलिमितीरितम् ॥

सा अष्टयवान्तिका इत्यर्थः ।

विन्यस्तैस्त्रियंगुलाभिर्यवैर्मानाङ्गुलिः स्मृताः ।

कर्तुं (शिव्य) र्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः ॥

पर्वण्योरन्तरा दैर्घ्यं मात्राङ्गुलमुदाहृतम् ।

विनाङ्गुलेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम् ॥

चतुर्धा विभजेदेको भागो मुख्याङ्गुलिः स्मृता ।

यत्किञ्चित्पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः ॥

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलम् ।

देहलब्धाङ्गुलं नाम जानीयात्तस्य तत् पुनः ॥

उच्छ्रायः प्रतिमायाः स्यान्महामानाङ्गुलान्ययः ।

महामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलिमितीरितम् ॥

मानान्तराङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कारयेत् (कल्पयेत्) ।

प्रासादादींश्च तेनैव कुर्यान्मानान्तरेण वा ॥

षेदिकाप्रीठशिविकारयादीनां विधिः पुनः ।

मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ॥

यागोपकरणान्येवं कुर्यान्मानाङ्गुलेन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं मुख्याङ्गुलान्ययम् ।

देहलब्धाङ्गुलेनाथ कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां ये हस्ताः परिकीर्तिताः ।

यत्सप्ताष्टयवैर्मानाङ्गुलैस्तांशु प्रयोजयेत्* ॥
यजमानाङ्गुष्ठपूर्वप्रमाणेनाधिकेन वा ।
प्रासादाराम(वास)वेश्मानि विष्णुहस्तप्रमाणतः ।
तद्भागारामक्षेत्राणां क्रोशानां शिवहस्ततः ॥
नवानामपि कुण्डानां विधानं स्थानपूर्वकम् ।
निर्माणं विधिवदृष्टे साधकानां जितेच्छया ॥
त्रयोदशाङ्गुलं त्यक्त्वा वेदिकायाश्चतुर्दिगम् ।
कुण्डानि गणनोक्तानि विदध्याद्विधिवदगुहः ॥
पूर्वाद्यष्टसु काष्ठासु रम्याकाराण्यनुक्रमान् ।
चतुःकोणं भगाकारं चन्द्रार्द्धं त्रिकोणकम् ।
वृत्तं पङ्क्तं पद्माभम् षष्टाक्षं नामतो विदुः ॥
पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्† ।
तदाचार्येण निर्दिष्टं मयमं कुण्डमुत्तमम् ॥
कुण्डानि चतुरस्तापि वृत्तनामाकृतीनि वा‡ ।
नव पञ्चाय वैर्कं वा कर्तव्यं लक्षणाश्रितम् ॥
यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुर्धं तत्र कर्मणि ।
वेदास्रमर्धचन्द्रश्च वृत्तं पद्मनिभं तथा ॥

* सान् परिष्कृत्येदिति च पुस्तके पाठः ।

† क्रियासारे च—चतुरस्रं सोममर्धचन्द्रं वाचं शुक्लं च ।

यत्तस्य पदव्याकारमष्टासु तानि नामकम् ।

आचार्यकुण्डं मध्ये साङ्गिरीपतिमर्धचन्द्रं ॥

‡ सोममर्धचन्द्रं—अष्टानि तानि वृत्तानि चतुरस्तापि वा सन्ति ।

कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि प्रागादिषु विचक्षणः ।
 पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विज. ॥
 एकं वा शिवकाष्टायां प्रतीच्यां कारयेद्बुधः* ।
 चतुरस्रं भवेत् कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ॥
 हस्तमात्राणि सर्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु ।
 निष्कहोमे च साहस्रे कुर्यात् कुण्डानि सर्वदा ॥
 द्विहस्तादिककुण्डानां प्रकारस्तूच्यते बुधैः ।
 द्विहस्तकुण्डदोःकोटिस्त्रयस्त्रिंशन्निताङ्गुलिः ॥
 यथाः सप्तमिता यूकायतस्रो लिचिकास्तथा ।
 कोटिबाह्वैकचत्वारिंशदङ्गुलिसंज्ञिता ॥
 यथा यूकास्तथा लिचा वेदसंख्यास्त्रिहस्तके ।
 नागवेदाङ्गुलीन्माने चतुरस्रं चतुष्करे ॥
 षड्गुलानि त्रिपञ्चाशद्-यथाः पञ्चाथ लिचिकाः ।
 चतस्रोऽप्यथ विज्ञेयाः पञ्चहस्तोन्मिते बुधैः ॥
 षड्हस्ते चाष्टपञ्चाशदङ्गुलानि यवौ तथा ।
 यूके लिचायतससु विज्ञेया गणकोत्तमैः† ॥
 त्रिपञ्चाङ्गुलसंयुक्ता यथाः स्युः सप्तहस्तके ।
 षष्टहस्ते सप्तषडङ्गुलानि सुनयो यथाः(ऽपि वा) ॥

• एककुक्षपत्रे चतुरस्रं वृत्तं वा गत्वा नै तदुक्त क्रियासारे—

चतुरस्रं भवेत्कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ।

स्त्रिपञ्चने चराक्षायां निम्ने हवनकक्षणि ॥

† ज्ञेया गणकोत्तमै इति च पुरुषे पाठः ।

शून्ययूकायतस्रोऽपि लिखा कोटिभुजोन्मिते(मते) ।
 द्वाप्तसत्यङ्गुलीसंख्ये भुजकोटिनवोन्मिते ॥
 दशकोटिमिते कुण्डे पञ्चसप्ताङ्गुलानि च ।
 यथाः सप्तमं यूकैका लिखा तु करणी मताः ॥
 कृत्वेत्यं चतुरस्रन्तु योन्याद्यध्युक्तमार्गतः ।
 दशहस्ता तु कुण्डानां रचनोक्ता मया स्फुटम् ॥
 दक्षपश्चिमतो नालमायानि चतुरङ्गुलम् ।
 विधाय रन्ध्रमध्यस्थमेषुलोपरि योभनम् ।
 सर्व्वतन्त्रानुसारेण कर्त्तव्यं तन्त्रविज्ञेयैः ॥

* कुण्डानां विहारादिकरणीनां तन्त्रविज्ञेयत्वाद्बुद्धिदशं अपरापि तन्त्रशास्त्री प्रदर्शयते
 यथा—

एकहस्तदशमं चतुर्भिर्बहिर्दशके ।
 एकाष्टाविंशतिशतानि सप्तमयाय सयुता ।
 एकचत्वारिंशदङ्गुलयस्तु स्थितिहस्तके ॥ १ ॥
 चतुश्चत्वारिंशता व्यावर्तुर्लक्षे करण्य ॥ २ ॥
 द्वितीयं शून्यचतु पञ्चाशत् पञ्चदशके ॥ ३ ॥
 चतुर्विंशकोनविंशनीनवष्टि सप्तदशपरि ॥ ४ ॥
 सप्तदशे त्र्यर्धयुता त्रिषष्टि करणी मता ॥ ५ ॥
 जना समदशाश्वत्थं त्रयुषष्ट चाष्टदशके ॥ ६ ॥
 द्वाप्तसत्यङ्गुला काव्या करणी नवदशके ॥ ७ ॥
 त्रिंश योना दशोनाश्च दशदशे पञ्चदश ।
 श्व दशान् कुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा ॥

(शास्त्रविनकटीकायां राघवभा ।)

। पूर्वकुण्डशयःकोटिरुत्तरस्येति कल्पना ।
 विज्ञेया सर्वदा तज्जैर्हिंसादिविधिस्त्वयम् ॥
 कुण्डानां यद्यतुर्विंशो भागः सोऽद्भुतसन्नकः ।
 विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखनाकण्डनाभयः ॥
 इन्द्राग्निमदिकुण्डे योनिः सौम्यमुखी कृता ।
 योनिः पूर्वमुखान्येषु पूर्वैशान्यन्तरा भवेत् ॥
 नार्पयेत्कुण्डकोणेषु योनिं तान्तु विधानवित् ।
 कुण्डानां मध्यदेशे तु कल्पयेत्पङ्कजाकृतिम् ॥
 नाभिर्यदा कुण्डरूपो मानमस्य निगद्यते ।
 सुव्यवस्थेकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः ॥
 नेत्रार्णवाद्भुक्षोपितः कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ।
 यवहयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
 योनिकुण्डे योनिमलकुण्डे नाभिं विवर्जयेत् ।
 नाभिचेवं त्रिधा भिक्षा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ॥
 बहिरग्रहयेनाष्टौ दलानि परिकल्पयेत् ।

• भद्राकविलपञ्चरात्रे तु स्मृतेनैक यथा—

कुण्डपद्भागिका त्वाद्या द्वितीयाष्टाशका कृता ।

तृतीया द्वादश्या स्यात् ॥ इति ।

योगिनीहृदयेऽपि—

मेखला ग्रन्थ मे देवि हस्तादिषु विज्ञेयत ।

यन्मायार्कशमन्मार्गिता स्वर्गोपिता यथा ॥ इति ।

। वज्रविक्षाराध्याम् । (राघवभट्ट ।)

ध्वजायप्रामये तिर्यगूर्ध्वमेकाङ्गुनीयकम् ॥
 निखनेसर्वकुण्डानां ध्वजायः कीर्त्तितो बुधैः ।
 स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥
 ध्वजायहीनं यत्कुण्डं प्रोक्तं कर्त्तुरनिष्टकृतम् ।
 तस्माद्बुधः प्रयत्नेन ध्वजायं पूर्वमानयेत् ॥
 विस्तरेण मुच्यतेर्ध्वं कुण्डत्वेनफलं भवेत् ।
 तत्पृथग्वस्तुभिर्भक्तं शेषमायो ध्वजादिकः ॥
 ध्वजायरहितं कुण्डं स(सु)लक्ष्यमपि त्यजेत् ।
 इत्थं ध्वजायमिच्छन्ति याज्ञिकाः कुण्डकर्मणि ॥
 अन्ये धूमायमिच्छन्ति दैवज्ञाः कुण्डकर्मणि ।
 अग्निस्थानं होमकुण्डं याज्ञिकाः कष्टहाणि च ।
 धूमे कुर्यान्मयत्नेन याज्ञिकानां गृहे(हं) तथा ॥
 तस्माद्भूजायधूमायकुण्डे देये(यं) विचक्षणैः ।
 चतुरस्रं चतुःकोष्ठे(कोणं) सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा ।
 इन्द्रमानेन तन्मध्ये तावन्निम्बायतं खनेत् ॥
 पश्चिमिखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः(मतः) खनेत् ।
 पश्चदयमिति ज्ञात्वा यथारुचि समाचरेत् ॥

• यावान् कुण्डस्य विस्तारस्तादृशमात्रं ईदृशं ।

तिर्यगूर्ध्वं ध्वजायाम् खन्यमेकाङ्गुनीयकम् ॥ इति कुण्डमन्त्रे पाठः ।

† सन्धानिष्टकान्प्रदमिति यं पुरा के पाठः ।

‡ आग्नेयं दैवज्ञेयं इत्येते शेषमायो ध्वजादिकः । इति कुण्डमन्त्रे पाठः ।

सहस्रद्वितये कुण्डे पञ्चविंशाङ्गुलानि(लेन) च ।
 यवौ(वा) यूकाचर्य लिखा भूमितः परिकीर्त्तिता ॥
 अङ्गुलं भूर्यवौ द्वौ तु त्रयो यूकाश्च लिखिका ।
 द्विसहस्रादित्वद्वौ तु हस्तं(स्ते) संयोजयेत् सुधीः ॥
 दशसाहस्रिके होमे चतुस्त्रिंशन्मिताङ्गुलैः ।
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं कुण्डं मन्त्रविभिः ॥
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं हस्तप्रमाणके ।
 कुण्डे त्वयुतहोमोक्ते संयोज्यच्चैवमङ्गुलम्(मण्डलम्) ॥
 षड्यवा एकयूकाख्या लिखा षयुतवद्वितः ।
 यावज्जपो भवेत्पूर्णस्तावदेवमकल्पयेत् ॥
 कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।
 मेखलाः पञ्च वा तिस्रश्चैका वाथ भवेदिह ॥
 उत्तमन्त्रिह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।
 त्रिमेखलं भवेन्मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥
 षड्वाणाब्धिचिनेत्रैस्तु मिताः स्युः पञ्चमेखलाः ।
 यद्वा मनीषिभिः प्रीक्षमुत्तमं स्यात्त्रिमेखलम् ।
 द्विमेखलं भवेन्मध्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥
 प्रथमा द्वाङ्गुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः ।
 मध्या तु त्र्याङ्गुला वाघ्रे तृतीया ॥ यमाङ्गुलैः ॥
 अङ्गुलैः पञ्चभिर्वेदमितैः स्यान्मेखलाद्वयम् ।
 एका षड्ङ्गुलोष्णविस्तारा मेखना मता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैः सा स्यादुन्नतिय समन्ततः ॥

तस्याधोपरि वमः स्याच्चतुरङ्गुलमुच्चतः ।
 षष्ठाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णसु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यो वमः सोऽपि तृतीयकः ।
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णयोऽथ तस्य समन्ततः ॥
 तयोरेभ्यन्तरं(रन्यतरं)षात्र कुण्डं कुर्यादयथावधि ।
 भाष्या सप्तगुणा प्रोक्ता राजसी च ततः परा ॥
 तामसी स्यात्तृतीया च देवा विष्ण्वादयः क्रमात् ।
 खाताद्वाष्ट्येऽङ्गुलमितः कण्डः कुण्डेष्वयं विधिः ॥
 कुण्डे विहस्ते तास्ताः स्युस्तर्काभिगुणसन्निताः ।
 कुण्डे विहस्ते ता प्रेया सुनिभूतगुणाङ्गुलाः ॥
 अविहस्ते तु कुण्डे ता नागतकयुगाङ्गुलाः ।
 कुण्डे पञ्चकरे नन्दसप्तभूताङ्गुलैः स्मृताः ॥
 ताः स्युः कुण्डे ऋतुकरे दिग्वसष्टाङ्गुलान्विताः ।
 कुण्डे सप्तकरे ईशानवसप्ताङ्गुला मताः ॥
 कुण्डे वसुकरे ताः स्युर्भानुपञ्च(पञ्च)ष्टकाङ्गुलाः ।
 कुण्डे नवकरे विश्वरुद्रनन्दाङ्गुलाः स्मृताः ॥
 दिग्घस्तप्रमिते कुण्डे भनुभानुदयाङ्गुलाः ।
 चक्षेधायामतो प्रेया मेखला सर्वतो बुधैः ॥
 एवं तैःभिहितस्तात मेखलानां सुनिश्चयः ।
 होमजत्पूरतः स्थाप्या दक्षिणे पश्चिमेऽपि वा ॥
 मेखलामभ्यतो योनिः कुण्डार्धाक्षंशविस्तृता ।
 उत्तिर्द्व्यङ्गुलेनास्याः कुण्डोष्ठी योधिपत्रधत् ॥

एकेकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ।
 यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्धयेत् ॥
 कुम्भद्वयसमायुक्तं मध्ये त्वाज्यधृतिस्तथा ।
 अग्रेण कुण्डाभिसुखी किञ्चिदुरसृष्टमेखला ॥
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामै चतुरङ्गुलम् ।
 त्रिद्वेकाङ्गुलिविस्तारः क्रमाद्यूनापमिष्यते ॥
 अभिसंख्याङ्गुलीपेतासुच्छायायामतः समाम् ।
 वेदिं विधाय तस्यान्तु अन्यनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 अथ सुष्मादिकुण्डानां विनियोगं वदामि ते ।
 सुष्टिमात्रं शतार्धं स्याच्छते वै रत्निमात्रकम् ।
 सहस्रके हस्तमात्रं अयुते तु द्विहस्तकम् ॥
 लक्षार्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 प्रोक्तं पञ्चकरं कुण्डं दशलक्षाधृतिष्वपि ॥
 पट्टस्रं लक्षविंशत्यां कोट्यर्धे सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे दशकरं प्रोक्तं कुण्डं महर्षिभिः ।
 दशहस्तान्न हि परं कुण्डमस्ति महीतले ॥
 सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।
 पुत्रपदं योनिकुण्डमर्द्धेन्द्राभं शुभप्रदम् ।
 यत्रुचयकरं त्रयस्रं वर्तुलं गान्तिकग्रेणि ॥
 छेदमारणयोः कुण्डं पट्टस्रं पद्मसन्निभम् ।
 पुष्टिदं रोगयमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥

ऐन्द्रां स्तब्धे चतुष्कोणमग्नौ भोगे भगाकृतिम् ।
चन्द्रार्धं मारुते याम्ये नैर्ऋत्याश्च त्रिकोणकम् ॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षडसुखाष्टनेऽनिले ।
उदीच्यां पौष्टिके पञ्चं रोद्यामष्टास्त्रभीरितम् ।
चतुरस्रं तु सप्तैषां केचिदिच्छन्ति तान्निकाः ॥
कुण्डलं रूपं जामीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः ।
प्राच्यां शिरः समरुद्धातं वाह दक्षिणसौम्ययोः ।
उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे ॥
कुण्डं तन्वोक्तमार्गेण निम्नायाय सलक्षणम् ।
रक्तमृच्छालिपिष्ठाभ्यां भूपयेद्वक्त्रियं यथा ॥
खाताधिके भवेद्रोगौ हीने धेनुधनक्षयः ।
वत्कुण्डे तु सप्तापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥
मेखलारहिते श्रीकोऽप्यधिके वित्तसङ्घयः ।
भार्याविनागर्भं कुण्डं प्रोक्तं योन्वा विवर्जितम् ॥
अनेकदोषदं कुण्डं तत्र न्यूनाधिकं यदि ।
तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥
दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनलो लौकिको हि सः ।
तस्मादिग्देशकुण्डानि सद्वाद्याण्युक्तलक्षणेः ॥
कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्याच्छिखं वा समाचरेत् ।
वस्तुमात्रेण तत्कुर्याद्वातुमिध सुयोमितम् ।
अङ्गुलीष्वेधसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

इति कुण्डनिर्माणविधिः ।

अथ स्थण्डिलम् ।

यथाह वज्रिष्ठसंहितायाम् ।

अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।

स्थण्डिलं वायुकाभिर्वा रक्तमृद्भजसापि वा ॥ इति ।

शुक्लकारिकायाञ्च ।

कुट्याच्छताहंऽङ्गुलिमानमूर्ध्वकं

गताहुतौ द्यङ्गुलमानमुच्छ्रयम् ।

वेदाङ्गुनार्चन्तु सहस्रहोमके

वस्रङ्गुलान्येव तथैव चायुते ॥

लघाहुतौ स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं

धीहं विदध्यात्प्रयुते च विंशतिम् ।

तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखं तयोच्छ्रितं

तयार्धदेनाधिकमानमाहु ० ॥

प्रकृतिवद्विहतिः कर्तव्येति न्यायेन प्रकृतिगतधर्माणां नैसर्गिक-
योन्यादीनां स्थण्डिलेऽपि प्राप्तिरस्तीति नियतम् ।

अतएव बोधायनेनोक्तम् ।

कुण्डयन्नेषनाहुत्वा योनिहृत्वा ततः परम् ।

बोधायनमते प्रोक्तं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ॥

कुण्डाभावे तु होमार्थं स्थण्डिलं पीठमेव वा (च) ।

होमार्थं स्थण्डिलं पीठं कार्यमित्याह गौतमः ॥ इति ।

अत्र योनिमेखलाभावः यदा दिहस्तं क्रियते तदा दिहस्तमात्रं
स्यात् । पीठ हादयाङ्गुलं लिखेत् अर्कमाने प्रादेशमात्रम् । एवं
पीठार्थसिद्धिः स्यात् । पीठञ्च स्पष्टिलमानतो ज्ञेयमुच्छ्राये
हादयाङ्गुलं कार्यम् ।

अथ प्राचीसाधनम् ।

अवणस्त्रीदये प्राची प्राची स्यात् कृत्तिकोदये ।
चित्राम्नात्यन्तरे प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः ॥
रात्री संसाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
कृत्तिका अवण पुष्य चित्रास्त्रात्योर्यदन्तरम् ।
एतन्प्राच्या दिगो रूपं युगमात्रोदिते पुनः ॥ इति ।
इति प्राचीसाधनविधानम् ।

अथ कुण्डमण्डपविधानम् ।

ईश्वर उवाच ।

अथ मण्डपनिर्माणं वक्ष्यामि विधिपूर्वकम् ।
यज्वनो यत्रसम्यक्स्थिते सर्वफलपदम् ॥
नक्षत्रराशिबाराणामानुकूल्ये(मनुकूले) शुभेऽहनि ।
विघ्नराजं समाराध्य कृत्वा पुण्याहवाचनम् ॥

समुद्रगानदीतीरे सङ्गमे वा शिवालये ।
 आरामे विष्णुगृहे वा देवखातादिसन्निधौ ॥
 गृहस्थेशानभागे वा मण्डपं रचयेद्दृढम् ।
 तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः ॥
 स्फुटिता च सशल्या च वल्लीका रोहिणी तथा ।
 दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्तुरायुर्धनापहा ॥
 स्फुटिता मरणं कुर्यादूपरा धननाशिनी ।
 सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुभीतिदा ॥
 ईशकोणप्लवा सा च कर्तुः शीघ्रा सुनिश्चितम् ।
 पूर्वप्लवा वृद्धिकरी बल(वर)दा तूत्तरप्लवा ॥
 विद्वेषं मरणं व्याधिं कुर्यादग्निप्लवा मही ।
 धर्मराजप्लवा भूमिर्नित्यं सत्युभयप्रदा ॥
 गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ।
 धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिदा वरुणप्लवा ।
 वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्देगकारिणी ॥
 सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां (संवत्सरं) वृषैः सह ।

• शत्रुतो भयमिति क पुष्टके पाठः ।

। क्रियासारे तु—येता तु प्राच्यो पृथ्वी रक्षा वै चक्षिया द्यूता ।

येता दीता तु विज्रिया लप्ता गृहा प्रकीर्त्तिता ॥

प्राच्यो घृतगन्धा व्यात् चक्षिया रसमन्त्रिणी ।

येता विज्ञा च विज्रिया गृहा स्वात्कटुका च या ॥

प्राच्यो भूः कुयोदिता चक्षिया स्वात्क्षराकुम्भा ।

कृष्णामाकुम्भा येता गृहा सर्वतन्त्राकुम्भा ॥ (अथ परपत्रे दृष्टव्यम् ।)

सुन्दरीणां रतिगतिर्यत्र पुरुषैः सह सप्तमैः ॥
 काश्मीरचन्दनामोदा कर्पूरागुरुगन्धिनी ।
 कमलोत्पलगन्धा च जातिचम्पकगन्धिनी ॥
 पाटलासङ्गिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ।
 दधिलोराज्यगन्धा च मध्विधुरस(मदिरासव)गन्धिनीः ॥
 सुगन्धिब्रीहिगन्धा च शुभगन्धयुता च या ।
 सर्व्वेधामेव वर्णानां भूमिः साधारणा मता ।
 खेतारुणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 मधुरा च कपाया च अन्ता च कटुका च या ।
 कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च सम्भृता ।
 प्रशस्ता भूर्महाबाहो मण्डपादौ विशेषतः ॥
 प्रासादारभकाले च गृहादौ च विशेषतः (सुगौश्वरैः) ।
 शल्योदारः प्रकर्त्तव्यो यदोष्णेच्छुभमात्मनः ॥
 प्रासादारभकाले च यदङ्गं सृजते पुमान् ।
 वासुदेहे दृढं तत्र शल्यं विद्याद्विचक्षणः ॥
 कण्डूयति शिरः पुंसि शिरःशल्यं समुदरीत् ।
 शल्यं तत्रास्ति विज्ञेये खल्यमाने करत्रये ॥
 अग्निदाहस्य रोगस्य धनहानिश्च जायते ।

सिद्धा पीता तथा रक्ता लघ्वणसमन्विता ।

स्त्रियादका ददा स्त्रिणा भूमिः सर्व्वमुखावहा ॥

श्रीनक्षत्रोष्णकाले च वज्रिलम्बा हिमागमे ।

वर्णाष्ट चोभयत्यर्था सा शुभा परिकीर्तिता ॥

यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत्त्रिहिमात्मनः ॥
 बाह्व कण्डूयमाने तु निर्दिशेन्नोहृष्टलाम् ।
 हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 स्वामिनो मरणं विद्याद्विदेशगमनं तथा ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शल्यमुत्पाटयेन्नरः ॥
 कर्ण कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तमात्रेण सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 असाध्वी च भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 हस्ती(स्त्री) कण्डूयमाने तु कङ्काशच विनिर्दिशेत् ।
 त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत्खन्यमाने न चान्यथा ॥
 अग्निदाहस्य रोगस्य सगल्ये मरणं तथा (भवेत्) ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 पुष्टं कण्डूयमाने तु बहु(बाहु)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ।
 स्वामिनाशो भवेत्तत्र भार्या वा जायतेऽसती ॥
 पादौ कण्डूयमाने तु हस्त(हस्ति)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वितयमानेन स भ्रम्यते नात्र संशयः ।
 गोनाशो राजदण्डस्य शस्त्रहानिश्च जायते ॥
 कुक्षिं कण्डूयमाने तु पापाणं तत्र निर्दिशेत् ।

* हस्तद्वयेन अत्र आरदातिष्ठकटीकाया पाठः ।

† आरदहस्तेन सन्तिष्ठेन्न च कार्या विचारणा । इति ख पुस्तके पाठः ।

हस्तत्रि(दि)तयमानेन लभ्यते नात्र स्रग्य ।
 भुजद्गदगो यत्र स्याच्छल्य तत्र समुदरत् ॥
 जानू कण्डूयमाने तु भस्मशल्य विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वयेन सन्निष्ठेक्ष्य कथितं तत्र ॥
 अग्निदाहो मनस्त्राप लोभदुःखभयानि च ।
 करोत्येवविधदग्ने तस्मात्तद्वै समुदरेत् ॥
 गोमूत्र पीतमण्डूकं शङ्खं शुक्तिश्च कच्छपः ।
 शम्बूकश्च प्रशस्ता स्युर्याथाभ्या रत्नजातयः ।
 सङ्गारश्च तुषं केशमसिश्च शण्यं समुदरेत् ॥
 खन्यमाने जलं यावच्छल्यदोषो विनश्यति (न विद्यते) ।
 दूरादूर(दूरनीच)स्थितं धारि खनितुं नेत्रं शक्यते ॥
 पञ्चहस्तं प्रकृत्य शल्यदोषोपशान्तये ।
 शल्योदारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुषमं यथा ॥
 शल्यं भूमिं परीक्ष्याथ कुर्यात्पाचीविशोधनम् ।
 भानोर्गत्या दिशो गत्वा कुर्यात्कर्मणि देशिकाः ॥
 वासुवैषम्यती यत्र सम्यक् न प्रायते ककुप् ।
 तत्र शङ्खं प्रतिष्ठाम्य जानीयाच्छुद्धिदिकस्थितिम् ॥
 तद्वत्त्वादिपरिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि ।
 सुषमे (कु)भूतले कृत्वा हस्तं भ्रमणरूपतः ।
 तन्मध्यविन्दौ शङ्खं तं स्थापयेद्वादशाङ्गुलम् ॥
 अग्रच्छायान्वयवशाहत्ते पूर्वापरद्वये ।
 पूर्वापरद्वये कृत्वा चिह्ने तदभितस्तथा ॥

सममानपरिभ्रान्त्या कृत्वा वृत्तद्वयं पुनः ।

तयोः संश्लेषसञ्ज्ञातमध्यदक्षोत्तरस्थिते ॥

सन्निहयेऽथ प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत् ।

सूत्र दक्षोत्तरं तेषामग्रैः(ये) प्राच्यादि कल्पयेत् ॥

एवमाग्रापरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।

ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्यात्सम्यग्विचक्षणः ॥

- ० पाठकानां बोधवैशद्यार्थम् ५००ऽपि कतिचित् शङ्खुस्थापनप्रकारा द्रष्टव्ये यथा—

क्रियासारे—कृत्वा भूमिं समां तत्र वृत्तं दक्षमितं समम् ।

दादन्नाहुलमानोश्च शङ्खु खदिरनिर्मितम् ॥

अलामि यत्राण्य वा यत्र सस्त्रापदेऽनुधी ।

तच्छाया सन्निहयेऽथ तन्मध्ये मन्वसं श्रुतम् ॥

तिर्य्यक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये याम्बोत्तरे श्रुतम् ।

काया स्फुरन्ने अत्तात्तु सूत्रप्रसारयात् ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेष यथा—

विषुवे तु यत्ते सूर्यं शङ्खुमानं समाचरेत् ।

खादिरं विन्यसेच्छङ्खु दादन्नाहुलविम्बितम् ॥

निश्चलीकृत्य हस्तस्य गृहीत्वा लोहसुद्धरम् ।

अथवा च स्वयं हस्तोत्पन्नं यत्राणो लघुम् ॥

हन्वमाने यदा शङ्खौ दृष्टव्यवति सुद्धरम् ।

तदा ताडयितुं शङ्खौ जायते दुर्गरा महान् ॥

भीष्मकौशेयकार्पासं प्राणिपालत्रमेव वा ।

चतुर्थवपरीणाञ्च सूत्रं शङ्खौ तु धेद्वयेत् ॥

बटमानं यदा सूत्रं शङ्खुं रुच्यति तत्क्षणात् ।

प्रवस्य मरणं विद्याच्छिष्टे वै सविनाशनम् ॥ इति ।

यदि कुर्यादयथादृष्टं विपत्तौ निरयं व्रजेत् ॥
रात्रौ संसाधयेत्पार्श्वं साधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
छातिका श्वश्रुं पुष्पं चित्रास्त्रात्त्रोर्यदन्तरम् ॥
एतन्नाद्या दिश्यो रूपं युगमाचोदिते पुनः ।

मरीनायुक्त—

यत्तु, साधुर्मे प्रोक्तकस्याय चित्रावकम् ।
सम्पदत्वा दिनादौ तु स्थापयेत्प्रभूतये ॥
अद्विगुणमात्रेण तन्त्र-अ वस्तुं चिह्नि ।
पूर्वापरद्वयोऽप्याय यदा तन्त्रसंज्ञानां ॥
तद्विन्दुद्वयम् तूक्तं पूर्वपरदिनिधये ।
विन्दुद्वयसंज्ञानां शीघ्ररथयुष्मन्तम् ॥
दक्षिणोत्तरम् त्वमेव त्वद्वयं नवेत् ।
तद्व्यासपरान्तांश्चिह्नि च विनिधिषेत् ।
स्वाधि स्थापति प्राङ् प्रागुत्तरमुखानि च ॥ इति ।

द्वयश्रीर्षपञ्चरात्रेऽपि—

भूमि तीयसमाहृत्या दर्शनीदरसन्निभाम् ।
वायुश्रीर्षमात्रेण तत्र इतन्तु भावयेत् ॥
मध्ये तु निधयेत् अद्विगुणं च्छाया निरीचयेत् ।
इत्थरेखा तु या वायुश्रीर्षाया प्रकटिता ॥
प्रवेशनिर्गमे तस्यां अद्विगुणां निरूपयेत् ।
अद्विगुणावचित्रात्वा प्राक्प्रतीचीं प्रसादयेत् ॥
प्राक्प्रतीचीगते सूर्यं उदयस्थानम् साधयेत् ॥
विपुले विमलज्योति अद्विगुणा साधयेद्दिशम् ॥
शरदसन्तथोरेवमादिव्याख्याधरेद्दिशम् ।
पार्श्वौ वा पुष्पवेधेन चित्रास्त्रात्त्रोरथ वा ॥ इति ।

ऋधितं ते महापात्रं शिल्पिशास्त्रानुसारतः ॥
 अथैषां साधनं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 नवानां मण्डपानाञ्च वास्तुशास्त्रेण कीर्तितम् ।
 प्राक्प्रत्यगयनं सूत्रं न्यसेन्मण्डपमानतः ॥
 उदग्दक्षिणसूत्रार्थं मत्स्यौ द्वौ परिलेखयेत् ।
 प्राग्दक्षिणसूत्रे च हस्तं दत्त्वा विचक्षणः ॥
 गफरस्य पुच्छचिह्ने मध्यच्छिन्ने (चिह्ने) प्रसारितम् ।
 उदग्दक्षिणसूत्रं स्यादुक्तमानप्रमाणतः ॥
 क्षिपार्द्धमानसूत्रार्थं दिक्षु चिह्नं समालिखेत् ।
 तच्चिह्नान्तु समायित्य प्रतिलोमानुलोमतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्रायात् सूत्राणि प्रतिपादयेत् ।
 एवं स्यात् सूत्रपातेन चतुरस्रं शुभावहम् ॥
 यद्वा सूत्रानुसारेण ऋक्षं चतुरस्रकम् ।
 नवानां मण्डपानान्तु निर्माणं शास्त्रनोदितम् ॥
 श्रेष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैर्वक्षिन्म महामते ।
 चतुर्विंशतिहस्ताब्जो गहनो मण्डपो भवेत् ॥
 द्वाविंशत्या भवेद्दक्षी घर्घरो विंशतिकरैः ॥
 सुघोषथाष्टदशभिः कलाभिः कामराजकः ॥
 मनुसंख्यैः काञ्चनस्तु विरामोऽर्कमितैः करैः ।
 हस्तैस्तु दशभिर्घोरो वसुभिस्तु घनो भवेत् ॥

: ज्येष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैस्तैस्तैश्च मण्डपाः ।
 यद्वाकंहस्तमारभ्य द्विद्विद्वद्वा तु ते क्रमात् ॥
 अष्टाविंशतिहस्तान्ताः प्रोक्ता वै नवमण्डपाः ।
 यद्वोत्तमं मानमाहुर्हस्तपोद्धृगं तथा ॥
 चतुर्दशमितैर्हस्तैर्मध्यमं परिकीर्तितम् ।
 : हीनं द्वादशहस्तैस्तु मानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 नृणु वर्णातुपूर्व्येण मण्डपान् शुभसत्त्वपान् ।
 हस्तैर्विंशतिभिः कार्य्यो मण्डपस्त्वग्रजजनान् ॥
 द्वाष्टभिर्बाहुजातानां विंशमर्कमितैः करैः ।
 दशभिसुर्य्यवर्णानां वसुभिर्हनिवर्णिनाम् ॥
 सर्व्वेषां ब्राह्मणादीनां प्रोक्तं कार्य्योनुसारतः ।
 स्यत्तादर्काङ्गुलीच्छ्रायं मण्डपं सूक्तमीरितम् ॥
 थावत्करप्रमाणस्तु मण्डपः कर्त्तृसम्मतः ।
 तावद्दृष्ट्वा रसनां कुर्यात्ताच्च चतुर्गुणाम् ॥
 पुनस्तां त्रिगुणाङ्गुला तदङ्गुलैर्वर्कसन्निभान् ।
 शङ्खुविधाय सर्व्वान् तां चतुर्दिशु प्रसारयेत् ॥
 स्तम्भास्तथ निष्ठातव्याः सुदृढा द्वादशाभितः ।
 पञ्चहस्तसमुच्छ्राया लक्षणीकफलप्रदाः ॥

• • अष्टहस्तसमुच्छ्राया मण्डपस्या द्वादशाभितः ।

पञ्चहस्तमण्डपासौ विचित्रा कृत्तव्यं शुभा ॥

इति श्वरदातिलके याव ।

चत्वारो मध्यतोऽरोध्या मूर्ध्नि चूडान्विताः शुभाः ।
 अष्टहस्तसमुच्छ्राया रोध्यास्ते पञ्चमांशकैः ॥
 निश्छिद्रा ऋजवः सर्वे सारदारुमयाः शुभाः ।
 यन्नियवृक्षो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्मणि ॥
 अन्ये विशुद्धघा वा भवेयुर्नान्यभूरुहाः ॥
 गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलय (स्फुटितय) पुरातनः ।
 असौम्यभूमिजनितः सन्त्याज्यः स्तम्भकर्मणि ॥
 कटैः सद्भिद्य सच्छ्रायः समन्तात्सुदृशैरपि ॥
 द्वारवर्जं शुभैर्वेशेर्नारिकेलदलैस्तथा ।
 भित्तिश्च परितस्तस्य कुर्यादित्याहुरर्थिनः ॥
 नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रिधादिषु ।
 मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिसु विचक्षणः ॥
 अथैताः सम्प्रवक्ष्यामि पोद्ग्य स्तम्भदेवताः ।
 ईशान्यादिक्रमेणैव पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रभानुजनाईनाः ।
 पितरः सर्पसेनान्यः पृथदम्बो निशापतिः ॥
 प्रचेता वसुधीरी च वाक्पतिस्त्वष्टृनन्दनः ।
 एते देवाः समाख्याताः स्तम्भकर्मणि सूरिभिः ॥

* मध्यतः मध्ये वेदिकोपेक्षितार्थः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

मध्ये स्तम्भपशुष्व्वापत्यभ्ये वेदिका भवा । इति ।

अथवापि—वेदिकोपेक्षु विन्यसेत् स्तम्भान् वेदसद्वपकान् । इति ।

दिक्षु दाराणि चत्वारि विदध्यात्पञ्चमांशतः ।
 यदा दाराणि चत्वारि मध्ये वा विदधीत वै ॥
 कनीयसि स्याद्विकरं(रि) चतुरङ्गुलवृद्धितः ।
 मध्यमीक्षमयोर्द्वारं वासुशाले प्रकीर्तितम् ॥
 घृतपल्लवमालाब्जं वितानैरुपयोभितम् ।
 विचित्रवस्त्रसम्प्लवं घण्टाभिय विराजितम् ॥
 सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमुकैर्नारिकेलकैः ।
 फलैर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैर्यामरैरपि ।
 भूषितं मण्डपं कुर्व्यान्नानागुण्यसुयोभितम् ॥
 कलशैर्वष्टिकाभिय साधारैः करकेस्तथा ।
 अन्येय भूषणेषापि भूषयेन्नान्विसत्तमः ॥
 आख्यातैः साधनैः कृतः सरलः सममानकः ।
 मनीषी मण्डपो योऽसौ कर्मकर्तुः शुभावहः ॥
 अनुक्तसाधनैः कृतो यदि वा कुटिलाकृतिः ।
 मानाधिकोऽथवा न्यूनो मण्डपः कर्तृनाश्रमः ॥
 इति मण्डपनिर्माणाविधानम् ।

अथ तोरणनिर्माणाविधानम् ।

द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् घोरमहीरुहाम् ॥
 मण्डपाद्विष्टम्भेषु च हस्तमानेन तानि वै ॥

देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे ।
 विघ्नविघ्नंसनार्थं च रक्षार्थं चाध्वरस्य च ॥
 बहुपात्तोरणम्राच्यां यज्ञाङ्गं दक्षिणे मतम् ।
 वारुणे वोधिसम्भूतं कोविद्यां वै जटी भवेत् ॥
 एकमेवामलाभे स्यात्तदभावे शमीद्वयम् ।
 जम्बूखदिरसाराच तालो वा तोरणे स्मृताः ॥
 सुशोभनं नाम पूर्वं अग्निमीलेति* मन्त्रितम् ।
 इषे त्वेति च† मन्त्रेण सुभद्राख्यन्तु दक्षिणे ॥
 सुकर्म्याख्यन्तु वारुण्यामग्न आयाहि मन्त्रतः‡ ।
 शत्रो देवीति§ मन्त्रेण सुहोत्रन्तुत्तरे न्यसेत् ॥

- * सिद्धान्तशिखरे तु—न्ययोधतोरण पूर्वं याम्बे श्रीदुम्बरं मतम् ।
 पश्चिमेऽप्यत्यसम्भूतुत्तरे अर्चतोरणम् ।
 पूर्वं वा अचसम्भूत न्ययोधतोररे मतः ॥ इति ।
- † सोमशम्भुर्पि—अर्चोदुम्बरकायत्यवटजास्तोरणा, क्रमात् ।
 पूसादितो विधातव्या यज्ञाद्यनविपर्ययः ।
 अलाभादिकर्मिषा सव्याशासु निवेद्येत् ॥
- ‡ अग्निमीले पुरोहित यज्ञस्य देवमूलिकम् ।
 होतार रक्षधातमम् ॥ (१५. १८ १०००)
- § इषे त्वेति त्वा वायव स्य देवो व. सविता आर्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ।
 (१५. १५. यजुः ।)
- § अत्र आयाहि होतवे स्रष्टाभो हव्यदातवे ।
 निहोता सखि वर्हिषि ॥ (६५ १६५ १००००)
- ¶ शत्रो देवीरजोष्टवे आपो भवन्तु पीतये ।
 शयीरभिसवन्तु न ॥ (३६५ १२५ यजुः ।)

पश्चिमद्वारमारभ्य तोरणानि निवेशयेत् ।
 स्वभोज्याय स्मृतस्तीषा सप्तहस्तीः पृथक् पृथक् ॥
 दिगङ्गुलप्रमाणेन तत्परीषाह ईरितः ।
 तिर्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्धमानतः ॥
 तोरणं (ध)घटयित्वैव(मूर्ध्नि) मूर्ध्नि शूलत्रयं न्यसेत् ॥
 ऋक्षे वै मध्यमूर्ध्नि स्यात् किञ्चिद्वर्कं तु पञ्चयोः ॥
 शैवे एवं समाख्यातं वासुशास्त्रविशारदैः† ।
 एकैकः कलसः स्थाप्य पूर्व्यादि प्रति तोरणम् ॥
 मण्डपे कलसौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
 गालितोदकसम्पूर्णा(संस्त्रावा)वास्त्रपल्लवप्रोभितौ ॥
 गन्धपुष्पास्त्रोपेतौ सर्व्वोपधिसमन्वितौ ।
 प्रतिकोषं तथैकैकं स्थापयेत्कलसं शुभम् ॥
 ध्रुवं धरा वाक्पतिश्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कोणस्थकलसेषु क्रमादमी ॥
 अमृतो दुर्जययैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्थकुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैः ॥
 पूर्वं ऋग्वेदिनौ विप्रौ पठेता नियमात्ततः(मः)‡ ।

● अतः पर—श्रुते गवाङ्गुल दैव्यं तुरीयाञ्चन विस्मृतिः ।

त्रिधाया द्वाङ्गुला ऋद्धिर्देव्याङ्गुलवर्जितः ॥ इति श्लोक आकरे दृश्यते ।

† शैवे तु विप्रैर्वि यथा वासुशास्त्रे—

महादेवादिप्रमाणेन मङ्गलकयदास्तुजम् ।

ग्रामादिक्रमयानेन नक्षत्राणां खटावजम् ॥

‡ इत्ययान् सूक्तजापकेरिति ख पुस्तके पाठः ।

श्रीसूक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् ॥
 ऐन्द्रञ्च१ सोमकाध्यायं रघोघ्नं देशिकाध्याया ।
 दक्षिणे च यजुर्वेदं रुद्राध्यायस्य पाठकौ ॥
 तथा पुरुषसूक्तञ्च श्रीकाध्यायं सशक्तियम् ।
 मण्डलत्राघ्नञ्चैव प्रेरितो गुरुणा पुनः ॥
 पश्चिमे सामगौ विप्रौ वृणुयात्सूक्तजापकौ ।
 सूक्तमाङ्गिरसं रुद्रसूक्तं वै त्वपराजितम् ॥
 पठेतां तौ महाप्राज्ञौ संदिष्टौ देशिकेन तौ ।
 उत्तरे चायर्व्वविदौ वृणुयान्मन्त्रजापकौ ॥
 देवीञ्च मधुसूक्तञ्च ज्ञान्तिकाध्यायमेव च ।
 यावत्कर्मा समाप्येत पठेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 इत्थं चतुर्षु द्वारेषु स्थापयेद्द्वारपालकान् ॥
 इति तोरणनिर्माणप्रकरणम् ।

अथ वेदिनिर्माणविधानम् ।

ततो मण्डपसूत्रन्तु त्रिशुणं परिकल्पयेत् ।
 पूर्वादिषु क्रमात्तस्य भागेनैकेनः वेदिका ॥

● श्रीसूक्त १६७।१६५ प्रथमोक्तम् ।

† पावमानसूक्त सुमङ्गलसूक्त-ऐन्द्रसूक्तानि १७१।५०१ प्रथमो मदक्षितानि ।

‡ मन्त्रभावेन इति शारदविलकटीकायां पाठः, फलवत्तस्य नवमभागेन वेदिका भवति, तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—नवाग्र मण्डपं कृत्वा मन्त्रमायन वेदिका । इति राघवः ।

मण्डपस्य नवांशस्तु वेदिका वै स्मृता बुधैः ।
तुलापुरुषदानादौ मध्यभागे तु वेदिका ॥
शान्तिके पौष्टिके विप्र शिवकोणे प्रशस्यते ।
चतुर्यांशोच्छ्रितस्तस्या राजहस्तोच्छ्रयोऽयवा ॥
लक्षणं राजहस्तस्य कथयामि तवानघ ।
पञ्चवत्याङ्गुलैर्विप्र दण्डहस्तः स्मृतो बुधैः ॥
वेदनेचाङ्गुलैः प्रोक्तो वंशहस्तो मनीषिभिः ।
राजहस्तो विंशसंख्याङ्गुलैः सञ्चिबदाहृतः ॥
स्वामिहस्तो भवेदष्टचन्द्रार्कैरङ्गुलैस्तथा ॥
दर्पणोदरसङ्काशा निष्क्रोशतविवर्जिता ।
शुभाकारा च या वेदी कर्तुः कामफलप्रदा ॥
यक्रपाश्यां क्लिन्नमध्या परुषा द्वगशोभना ।
मानहीनाधिका यासौ कर्तुः कामविनाशिनी ॥
पक्काभिर्वाप्यपक्वाभिरिष्टकाभिर्दृढं यथा ।
चतुरस्रा चतुष्कोणा तदभावे नृदापि वा ।
एवं द्वित्राङ्गुलैर्हीना क्षत्रविद्वद्भज्यमाना ॥
इति तैऽभिहितं तात वेदीलक्षणमङ्गुलम् ॥
इति वेदिनिर्माणाप्रकरणम् ।

● चिदानन्देन्द्रे तु विशेष —

वेदी चतुर्विधा यत्र चतुरस्रा च पञ्चिणी ।

त्रौषरी सन्मतीभद्रा दौचासु स्थापनादिषु ॥

चतुरस्रा चतुष्कोणा वेदी सन्मफलप्रदा ।

यज्ञागादिप्रतिष्ठायां पञ्चिणी पञ्चपत्रिमा ॥ (क्षेत्र परब्रह्मे द्रष्टव्यम्)

अथ ध्वजारोपणविधानम् ।

अथातः सम्यक्क्षामि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।

यत्कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥

यातुधाना गुह्यकाय कुष्माण्डाः खेचरास्तथा ।

चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥

ध्वजेन रहिते ब्रह्मन् मण्डपे तु वृथा भवेत् ।

पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैः ॥

रक्षणेन विना यद्वत्त्वेन नश्यति वीजिनः ।

ध्वजं विना देवगृहं तथा (नश्यति) नश्येत् सर्वथा ॥

विष्णुपारिपदाः क्रूराः कुमाण्डास्तु यद्वाः स्मृताः ।

पूजादिकन्तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न (त्व)रचितम् ॥

दृष्ट्वा ध्वजास्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान् ।

नश्यन्ति सर्वतथार्कं (सर्वे ते चार्क) रश्मिचीर्णं यथा तमः ॥

ध्वजानां लक्षणं सम्यगुक्तं ते तु यथा तथा ।

मण्डपस्य वह्निर्दग्धैर्दग्धस्तायतैः सह ।

पूर्वाद्यष्टसु काष्ठासु ध्वजान् संस्थापयेत्क्रमात् ॥

तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यस्य करसन्धितः ।

व्यासादं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् ॥

राज्ञां सामर्थ्यतोभद्रा चतुर्भद्राभिषेधने ।

निवासे श्रीधरी वेदी विग्रहमसमन्विता ॥ इति ।

(• पूर्वाद्यष्टहस्तद्वयविविधं क्रियासारे पाठः ।

मत्स्याभं शिखरं प्रोक्तं पुच्छन्तु स्यात्तिकोणकम् ।
 तयोर्मध्यं चतुष्कोणं ध्वजमेवं प्रकल्पयेत् ॥
 मातङ्गवस्तमद्विपसिंहमख्यैश्चवाजिनः ।
 हृपभञ्ज ययान्यायं ध्वजमध्ये कृमात्तिखेत् ॥
 अथवा दिग्गजानष्टावैरावतपुरःसरान् ।
 ध्वजेषु विलिखेदुक्तधातुभिश्च सलक्षणान् ।
 एवं ध्वजानां कथितं लक्षणञ्च शुभावहम् ॥
 प्रतिकाष्ठं पताकासु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विश्वलुलविस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाश(पञ्चीश)वेणिताः ।
 पताका आयुधाकाराः* पुष्पगन्धसमन्विताः ॥
 पीतोऽरुणोऽक्षितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसितावुभौ ।
 गौरोऽरुणः कृमादेने वर्णास्तासां प्रकीर्तिताः† ॥
 अत परं प्रवक्ष्यामि दिक्पालानां महामते ।
 उपचारान् यथाशक्ति सन्धावाहनपूर्वकम्‡ ॥

* आयुधाकार इति सोमशर्मु ।

† पीतो रक्तोऽयं लक्ष्यः शकलनुसहस्रं चेतधूम्री सिताय
 शुक्लो धूम्रो विचित्रो ध्वज इति हरितां पालकानां महेन्द्रान् । इति कुण्डप्रदीपः ।

‡ दिक्पालानामायुधानि वाहनानि वर्णाश्च यथा कुण्डकस्तद्वन्—

स्वादिन्द्रं करिवाहनं कुचिन्धुध्यात्वा पित्रोऽर्पितं

स्वाप्रेध्यामजवाहनीऽग्निज(निज)रुचिं शङ्खायुधो हन्ववात् ।

याम्यां दण्डकरो यमय मणिपाण्डोऽस्त्रनामक्षणा

नैर्कल्यां करवालम्यैर्गर्भितेन सिद्धादिपटोऽक्षितः ॥

एहि सर्वाभराध्यक्ष गन्धर्वाद्यैः परिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं नो भगवन् पूर्वस्यां दिशि ते नमः ॥
 एवमावाह्य गन्धाद्यैः परिपूज्य ततो गुरुः ।
 पताका पीतवर्णाभा चाशु शिगानमन्वतः* ।
 आतारमितिमन्त्रेण† ध्वजं तत्रैव विन्यसेत् ॥
 एहि पावक लोकेऽसि सिद्धसाध्यगणैः सह ।
 अध्वरं रक्ष सततमान्नेय्यां दिशि ते नमः ॥
 अग्निं द्रुतं‡ ससुचार्यं पताका तत्र विन्यसेत् ।
 त्वद्वो अग्न नृचा§ भूपो ध्वजं तत्रैव रोपयेत् ॥
 एहि वैवस्वत धर्मं प्राप्ताशुभनिवारक ।
 शिषाय पाहि यज्ञं नो नमस्ते भगवन्विभो ॥
 छण्डवर्णां पताकाश्च आयं गौरितिमन्वतः¶ ।

पादप्यां भयसो हिमयुतिरपां नाथय पात्रान्वितौ
 पादप्या मृगवाहनोऽदुःखकरो नाथु यकाभ स्रुत ।
 कौशेय्यां नरवाहनो दिशि यदापाशिर्बिम्बिस्तथा
 रीदृशां सट्टपवाहन शशिनिभ स्याच्छूलधरः ।
 हसस्तोऽरुचक कमलपुष्कर शक्रेऽश्वमेधरा
 इनसोऽपापतिरक्षस्तैर्वर्गनिभस्त र्वाधिकुटीऽरिभत् ॥

- * आशु शिगान — मन्त्रोऽय ११८ प्रहे प्रदर्शितम् ।
 † १४२ प्रहे प्रदर्शितम् ।
 ‡ अग्निं द्रुत इतीमहे, अग्निं द्रुत पुरोदधे—इति मनुस्मृ ३४५ प्रहे प्रदर्शितम् ।
 § त्वद्वो अग्रे इत्यादिको मन्त्र ७४ प्रहे प्रदर्शितम् ।
 ¶ नाथ बी शत्रिरक्षमीदसदन् नाथर गुरु ।
 पितरश्च मयन्स ॥ (३५ इम यजु १)

दक्षिणस्यां ध्वजं दद्यात् सुगन्धु(सुगन्धु)मनुनात्रे तु ॥
 एहि रक्षोगणैः सार्धं निर्वृतेषु ममाध्वरम् ।
 पाहि प्रेतपिशाचेभ्यो लोकनाथ नमोऽस्तु ते ॥
 पताकां खेतवर्णाभामसुन्धन्तेतिमन्त्रतः* ।
 दद्याद्भुजञ्च तथैव एष ते निर्वृतेति च† ॥
 एहि वारिचराधीश गन्धर्व्वादिपरिहृत ।
 प्रतीक्षामध्वरं नोऽद्य पाहि तुभ्यं नमो नमः ॥
 पताकां शुक्लिच्छाभामिमं मे वरुणेति‡ च ।
 ध्वजं सम्पूज्य वै दद्यात् तत्त्वायामीति मन्त्रतः§ ॥
 एछेहि त्व जगन्नाथ सिद्धसङ्केर्ममाध्वरम् ।
 वायव्यां पाहि सुप्रीतो नमस्तुभ्यं पुनः पुनः ॥
 पताकां धूम्रसङ्काशां प्रदद्यान्नाथदासृचाणां ।

* अमुनमयजमान—मन्त्रोऽय ३८२ वृत्ते प्रदर्शितः ।

† एष ते निर्वृते भागस्य जुषस्व स्थाहा । अग्निदेवेभ्यो देवेभ्यः पुरःसदभ्यः स्थाहा ।
 इमदेवेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणसदभ्यः स्थाहा । विष्णुदेवेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सदभ्यः स्थाहा ।
 निवारक्षन्नेभ्यो वा नवग्रेभ्यो वा देवेभ्यः उत्तरासदभ्यः स्थाहा । सोमदेवेभ्यो देवेभ्यः उपरि-
 सदभ्यो दूरसदभ्यः स्थाहा ।

‡ इमन्मे वरुण तुभ्यो इवमद्या च मुह्य ।

त्वामवस्युरापके ॥ (२१७ १३३ यजुः)

§ मन्त्रोऽय ६८ वृत्ते प्रदर्शितः ।

¶ माषदा अफानदा व्यागदा वर्षोदा वरिवाहा ।

अथापूषे अथनपयु इत्ययम् ।

पाषाणे अथन द्विती अथ ३ (१८७ १३३ यजुः)

वायो ये ते(ति)॥ ध्वजं चारु न्यमेत्तत्र विधानवित् ॥
 एहि सोम सुराध्यक्ष नक्षत्रैः पितृभिः सह ।
 गृहाण पूजां भगवन् पाहि यज्ञं नमोऽस्तु ते ॥
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण१ पताकां धवलां न्यसेत् ।
 सोमो राजेति मन्त्रेण२ ध्वजं दद्यात्तथोत्तरे ॥
 एहि विश्वेश्वर विभो गणैः सार्वं समाध्वरे ।
 यज्ञसिद्धेयं गृहाणेमां सपर्यां भवते नमः ॥
 पताकां शुभ्रवर्णां तमोगात्रेति मन्त्रतः३ ।
 तत्रैव च ध्वजं दद्यादभि त्वेति ऋचा द्विजः४ ॥
 एष्टान्त महासत्त्व नागकन्यापरिद्रुत ।
 रक्षाध्वरं ममेशान यक्षोरगगणैः सह ॥

• वायो ये ते सङ्कलिचो रक्षासस्तेभिरागहि ।

निगुत्तान् सोमपीतये ॥ (१०म ११म यजुः ।)

† आप्यायस्वेत्यर्थं मन्त्रः ६८ वृत्ते प्रदर्शितः ।

‡ सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजाया पुनः प्रायश्चदहणीयमानः ।

अवर्णिता वक्ष्यो मित्र आसीदपिहोता इत्ययञ्चा निगद्यः ॥ (१०म १०८म ११म यजुः ।)

§ तमोगात्रेति मन्त्रोऽयं ६९ वृत्ते प्रदर्शितः ।

॥ अभि त्वेति पूर्वप्रतीक्षा वक्ष्यो मन्त्रा अश्वेदे हस्त्यन्ते यजुषि चैकः स यथा—

अभि त्वा मूर् नोनुमोदुग्धा इव धेनव ।

ईशानमस्य जयतः सर्वेश्वरीशानमिन्द्र वस्तुवः ॥ (१०म ११म यजुः ।)

अश्वेदीयमन्त्राणां वक्ष्योदेक एव प्रदर्शयते यथा—

अभि त्वा देव सवितामि सोमो अवीव्रत ।

अभि त्वा विद्या भूतान्यभौवर्धो यथासमि ॥ (१०म १०४म १०५म यजुः ।)

पताकां गौरवर्णाभां नमोऽस्तु सर्पमन्त्रतः ॥
 पाणिनैर्ऋतयोर्मध्ये चित्रो वोऽस्त्विति च ध्वजम् ॥
 एहि ब्रह्मन् सुश्रेष्ठ्य लोकनाथ शिखामणे ।
 विद्याधरं नो भगवन् पाहि तुभ्यं नमोऽस्तु तैः ॥
 पताकामरुणां तव दद्याद्ब्रह्मेति मन्त्रतः ॥
 देशानपूर्वयोर्मध्ये पञ्चवर्षध्वजं तथा ॥
 इन्द्रस्य वृष्यो मन्त्रेण दद्याज्जलदसन्निभम् ।
 क्षिप्रिणीजालसंयुक्तं मण्डपौपरि मध्यतः ॥
 विहस्तविस्तृतं कुर्पाद्मदस्तापतं पुनः ।
 एवं ध्वजविधिः प्रोक्तः समासेन मयानघ ॥
 इति ध्वजपताकानिर्माणप्रकरणम् ।

अथ योनिमेखलाप्रकरणम् ।

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहे ।

(पञ्च) विष्टेः कमेखलीच्छायं ज्ञात्वा शेषं खनेदिति ।

- नमोऽस्त्विति नमोऽस्तु १९९ इति धातुः ।
- † चित्रो वोऽस्तु यामयिच चलो सुदानवः ।
 मरुतो अहिभागवः ॥ (१म. १०१३ १४४॥)
- ‡ नमोऽस्तु ते इत्यत्र नमो नमः इति पाठो युक्तः, तुभ्यमित्यनेन योनिद्वयपतेः ।
- § अथ जज्ञान तदस्य पुरस्तादिषीमत् सुवचो यम आच ।
 स ब्रह्मा उपमा अथ विष्ठा सतस्र योनिमसमस्र विष्टः ॥ (११म. १म. पञ्चः ।)
- ¶ इन्द्रस्य वृष्यो बहवस्त्राज राज आदिद्यानां मरुतो मरु सद्यम् ।
 मरुमरुतां सुवचस्रानां योचो देशानां जयतामुदस्याम् ॥ (१०म. १०१३ १४४॥)

विश्वकर्म्यायाह ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तो निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु ।

उन्नताद्या नवाङ्गुलैरिति ॥

स एवाह द्विमेखलापक्षे ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तः खातं सप्तदशैव तु ।

उन्नताद्याः सप्ताङ्गुलैरिति ॥

एकमेखलापक्षे खातमष्टादशाङ्गुलैरिति । उन्नताद्याः षड्ङ्गुलै-
रिति च ।

अथ पञ्चमेखलापक्षः ।

तन्मानमुक्तं लक्षणसङ्ग्रहे ।

मेखलाः पञ्च वा कार्याः यदपचाब्धिमपचकैः । इति ।

सिवात्तशेखरेऽपि ।

षड्वाण्याब्धिवद्भिनेवैर्मिताः स्युरिति ।

अथ त्रिमेखलापक्षः ।

वेदाम्निनयनाङ्गुलैरिति ।

अथ द्विमेखलापक्षः ।

पिङ्गसामने ।

कुण्डपठांशेन कुण्डाष्टमांशेन वा ।

एकमेखलापक्षे हेमादौ ।

कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।

मेखलाः पञ्च वा तिस्रो वैया वाथ भवेदिह ॥

उत्तमं त्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।

त्रिमेखलं भवेत्तद्धीनं स्यादेकमेखलम् ॥

शारदातिलकेऽपि ।

खातादेकाङ्गुलं त्वक्का मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

इङ्गुलः कुण्डकच्छः स्यान्मेखलाखातमध्यतः ॥

मेखलैकायवा तिस्रः कुर्यात् ५ कुण्डे प्रयत्नतः ।

कुण्डानामाकृतिर्यादृक्तादृग्वै मेखलाकृतिः ॥

अथ रामवानपीये ।

षट्पञ्चवेदशुषपञ्चलवैशु पञ्च

स्युर्मेखला इतर एष च पञ्च इष्टः ।

तुङ्गादिमाङ्गलवतस्त्रदिपूजवोन-

तुङ्गाः परा अथ च विस्तृतिसम्मितोच्चाः ॥

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहेऽपि ।

(पञ्च)विदेकमेखलोच्चायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् । इति ।

यत्तु शारदातिलके ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

तन्मेखलया सहेति बोद्धव्यम् ।

अथ योनिलक्षणम् ।

यदा पञ्च तदा द्वैवं षट्पञ्चाब्धिरपञ्चकैः ।

अङ्गुलैः पञ्च कार्याः स्युर्व्रता विस्तृताथ ताः ॥

कण्ठादिङ्गाङ्गुला तुङ्गा पूर्वा पृथुपङ्गुला ।

चतुर्दशभवेयुष्वपि तुल्याः पराः पराः (परापराः) ॥

मेखलामध्यतो योनिः कुण्डचंग्शेन विस्तृता ।
 कुण्डादेनोन्नताः सर्वाः संस्थाप्या मेखलोपरि ॥
 दगाहुलायवा योनिर्दीर्घाश्च कुण्डपश्चिमे ।
 सगाहुला च विस्तीर्णा कर्तव्याश्चत्यपत्रवत् ॥
 एकाहुलप्रमाणेन पृथुश्च योनिमेखला ।
 अन्तर्विस्तीर्णता कुण्डप्रविष्टेकाहुलाधरा ॥
 कूर्मप्रतीकता मध्ये पार्श्वयोश्चाहुलोच्छ्रया ।
 गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रमयुता ॥
 योनिमध्यगत लिङ्गं तुष्टं पृथुकराहुलम् ॥
 मृत्पिण्डद्वितयं तस्याः पार्श्वयोः कुम्भिकुम्भवत् ।
 एकाहुलान्तु योन्यग्रं कुर्याद्दीर्घमधोमुखम् ॥
 एकैकाहुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यवद्वयप्रमाणेन योन्यग्रमपि वर्धयेत् ।
 तस्माद्द्वारेऽस्य(वाराह)नासाग्रं योनिमध्ये मुखं स्मृतम् ॥
 एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाहुला ।
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरहुलम् ॥
 त्रिदशकाहुलविस्तारः क्रमा(दूनाग्र)नालाग्रमित्यते ।
 अश्विसंख्याहुलोपेतामुच्छ्रायायामतः समाम् ॥
 वेदि विधाय तस्यान्तु न्यस्तनालं विधानवित् ।
 श्रेयं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥

नाभिः पञ्चामाविशेत्कुण्डमध्ये

तत्तत्कुण्डाकारकृमोत्तमा वा ।

कुड्यार्कशसुज्जताथ दिनिघ्ना

स व्यासः स्याद्विमती कल्पनीयः ॥

नाभिदेवं विधा भित्ता मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।

यद्विरंगद्वयेनाष्टौ दलान्युपरि कल्पयेत् ॥

इति धोनिमेखलाप्रकरणम् ।

अथ पात्रसूत्रम् ।

स च सुग्लघणम् ।

श्रीपथीशिंगपाश्रीकछादिराम्रपलागजाः ।

पैकद्वतयमीशालश्रीषण्णाखत्यहचजाः ॥

पङ्क्तिगदङ्गुना दीर्घा सुग्योश्वा च पङ्क्तुला ।

विशत्यङ्गुलको दण्डः स्मृतस्तस्यासु वर्तुलः ॥

विस्तारि द्वाङ्गुना प्रोक्ता परिष्ठाद्वे पङ्क्तुला ।

तन्मूलं कलशाकारं रामवेदाङ्गुलेर्मितम् ॥

त्यक्ता वेदाङ्गुले(ङ्गुलं)मूलं द्वाङ्गुलं सुच आसनम् ।

दण्डाग्रेऽष्टाङ्गुला वेदिर्द्वाङ्गुला वेदिमेखला ॥

वेदिकार्धस्थिता वेदिपीठी च चतुरङ्गुला ।

दित्राङ्गुलं स्मृतं खातं वर्तुलं चतुरङ्गुलम् ॥

पङ्क्ते ऋगपदाकारं कर्णिकासहितं वह्निः ।

द्वा(त्र्य)ङ्गुलो वेदितः कण्ठो वेदित्रिभागविस्तारः ॥

कण्ठासमाङ्गुलं नालं द्वाङ्गुलं पृथुलञ्च तत् ।

कनिष्ठिकापरीणाहमाज्यनिर्गमनं हितम् (हि तत्) ॥

इति सुवस्त्रक्षणम् ।

अथ सुवस्त्रक्षणम् ।

यज्जा सुग्या सुवस्त्रज्जीः॥हास्तिकोऽङ्गुष्ठगण्डिक(का)म् ।

अवटं गोपदाकारं कर्पपूरितपुष्करम् ॥

मूलायगण्डिकाक्रान्तो दण्डो नालाकृतिः शुभः ।

अवटं गजकुम्भाभं शृङ्खलं दण्डेन वा युतम् ॥

इति सुवस्त्रक्षणम् ।

* यज्जा सुग्या सुवस्त्रज्जी इत्यनेन सुवस्त्रयोरैकद्वयोपादानकलं निर्णयते, इत्यनेन च बहुषु यन्त्रेषु वैपरीत्यम् (भिन्नोपादानकलम्) एतयोः । एवञ्चात्र सन्देहे यथासम्भव तन्निर्णयनाय अन्यपि तद्वचनानि प्रदर्शयन्ते यथा —

स्त्रादिरेष सुवः कार्यः पाशाशी तु शुभ्रभवेत् ।

तत्प्रदेशे विले स्त्रातामश्वैर्वा यन्त्रिदैर्द्वैः ॥

तदभावे पलाशस्य पर्वाभां इयते इति ।

पलाशपर्वाभावे तु पर्श्वैर्वा पितृव्यैः इति ॥

सुवस्त्रक्षणम्—आयाम पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा नायतो हयोः ।

उपान्तः पात्रमित्युक्ती उविरात्रयभाषतः ॥

उपान्तभागे विलारः खदैर्घ्येण समो भवेत् ।

सोऽध्वर्याहविर्बहिष्टो विलमव च वर्गुलम् ॥

पङ्कटस्य बाहुमात्रां तदर्थेन च नियता ।

अरदिमाने इह स तत्तमान विल धृतम् ॥

वशिष्ठसंहितायाश्च कुण्डलचषमैरितम् ।

गृहस्येष्टानभागे च मण्डपं कारयेद्बुधः ।

पञ्चादशाष्टभिर्हस्तैः* षोडशैर्वा समस्ततः ॥

वित्सारङ्गेन निम्नं सादृश्यभाविभ्य निर्बन्ध ।

अ येऽस्तिमे भवेद्दक्षीणा दैव्याङ्गेन च विस्तृता ॥

मस्या मुखं दसमुखं दक्षोऽसुखमेव वा ।

विनाग्न्याश्रितकारं तावन्पर्वतात्पातुदपम ॥

कर्णौ सुसुचिरी शीवापार्श्वयोर्बोद्धिर्नो वया ।

विलस्य बुधे पद्मं स्यादस्य दृष्टस्य लक्ष्यम् ॥

अवशिष्टास्त्रयो ही वा भावो दक्ष इत्येवेति ।

तल्ल भूमी भवेत् स्यात् परिष्ठाशो नवाङ्गुल ॥

अन्ते पञ्चाङ्गुलं त्रयो दन्ततो वर्तुलो भवेत् ।

दृष्ट एव सुखा काव्यपुष्पस्य समुद्देरितम् ॥

यथाश्रीम सुखं काव्यं इति वीधायनं ज्ञेयम् ।

आद्यान्तराणु विष्टेय निशेषाभरमश्च यत् ॥

प्रादेशमात्रतापि व्याधीधमनमतादितः ।

दृष्टो भागद्वयेन व्याप्य भागद्वयेन च ॥

ऊर्ध्वमिदमेव भागेन वीना चेति यथावतः ।

सुखं गृहं सुवेद्यं सुदन्ततया ज्ञेयम् वा ॥

मध्यमस्य सुखमिवमाह—

अर्धाङ्गुलमित्यष्टिदं सुखद्वयप्रधानम् ।

अङ्गुलपर्वयो यथा इत्थं स्यात्पुष्करम् ॥

आयाम् पञ्चपां कृत्वा विभागं दृष्टमेव च ।

विभागं पुष्करं शीतं दन्त्यां लक्ष्यमुत्तमम् ॥

* दशदशभिर्हस्तैरिति न पुनरे पाठः ।

चतुर्दशसमायुक्तं तोरणाद्यैरलङ्कितम् ।
 कुण्डं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् ॥
 वितस्तिद्वयखातं यत्कुण्डं तच्चतुरङ्गुलम् ।
 विप्राणां चक्षियाणां तदङ्गुलचयसंयुतम् ।
 वैश्यानां द्वादशान्धिकां शूद्राणां द्वादशमात्रकम् ॥
 प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याद्योन्नतश्च समन्ततः ॥
 तस्याद्योपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 षष्ठाभिरङ्गुलैः सम्यन्विस्तीर्णस्तु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णद्योन्नतश्च तथाविधः ॥
 योनिस्तु पश्चिमे भागे प्राङ्मुखी मध्यसंस्थिता ।
 पङ्क्त्युच्चैश्च विस्तीर्णा चायता द्वादशाङ्गुलैः ।
 पृथोन्नता गजोष्ठी(व) च सच्छिद्रा मध्यसोन्नता ॥
 कण्ठोष्ठं यवमात्रं स्यात्कुण्डे चरकमात्रके ।
 कण्ठो यत्रेन कर्त्तव्यो भुक्तिमुक्तिफलेषुभिः ॥
 नाभिरप्यथवा कुण्डमेकमेष्टकं भवेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तं कुण्डमिष्टार्थसिद्धिदम् ॥
 धनेकदोषदं कुण्डं यत्तथूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्य कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 इपुमात्रं स्यण्डिलं वा सद्धिमे होमकर्मणि ।
 कुर्वीत विधिवन्नाम्नो होमं तत्र च कारयेत् ॥

अथ आयाः ।

ध्वजो धूम्रश्च सिंहश्च श्वानश्च वृषभस्तथा ।
 खरो गजश्च काकश्च पृष्ठावाया प्रक्षीर्त्तिताः ॥
 इति श्रीसारसङ्घे कुण्डमण्डपादिलक्षणं समाप्तम् ।

अथ पूर्णाहुतिविधानम् ।

प्रयोगपरिजाते आश्वत्थानकारिका ।

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत् सुचम् ।
 तथा चान्धाहुतिः कार्य्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ।
 सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ॥ इति ।
 श्रीनक्तसु ।

आयाचेत्यादिभिर्हुत्वा समुद्रादूर्ध्वसूक्ततः ।
 सन्ततामाज्यधारा ता पूर्णाहुतिमयाचरेत् ॥ इति ।
 ऋग्विधाने तु ।

समुद्रादूर्ध्वसूक्तोऽसंयतान्ता जितेन्द्रियः ।
 विन्योतिपेतिः क्वलयेत् पूर्णाहुत्या हुताग्नम् ॥

* आयाचेति पूर्वप्रतीकं कथितं मन्त्रो बोधलभ्यते, अथ आ यसेत्यादिभिरिति पाठं लने वद्वो मन्त्रा इत्यन्ते, तेषु एक एव प्रदृश्यते । यथा—

आ यसे सविंशसुते अये प्रभसि धायसे ।

एषु सूक्तसुत यव आचिच मन्त्रेषु वा ॥ (१५ ७५ ८५५५)

† ८१ पठे प्रदग्निनेय ।

‡ विन्योतिषा उच्यता भान्वधिराविर्विशानि उच्यते महिमा ।

मादवोर्माया उच्यते दुरेवा विज्ञेते मृद्वे वससे विविधे ॥ (१५ २५ ८५५५)

अथ इतिकर्तव्यतामाह सङ्ख्यकारः ।

एवं यथोचितं शक्त्या हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ॥
 घृतेनापूर्य सुगन्धैर्मूर्ध्ववक्त्रसुचि सुवम् ॥
 निधायाधोमुखं न्यसेत् सुवाये कुसुमाक्षतम् ।
 पयादामयुरोदक्षकराभ्यां गङ्गसुद्रया ॥
 गृहीत्वा सूक्तसुवौ मन्त्री सुवायन्यस्तलोचनः ।
 ऋजुकायः प्रसयात्मा समपादः समुत्थितः ॥
 स्थिरधीर्जुहुयादग्नी यवप्रमितधारया ।
 पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्व्वकर्मप्रपूरणी ॥
 इति पूर्णाहुतिविधानम् ।

हरिः प्रसादमासाद्य ग्रहयज्ञो निरूपितः ।
 ग्राहप्रस्ताद्विप्रेन्द्रस्य मोचकस्तेन तुष्यतु ॥
 मनोरथाभिवर्षिण्या विदुषामनुकम्पया ।
 विधानपारिजातेऽत्र द्वितीयः स्तवकोऽभवत् ॥
 अष्टो अस्य निबन्धस्य महिमा किमु वर्ण्यते ।
 यतः श्रीमदनन्तोऽस्य हरिः कारयिता मया ॥
 सन्ति यन्महत्स्राणि देशे देशे महान्त्यपि ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्व्वतः ॥
 इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमन्महादेवमहत्सूनुना
 श्रीमदनन्तमहतेन विरचिते निबन्धे
 द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ।

तृतीयः स्तवकः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

वन्दे वन्द्यतमं विष्णुं सत्यज्ञानस्वरूपिणम् ।

ब्रह्मादिवन्द्यपादासु(चरण)मनन्तं विघ्ननाशनम् ॥

अथेदानीं तृतीयस्तवकः प्रारभ्यते । तत्रादौ गृहस्वसम्बन्धीनि
विधानानि निरूप्यन्ते ।

तत्रादौ तावद्गुरुशान्तिविधानम् ।

तथाच गौनकीये ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्णां च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्योदहनकाले तु आ(सा)नुकूल्यं गुरोर्न वेत् ।

ब्राह्मणस्योपनायेऽपि(नयने) गुरोर्विधिरुदात्ततः ॥

सु(सौ)वर्णेन गुरुकृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

शैशान्ये धान्यराशौ च कुशं तत्र निधापयेत् ॥

मदनं मधुपुष्पाणि पत्रपालाशसर्षपान् ।

मांसी गुडुच्यपामार्गविहङ्गीशङ्किनीवचाः ॥

सङ्घदेवी विष्णुकान्ता सर्वार्थपदिशतावरीः ।

सुत्वाज्यभागपथ्यन्तं स्वस्वशाखोक्तमन्त्रतः ॥

ग्रहोक्तमण्डलीऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाद्यतादिभिः ।

देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भाभिमन्त्रणम् ॥

अश्वत्थसमिधाभ्यर्च्य पायसं सर्पिरन्वितम् ।
 यवव्रीहितिलान् साज्यान् मन्त्रेणैव वृहस्पतेः ।
 अष्टोत्तरशतं सर्वं हुत्वा ज्ञेयं समापयेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः* ॥
 प्रतिमा कुम्भं वस्त्रञ्च पाचार्याय प्रदापयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पयाच्छुभदः स्याद्वृहस्पतिः ॥

राशिफलमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नष्टात्मजा धनवती सुभगा कुशीला
 पुष्पान्विता हतधवा सुभगा विपुष्पा ।
 स्नामिप्रिया विकलपुत्रधना धनाढ्या
 वन्ध्या भवेत् सुरगुरो पुण्यय नारी† ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

गुरुर्दिपश्चसप्तायनवस्यः शुभदः स्मृतः ।

पूजया दिक्त्रिपष्टाथो नार्काष्टादिगतः शुभः ॥ इति ।

एवं शुभाशुभं निरीक्ष्य अशुभत्वे शान्तिं विदधीत ।

तदयथा ।

विवाहोपनयनाभ्यां प्राक् शुभे दिने संभृतसंभारो यजमानः
 पीठोपविष्टः प्राञ्चानायभ्य देगादिकं स्मृत्वा संस्कार्यमाक्रमदक्षिण-
 भागे उपवेश्य अस्य कुमारस्य अनुकस्यानस्थितवृहस्पतिजनित-

* १११ इति प्रदर्शिते ।

† १५१४ नारीत्यत्र कमलाभिजन्य इति निबन्धविधौ पाठः ।

विबुधफलनिवृत्तिद्वारा आयुरारोग्यादिसिद्धये द्विजत्वाधिकारत्व-
सिद्धये च बृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

कन्यापक्षे तु ।

अस्याः कन्याया अमुकरागिस्थितगुरुजन्यभर्त्वारिष्टनिरास-
द्वारा पुत्राद्याभिप्लवङ्गपूर्वकं जीवपतित्वपात्रार्थं विवाहाधि-
कारसिद्ध्यर्थं बृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तिवाचनं
कृत्वा स्यण्डिनोपलेपाद्याज्यभागान्तं कर्म कृत्वा गुरुं पूजयेत् ।
तदयथा ।

स्यण्डिलेशानभागे दीर्घचतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र तण्डुल-
पुञ्जादौ सुवर्णनिर्मितं बृहस्पतिं बृहस्पते चतीति मन्त्रेण
प्रतिष्ठाप्य पञ्चाशतादिदानपूर्वकं पूजयित्वा तदुत्तरभागे कुम्भं
स्थापयित्वा तत्र मदनमधुपुण्याद्यौषधानि प्रक्षिप्य जलेनापूर्य
वात आवात्वित्यस्य वातायनतुला वायुर्मायची वायुनियोजने
विनियोग इति ऋष्याद्युक्तेष्वपूर्वकं वात आवातु मन्त्रेण
सप्त वायून् नियोजयेत् । समुद्रादूर्ध्वरित्यस्य वामदेव आप-
स्त्रिष्टुप् सिन्धुनियोजने विनियोगः । समुद्रादूर्ध्वमन्त्रेण

० बृहस्पते अविद्यदयो अहादयुमदविभाति कतुमन्त्रेण ।

यद्दीदयकवस कनप्रभात तदव्यास द्विविध मेहि चित्रम् ॥

उपयाम गृहीतोऽसि बृहस्पते त्वा ।

एष ते योगिर्हस्तवये त्वा ॥ (२६७ २म यजुः ।)

१ वात आवातु मेवम शशु मथोमु गो हृदि ।

म ए आयूषि तारिषत् ॥ (१०म १८६सु १अन् ।)

३ ६१ १३ मद्रितेन ।

सप्त सिन्धून्नियोजयेत् । स्थोना पृथिवीत्वस्य मेधातिथिर्भूमि-
गायत्री सृत्पक्षेपे विनियोगः । स्थोना पृथिवीति मन्त्रेण
मृदः सप्त विनिक्षिपेत् ।

गोरीचनं पञ्चरत्नं पञ्चद्वन्द्वत्वं च यथा ।

नदी उभयतोयानां^१ बालुकाय विनिक्षिपेत् ॥

अथ कुशो वरुणमावाह्य संपूज्य च गङ्गे च यमुने चैव^२
इत्यादि मन्त्रजातेन गङ्गाद्यावाहनं कार्यम् ।

ततो देवदानवसंवादे इत्यादि मन्त्रेण § कलशप्रार्थना

- स्थोना पृथिवि भगवानुचरा निवेदनी ।
यज्जामः सर्वे समथाः ॥ (१५. ११८. यजु १)
- † तथा उभयतीराभ्यामित्येव पाठः साधोषाम् ।
- ‡ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽपि मन्त्रिर्भिर्ब्रह्म ॥
- § देवदानवसंवादे मध्यमाने महीदधी ।
उत्पन्नोऽसि तदा कुशं विधत्ते विष्णोः स्वयम् ॥
सतीषे सर्वगोर्धानि देवाः सर्वे त्वि स्मिताः ।
शिवः सर्वं लभेवाणि विश्वस्तु मे वसुधामनिः ॥
आदित्या वसुधो वसु विभवेदेवाः सर्वेऽवकाः ।
अपि निष्ठानि कमलं यतः कामफलप्रदाः ॥
रुद्राणां दादित्वा यत्र कर्तुमीहे जगदीश्वर ।
मन्त्रिभ्यः कुह मे देव प्रमथो भव सर्वदा ॥ इति ।
कलशस्य मुखे ब्रह्म होवासाय महेश्वरः ।
युगे नु मयिती विष्णुर्मध्ये मातृवशः स्मिताः ॥
मेराभ्यु देवताः सर्वे वन्द्यन्ति चतुर्दिग्बन्धुः ।
इदित्यः सर्वगोर्धानि कमले निवसन्ति हि ॥

कार्या । अथ बृहस्पतिमन्त्रजपशान्तिसूक्तपाठार्थमेकं ब्राह्मणं
ब्रूयात् । अथवा आचार्य एव कुर्यात् (करोति) । तद्यथा
कलशं संस्पृशन् बृहस्पतिमन्त्रं शतवारं जपेत् । अथ नो भद्रादि
शान्तिसूक्तानि च ॥

अथ होमः कार्यः । आन्यपुताभिरश्वत्थसमिद्धिः सप्त-
विंशतिसंख्यका आहुतीर्हुत्वा तथैवाग्नयेन सहृतपायसेन हृत-
पुतैर्यवव्रीहितिलैश्च जुहुयात् । एवमष्टोत्तरशतसंख्यां पूर-
यित्वा बृहस्पतेरुत्तरपूजनं कृत्वा स्निष्टकृदादिहोमशेषं समाम्य
आभिषेकं सकृदुज्ज्वल्य यजमानस्य कुर्वीत ।

ततो होमावसाने तु अभिषेकस्तु कारयेत् ।

दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य कृत्यवित् ॥

इति वचनात् । तत्र मन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्येवमादयः* ।

गुरुकलशोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा मन्त्रान्ते तेनाभिषिञ्चेत् ।
अन्येऽपि मन्त्राः—इन्द्र आसाम्,† । शान्तुगृहीते । इदमापोऽथ

यथाः शान्तिस्य पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेव च ।

अग्निदेव दशुर्वेद* सामवेदश्चैव च ।

अथर्ववेदसंहिता, सन्ने चतस्रसप्तसिक्ता ॥ इति च ।

• आ नो भद्रा इति—अग्निव ७१ इति प्रदर्शिता, अप्रदर्शिताय अग्ने दीयदयमपजलस्य
६२ एते भूयः ।

† समुद्रेत्यादिका. षड्दृष २३९ इति प्रदर्शिता ।

‡ इन्द्र आसामिति मन्त्रोऽथ ६२ इति प्रदर्शित ।

सन्नेषः एना वोऽग्निमृचाः तथा । या ओषधीः
 रक्षावतीः कुषाण्डैर्वायाभिपेचयेत् ॥ अपाद्यम् ॥ । स्वस्ति नो
 मिमीतामितिः सप्त ऋचः । स्वस्तिदाविशसतिः ॥ ।
 अश्विनोरसनं रथम् ॥ । यावती यावाप्रथिवीः ॥ । यद्देवाः ॥ ।

० इदमाप इति मन्त्रोऽय ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

१ एना वो अग्निं नमसोर्जोऽनपातमाहुवे ।

मित्र वेतिष्ठमरतिः पूज्यं विवस्व इवममृतम् ॥ (१५अ. ३२म. यजुः ।)

२ या ओषधीः सोमराशौर्वहो मरविषस्यः ।

तासामसि त्वत्पुत्रः अर कामाय यः पूजये ॥ (१९अ. ८२म. यजुः ।)

या ओषधी सोमराशौर्वहिताः अश्विनोऽसु ।

प्रवसतिप्रवृत्ता अश्वे सन्त्य धीव्यम् ॥ (१९अ. ८३म. यजुः ।)

३ अश्ववतोऽसोमवतोमूर्ज्यन्तो सुदोऽसुम् ।

आमिहि सन्त्या ओषधीरक्षा अरिहतावये ॥ (१९अ. ८४म. यजुः ।)

४ कुषाण्डमन्त्रः ५८६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

५ अपाद्यमप किलिपमपकृत्वाभमीरपः ।

अपामार्गं त्वमकदप दु पवत्राऽसुम् ॥ (२५अ. ११म. यजुः ।)

६ स्वस्ति नो मिमीतामग्निमा भय स्वस्ति दीव्यदितिरनर्वयः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति यावाप्रथिवी सुवितुना ॥ इत्यादिकाः ।

(५म. ५१पृ. ११अक्षः ।)

७ स्वस्तिदाविश इति अग्निं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

८ अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनोवतोः । तेनाहं भूरि चाकम् ॥

(१म. १२पृ. १०अक्षः ।)

९ यावती यावाप्रथिवी यावश्च सप्त सिन्धवे वितस्त्रिरे ।

तावन्मिन्द्र ते यदभूर्जो गृह्णाप्यचित्वा मयि गृह्णाप्यचितम् ॥ (३८अ. २१म. यजुः ।)

१० यद्देवा देवष्टेजस देवासष्टमा वसम् ।

अग्निर्मा यथादेवसो विद्यान् सुचत्त्वसः ॥ (२०अ. १४म. यजुः ।)

यदि दिवा ॥ यदि जायतु ॥ यद्वामे ॥

यत्ते केशेषु दोर्भाग्यं सीमन्ते यच्च भूर्देवि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरापस्तद्वन्तु ते सदा (सर्वदा) ॥

सहस्राक्षं मतधारमृषिभिः पावनकृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगं ते वक्ष्यो राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रय वायुय भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादयश्च ॥

एवमभिषिक्तो यजमानो वस्त्रादिभिराचार्यं पूजयेत् ।

पूजान्ते अर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रो यथा ।

गम्भीर जीवरूपाङ्ग देवेभ्य सुमते प्रभो ।

नमस्ते वाक्पते गान्ते गृहाणार्घ्यं वृहस्पते ॥

ततः प्रार्थना कार्या ।

नमस्तेऽङ्घ्रिरसा नाथ वाक्पतेऽय वृहस्पते ।

ऋरपक्षेः पीद्यमानानमृताय भजस्व नः ॥

● यदि दिवा यदि जायतेनर्धसि चक्रम वयम् ।

वायुर्मां तन्मादेनसा विज्ञानं सुखत्वहस ॥ (१०५ १३म यत्र)

† यदि जायदयदि स्तव एव एरुसि चक्रम वयम् ।

सूर्यो मा तन्मादिनको विज्ञानं सुखत्वहस ॥ (१०५ १६म यत्र)

‡ यद्वामे सदरक्षे यद्वामार्धे यदिन्द्रिये ।

यच्छुद्धे यद्वर्धे यदेनचक्रम वयम् ।

यदेकस्याधिपत्यसि तस्माद्यजमानसि स्तव ॥ (१०५ १०म यत्र)

§ ०५ पते मर्मासा ।

जीवो वृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ।

वाचस्पतिर्देवमन्त्रो शुभं कुर्यात् सदा मम ॥ इति ।

अथ प्रतिमादानम् ।

देशादि संकीर्त्य मया कृतया अनया वृहस्पतिशाल्या सकल-
मनोरथसिद्धये कृतं वृहस्पतिपूजनं होमोऽभिषेकश्च तस्य
त्रेयसो यथावन्मयि प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थमिमां वृहस्पतिप्रतिमां सुवर्ण-
दक्षिणासहितां सोपस्कारां तुभ्यमहं सम्प्रददे न मन्तेत्यभिधाय
आचार्याय प्रयच्छेत् ।

एतत्कर्माज्ञत्वेन अपरान् ब्राह्मणानपि भीक्षयेत् । यथा-
शक्ति तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तदाश्विपयं गृह्णीयात् । एवङ्गते
सर्वारिष्टगान्तिर्भवतीत्याह गौतमः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते ब्राह्मणजातेर्विवाहो-
पनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितवृहस्पतिशान्तिविधानं समाप्तम् ।

रमात्वालितपादाब्जं रामं रघुकुलोद्भवं ।

गुणतो देवतयेव कालतोऽनन्तमाश्रये ॥

अथ विवाहोपनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

यदाह गौतमीये ।

ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूल्ये भवेद्रविः ।

तस्य शान्तिं प्रयच्छामि उक्ताश्चैव महर्षिभिः ॥

उपनयनात् पूर्वद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

गृहस्थे गानदिग्भागे गोमयेनोपसेपयेत् ॥

कुम्भमेकं तथा वस्त्रे पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
 सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥
 कृत्वान्यभागपर्यान्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्ववत् ।
 स्वशाखोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् ॥
 आकृष्येनेति मन्त्रेण३ समिदान्यचरं जुनेत् ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 यवव्रीहीच इत्याद्य होमशेषं समापयेत् ।
 दारपुत्रसमेतन्तु ऋत्विक् तमभिषेचयेत् ॥
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रण्येष्टमन्त्रकैः१ ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दद्यादन्येभ्यश्च स्वयत्कृतः ॥
 प्रतिमां वस्त्रे कुम्भश्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 एवं यः कुरुते शान्तिं तस्य (सर्व)दोषो विनश्यति ॥
 कन्याविवाहकालेऽपि दुष्टः पूज्यस्तथैव (च) सः ।
 एवं यो यो गृहो दुष्टस्तत्तच्छान्तिं समाचरेत् ॥ इति ।
 इति दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

अथ गोदानव्रतविधानम् ।

आश्वलायनकारिकायाम् ।

गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते ।
 अद्वोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणामुन्दनं३ भवेत् ॥

• ११ वृत्ते प्रदर्शितम् ।

† ११२ वृत्ते प्रदर्शितम् ।

‡ चन्दनमित्यत्र आपनमित्याहरे पाठः ।

अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे ।
 पिञ्जलादिविधानञ्च श्मश्रुपक्षे भवेदिह ॥
 निर्मार्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो मुखम् ।
 ग्रासनेनापि तस्यायं विशेषः प्रेष उच्यते ॥
 केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति ।
 स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः ।
 अहं० वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥
 श्वः पूर्ववद्गतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ।
 व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ इति ।
 अन्यः सर्वोऽपि विशेषः स्वस्वशाखासूत्रतोऽवगन्तव्यः ।
 इति गोदानव्रतविधानम् ।

अथ समावर्त्तनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

वेद व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
 गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥
 व्रतपक्षेऽपि श्रद्धार्थमारणाध्ययने कृते ।
 विद्यान्ते गुरुमाह्वयं क(कि)मर्थं करवाणि ते ॥

यमर्थमाह त कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च ।

आचार्याशब्दना चैव मन्यादीन्पुन्यकन्ययेत् ॥

श्रुत्यन्तरेऽपि ।

अधीत्य (पठित्वा) चतुरो वेदास्त्रीन् द्वौ वैकमथापि वा ।

तोपयेद्दक्षिणाभिलु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥

धन पित्रा(पुत्रा)दिवन्मुभ्यः समाहृत्याय वर परात् ।

राजभ्यो वा गुरुं भक्त्या तोपयेत् साधको घृती ॥ इति ।

सङ्गृहेऽपि ।

आहरिष्यामि कं तेऽर्थं भवतो वचनादिह ।

त्वयोक्तं हि करिष्यामि क्षतार्थं स्यां गृहे त्विति ॥

तेनोक्तञ्च तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् ।

अलमर्थेन मे वक्तुं त्वङ्गुषैरस्मि तोपितः ।

गृहाय त्वङ्गुजानामोऽत्यनुज्ञातोऽपि वा चरेत् ॥ इति ।

अत्र गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः ।

अपूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीति धर्मवित् ।

स्नास्यन्तु गुरुणाघ्नतः भक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं क्षिरण्यं गामश्वं कृन्नीपान्द्वयं ततः ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

अयं वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्याविक्रयार्थः । वेदाक्षरस्य

मूल्यासम्भवात् ।

• गृह मन्त्रानुष्ठानादीनि सगृहे पाठ ।

† कृन्नीपान्द्वयस्य इति मनुसंज्ञितायां पाठः ।

तथाच छन्दोगश्रुतिः ।

यद्यस्मा इक्षामद्भिः३ परिगृहीतां धनस्य पूर्णं दद्यादेत-
देवः१ ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि ।

सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्धे न कल्पते । इति ।

हारीतस्मृतिरपि ।

एकमथाक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा त्वनृषी भवेत् ॥ इति ।

एतस्य काल उक्तः श्रीधरीये ।

वागीगादितिसौम्ययोष्यदिनकृत्त्रिभोत्तरारोहिणी-

गोविन्देषु शशाङ्कभानुगुरुविष्णुक्रां गह्वरादियु ।

रिक्तां पर्वं तथाष्टमीं प्रतिपदं नैपञ्च कीटं हरिं

द्वित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽङ्गि विमले कुर्यात्समावर्त्तनम्॥ इति ।

• इति १०० ।

† एतद्विधायकम् ।

‡ मदनरत्ने गारुडोक्ति—

चरोत्तमयवे श्रीवृक्षयोर्द्वैतमानयोः ।

विज्ञातोनां कुरोमंहाभिज्ञानां यथात्मनाम् ॥

निर्भोत्तरादितोऽन्वहरीभुरविधाद्यु ।

मिथ्यकन्दुप्रार्थयत्कवारस्यार्थदेवेषु च ॥

अदना श्रीमन्मन्त्रद्वारात्तत्तमिदेषु ।

प्रतिपदं विज्ञाया अष्टमोच दिनचयम् ।

द्वित्वादिद्वये कार्ये समावर्त्तनम् इत्यम् (मध्यमम्) ॥ इति ।

विदुधवारः ॥

ज्योतिषेऽपि ।

भीमभानुजयोर्वरे नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

षष्ठताराविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥

एवं सुक्लृप्तादिशुद्धिं विघ्नाय सप्तशस्त्रोक्तविधिना समा-
वर्त्तनविधिरनुष्ठातव्या ।

एतत्समावर्त्तविधानं ग्रीवादिधर्मलोफमायचित्ताचरणेन शुद्धः
कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति वचनात् ।

तथाचान्न वीधायनः ।

ग्रीवाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिष्मान्निकार्यराहित्यशुद्धादि-
स्पर्शन-कौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्याग-
दिवास्त्राप छत्रधारण-पादुकाध्यारोहण वनमालाधारणो-
द्घर्त्तनानुलेपनाञ्जनजलकीड़ाद्युत्तमृत्युगीतवाद्याद्यभिरति-
पापण्डादिसन्ध्यापण- पर्युषितभोजनादि- ब्रह्मचारि-व्रत-
लोपादि सकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रण्यं चरेत् ।
महाव्याहृतिहोमश्च कुर्यात् ।

प्रथमं श्वस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिमियतस्त आग्याहुतीर्हुत्वा
ॐ भूर्भुवः च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे
चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ स्वरादित्याय च
दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवः सुवयन्दमसे च नक्षत्रेभ्यश्च

दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । ॐ पाहि नो अग्ने एनसे स्वाहा ।
 ॐ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो
 स्वाहा । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा (१०म, ५५नु, तैत्ति-
 रीयारण्यकम्) ।

ॐ पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्ने इहायुधा । पुनर्नः पाद्यए-
 हसः स्वाहा । (१२म, ८म, यजुः ।)

ॐ यज्ञं पाद्यएहसः स्वाहा । ॐ सह रथा निवर्त्तस्व अग्ने
 पिष्वस्व धारया । विश्वप्सरा विश्वतस्परि स्वाहा । (१२म,
 १०म, यजुः ।)

“पुनर्व्याहृतिभिर्हुने”दिति वचनात् पुनरपि होमः कार्यः ।
 यत्तु मनुनीतम् ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

तदबुद्धिविषयमिति द्रष्टव्यम् ।

धर्मलोपवाङ्मुख्ये प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने ।

तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लघुश्चैव शिवालये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मय न्यूनयेत्पूर्णं (मेति च) तामियात् ॥ इति ।

समावर्त्तनोत्तर पूर्ववृत्तानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम् ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते नूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति मनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । जनने त्वा-
शीच नास्त्येव ।

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकधर्मनिरूपणम् ।

तत्र शौनकः ।

समावृत्तमिमं यस्मिन् पूजयिष्यन्ति बाम्भवाः ।

मधुपर्कप्रदानार्थैस्तदुच्यते तां निशां वसेत् ॥ इति ।

कात्यायनगृह्योऽपि स्नातकस्य मधुपर्कपूजा उक्ता ।

तथाच तस्मै ॥

षड्वर्षा भवन्ति आचार्यं ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः

स्नातक इति ।

स्मृत्यन्तरे तु विशेष उक्तः ।

स्नात्वैवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत सुखस्यः प्रयतात्मवान् ॥

निःस्त्री रोगार्द्रितो भीतस्वापन्नोऽन्येभ्य कारणैः ।

स्नातकः प्रयतो वड्ढि न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥

नित्यदा ब्रह्मचारी स्नात् पञ्चयन्नपरायणः ।

जापी तीर्थरतो वा स्नात् स्नातको लौक्यवर्जितः ॥

ग्राहे निमग्नितो गच्छेत्कुर्वात् षट्कर्मा च (कर्माणि षट्)द्विजः ।

येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् ॥

शकला जुहुयात्मातर्मन्त्रस्तत्काम्यमेव च ।

कुर्याद्यज्ञान् विधिप्रोक्तान् स्नातकी न तु यज्ञभाक् ॥ इति ।

अत्र वज्रं न त्यजेदित्युक्तत्वात् शकला जुहुयात्मातरित्युक्तत्वाच्च
प्रातःकाले सन्ध्यावन्दनान्तरमग्निकार्यं कृत्वा शकला हुत्वा
सायंकालेऽप्यग्निकार्यं कर्त्तव्यमिति सूचितम् ।

स्नातकस्य अग्निकार्यविधिर्विधायनेन विगृह्योक्तः ।

स एष औपनयनात् उपनयनात्प्रभृति व्याहृतिभिः
पङ्क्तिरेव (ह्रय) हुत्वा आ समावर्त्तनात्समावर्त्तनप्रभृति
आग्वेन ह्रय आ पाण्डिषहणात्पाण्डिषहणप्रभृति त्रीङि-
भिर्यवैर्वा तेनैकेनाहुतौर्जुहोति इति ।

शकलहोममन्त्रास्तेतिरीयारण्येति पठिताः । यथा—

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि स्वाहा । पिबकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
प्राभकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
यदिवा च नक्त्येनयकृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च
जाग्रतयेनयकृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्ताश्च जाग्र-
तयेनयकृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यदिदांसयाविदांस-
येनयकृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । यदो देवायकृतं जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती
देवहेङ्गनम् । अरा वायो नो अभिदुच्छुनाय ते तस्मिन्तदेनो
वसवो निधेतन स्वाहा ॥ इति । (१० प्र, ६० अनु, तेनिरीयारण्यकं) ।

अथ स्नातकेन वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्याह श्रौतकः ।

वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत् ।

स्नातकेनापि तत्कार्यं प्रयक् पात्री गृहे यदि ॥ इति ।

अन्येऽपि तद्वर्णाः कूर्मपुराणे दर्शिताः । यथा—

यश्चोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

छत्रचोष्णीपमाले च॥ पादुके वाप्युपानहौ ॥

रौक्ये च कुण्डले वेषुं१ कृतकेभनखः शुचिः ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वादहिर्मास्यं न धारयेत् ॥

शक्ताम्वरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्णमसवहासा भवेत्तु विभवे सति ।

न रक्तमुत्पणखान्यधृतं वासो न कान्यकाम् ॥ इति ।

धारयेदिति शेषः ।

मनुरपि ।

उपानहो च वासश्च धृतमन्येर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥

न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्खान् ।

न मृत्तोष्ट्रञ्च मृत्रीयान्न छिन्द्यात् करजैस्तृणम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ॥

स्नातः समुदहेत्कन्यां प्रव्रजेद्वा तदिच्छुकः ।

१ छत्रं चोष्णीपममलमित्याहरे पाठः ।

† वेदमित्यत्र वेदमित्याहरे पाठः । दर्भस्तृष्टिमिति तदर्थः । वेदमित्यत्र तत्रैव स्मृत्यन्तरे पाठः ।

वनस्थो वा भवेद्दिप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

प्रायश्चेष्ट विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते* हि सः ॥ इति ।

अत्र विवाहार्थे काम्यजप उक्त ऋग्विधाने ।

सुपुमं प्रजपेत्सूक्तमथ सम्यक् शिवान्तये ।

अयुतन्तु जपेत्कन्यां पश्मासाँऽभते नरः ॥ इति ।

सकुलमिति नकुलं ब्रूयाद्गालमिति कपाशं मण्डितुरिति

इन्द्रधतुरित्यादि स्नातकविशेषनियमाः सस्त्रसूत्रादेरवगन्तव्याः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्नातकधर्मविधानं समाप्तम् ।

अथ छुरिकाबन्धः ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् ।

विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तमे ॥

जीवे शुके च भूपक्षे चन्द्रतारावसान्विते ।

मौष्मीवन्धस्तितियु कुजवर्जितवासरे ॥

* प्रायश्चित्तो मृत्यु ईयते इत्यर्थः इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ।

† यथावति त्रिषु यत्र इत्यादौ न चको मे ज्ञानः समुद्भूतामिदमानि यथोक्तिगि-
वाक्यानि सुपुमपूजनेन धर्म्मरत्नमान्यादी धृतानि ।

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR OTTO

HARRISSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Açvavadyaka, (Text) Fasc 1—5 @ /6/ each	Rs	1	14
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc 1—4 @ /6/ each		1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc 1—2		0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc 4—14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brahmana, Vol I, Fasc 1—5, Vol II, Fasc 1—5, Vol III, Fasc 1—5, Vol IV, Fasc 1—5 @ /6/ each		7	8
Aphorisms of Candilya (English) Fasc 1		0	12
Astasahasika Prajnaparamita, (Text) Fasc 1—6 @ /6/ each		2	4
Avadana Kripalata, (Sanskrit and Tibetan) Vol I, Fasc 1—5, Vol II, Fasc 1—5 @ 1/ each		9	0
Balamhathi, Vol I, Fasc 1—2		0	12
Baudhayana Çrauta Sūtra, Fasc 1—3 @ /6/ each		1	2
*Bhāmā, (Text) Fasc 4—8 @ /6/ each		1	14
Bhāṭa Dipika Vol I Fasc 1—5 @ /6/ each		1	14
Bodhi caryāvatāra of Candidevi, Fasc 1—3 @ /6/ each		1	2
Bṛhaddevata (Text) Fasc 1—4 @ /6/ each		1	8
Bṛhadbhanna Purāṇa, (Text) Fasc 1—6 @ /6/ each		2	4
Çatadwani, (Text) Fasc 1—2		0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1—4 @ 2/ each		8	■
*Çatapatha Brahmana, Vol I, Fasc 1—7, II, Fasc 1—6 @ /6/ each		4	14
*Çatasahasika Prajnaparamita (Text) Part I, Fasc 1—11 @ /6/ each		4	2
*Çaturvarga Çintamani, (Text) Vols II, 1—25 III, Part I, Fasc 1—18, Part II, Fasc 1—10 Vol IV, Fasc 1—4 @ /6/ each		21	6
Çloharatika, (English) Fasc 1—5 @ 11/ each		3	12
*Çrauta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc 6—17 @ /6/ each		4	8
Dūto Çaṅkhayana, (Text) Vol I, Fasc 1—7 Vol II, Fasc 1—4 Vol III, Fasc 1—4 Vol IV, Fasc 1 @ /6/ each		6	0
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc 1—3 @ 6/ each		1	2
Danakṛyā kāmudī (Text) Fasc 1—2 @ /6/ each		0	12
Gadadhara laddhau kalasara, Vol I, Fasc 1—7 @ /6/ each		2	10
kāṇva Madhava, (Text) Fasc 1—4 @ /6/ each		1	8
Kala Viveka Fasc 1—7 @ /6/ each		2	10
Kaṇṭha (Text) Fasc 1—6 @ 11/ each		4	8
Katha Sarit Sagara, (English) Fasc 1—14 @ /12/ each		10	8
Kurina luvaga, (Text) Fasc 1—9 @ /6/ each		3	6
Lal ta Vistara (English) Fasc 1—3 @ 11/ each		2	4
Madana laryata (Text) Fasc 1—11 @ /6/ each		4	2
Maha bhāṣya prapodyota, (Text) Fasc 1—9, Vol II, Fasc 1—12 Vol III Fasc 1—3 @ /6/ each		9	0
Manutika Saṅgraha, (Text) Fasc 1—3 @ /6/ each		1	2
Maṅkandeya Purāṇa, (English) Fasc 1—9 @ /12/ each		6	12
*Mīmāṃsā Darçana (Text) Fasc 7—19 @ /6/ each			
*Nirukta, (Text) Vol III F			

संप्रहे तु ।

शूद्राणां राजपुत्राणां मौष्णभावेऽस्त्रबन्धनम् ।

मौष्णोयन्योक्ततिथ्यादौ कार्यं भीमदिनं विना ॥ इति ।

इत्यस्त्रबन्धनविधिः ।

अथेदानीं सार्यवेदाध्ययनवता ब्रह्मचर्येण अपाकतर्पणस्य -
स्नातकस्य देवप्रिकार्यापाकरणस्य कर्त्तव्यत्वात्तदधिकारप्राप्तौ
विवाहोऽभिधीयते ।

यूयते चैव तैत्तिरीयके ।

जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देविभ्यः प्रजया पित्रभ्यः । एष
वा अमृतो यः शुचो यन्वा ब्रह्मचारी चेति ।

अथ मनुः ।

शुद्ध्यानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्धृत द्विजो भार्यां सवर्णां स्रज्यान्विताम् ॥

वेदानधीत्य यज्ञेन पाठतो भ्रानतस्तथा ।

समावर्त्तनपूर्वन्तु स्रज्यां स्त्रियमुद्धरेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा ।

नासी तत्फलमाप्नोति प्रायमेव वहिष्कृतः ॥ इति ।

अथ प्राधान्येन प्रथमं तावत्कुलं परीचणीयम् ।

तथाचाखलायनकारिकागृह्यम् ।

कुलमग्रे परीक्षेत ये मादृतः पिदृतयेति यथोक्तं पुरस्तादिति ।
अत्राध्वयचने समग्रेषु बधूवरगुणेषु सत्सपि दुष्कुलत्वं त्याज्यमिति
कथयितुं परीक्षोपायमाह । ये मादृत इति । मादृतः पञ्चमे
विद्यादिमन्तः पुरुषा ये च पिदृतः पञ्च विद्यातपःसञ्चरितवन्तो
यत्र विद्यन्ते तादृशं कुलमिति यथा पुरस्तादयं ये ये कर्मण्युक्ता
अस्माभिरिति शेषः । एवं दशपुरुषशुद्धं कुलमित्युक्तं भवति ।

अत्र भगवान्छौनकः ।

सन्धाभ्यनुष्ठो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्धकामन्यगोचजाम् ।

आत्मनोऽयरवर्पाश्च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

मनुरपि ।

उत्तमैरुत्तमो नित्यं सम्बन्धानाचरेत्तृह ।

निनीपुः कुलमुत्कर्षमवमानवमांस्तजेत् ॥

उत्तमानाह स एव ।

विशुद्धाः कर्मभिर्देव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।

अविभुतग्रन्थचर्या महाकुलस(मुद्रवाः)मन्विताः ॥

सन्तुष्टाः सञ्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ।

लोभरागद्वेषामर्षमानमोहविवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनस्तथा ॥

वज्र्या यथा ।

ये स्तेनाः पिशुनाः क्रीवा ये वा नास्ति कृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताः कृपणास्तथा ॥
 प्रवद्वेराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्त्रादाननिष्ठाश्च कदर्याश्च विमर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
 पतिघ्नश्च सुवासिन्यस्ता यत्नेन विवर्जयेत् ॥
 महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतरानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

यमोऽपि ।

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाद्यानि निर्दिशेत् ।
 अनापेयं ब्राह्मणानामृत्विजाश्चैव वर्जयेत् ॥
 अत्युच्चकमतिदुस्समतिवर्णश्च वर्जयेत् ।
 हीनाद्भ्रमधिकाद्भ्रमश्च आमयावि कुलश्च यत् ।
 श्वि(स्त्रि)चिकुष्ठिकुलादीनां कुर्यादपिपरिवर्जनम् ॥
 सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाश्च यत्कुलम् ।
 अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

हीनाद्वादिकुलवर्जनं तथाविधायत्यश्रया ।

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितुन् ।
 यथाशीला भवेत् माता तच्छीला नृप कन्यका ॥

इति भारतवचनात् ।

विष्णुः ।

अग्नं पित्रा परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत् ।
 वृषाद्भूमि परीक्षेत आधारेण कुलं तथा ॥ इति ।

कुलापकर्षकारणमाह मनुः ।

श्रित्येन व्यवहारेण शूद्रापत्न्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्यारम्भोपसेवया ॥

अयाग्नयाजनैश्चैव नास्ति(के)द्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥ इति ।

मन्वतो वेदैः । इत्यमादौ कुलं परीक्ष्य कन्यालक्षणानि परी-
क्षितव्यानि । अपरीक्ष्य विवाहे दोषश्रवणात् ।

तदुक्तं वीधायनेन ।

वर्जयेद्वर्ज्यया भूषुरशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हन्त्येता भालस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

आश्वलायनश्रुत्यामपि ।

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेतेति ।

आपस्तम्बश्रुत्यापि ।

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृदिरिति ।

तानि च लक्षणानि बाह्यान्तरभेदेन द्विधा भिद्यन्ते ।

तत्र बाह्यानाह आतातपः ।

हंसस्तना मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां बृहस्पतः सुखमेधते ॥

भारदोऽपि ।

भृगाक्षी भृगुगुह्या च भृगुपीवा भृगोदरी ।

तथा हंसमतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥

भृगुभाषा च या नारी भृगुपाद(पाणि)तलाङ्गुलिः ।

तथा कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेश(दन्तां)दशनां मृदङ्गीमुदङ्गेत् स्त्रियम् ॥

यस्या अङ्गेषु अङ्गुल्यादिष्वपि वैगुण्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी
तामुदङ्गेदिति सर्वत्रान्वयः ।

नोदङ्गेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

मालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम्* ॥

नर्घ(न च)वृक्षनदीनाम्नीं नान्य(न च)पर्वतनामिकाम् ।

न पद्महिम्रेयनाम्नीं नच भीषणनामिकाम् ॥

कपिला रक्ततण्डुलवर्णा पिङ्गला अग्निवर्णा वाचाला बहुनिन्द्य-
वादिनी ।

विष्णुपुराणेषुपि ।

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न चर्धरस्वरां चामां तथा काकस्वरां न च ॥ इति ।

काशीखण्डेषुपि ।

सदा गृही सुखं भुञ्जे स्त्री लक्षणवती, यदि ।

अतः सुखसमृद्धार्थमादौ लक्षणमीचयेत् ॥

आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् ।

शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि तु मे शृणु ॥

स्त्रीणां पादतलं छिग्धं मांसलं मृदुलं (शुभं) समम् ।

अस्लेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् ॥

रुचं विवर्णं परुषं खण्डितं प्रतिविम्बितम् ।
 शूर्पाकारं विशुष्कञ्च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् ॥
 चक्रस्वस्तिकशङ्खालध्वजमीनातपत्रवत् ।
 यस्याः पादतले रेखा सा भवेत्त्रिचतिपाङ्गमा ॥
 उत्तमो मांसनोऽद्भुतो वर्तुलो बहुभोगदः ।
 वक्रो ह्रस्वय विपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥
 परस्परसमारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् ।
 हत्वा बह्वनपि पतीन् परमेष्ठा तदा भवेत् ॥
 यस्याः पयि समायास्या रजो भूमेः समुच्चरेत् ।
 सा पाङ्गुला प्रजायेत कुलत्रयविनायनी ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिसृजेत् ।
 सा निहत्य पतिं योषा द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥
 अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संसृजेत् ।
 पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतिद्वयम् ॥
 प्रदेशिनी भवेद्यस्या चक्रुष्टादतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेव एव विनिययः ॥
 रोमहीने तथा सिन्धे यत्कञ्चे क्रमवर्तुले ।
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ॥
 वृत्तं पिण्डितसम्भ्रमं जानुशुभ्रं प्रशस्यते ।
 निर्भासं सैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्रथम् ॥
 विशिरेः करभाकारैरुरुभिर्मस्रशैर्धनेः ।
 सुष्ठौ रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवत्प्रभाः ॥

वैधव्यं रोममैर्युक्तं दीर्घाग्न्यं चिपिटैरपि ।
 मध्यच्छिद्रेर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥
 नितम्बविम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय सम्प्रोक्तस्तदन्योऽग्र्यंषि मतः ॥
 शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
 वामोन्नतस्तु कान्यालः पुच्छजो दक्षिणोन्नतः ॥
 वस्त्रिः प्रयस्ता विपुला मृद्वी स्लोकसमुन्नता ।
 रोमशा च शिराला च रेखाङ्गा नैव शोभना ॥
 गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे ।
 वामावर्त्ता च निष्क्रांसा महावैधव्यसूचिका ॥
 सृते सुतान् बह्वचारी पृथुकुचिः सुखाण्डम् ।
 क्षितीयं जनयेत्पुच्छं मण्डूकाकारकुचिणा ॥
 सन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुचिणा ।
 बन्ध्या प्रव्रजिता दासी क्रमादयोपा भवेदिह ॥
 समैः समंसेर्मृदुभिर्योधिन्मन्त्रास्त्रिभिः शुभैः ।
 पार्श्वैः शोभाप्यसुखयोर्निधानं स्यादसंगमम् ॥
 यस्या दृग्गगिरे पार्श्वे लवते रोमसंयुते ।
 निरपत्या च दुःशीला सा भवेदुःखभागिनी ॥
 उदरेषातितुष्णेन विगिरेष्व मृदुत्वचा ।
 योपिहवति भोगाण्या नित्यं मिष्टावसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरश्च सदङ्गवत् ।
 कुम्भाण्डाभं यवाम्बु दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥

सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा ।
 प्रलम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् ॥
 मध्ये घामा च सुभगा भोगाद्या सबलिचया ।
 ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्मनर्मभाक् ॥
 निलोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यमथ वैधव्यं प्रियमेव च सा (भवेत्) लभेत् ॥
 विस्तीर्णहृदया योषा पुंयन्त्री निर्दया तथा ।
 उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति सुनिश्चितम् ॥
 घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्त्री पयोधरौ ।
 स्थूलाङ्गौ विरलौ शुक्लौ वामोरुषां न शर्मदौ ॥
 दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुच्छिणी(त्व)न्वग्रणीर्मता ।
 वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यशालिनीम् ॥
 पीवराभ्याश्च जघुभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः ।
 श्लयाभ्याश्च निमग्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी ॥
 भावहावनती स्कन्धावदोर्धावक्रशौ शुभौ ।
 वक्रौ स्थूलौ च रोमाब्जौ प्रेयवैधव्यसूचकौ ॥
 कक्षौ सुसूक्ष्मरोमाणी तृङ्गौ स्निग्धौ च सांसली ।
 शस्त्री न शस्त्री गम्भीरौ शिरालौ खेदमेदुरौ ॥
 अम्भोजमुकुलाकारं खड्गुष्ठाद्गुलि सन्नखम् ।
 हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥
 मृदुमध्वोत्तरं रत्नं तलं पाश्वोररन्ध्रकम् ।
 प्रशस्तं पञ्चरेखाव्यमल्परेखं शुभप्रदम् ॥

विधवा बहुरेखेण दिरेखेण दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुपिराव्येन नारी करतलेन वै ।
 विलोम विगिरं गच्छं पाणिपुष्टं समुन्नतम् ।
 वैधव्यहेतू रोमाद्व्यं निर्ग्यांसं चायुसश्चजेत् ॥
 मध्येन सुभगा नारी स्वस्मिकेन च सुप्रजा ।
 पद्मेन भूपतेः पद्मी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥
 अङ्गुष्ठमूलाविर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
 यस्याः सा पतिहन्त्री स्याद्भूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ॥
 शुभदः करजोऽङ्गुष्ठो वरगो वृत्तनखो मृदुः ।
 अङ्गुल्यय सुपर्वाणो दीर्घवृत्ताः क्षमारक्षमाः ॥
 अतिष्ठस्त्राः क्षमा वक्त्रा विरक्ता रोगहेतुकाः ।
 दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्णसमन्विताः ॥
 अरुणाः समिखामुद्राः करजाः सुदृगः शुभाः ।
 नष्टेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्नेहिणीभिर्याः ॥
 पुहपा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ।
 अश्लिष्टमन्त्रवर्गासि पुष्टं श्यान्वाभनं शुभम् ॥
 पुठेन रोमगुल्मेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
 भुम्बेनायनतेनापि समिरेषापि दुःसि(ता)नी ॥
 शङ्खी छकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता ।
 मामनो वर्धुनः कण्ठः प्रमस्तयतुरङ्गुलः ॥
 सूतपीवा च विधवा वक्षपीवा च किङ्करीः ।
 धिबुक् द्यङ्गुलं गच्छं वृत्तं पीनं सुकीमसम् ॥

स्यूतं विधा विभक्तञ्च प्रायतं रोमशं त्यजेत् ।
 गस्तौ कपोलौ वामाक्षाः पीनौ हृत्तौ समुन्नतौ ॥
 रोमशौ परुषो निम्नो निर्ग्रांसो (परिवर्जयेत्) च विमर्हितौ ।
 समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्तुलं सुखम् ॥

ज्वलित्वदनच्छायं धन्यानामिह जायते ।
 हृत्तः प्रलम्बः स्फुटितो रूचो दोर्भास्यसूचकः ॥
 श्यावः स्यूतोऽधरोष्ठः स्यादैधव्यकलहप्रदः ।
 मसृषी मत्तकाशिन्या उत्तरोष्ठः शुभो मतः ॥
 गोक्षीरसन्निभा दन्ताः प्रशस्तास्तानु कोमलम् ।
 सिते तालुनि वैधष्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥
 ललनालोचने गस्तौ रत्नाक्ते कृष्णतारके ।
 गोक्षीरवर्णविग्रहे सुस्निग्धे कृष्णपद्मणी ॥
 उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ।
 पुंयत्नी वामकाणाक्षी बभ्या दक्षिणकाशिका ॥
 भ्रुवौ सुवर्जुले धन्ये कृष्णस्निग्धे सुसंहते ।
 प्रशस्ते मृदुरोमाणो सुभ्रुवः कार्मुकाकृती ॥
 समहृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ।
 स्यूता सा मध्यनखा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥
 लम्बकर्णौ शुभायत्तौ शुभदौ च सुखप्रदौ ।
 गण्डुलीरहितौ निन्द्यौ शिराली कुटिलाकृती ॥
 भालः शिराविरहितो (निर्लोमो) निर्मलोऽर्धेन्दुसदिभः ।
 अनिम्बस्तार्दुलो नार्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् ॥

सोमन्तः सरलः शम्भो मीलिः शम्भुः समुत्तः ।
 गजकुम्भनिभो हृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥
 स्थूलमूर्ध्ना च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
 विशालेनापि शिरसा भवेद्दीर्घाङ्गभाजनम् ॥
 केशाः पल्लिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः ।
 किञ्चिदाकुञ्चितायाश्च कुटिलाद्यातिशोभनाः ॥
 भ्रुवोरन्तर्ललाटे च मशको राक्षससूचकः ।
 धामे कपोले मशकः गोणो मिष्टाश्च दः स्त्रियाः ॥
 तिलकं लाञ्छनञ्चापि द्वेदि सौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ।
 धामे च यस्याः कन्याय पुत्रान् सृते यथाक्रमम् ॥ इति ।

नारदीयसंहितायामपि ।

पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
 विशालनेत्रा रक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् प्र
 षड्भुजं कुलिशं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ।
 पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते सुखम् ॥
 यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा ।
 अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥
 यस्याश्च कुञ्चिताः केशा मुखश्च परिमण्डलम् ।
 नाभिश्च दक्षिणाकर्त्ता सा नारी प्रियभाक् सदा ॥
 दीर्घाङ्गुला च या नारी दीर्घकेशा च या भवेत् ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति धनधान्य(सुता)समन्वितम् ॥

हृष्टा श्यामा च या नारी गौरवर्णा च सुप्रभा ।
स्निग्धाङ्गी स्निग्धनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥

तथा ।

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनी चोत्तमावधिः ॥
नीलोत्पलदलश्यामा (फुल्ल)स्निग्धचम्पकसुप्रभा ।
वर्णद्वयेन संयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥
स्निग्धचम्पकगान्धा या नीलोत्पलदलप्रभा ।
सुगन्धाश्ची च विशालाक्षी निद्राभोजनदुर्लभा ॥
पूर्वाक्षलक्षणेयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत्* ।
गीतवाद्ययुता चित्रविद्या परभृतस्त्रिणा† ॥
चाममध्या स्निग्धनेत्रा स्रष्टाङ्गारा च चित्रिणी ।
चलद्वात्रा क्रोधपटा व्यग्रकारी च शङ्खिनी ॥
विशालकर्णा स्रष्टाक्षी स्थूलदेहा दृढस्त्रिणी ।
बद्धाग्नी बहुनेत्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥
उत्तमा पद्मिनी प्रोक्ता मध्यमा चित्रिणी तथा ।
शङ्खिनी त्वधमा प्रोक्ता हस्तिनी त्वधमाधमा ॥
इति कन्यालक्षणानि ।

-
- चरितभूषणश्रीमान्तरणे च भेदे
सुरतवर्णसि यस्या गौरव दिव्यमङ्ग ।
इत्यादिकं च पद्मिनीलक्षणं सासुद्रकादौ मूढम् ।
† चित्रविद्या या कौकिल्यमना इति च पुस्तके पाठः ।

अथ जनननर्घद्वयफलम् ।

तथाच वशिष्ठसंहितायाम् ।

सुरेशताराजनिता धवायजं
हिदेवताराजनिता च देवरम् ।
नैर्ऋत्यभोजूतसुतः सुता वा
क्षिप्रादवशं खशुरं निहन्ति ॥

अथ विवाहः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

सलक्ष्णोऽवरो लक्ष्णवतीं कन्यां यवीयसीमसपिण्डा-
मसगोत्रजामविरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेत् ।

पितृतः सप्तपुरुषं सापिण्डं मातृतः पञ्चपुरुषम् । भृगवस्याङ्गि-
रस्य प्रवरार्वाधिकर्षियोगे सगोत्राः । एकर्षियोगे इतरैतरं
दम्पत्योर्भिधः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो यथा । भार्या-
सप्तदुहिता पितृव्यपत्नीस्त्रया चेति । केचिन्मातृगोत्रजां निषे-
धन्ति तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्थगोत्रजाम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न
भवति सा अनन्यपूर्विका । अनेन पुनर्भो व्यावर्त्यन्ते ।

ताथोक्ताः काश्यपेन ।

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्रग्मिता या च या च पाण्डिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

बौधायनसूत्रेऽपि ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमपदं नीता

भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूक्तां

गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत । इति ।

वरवस्तुर्मनसोराष्ट्रादकरो कान्ता । समान एकः पिण्डो यस्याः

सा सपिण्डा तादृशी न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च

सप्तपुरुषावसायिनी तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः

पितृपितामहः प्रपितामहाः त्रयो स्तेपभाजः दृढप्रपितामहादयः ।

तथाच मास्त्रे ।

स्तेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥

• माकंछेयेऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनस्ते विभ्रेयाः पुरुषास्तयः ॥

स्तेपसम्बन्धिनश्चान्ते पितामहपितामहात् ।

प्रथम्युक्तास्तयस्तेषां यजमानस्य सप्तयः ।

उज्येव मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः ॥

एतदुक्तं भवति । सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः
सापिण्डेऽ हेतुः । तथाच देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः
पङ्क्तिभिः तथा पुत्रादिभिः पङ्क्तिभिः सह सापिण्डम् । नन्वेवं
सति भ्रातृपितृभ्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात् परिगणितेषु
अनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यं देवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र
विवक्षितत्वात् । तथाच । देवदत्तकर्तृकपिण्डक्रियायां ये
देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृभ्य-
मातुलादि०कर्तृकपिण्डक्रियायामप्यनुप्रविशतीति अस्ति तस्य
तैः सह सापिण्डमिति । तदभाष्याणामपि भर्तृकर्तृक-
पिण्डदानक्रियायां सहाधिकारित्वात्१ सापिण्डमिति ।
तदिदं नि(र्वाह)वापसापिण्डम् । अपरे पुनरवयवसापिण्ड-
माहुः । तथाहि । समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते
सापिण्डास्तेषां भावः सापिण्डम् । तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृ-
देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् तथा पितामहादिभि-
रपि पितृहारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा मातृपितृ-
मातुलादिभिरपि मातामहदेहावयवान्वयात् । तथा पितृभ्य-
पितृपुत्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा पत्या
सह एकशरीरारम्भकतया स्त्रियाः । एवं भ्रातृभाष्याणा-
मपि एकशरीरावयवारब्धैः स्वस्वपतिभिः सह एकशरीरा-
रम्भकत्वेन । एवञ्च साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवा-

० आदिपदेन आनुषम्भविनेकादयमभाष्यादिवच्यं भवेत् ।

१ सहकर्तृकमादिति च पुनरुच्यते ।

न्ययेन सापिण्डं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्डं यस्यां
नास्ति सेयमसपिण्डा ।

नन्वेवं सति न काप्युदाहः सम्भवति सर्वत्र सापिण्डस्य
कथञ्चिदयोजयितुं शक्यत्वात् । विधादशरीरावयवानुवृत्ते-
र्दुष्परिहरत्वात् । बहु स्यां प्रजायेय इति श्रुतेरिति चेत् सत्यम् ।
अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचित-
त्वेन अत ऊर्ध्वं सापिण्डनिवृत्तिः “पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मादृतः
पितृतस्तथा” इति याज्ञवल्क्यगोक्तेः मादृतपक्षे पञ्चमात्मरूपात्
पितृपक्षे सप्तमात्मरूपादूर्ध्वं सापिण्डं निवर्त्तते इत्यध्याहृत्य योज-
नीयम् । एवं सापिण्डे सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कोचते
एतस्मादूर्ध्वं सापिण्डस्य नानुवृत्तिरिति निष्कर्षः ।

पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मादृतः पितृतस्तथा ।

सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति देवनयाज्ञवल्क्यगोक्तेः । एवं मनुगीतमपराशरवचनान्यपि
एवमेव योज्यानि ।

यत्तु विष्णुपुराणे ।

पञ्चमीं मादृतपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् ।

गृहस्य उदहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति पराशरवचनं तत्सप्तमीं पञ्चमीमतीत्य इत्यध्याहृत्य व्याख्ये-
यम्* । अन्यथा याज्ञवल्क्यादिनानास्मृतिविरोधः स्यात् ।

* अध्याहृत्य व्याख्येयमित्यत्र अध्याहृत्यपर्यमिति सू-प्रकृति पाठः ।

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि तेऽ विज्ञेयाः शुद्धताद्वयताः ॥

इति मरीचिष्मृतिविरोधाच्च ।

बृहदिष्णुरपि ।

पञ्चमाक्षतमाहा यः कन्यकाशुद्धहेद्भिः ।

शुक्रतस्त्री स विज्ञेयः सगोत्रामपि चोदहन् ॥ इति ।

अनेनैतदुक्तं भवति पित्रपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरि-
गणनाया सप्तमादूहं बधूवरयोर्विवाहो नैव दुष्यति । तथा
मातृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनाया बधूवरयोर्माता
चेत्पञ्चमी न भवति तदा विवाहो नैव दुष्यतीति ।

बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थादुद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्डा तद्विवर्त्तते ॥

• ते च सप्तमिनः सप्तमं इति उदाहृत्ये पाठः ।

† यतः सप्तमभेदः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् । तमारभ्य बध्वा वरस्य वा तातः
पिता यदि सप्तमो भवेत्तयोर्बधूवरयोर्माता कूटस्थादुद्यदि पञ्चमी भवत्तदा सापिण्डा निवृत्त
भवतीत्यर्थः । तद्वत् निर्गलितोऽर्थः । पित्रदारकसापिण्डविचारे सप्तमादूहं सापिण्डा
निवृत्तिः । मातृदारकसापिण्डविचारे तु पञ्चमादूहमिति । सत्यहीनोऽसत्यो विद्वदपिबन्धे—

एवमुक्त्यकारेण सप्तमापिण्डवत्तया ।

छद्मेन विवाहस्तु पञ्चमापिण्डवत्तया ॥

सप्तमः भिद्यते दद्यात् पूर्वमादुभयत्र च ।

तमादायैव बध्वैर्यथा वरस्य कन्यकाम् ॥

अत्रोदाहरणं यत् । कूटस्थो मूलपुरुषो देवदत्तः । १ । तस्यस्यो ब्रह्मदत्तः । २ । तस्यस्यो
विष्णुदत्तः । ३ । तस्यस्यो शिवदत्तः । ४ । तस्यस्यो मिथुदत्तः । ५ । तस्यस्यो जरदत्तः । ६ ।
तस्यस्यो वसुदत्तः । ७ । तस्यस्यो श्रीदत्तोऽस्य इति पित्रदारकं सापिण्डा वदन्वियम् । (२११४)

इति स्मरणात् ।

ननु असपिण्डामिति न वक्तव्यम् असमानार्पणगोत्रजामित्यने-
नैव तादृग्विवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम् । तथापि या अत्य-
सपिण्डा भवति सैव उदाहकर्मणि प्रशस्येति वक्तुं तथा निर्देशः ।
तथाच मनुः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

या पितुरसगोत्रा चेति चकारादसपिण्डा सा दारकर्म्मणि
प्रशस्ता इत्यस्यार्थः । नन्वत्र मातृगोत्रं व्यर्थं पित्रगोत्र-
सापिण्डनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्डनिषेधसिद्धेः । तस्याः
पृथक्सपिण्डगोत्रयोरभावात् ।

एकत्वं या गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भूयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

इति वचनादिति चेत्, सैवम् । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्या-
प्रदानाभावेन पित्रगोत्रसापिण्डयोरनिवृत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तुर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ।

मूलपुरुषो दीवदत्त एव । १ । तन्मृषी मरुदत्त । २ । तन्मृषी रुद्रदत्तः । ३ । तन्मृषी
भानुदत्त । ४ । तत्कन्या श्रीदेवी । ५ । तत्कन्या श्रीदत्तभक्ता । ६ । इति मातृदारकसापिण्ड
वधूविवे । अत्र षष्ठमः श्रीदत्त षष्ठो श्रीदत्तभक्तासुपदेत् । मूलपुरुषमारभ्य मध्ये कन्या-
सन्तत्यावपि एवमेव श्रेयम् । इति सत्काररत्नभाषा ।

गान्धर्वादिविवाहेषु पिष्टगोषेण धर्मवित् ॥ इति ।

एवञ्च सति गान्धर्वादिविवाहे सप्तमपद(प्रक्रमे)क्रमणे पिष्टगोष-
सापिण्डानिवृत्तिर्भवतीति द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वादिविवाहेऽपि होम उक्त आश्वनायनशृङ्गपरिशिष्टे ।

गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहाश्च सराक्षसाः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां यथाहोमो विधीयते ॥ इति ।

यथा दुष्मन्तेन राज्ञा शकुन्तलायां गान्धर्वेण परिणीतायां कक्षेण
प्रधासात् प्रतिनिवृत्त्य यथाहोमः कृतः । एतेन मातुलसुता-
विवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।

मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवराश्चैव दिजयान्द्रायणं चरेत् ॥

इति यातातपवचनम् ।

पैतृवसीर्यीं भगिनीं स्वस्रीयीं मातुरेव च ।

मातुश्च आतुरास्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति मतुवचनम् । पिष्टपत्न्यः सर्वा मातरस्तृतातरो मातुला-
स्तदुच्चितरथ भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयभागिनेय्यादीनि इति
सुमन्तुप्रभृतिवचनानि च न विवक्षानि स्युः तेषां गान्धर्वादिवि-
वाहविवाहितकन्याविषयत्वात् । तत्र गोत्रसापिण्डयो-
रनिवृत्तेः ।

अत्र प्रमाणं श्रुतिर्यथा ।

ॐ आयाहीन्द्र पयिभिरोलितेभि-
र्यज्ञमियो भागवेयं जुपस्व ।

द्वयोः सुतुल्यस्यैव योषा

भागस्ते पैतृष्वसेयी वषाभिव ॥

अस्यार्थः । हे इन्द्र पथिभिरीक्षितेभिः सुतैर्भागैर्नाऽस्माकम् इत्तं यज्ञमायाहि भागत्य च अष्टाभिर्देयमानमिदं भागधेयं शुपस । एते यजमानास्तृतामात्यादीनां संस्कृतां यथा त्वामुद्दिश्य जुहु-
स्यन्तवन्तः । ओ हाक् त्वानि इति धातो रूपम् । तत्र दृष्टान्त-
इयम् । यथा मातुलस्य योषा कन्या दौहित्रस्य भागः भज-
नीया परिणेतुं योग्येत्यर्थः । यथा वा पैतृष्वसेयी पीत्रस्य
भागः । तथायं तव भागो वषास्य इति । एवं सिद्धानुवाद-
स्यापि विधिकल्पकत्वम् प्रमाणान्तरेण तद्विधानात् ।

यतपयन्नाद्यणमपि ।

तस्माद् समानादेकपुरुषादत्ता चाद्यथ जायते उत द्वि-
तृतीये पुरुषे संगच्छावहे चतुर्थे संगच्छावहे इति ध्यान-
काण्डे अष्टमाध्याये समान्नातम् ।

अस्यार्थः । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अथो
भोग्यः अद् भक्षणे इति धातोस्तृप्ति यति च पदद्वयं सिद्धम् ।
तौ वा उत्पद्य चैवं मियः सहस्ययतः कूटस्यमारभ्य तृतीये चतुर्थे
वा संगच्छावहे विवहावहे इति । यद्यप्ययमर्थवादः तथापि
मानान्तरविरोधाभावात् सार्धं प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां
मातृसपिण्डविषयत्वस्थोपवर्जितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्थवादेन
अनिन्दितत्वात् तृतीये संगच्छावहा इत्य(त्र)स्य अपूर्वार्थत्वेन
मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते । तस्मात् श्रुत्यनु-

गृहीतोऽयं विवाहः । ऋग्वेदे यमयमीसंवादोऽपि अत्रार्थे
प्रमाणं यथा ।

यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्
समाने योनौ सहश्रेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्या
वि चिहहेव रथ्येव चक्रा ॥

(१०म, १० सू, ७ ऋक् ।)

यमस्य तव कामोऽभिलाषो मा मां प्रति आगन् आगच्छतु ।
ममीपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं
समाने योनाविकस्त्रिन् स्थाने शय्याख्ये सहश्रेय्याय सहशय-
नार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिक्रामा स्तनशरीरं
प्रकाशयति एव तन्वमात्म्यं शरीरं रिरिच्या विविच्या त्वदर्थं
प्रकाशयेयमित्यर्थः । विदिति पादपूरणे विहहेव वृह उच्यमाने ।
धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव
चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

पट्विश्रम्भते तु स्पष्टमेवोक्तं यथा ।

तृतीयां पिबतः कन्यां तृतीयां मातृतस्तथा ।

विवाहयेन्ननुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

-
- किंचिदयं विवाहोऽनुकूलत्वेन कृत्यपूज्य इत्याहुः । तथाहि भारद्—
मातृत एवमाहुर्हं पिबत सप्तमापथा ।
गृहस्था चरद्दत्तक्यामन्याया नुरुतन्मय ॥ (पर३३)

दत्तां जुहुर्मातुलस्यैव योषा

भागस्ते पैद्वष्वसेयी वपामिव ॥

अस्यार्थः । हे इन्द्र पथिभिरीलितेभिः सुतैर्भागैर्नोऽस्माकम् इमं यज्ञमायाहि आगत्य च अस्माभिर्दीयमानमिमं भागधेयं जुपस्व । एते यजमानास्तृप्तामाज्यादीनां संस्कृतां वषां त्वामुद्दिश्य जुहु-
स्यक्तवन्तः । ओ हाक् त्वागे इति धातो रूपम् । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् । यथा मातुलस्य योषा कन्या दौहित्रस्य भागः भज-
नीया परिणेतुं योग्येत्यर्थः । यथा वा पैद्वष्वसेयी योषस्य
भागः । तयायं तव भागी वपास्य इति । एवं सिद्धानुवाद-
स्यापि विधिकल्पकत्वम् प्रमाथान्तरेण तद्विधानात् ।

अतपयन्नाश्रयमपि ।

तस्मादु समानादेकपुरुषादस्ता चाद्यस्य जायते उत हि
द्वितीये पुरुषे संगच्छावहे चतुर्थे संगच्छावहे इति ध्यान-
काण्डे अष्टमाध्याये समान्वातम् ।

अस्यार्थः । समानादेकस्मात् पुरुषात् अन्ता भोक्ता अद्यो
भोग्यः अद् भक्षणे इति धातोस्तृणि यति च पदद्वयं सिद्धम् ।
तौ हा उत्पद्य चैवं मिथः सहस्ययतः कूटस्थमारभ्य द्वितीये चतुर्थे
वा संगच्छावहे विवहावहे इति । यद्यप्ययमर्थवादः तथापि
मामान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां
मादृशपिण्डविषयत्वस्योपवर्णितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्थवादेन
अनिन्दितत्वात् द्वितीये संगच्छावहा इत्यत्रस्य अपूर्वार्थत्वेन
मातुलस्यतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते । तस्मात् शुत्यनु-

हीतोऽयं विवाहः । ऋग्वेदे यमयमीसंवादीऽपि पत्रार्थं
मायं यथा ।

यमस्य मा यम्यं काम आगन्तु

समाने योनौ सहश्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यं

वि चिद्वहेव रथ्येव चक्रा ॥

(१०म, १० सू, ७ ऋक् ।)

मस्य तव कामोऽभिलाषो मा मां प्रति आगन्तु आगच्छतु ।
मोपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं
माने योनावेकस्मिन् स्थाने शय्यास्थे सहश्रेय्याय सहशय-
नार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
तुरर्याय परया प्रीत्या विखस्ता सती रतिकामा स्रग्शीरं
कामयति एव तन्वमात्मीयं शरीरं रिरिच्यं विविच्यं तदर्थं
कामयेयमित्यर्थः । विदिति पादपूरणे विद्वहेव वृह उच्यमाने ।
वन्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव
चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

पट्त्रिंशन्मते तु सप्तमेवोक्तं यथा ।

तृतीयां पिबतः कन्धा तृतीयां भावतस्तथा ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

-
- केचिदयं विवाहोऽनुकल्पेन कृतिपूज इत्याहुः । तथाहि नारदः—
भावत पचमादूर्ध्वं पिबत सप्तमापथा ।
यस्य उदरेऽन्धामयया गुह्यतन्मग ॥ (परब्रह्मे)

यसु देशातुरू(पे)ष्येण कुलमार्गेण वोदहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याच्चेदाच्चैतन्नदृश्यते ॥

स्मृतिचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातापरार्कादयोऽप्येवं मेनिरे । वतु-
विंशतिमतेऽप्येवमेवास्ति ।

पैठीनसिरपि ।

पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः । चीन्

मातृतः पञ्च पितृतो वेति । वेदाच्चेतत् प्रदृश्यते इति ।

तेन स्नाध्वं तेष्वत न उ नो अभिवोचत ।

मा नः पयः पितृगन्मानवादधिदूरं नेष्ट परावतः ॥

(८म, ३०-सू, ३५८क ।)

इत्यादिकी वेदः । पितृगत् पितुरागतात् पथी दूरं

नोऽस्मान् मा नेष्ट मायनयत इति देवान् प्रति प्रार्थना ।

इति सुखापचक्रिका स एवाह—

समापये सवर्षान् सवर्षां स्तिमसुवर्षेत् ।

कुले मज्जति सम्भूता सवर्षेण समन्विताम् ॥

माझेय तु विवाहेन श्रीमदपसमन्विताम् ।

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथ ॥

दशभिः पुत्रैः भ्रातृणां त्रीणिपुत्राणां मज्जकुत्रात् ।

उदरं प्लुतमाहूते तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्यथ विधिः ।

सप्तमीं च तथा पत्नीं पञ्चमीं च तथैव च ॥

एवमुक्त्वा देवक्या न दीपः शालटायनः ।

इतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमीं च योरपि ।

विवाहवेन्दुः शाल पारमप्योऽपि वा यमः ॥ इति ।

वेदाच्चेति वकारेण मन्वादिवचनानि समुच्यन्ते ।

तथाच मनुः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायास्ततां मामं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ इति ।

यातातपोऽपि ।

सादृष्यसुतां केचित्पितृष्वसुतां तथा ।

विवहन्ति कचिदेशे सङ्कोथापि सपिण्डताम् ॥

वृक्षस्यतिथ ।

उद्भूयते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

सापिण्डमपि सङ्कोच्य प्रत्यक्षयुतिदर्यनात् ॥

आयाहीन्द्र इत्यादिका श्रुतिः पूर्वसुतैव । तस्मान् मातुलकन्या-
परिणयोऽसपिण्डाया असम्भवे चतुर्थ्यादिपरिणयस्य प्रागुक्तयुति-
श्रुत्युपपत्त्यदाक्षिणात्यशिष्टाचारात् कर्त्तव्याविति साधवाचार्या
आहुः । इदञ्च यस्मिन् देशे अविगीतं तत्रैव कार्यं नान्यत्र ।
तथाप्ययं मातुलकन्याविवाहो यद्देशेऽविगीतस्तद्देशेऽप्यप्यैरेव
कार्यः ।

तदुक्तं नृसिंहचर्यायां वीधायनेन ।

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि दक्षि-
णतस्तान्यनुव्याख्यास्यामो यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतेन
भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातुलसुतायाः
पितृष्वसुतायाः परिणयः । तथा उत्तरदेशे सिन्धु-
पारगमनम् उभयतोदङ्घ्रिव्यवहारं जर्षाविक्रयं प्रायुध-

विक्रयः* समुद्रयानस्य । मध्यदेशे द्विजाः कर्मकराः
शिल्पिनस्य । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः स्त्रियो व्यभिचारिणी
रजस्वलास्य स्पृष्ट्वा इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्म्या अन्यत्र
अधर्मा इति । तत्रेतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति† ।

* सामुधौयकमिति सूक्ष्मररवमात्रायां पाठः ।

† तत्रो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् इतरदेशे मानुषसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथैतर-
दीन्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे जडाविक्रयस्त्रीपुत्राणादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । कुतः
महामाध्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यत्वेत्यर्थः ।

उपपत्तिरपि—

उद्भूयते दाक्षिणात्यैर्मानुषस्य सुता विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचारिणः स्त्रियः ॥
उत्तरे मयपायैव स्पृष्ट्वा नृपा रजस्वलाः ।
सन्नातायापि गच्छन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकामम् ।
सर्वदेशेष्वप्यप्यपि रज्ज्वाताम्बुलचन्दनम् ॥

देवलोऽपि—

यदिन्द्रेण तन्नाथोऽपि वायुहस्तः सुकल्पितः ।
स यदिन्द्रेण कर्तव्यो गान्धर्वदेशे स ईरितः ॥
यदिन्द्रेण पुत्रे यमि वैदिके नन्दरीपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मो यत्र न विचारयेत् ॥ इति ।

ननु मित्राचारप्रामाण्यं सद्गुह्यविवाहोऽपि प्रवर्ज्येत प्रजापतिराचरणात् । तदापि श्रुतिः—

प्रजापतिर्वै खां दुहितरमभ्यायत् । इति ।

नैव न देवपरित उरैदिति वचनम् ।

अतएव भीषायन—

अनुष्ठितम् यदेवैर्मुनिभिर्दनुष्ठितम् ।
मानुषेण अनुष्ठेयं तदुक्तं धर्मसाधने ॥ इति ।

केचिदिदं कलौ निषिद्धं "गोत्रान्माहसपिण्डात्तु विवाहो गोवध-
स्तथा" इति माधवोदाहृतजज्ञपुराणवचनादित्याहुः । तदेतदपरे
न चमन्ते । तस्य माध्यन्दिनविषयत्वात् ।

तथाच सत्याप्तादवचनम् ।

माहगोत्रसापिण्डवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव तेषामेव
एतादृशाचारोपलब्धेर्न शुद्धोपद्रव इति ।

विश्वरूपनिदम्ने अन्योऽपि विशेष उक्तः । यथा ।

कूटस्थमारभ्य पितुश्च मातु-

र्विवाहसापिण्डमतः परस्तात् ।

पष्ठेऽष्टमे वापि भवेद्विवाहो

निर्वाण्य(प)सापिण्डमिह प्रशस्तम् ।

पञ्चमोऽपि वाप्यथ पञ्चमे वा

यदोभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥ इति ।

श्रुत्यर्थे तु ।

कन्या चतुर्थी च वरश्च पञ्चमो

वरश्चतुर्थो न तु पञ्चमीं वहेत् ।

पित्रो वहेत्पञ्चमपठयोर्वा

कन्या द्वतीयापि तथा चतुर्थी ॥

पराशरोऽपि ।

चतुर्थीमुद्वहेत्कन्या चतुर्थं पञ्चमोऽपि वा ।

पाराशर्यमतेऽपि पञ्चमीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥ इति ।

* पराशरमते इति संस्काररत्नाशायी पाठः ।

अतएव मनुः ।

यस्यासु न भवेद्भ्राता न विद्मयेत वा पिता* ।

नोपयच्छेत्तु तां प्राञ्चः पुत्रिकाधर्म्यगदया । इति ।

यत्र तु नैव तदाशङ्का तामभ्राष्टकामुपयच्छेत् । अतं दुहितृ-
मते दत्त्वा उपयच्छेदिति कात्यायनगृह्यसूत्रात् ।

मनुरपि ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्रधाकरम् ॥ इति ।

अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादिविवाह इव पित्रादिभिः सह
सापिण्ड्यसमीपत्वा निवृत्तिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लोकाधिकारणात् । अतः कारणाद्भ्रातृमतीमुपयच्छे-
(ते)दिति । असमानार्पणगोत्रजामिति समाने अपर्णगोत्रे यस्य
तज्जाता या न भवति सा असमानार्पणगोत्रजा तामसमान-
प्रवरजामसमानगोत्रजाह । ऋषेर्विदमार्पणप्रवर गोत्रप्रवर्त्तकस्य
मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण इत्यर्थः । यथा गोत्रप्रवर्त्तकस्य भद्र-
हाजस्य व्यावर्त्तकावद्धिरोत्प्लवङ्गस्यनी । अतएव आङ्गिरसवार्द्धस्यत्य-

* यस्याः पितुः पुत्रिकाकरणमिषावधानमिति न प्रायेत तां नोपयच्छेत् । न विद्मयेत
वा पितृत्युक्तेर्वरेण सह अन्यमपि विनापि पितुः सहस्यमात्रात् कस्याः पुत्रिका भवतीति
मन्ते । अतएव गौतमः । अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तत्प्रशयागोपयच्छेदभावकमिति ।
अभिसन्धिर्गूढसङ्ख्यम् ।

भारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । गोत्रन्तु
वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या बध्ना येन करेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं
वा नास्ति सा तेन विवाह्या ।

कचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्वयथा बाधूलमीन-
मौकादीना भिन्नगोत्राणां भार्गववैतहव्यसावेतसेति प्रवरस्य
ऐक्यात्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्वयच्छेदाय असमानार्पणगोत्रज-
मित्युक्तम् । कचित्तु प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यमस्ति । तद्वयथा हारि-
(री)तानाम् आहिरसाम्बरोपयौवनाश्चेति साम्बात्रम्बरोपयौव-
नाश्चेति च । अत्र आहिरससाम्बात्रप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्ल-
गोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो सा भूदिति असमानगोत्र-
ग्रहणम् ।

अत्र विशेषमाह प्रवरसूत्रकारः ।

एक एव ऋपिर्वावत्प्रवरैष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं भृगुमद्भिरसं विना ॥

• अथ भृगुमद्भिरसां वशादिति निबन्धसिन्धौ प्रवरदर्पणे च पाठः ।

अथ्यवसारे तु—

त्रि(त्री)यमाश्रयया वापि सतया वातुवर्चनम् ।

एकस्य दृग्गतं यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

भृगुमद्भिरोगणेषु विश्रवमाह अथ्यवसर—

(पद्याय) पद्यानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु इत्यो ।

भृगुमद्भिरोगणेषु ऋषयकोऽपि वारयन् ॥

अत्रेव भिन्नगोत्रेषु एकाऽपि समाना प्रवरो विवाहं वारयदित्यस्य । इति निबन्धसिन्धुः ।

भृग्वह्निरोगणस्येऽपि जमदग्नी च गौतमे ।
भरद्वाजे मिथो ह्येकः पाणिग्राह निवारयेत् ॥

यथा ।

वशिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयो ब्रह्मपुत्रोऽथ गायतः ।

मित्रावरुणिरित्येव वाशिष्ठो विषहान्तरात् ॥

ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुक्रादयः ।

ज्ञेयो (विवेक)विशेषस्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः ॥

अतएव मित्रगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वशिष्ठवाशिष्ठगणयोर्विवाह-
इति । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाह-
एवमत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाह इति । गोत्र-
प्रवर्त्तकाश्च प्राधान्येन भट्टौ मुनयः । अगस्त्याष्टमाः सप्त
ऋषयः ।

तथाच बोधायनः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

एषां सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमाना यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते
इति । इदञ्च प्रवरेष्वेकवर्षानुप्रवेशस्थीपलक्षकमिति मन्तव्यम् ।
अन्यथा केवलभार्गवेषु आष्टिपेषादिषु केवलाङ्गिरसेषु हारीतादिषु
विश्वामित्रादिमूलऋषिष्वप्येवं व्याप्तेः । तदपत्याभावात् ।

प्रवरसङ्गहकारस्तु अष्टादशगणानाह । ते यथा ।

जामदग्न्यो धीतहव्यो वैश्यो गृह्यमदाह्वयः ।

वाध्वृग्वो गौतमस्यैव भरद्वाजः कपिस्तथा ॥

हारीतो मौद्गल्यकण्ठो विरूपो विष्णुहृदकः ।
 अत्रिर्विस्वामित्रकौचौ वशिष्ठः कश्यपाक्षयः ।
 अगस्त्ययेति मुनयो ह्यष्टादशगणाः स्मृताः ॥

तत्र जामदग्न्यो विविच्यते ।

जामदग्न्यश्च वत्सश्च श्रीवत्सश्चयवनाक्षयः ।
 आप्रवानोर्व्वसावर्णिजीवन्तो देवरातकः ॥
 वीतगायनशाखाख्यो वैरोहित्यो वटाक्षयः ।
 भन्तुः प्राचीनयोग्यः स्यादार्ष्टिपेणस्वनूपकः ॥
 एतानि भार्गवाख्यानि दय सप्तोत्तराणि च ।
 जामदग्न्यगणे त्वस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

वीतद्वयः ।

वीतद्वयो यास्कमौनमौकवाधूलसंप्रकाः ।
 सावेतसः पठेतानि भार्गवाख्यान्वयी गण.(ते) ।
 वीतद्वयस्य चान्योऽन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैष्णः ।

वैष्णः पार्यथ गोत्रे द्वे भवतो भार्गवाक्षयः ।
 एष वैष्णगणस्तत्र नान्योऽन्यं वै करग्रहः ॥

गृत्समदः ।

उभगोदो(वै) गृत्समदः गौनको भार्गवाक्षयः ।
 गणे गृत्समदे चास्मिन्नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाधूगः ।

वाधूगो मित्रयुयैव उभौ भार्गवनामको ।

वाध्रुवस्य गणस्तस्मिन्नुदाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादय पञ्च गणा भृगुगणा स्मृता ।
तथाप्येषा गणानान्तु विवाह स्यात्परस्परम् ॥

गौतम ।

गौतमोऽपास्य शीतप्य कक्षीवानौग्रिजस्तथा ।
वृहदुक्ष्यो वामदेवो गोत्रनामानि सप्त च ।
गौतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

भरद्वाज ।

भरद्वाज कुशङ्गाग्निवेश्योऽप्येतत् कत ।
शैशिर पक्षिशङ्को च चन्दनश्च वृहस्पति ॥
सर्वस्तस्य कपिर्मातर्वचसो गार्ग्यसेनकौ ।
भरद्वाजगणा सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ।
अस्मिन् परस्पर कार्यं न कन्याप्राणिपीडनम् ॥

कपि ।

कपिश्च महदुक्षीय उदीयस्त्रीणि केवलम् ।
अथ कपिगणोऽन्योन्यमस्मिन् हि करग्रह ॥

हारीत ।

हारीतो यौवनाश्रय मान्धात्र कुक्षनामक ।
पिङ्गल शङ्खदर्भौ च भीमश्च गजनामक ॥
अम्बरीषी दशैतानि हारीतस्य गण स्मृत ।
अस्मिन् परस्पर प्राणिग्रहण न शुभ मतम् ॥

मौहल्यः ।

मौहल्यतार्क्ष्यभार्यशास्त्रीणि गोत्राण्यमूनि हि ।

मौहल्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपीडनम् ॥

कण्डः ।

कण्डोऽजपीठ इत्येते गोत्रे कण्डगणः स्मृतः ।

अस्मिन् परस्परं पार्थिवद्वयं न हि (नैव) शोभनम् ॥

विरूपः ।

विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा पृषदश्चय मौहल्यः ।

चत्वारिमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।

परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतीरितम् ॥

विष्णुवृद्धः ।

विष्णुवृद्धः पौरकुलसदस्यः कतस्तथा ।

मद्रणो भद्रणाख्यश्च बादरायणसंज्ञकः ॥

साकल्य(स्य)काप्योपमित्यो गविः सात्यकितालुकी ।

निबुन्दयेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ॥

विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ।

गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाष्टिरसां गणाः ।

तथाप्येतां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

अत्रिः ।

तदेतद्गोत्रनवकमत्रियाप्यर्चनानसः ।

श्यावाश्वो वापरन्ध्रश्च गविष्ठिरधनञ्जयी ॥

सुमहर्लोऽतिथिर्वाजवाप्यात्रिगणो ह्ययम् ।

आचेयास्त्यो विवाहोऽस्मिन्न विधेयी मिथोऽशुभः ॥

विश्वामित्रः ।

विश्वामित्रो देवरातो मनुस्तनुय चीलकिः ।

चानक्रियकितोलूको याज्ञवल्क्यस्य नारदः ॥

हृषदग्निः कास्यवौ यमनो बहुसोहितौ ।

जालकायन (धा)वायस्वर्ते कामकायनपूरणौ ॥

शिलादनोऽग्निदेवस्य दमनः कौशिकोऽष्टकः ।

चान्यो माधुच्छन्दसस्य देववबधनस्त्रयो ॥

शङ्खः कतः गैशिरस्य वारिधायोऽधमर्षणः ।

सूतः पनस्य धूम्रास्त्यो जठरस्यैव हव्यकः ॥

षष्ठाविम्व गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।

एतस्मिन्नपि चान्योऽन्यं न कुर्व्यात्पाणिपीडनम् ॥

वशिष्ठः ।

वशिष्ठ इन्द्रप्रमदो भरद्वाजस्तु सङ्कतिः ।

कौण्डिन्यः पूतिमाषस्य गौरीवित्तः पराशरः ॥

सैत्रावक्षिणक्ती द्वौ उपमन्युर्गणस्तथा ।

एकादश वशिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दोर्घङ्गः ॥

कश्यपः ।

कश्यपो रेमरैभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽधितः ।

सङ्कतिः पूतिमाषयावकारो नैधुवो दश ।

गोत्राणि काश्यपगणस्तत्रान्योऽन्यं न दोर्घङ्गः ॥

अगस्त्यः ।

त्रैलोक्यगम्यो वीत(हव्यो)वह्नी दार्यच्युत इति स्मृतः ।

एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन् विवाहः परस्परम् ॥

अमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

भरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

कतगैशिरशत्रैश्च न विवाहः परस्परम् ॥

काश्यपेयगणस्यापि वाशिष्ठस्य गणस्य च ।

सङ्कृतिपूतिमायाभ्यां नान्योऽन्यं पाणिषीद्वनम् ॥

आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योऽन्यं पाणिषीद्वनम् ॥

भारद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।

विवाहो न विधेयः स्यादन्योऽन्यश्च कदाचन ॥

सौत्रस्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।

परस्परं न कुर्वीति पाणिग्रहणसत्क्रियाम् ॥

आनट्योराकुल्यः खा(स्ता)नयो राजधारयः ।

सरायाहा(ही)नजायैव बाह्वस्तदन्तरम् ॥

तथागामुनयः प्रोक्ताः सौरन्धरा राजसेवकाः ।

खाचियुग्माय(खायुजिङ्गाय)लोगाघिस्तयैव शरदम्बकाः ॥

एते त्रयोदश प्रातर्वगिठा निशि कम्पयाः ।

गायत्रीयोनिषम्बन्धायत्रीकृत्य प्रवर्त्तकाः ।

पञ्चवर्गिण्यतां रात्रौ कम्पयत्वमपि स्रयम् ॥

तेषां गोचदयं मुक्ता वशिष्ठं काश्यपं तथा ।

सर्वेषां विवाद्याः सूरिति वेदविदो विदुः ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे ।

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।

तन्नेत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत् ॥ इति ।

तत् स्वगोत्राद्याद्विषयम् ।

यतः (ततः) ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोदाद्या चक्षुर्वैश्ययोः ।

स्वगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजा ॥

इति विशेषाख्यम् ।

तथा ।

द्वामुण्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोचदयेऽप्यनुदाहः शत्रुशैशिरयोस्तथा ॥

असम्भ्रान्तबन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चाग्निन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नेष्यते ॥ इति ।

अथ ये सगोत्रप्रवरां कन्यामुदहेयुस्तेषां निष्कृतिरुक्ता प्रयोग-

पारिजाते । सगोत्रां समानप्रवरां कामतः परिणीय तस्यां

प्रजामुत्पाद्य गुरुतत्पगव्रतं चरेत् । प्रजाश्च खण्डालेषु निक्षिपेत् ।

अकामतस्तत्तच्छ्रम् । प्रजाया भरदाजगोत्रान्तर्भावः । प्रजा-

नुत्पादे चान्द्रायणं विवाहमात्रे कच्छं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते

अष्टोत्तरशतं मिन्दाहोमः परित्यक्ताश्च तां जननीवद्रुधेदिति ।

अथ विष्ठादर्शे विशेष उक्तः ।

अघ्नानाद्यदि चोदाहः प्रायश्चित्तं तथैव च ।

सगोत्रप्रवरायाथ ततः सङ्ग्रहणे विधिः ॥

षट्त्रिंशन्मते च ।

समानप्रवरां मातृसगोत्रां मातृनामिकाम् ।

परिणीय सपिण्डां वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

प्रायश्चित्तं वदन्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ।

मोक्षोदाहे तु दम्पत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तस्य परिणीतो विधीयते ।

कन्यादातुर्भवेत्कर्णं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।

व्रतस्य करणागस्तौ प्रत्याभ्यासं समाचरेत् ॥

चौर्यव्रतां दुहितरं पिता चौर्यव्रतः शुचिः ।

भारदाजेषु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा चिपेत् ॥

दुहितृत्वेन संगृह्य भारदाजोऽय कश्यपः ।

वृत्तकुम्भस्य गर्भे च तामादध्यादिधानतः ॥

जातकर्माह्वयाऽवन्नप्रायने चोलमेव च ।

विधाय मधुपर्कञ्च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ॥

सुहृत्सं विप्रकथिते शुचिं तामप्यलङ्कृताम् ।

संस्तुतार्चयमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥

वैवाहिकानयो मन्वानगेषानप्यतन्द्रितः ।

स्रष्टव्योऽहमेवेति चठेद्वृतवधूकरः ॥

धर्तुर्यैकैर्धर्मैर्धर्मैः विधिमेवं समाप्य तु ।
 कृताशीर्वचनो विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोषयेत् ॥
 प्रथम्य विसृजेदेनान् पद्याङ्गोजयते ततः ।
 कृत्वेत्य पुनरुदाहं न किस्विपमवाप्नुयात् ॥
 अन्यथा कुरुते यस्य सङ्गं स नराधमः ।
 ब्रजेक पिष्टभिः सार्धं नरकानेकविंशतिम् ॥
 मातृनाम्नीविवाहे तु विशेषोऽप्याभिधीयते ।
 परिवर्त्येव नामास्याः पुनरुदाहमाचरेत् ॥
 नैवं विवोदुरेनः स्यादित्येव मुनयो विदुः ।
 विरात्रं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुदाहकर्मणि ॥
 सगोत्रापरिणीतो तु परित्यागो विधीयते ।

सगोत्रायन्दसु समानप्रवराया उपलक्षकः, न समानप्रवरा-
 मित्युपक्रमवाक्यात् । एवञ्च मातृसमाननाम्नीविवाहे पुन-
 रुदाहमाहं न तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र तु ज्ञाना-
 ज्ञातमप्यपत्यं चाण्डालकेषु विनिश्चिपेत् ।

रक्षित्वा जननीवत्तां गुरुतत्त्वव्रतं चरेत् ।

मोहाज्जातमपत्यन्तु काश्यपत्वं प्रपद्यते ।

ऐन्दवद्वयतः शुष्येन्मिन्दाहुत्या च तत्पिता ॥ इति ।

दुहितृत्वेनेति । भारद्वाजाय काश्यपाय वा इमाममुकनाम्नीं
 कन्यां दुहितृत्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः ।
 दृढकुम्भस्य गर्भे इत्यत्र सामीप्ये सप्तमी तादृशकुम्भसम्भवे तु
 अधिकरणत्वमेव । प्रत्याग्रायमिति । कच्छे गामेकिकां दद्या-

त्तिस्त्रयान्द्रायणे तु ताः । इति श्रुत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवदयत-
यान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येत्यत्र जातावेकवचनं मिन्दा-
हुतिद्वयेनेत्यर्थः ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्नियश्चुरदात् ।

मिन्दा च मे अमिन्दा च मे तन्म उभयव्रतमित्याहुतिद्वयम् ॥

तथाच त्रिकाण्डमश्नुनः ।

परिषीतसमोत्रायामश्रानाळनितः शिशुः ।

काश्यपो न तु चाण्डालः पितुः कच्छद्वयं श्रुतम्* ।

मिन्दाहुती हे जुहुयाद्व्रतान्ते दोषपावके† ॥ इति ।

पुनरुदाहे नोत्तरायणादिकालनियमः । सार्वकालिकमेकै
विवाहमित्याश्रयायनसूत्रात् । अस्य वचनस्येदमस्यल एव
चरितार्थत्वादिति ।

अथेदानीं प्रवरश्रानार्थं प्रवराध्यायः प्रस्तूयते ।

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं द्याप्रीचूक्तानि
भवेयुः कथं प्रयाजा इति । १ ।

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तन्वाषां व्यापित्वात् । २ ।

अहपतिगोत्रान्वया विशेषाः । ३ ।

* तत्राभ्युपगम इति सत्यरखमात्रायां वाच ।

† अथवापि—समोत्रायामश्रानाळनितः शिशुः ।

नृपमन्त्रमश्नुनः वा रपेयमनोमिव ।

अहपतिगोत्रान्वया विशेषाः ।

तस्य राक्षसपुराहिः सर्वेषां प्रवरास्वावर्त्तेरन् प्रावाप-
धर्मित्वादिति । ४ ।

जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्पेयो भार्गवच्यावनाप्रवानीर्वा-
जामदग्न्येति* । वत्सत्रयोवत्सयोश्च तथैव । चार्ष्टिपेषानां भार्गव-
च्यावनाप्रवानीर्वाचार्ष्टिपेषेति । विद्वानां भार्गवच्यावनाप्रवानीर्वा-
विदेति । यास्त्वबाधूलमोनमोकगाकर्त्तराजिसार्ष्टिसावर्णिगाल-
ङ्गायनजैमिनिदैवत्यायनानां भार्गववैतहव्यसावतसेति । शैता-
(न्या)नां भार्गववै(शै)न्यपार्थेति । मित्रयुवां भार्गवदेवोदासवाधू-
चेति त्रिप्रवरं वा । शुनकानां गृह्यमदेति त्रिप्रवरं वा भार्गव-
शूनकगार्त्तमदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्त्वगौतमेति । उ(त)-
चय्यानामाङ्गिरसौ(त)चय्यगौतमेति । रत्नगणानामाङ्गिरसराज्ञ-
गण्यगौतमेति† । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । छद्म-
दुक्त्यानामाङ्गिरसवार्हदुक्त्यगौतमेति । पृथदग्न्यानामाङ्गिरस-
पार्थदग्न्यवैरुपेति । अष्टादंष्ट्रं चैके लुवते । अतीत्याङ्गिरसमष्टा-
दंष्ट्रपौरकुत्सवासदस्यवेति‡ । ऋक्षाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभार-
हाजवान्दममातवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसौ(त)चय्यगौतमौ-
ग्निजकाक्षीवतेति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौ(त)चय्यदैर्घतमसेति ।
भारद्वाजाग्निवेद्यानामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजेति । सुनलाना-

* अतः परम् अथ च जामदग्न्यानां भार्गवच्यावनाप्रवानीति इत्यधिकं सूत्रमाकरे
दृश्यते ।

† सोमराजकानामाङ्गिरससौमरग्न्यगौतमेति अधिकोऽत्र आकरे दृश्यते ।

‡ अष्टादशपार्थदग्न्यवैरुपेति आकरे पाठः ।

माङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति । तार्क्ष्यं द्वैके ब्रुवते । अतीत्याङ्गिर-
 रसं तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुषकुल्य-
 त्रासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारदाजगार्ग्येति
 आङ्गिरसशैन्धवगार्ग्येति वा । हरितकुलपिङ्गगद्वर्धभैमगवाना-
 माङ्गिरसास्वरीपयौवनाश्वेति । मान्यातारं द्वैके ब्रुवते । अती-
 त्याङ्गिरसं मान्यात्रास्वरीपयौवनाश्वेति । सङ्कृतिपूर्तिमाप-
 तगिड(ग)शाम्बु शैव(भैम)गवानामाङ्गिरस-गौरिवीत-साङ्कत्येति ।
 (शाक्त्यो वा मूलं) शाक्त्यगौरिवीतसाङ्कत्येति । कश्यपानामाङ्गि-
 रसाजमौद(ङ्ग)काण्डेति । चौरमुद्वैके ब्रुवते । अवकथाज-
 मौदमाङ्गिरसचौरकाण्डेति । अपोनामाङ्गिरसाम(हय्य)ह्यीय-
 वीरुचयवेति ।

अथ शौद्रशैशिरयः । तत्र ये द्विप्रवाचनाः भरद्वाजाः
 (शौ)शुद्धाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रष्टव्यौतैकमितरतो
 द्वावितरतः । द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । न हि चतुर्णां प्रवरो-
 ऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारदाज-
 कात्याज्यौलेति* ।

कपी प्रसिद्धाबुदिताविह द्वौ
 स्वतन्त्र एकोऽस्यपरोऽस्वतन्त्रः ।
 तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं
 मिथो भरद्वाजकुलेन चाहुः ॥

* अतिप्रवण्यपदेष्टा ।

† आर्याल्लोकेत्यत्र शुद्धभारताजिति तत्र पुस्तके पाठः ।

अथ अस्मीनामाग्नेयार्चनानसंख्यावासेति । गविष्ठिराणामग्नेय-
गविष्ठिरपौर्वातिथेति॥ चिकित गालव कालव मनुतन्तु कुशि-
कानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । यौमत(यौतमत)कामकाय-
नानां वैश्वामित्रदेवश्वसदेवोदासेति॥ धनञ्जयानां वैश्वामि-
त्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
सान्येति॥ पुरणवारिधापयस्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति ।
कतानां वैश्वामित्रकात्यालीलेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघ-
मर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगायिनरैश्वेति॥ गाल-
डायन-गाल(ल)हाच लोहिताच लोहितजङ्गूनां वैश्वामित्र माधु-
च्छन्दस धानञ्जयेति । वैश्वामित्र गालडायन कौशिकेति वा ।
काश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति । निधुवाणां काश्यपावत्सार-
सैधुवेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैश्वेति । शाण्डिल्यानां
काश्यपावत्सारदेवलेति । शाण्डिल्यासितदेवलेति वा । वाशि-
ष्ठेति वाशिष्ठानां येऽथ उपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः ॥ उपमन्यूनां
वाशिष्ठभरदस्त्रिन्द्रप्रमदेति । पराशराणां वाशिष्ठमात्तपारा-
शर्येति । कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिनेति । अगस्त्यो-
नामागस्त्यदार्यच्युतेत्येवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदार्यच्युत-

• गविष्ठिराणामग्नेयार्चनानसंख्यावासेति धनरमण्यो पाठः ।

+ देवोदासेत्यत्र देवरासेति आकरे पाठः ।

३ अतः परं रोहिण्यानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहिणेति, अतः कानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
सादकेति च आकरे पाठो दृश्यते ।

४ रेणूनां वैश्वामित्रगायिनरैश्वेति आकरे अधिकः पाठः ।

५ उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्ता वाशिष्ठा एकावेषा ।

सीमवाहेति । दर्भवाहानामागस्यदार्ढ्यच्युतदर्भवाहेति । सान्भ-
वा(हानां)हनानामागस्यदार्ढ्यच्युतसान्भ(वाहे)वाहनेति । यज्ञ-
वाहानामागस्यदार्ढ्यच्युत(य)याज्ञवाहेति ।

पुरोहितप्रवरो राश्वाम् । अथ यदि सार्यं॥ प्रवृणीरन्
मानवैलपीरुरवमेति॥ शस्त्राणि तान्यदक्षिणानि । तेषां सते
ज्योतिष्टोमः (५)पुष्ट्यगमनीयः सङ्ख्यदक्षिणः अन्यो वा प्रज्ञात-
दक्षिणः दक्षिणावता (५)पुष्ट्यगमनीये अवेति विज्ञायते स एव
हेतुः प्रकृतिभावे ।

भृगूनां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

शैनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इत्यते ॥

यस्यां वै गौतमादीनां विवाहो नेत्यते मिथः ।

दीर्घतमास्तथीतथः कक्षीवां(यैव गोत्रजाः)घौश्रिजस्तथा ॥

भरद्वाजाग्निवैश्वर्षाः शौङ्गाः कात्याय शैशिराः ।

एते समानगोत्राः स्वर्गगानिके वदन्ति वै ॥

पृथदश्वः सुहृत्ता विष्णुवृद्धः

कण्ठोऽगस्त्यो हरितः सङ्ख्यतिथः ।

यस्कक्षीपां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च ॥

• सार्यं सद्गर्ह्यमित्यर्थः । अथ सार्धमिति आकरे पाठः ।

† अग्निदाक्षानद्विविधा केषाञ्चिन्नुक्तयो न सन्ति केषाञ्चित् सन्ति । येषां सन्ति
आत्मीयमेव ते प्रवृणीरन्, येषां तु न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन्निति—पञ्चदशसुपनस्य
पुरोहितप्रवरानेव सर्वे अग्निदाक्षान् प्रवृणीरन्निति सिद्धान्तमाह । (प्रवरमन्त्रोः)

द्वार्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्रार्षेयाणां पञ्च-
र्षेयसन्निपाते न विवाहः* ।

एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।

अत्रयश्च वशिष्ठश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वशिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

एषामष्टानामृषीणां† यदपत्यं तप्तोत्समुच्यते ।

इति प्रवराध्यायः कन्यालक्षणांश्च ।

* अथ वरसूचयान्नुच्यन्ते ।

तत्र आश्वलायनश्रुतिम् ।

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति ।

* अथ द्वार्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाहः पञ्चर्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाहः-

इति पाठो दुतः ।

द्वार्षेयसन्निपाताच्च त्रार्षेयाणां करसह ।

त्रार्षेयसन्निपाताच्च पञ्चर्षेयकरसह ।

भुवङ्गिरीययेवेह श्रेवेवेकोऽपि वारवेत् ॥

(इदं भिनवमाधवीयवचनात् ।)

† वीधायगोऽपि—

अक्षिण्ण्वन्वरे नोवङ्गोऽष्टौ मुनयः कृताः ।

जमदग्निपथयो न भुवङ्गिरसौ गताः ॥

तेषां मध्ये न वाष्टाणां यक्षापत्यमूर्धितभाक् ।

तदस्य शीवमुदितं तदर्थं पाद्विनेश्वरः ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां तु ।

ब्राह्मणस्य कुलं याज्ञं न वेदाः सम्पदः क्रमाः* ।

कन्यादाने तथा याज्ञे न विद्या तत्र कारणम् ॥ इति ।

अत्र कुलप्रवृत्तं कुलस्य प्राधान्यप्रतिपादनपरं न तु इतरगुण-
निषेधनपरम् ।

अतएव यमः ।

कुलञ्च ग्रीलञ्च वयस्य रूपं

विद्याञ्च वित्तञ्च सनाथताञ्च† ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः श्रेयमचिन्तनीयम् ॥ इति ।

लैङ्गेऽपि ।

दातव्या श्रीचियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

कन्या त्वधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे‡ ॥ इति ।

● उपदक्रमा इति सम्काररत्नमाशयां पाठः ।

† नाथप्रदेन धीशकाः पित्रादय उच्यन्ते ।

‡ ब्रह्मचर्येऽपि—

वराय मुण्डोनाय गृहायाश्चानिने तथा ।

दक्षिणाय च मूर्ध्नाय शीर्षाय च ॥

अश्वत्थीपद्माय चान्धनदुर्मुखाय च ।

पद्मनाभाय ह्रीनाय चान्धाय चक्षुराय च ॥

अङ्गुल्यैश्च मूर्ध्नाय औषादात्मकादिभिः ।

ब्रह्महत्यां नृहृद्घोऽपि यः भक्षन्ति गृह्यन्ति ॥

आत्मन्युच्यन्ते चैव दूने च विदुर्घोऽपि च ।

वैश्वराय मुनोदत्ता दशरापोवन् भक्षिन् ॥ (परवर्ते)

अथ ब्रह्मचारिपञ्चणम् अथलितब्रह्मचर्येणैव प्रथमविवाहः
कार्य इत्येतत्परम् । ब्रह्मचर्यपञ्चसने तु नैवर्तय पशुमालम्भ
कन्यामुद्धरेत् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः ।

अधिसुतब्रह्मचर्यो लक्षणां शिष्यमुद्धरेत् । इति ।

सामुद्रिकलक्षणपरीक्षायाः प्रागायुः परीक्षणीयमित्युक्तं सङ्गृहे ।

पूर्वप्रायुः परीक्षेत यथाज्ञानमादिशेत् ।

प्रायुर्ध्वनिनराणां (च) हि लक्षणैः विभ्रयोजनम् ॥

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।

निर्दिष्टं लक्षणं तेषां सामुद्रवचनं यथा ॥

रेखाः पञ्च ललाटे तु स्त्रिया वा पुरुषस्य च ।

अथयर्पाणि जीवेश ऐश्वर्यस्याधिगच्छति ॥

अतस्तुभिरगीतिः स्वाभिस्तुभिः सततिर्भवेत् ।

हाम्यां षष्टिर्बिनिर्दिष्टा अत्वारिंशत्तथैकया ।

अरेखिण ललाटेन विंशदायुर्भवेदिति ॥

इत्यादियन्त्रेण प्रायुःपरीक्षां कृत्वा अङ्गपरीक्षां कुर्यात् ।

य कन्यापालनकृत्वा करोति यदि विप्रयत्नम् ।

द्विपदा अथलोभेन कुत्रोपाक स यच्छति ॥

कन्यायुचं पुरीषश्च तत्र भवति पातको ।

तन्निमित्तं गन्तव्यं काकेयादिन्द्राद्यपहर्षम् ॥

गदना व्याधयोगो यः समेक्षणं सुनिश्चितम् ।

विक्रीणति मासभारं गङ्गान्वेष दिवानिमम् ॥

• अतस्तुभिरगीतिरेखाभिरिति शेषः ।

अथ सामुद्रिकलक्षणम् ।

तच्च पादादिकेशान्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि ।

शूर्पाकारविरूचपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ

संशुक्लौ घिरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखपदौ ।

मार्गायोत्(कलिको)कटको कपायसदृशौ वंशस्य विच्छिन्तिदौ

ब्रह्मघ्नौ परिदम्भमृद्युतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥ इति ।

अथ अङ्गुललक्षणम् ।

अङ्गुष्ठौ पृथुलौ येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ।

कृमावतिक्रयान्गुष्ठास्ते नरा ध्वान्मयास्तिनः ॥

चिपिटैर्विकृतैर्भुम्भैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ।

यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ॥

स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ।

कनिष्ठायान्तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ॥

विकृतैः स्फुटितैः सूक्ष्मैर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ।

बहु(न्धु)हत्यां प्रकुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।

सूक्ष्मैरपचितैस्ताम्बैर्नखैर्भूपतयो मताः ॥

जङ्गललक्षणमाह मिहिरः ।

प्रविरलतनुरोमहस्तजङ्घा

हिरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।

उपचितसमजानवश्च भूपा

धनरहिताः क्षम्यमालतुल्यजङ्घाः ॥

अथ बाहुलक्षणम् ।

विपुलावत्युच्छायौ सुशिष्टौ तौ च वृत(त्त)वन्तौ ॥
करिकरसदृशरूपावाजानुलम्बिनौ च समौ पीनौ ।
बाह्वृज्जीयानामधमानां रोमशो ऋक्षौ ॥

अथ ललाटलक्षणम् ।

त्रिशूल पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
यौवत्सल्लभिकाण्यं वा स भोगैश्वर्यवान् भवेत् ॥

अथ शिरोलक्षणम् ।

घटमूर्धा ध्वानरुचिर्दिमस्तकः पापक्षयनैस्तकः ।
निम्नं शिरस्य महतां बहुनिम्नमनर्थाय भवति ॥

अथ केशलक्षणम् ।

एककूपजैः स्निग्धैरुक्षैराकुचितैरभिजापैः ।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाज इन्द्रो वा ॥ इति ।

अथ सर्वंगात्रलक्षणम् ।

यद्यप्राचं (रुचं) परुषं मांसहीनं शिरावनजम् ।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥

स्नान्दे काशीखण्डेऽपि ।

आनीय कुङ्कुमारकं सूत्रञ्च त्रिगुणीकृतम् ।
स्मृत्वा शिवौ गणाध्यक्षमूर्द्धोभूतमुदञ्चुखः ।
मुनिः परिसमौ बालमापादतलमस्तकम् ॥
तिर्य्यगूर्द्धं समो माने योऽष्टोत्तरशताङ्गुलः ।
स भवेत् प्रथिवीपालस्तत्समो वा न संशयः ॥

अत्र तिर्य्यक्प्रमाणं प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यां द्रष्टव्यम् ।

अन्यत्रापि ।

॥ पञ्चदीर्घं चतुर्द्धं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
 समरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
 यौवा मजननं पृष्ठं जङ्घे चैव च ऋक्षके ।
 ऋक्षानि यस्य चत्वारि पूजां प्राप्नोति नित्यम् ॥
 सूक्ष्माश्चक्षुःलिपव्वाणि दन्तकेशनखत्वचः ।
 पञ्चसूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजोविनः ॥
 कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ।
 एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं सुप्रशस्तकम् ॥
 नेवान्तं करपादश्च अधरोष्ठश्च तालुकम् ।
 जिह्वा नखाश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
 स्तरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥

सत्त्वमाशय इत्यर्थः ।

ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।

उरोविशालो धनधान्यभोगी

शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।

कटौ विशालो बहुपुत्रभोगी

विशालपादस्तु धनो सुखो स्यात् ॥

तथा ।

चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।

त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् ॥

कमठौष्ठकठिनात्रकर्मकरणी करो ।

राज्यभोगाय सम्पन्नो पादो धाधनि कोमलो ॥

दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं पृथुलिङ्गेन निर्धनम् ।

लघुलिङ्गेन सीमायं प्रसूतिङ्गेन भूपतिः ॥

अनिष्टाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्यमाया ।

तर्जनीं ध्याप्य तिष्ठेत्तु गतजीवी भवेन्नरः ॥

अनामिकापर्वमतिक्रमेत् पेत्

अंगुष्ठिका पर्वमतश्च जीवति ।

समे त्वतीतिर्विषमे तु सप्ततिः

पञ्चाङ्गुलीने चतुः पट्टिमादिषेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यषो यस्य विराजते ।

उत्पन्नभाग्यभोगी स्यात् स नरः सुखभागधेत् ॥

रेखाभिर्जङ्गुभिः क्षेत्रमस्याभिर्धनहीनताम् ।

रक्षाभिर्धनमाप्नोति लज्जाभिर्दुःखभागधेत् ॥

अतिमधोऽतिकीर्त्तय विजयी च सुधी तथा ।

अतिप्रिया च हृष्टिः स्यात् स नरोऽस्यायुषो भवेत् ॥

अङ्गुष्ठं (यस्य) कुण्डलं चक्रं यस्य पादतले भवेत् ।

तस्य राज्यं विनिर्बिष्टं श्रीमतेव न संशयः ॥

धारेका मूषणे यस्य दक्षिणावर्त्तिनी (यदि) भवेत् ।

गन्धय मीनमधुनोर्यदि वीर्यं तदा वृषः ॥

तथा रेखाफलमपि ।

मय्ये ग्रहं विजानीयान्यकरे तु सङ्कटकम् ।

पक्षे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिसङ्कटकम् ॥

पतिकृष्णमतिखेतमतिरक्तं तथैव च ।

इत्थं वर्णो नरो रोगी सागरस्य वचो यथा ॥ इति ।

याज्ञवल्करोऽपि ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः शोत्रियो वरः ।

यद्वात्परीक्ष्यः पुंस्त्वे तु युवा धीमान् जनप्रियः ॥ इति ।

पुंस्त्वपरीक्षोपायमाह नारदः ।

यस्यासु भ्रवते बीजं ज्ञादि भूवश्च फेनिस्रम् ।

पुमान् स्यान्नक्षत्रैरेभिर्विपरीतसु (विपरीते तु) प्रण्डकः ॥

बीजं वीर्यं रेत इति वा पाठः । ज्ञादि ध्वनिमत् ।

परीक्षाकारणमपि स एवाह ।

अथत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेन्न बीजिनो नराः ।

चेन्न बीजवते देयं नाबीजी चेन्नमर्हति ॥

कन्यानर्हानाह कात्यायनः ।

उन्मत्ताः पतितायैव कुष्ठिषण्ड(स्त्र)समीचजाः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथापस्मारदूषिताः ॥

अवेद्यायैव दूरस्था मोक्षमार्गानुसारिणः ।

शूरा निवृत्तायैतेभ्यो न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

अत्यासन्नेऽतिदू(रे च)रस्ये सत्याब्धे चातिदुर्लभे ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च पट्सु कन्या न दीयते ॥

पाराशरे ।

कन्यां (यच्छति) ददाति वृद्धाय नीचाय धनलिसया ।

कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

यस्तु दारिद्र्यादिना कन्यां शुक्लेन ददाति तस्य प्रायश्चित्तमुक्त-
मृग्विधाने ।

महत्त्वरोमवर्गे च सत्त्वचेद्विष्णुमन्दिरे ।

कन्याविक्रयदोषस्तु प्रचक्ष्यति न संशयः ॥ इति ।

अथ परिवेष्टादिनिर्णय उच्यते ।

तत्र मनुः ।

परिविष्टिः परिवेष्टा यया च परिविन्दति* ।

ते सर्वे नरकां यांति दाहयाम्नाकपञ्चमाः ॥

तेषां लक्षणान्यपि स एवाह ।

द्वाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्यजे स्थिते ।

परिवेष्टा स विघ्नेयः परिविष्टिस्तु पूर्वजः ॥

अप्यजे अनूक्ते अक्षताग्निहोत्रे च स्थिते सतीत्यर्थः ।

तथाच मनुः ।

अप्यजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसद्वहम् ।

कुरुते परिवेष्टा स परिविष्टिस्तु पूर्वजः ॥

मर्गोऽथ विशेषमाह ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसद्वहम् ।
आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु तदा भवेत्* ॥

यत्तु हारीतः ।

सोदराणान्तु सर्व्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारैस्तु परिविद्यन्ते नान्निहोत्रेषु नेच्यया ॥

अथाह । तदाग्राविषयम् ।

अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथम् ।
अग्रजातुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

इति वृषवशिष्टोक्तेः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्व्वीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥

इति सुमन्तूक्तेः । अत्र आधानग्रहणादनुज्ञायामपि न
विवाहः । इदं सोदरपरं सोदर्याभावे न दोषः ।

तथाच ग्रातातपः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्रान् परनारीसुतांस्तथा ।
दारान्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

सापत्रा अन्यमावृज्जाः । परनारीसुताः (चित्रजादयः) दत्तकादयः ।
काण्णोजिनिस्तु ।

उन्नतः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव च ।

राजयक्ष्माभयावी च न (योग्यः) न्याय्यः स्यात्पतीक्षितुम् ॥

कन्याविषये गर्गः ।

एकमाद्यप्रसूतानां मुत्तूषां परिवेदने ।

दोषः स्यात्सर्व्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमाद्येषु ॥ इति ।

एकमाद्यप्रसूतानामपि कचिदपवादमाह हृदमनुः ।

विवाहानधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या यदि स्थिता ।

तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्दिष्टदा ॥

कालप्रतीक्षणं तस्या रजोऽदुष्टं न तिष्ठति ॥

काल्पायनोऽपि ।

देशान्तरस्यऽस्त्रीवैकट्यप्रणांशः सद्योदरान् ॥

वेष्ट्या(निष्ठां)विष्टांश्च पतित(तांश्च)शूद्रतुल्यातिऽरोगिणः ।

जङ्गलान्मूकान्धवधिरकुलवामन(खञ्ज)कुण्डकान् ॥ ॥

* वाची यत्र विभिन्नाने निरिषा व्यवधायक ।

सङ्गानघनसं यत्र तद्वैशानरमुच्यते ।

• दशरानेव वा वाणी यत्र न श्रूयतेऽपरा ॥ इति वृहस्पतुः ।

वृहस्पतिस्तु—

देशान्तरं यदन्त्येके पट्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशदन्त्येके निम्नदेके तद्वैच ॥

† एकवदथ एकाद्यः पञ्चविंशति इति रवाकरः ।

‡ वृहदानसद्योदरानिति निर्देशस्थितौ उदाहरणत्वे च पाठः, य एव साधोशम् ।

§ शूद्रतुल्यान्ध मनु —

मौरवकान् चार्चनिकाधण्य कारुकुशीलवान् ।

वैष्णान् वार्धुषिकांश्चैव पित्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ इति ।

¶ लघो विकलान् करणं द्विताद्विदावधारणाचम इति यावत् इति मित्ताचरा ।

॥ कुष्ठकानित्यत्र खेत्तकानिति पाठः भयपादानिति तदर्थः । संस्कारवृत्तमात्रा । कुष्ठ-
कान् सर्व्वक्रियालेशान् कुष्ठो मन्द क्रियायु य इत्यमरोक्तः ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च॥ कृपिसक्तान्नुपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणः॥स्तथा ।

कुलटोऽशक्तचौरा(रोगां)श्च परिविन्दन् द्रुयति ॥ इति ।

मदनपारिजाते देशान्तरस्थितस्य विशेष उक्तो वशिष्ठेन ।

षट्शौ दश द्वादश वर्षाणि॥ ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्ष-
माणः प्रायश्चित्त्वा भवतीति ।

अनिविष्टमकृतविवाहमित्यर्थः । तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे द्वादश-
वर्षाणि । कदाचिच्छ्रूयमाणे दश । नदीपर्वतचौराद्याकुल-
देशस्यैऽश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

गर्गस्तु ।

प्रोपितन्तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

प्रोपितं यद्यश्रूयमानस्तदाव्दान्तेऽपि समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पाद तच्छ्रुत्वा चरेत् ॥

* अभाष्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धान् जैष्ठिकव्रजचारिवानप्रसूभिस्तुल्यमान् ।

† कामतः कारिणः शीतवर्षेणिरपि सत्त्वान्द्रव्यकारिणः ।

‡ कुल परकुलम् अस्ति इति कुलटः परकुलाटनशील दण्डक इति यावत् इति भार-
यथनक्षत्रादीपाध्यायाः ।

§ धर्मागमदार्थं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य द्वादशवर्षप्रतीक्षाः ।

तथाच श्रुति —

द्वादशैव तु वर्षाणि व्यापान् धर्मागमयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भावा श्रूयमाणे पुनः पुनः ॥

¶ यद्यश्रूयमानमवदति समाचरेदित्युदाहृतत्वे पाठः, अश्रूयमाणमश्रूयमाणमिति परिशिष्ट-
प्रकाशकारः, अश्रूयमाण इति उदाहरः, प्रोपितस्य वार्तामश्रूयन् वर्षे प्रतीक्षा परिशयम्
कुर्यादिति वदथ ।

पादं कच्छपादम् ।

पाराशरे तु विशेष उक्तः ।

द्वौ कच्छौ परिवित्तेषु दत्तायाः कच्छ एव तु ।

कच्छातिकच्छं दातुः स्याद्वेता चान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ परिवित्तिशब्दः परिवेत्तुपलक्षकः ।

कच्छौ द्वौ परिवेत्तुर्वे परिवित्तेस्तथैव च ।

इति यमस्मृतः ।

प्रायश्चित्तापरशानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

परिवेत्ता दाता च कच्छातिकच्छौ चरित्वा तस्मै तां

दत्त्वा पुनर्निर्विशेत् अग्न्यामुदहेत् ता नैवोपयच्छेतेति ।

कनिष्ठापतिसु तस्मै ज्येष्ठाय तां निवेद्य तेनानुज्ञातां तामुदहेत्

तु त्वज्जिदित्यर्थः । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे

भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः ।

अतएव गौतमः ।

परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्यायाणामग्नेदिधीपुपतीनां

संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ।

अग्नेदिधीपुपत्यादौ विशेषो वशिष्ठेनोक्तः ।

कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा अग्नेदिधीपुपतिर्निर्विशेत् तां

चोपयच्छेत् । दिधीपुपतिसु कच्छातिकच्छौ चरित्वा

तस्मै तां दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति ।

अग्नेदिधीश्चादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम् ।

ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

या साग्रेदिधीपुत्रेया पूर्वा वै दिधीषुः श्रुता ॥ इति ।

अग्रेदिधीपुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठाया-
मन्येनोद्गायां पश्चात्तामेवोदहेत् । दिधीपुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री
चरित्वा श्लोढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्ववोद्रे दत्त्वा अन्त्या-
मुदहेदिति मितान्नरा कल्पतरुयः ।

इति परिवेष्टादिनिर्णयः ।

अथेदानीमेवंलक्षणलक्षितयोर्बधूवरयोर्विवाहकालप्रमाणम् ।

तत्र नारदः ।

युग्मेऽव्दे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिर्दे पान्निषोडशम् ।

तत्तु पुंसामयुग्मेऽव्दे व्यत्यये नाशनं† तथीः‡ ॥

शौनकः ।

कुलशीलवयोवृत्तरूपाया नमिकां शुभाम् ।

विधिना चोदहेत्कन्यां (सर्व्व)धर्मकामार्यसिद्धये ॥

समाध्यात्कन्यकानास्त्री शैशवी स्वाच्छुभान्विता ।

तामष्टादशवर्षेण वरेण विवहेत्पुमान् ॥

* आश्वयानरमपि कृत्यर्थेभारे—अग्निष्ठापतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्त्रीदामिव ज्येष्ठो-
दाहे मात उदहेत् । अग्निष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री कृत्वा श्लोढां अग्निष्ठापतये ब्रह्मचायां हत-
मेषवद्विषयं तदनुष्ठतां तां ज्येष्ठामेव उदहेदिति ।

† पुंसां युग्मेऽव्दे स्त्रीणामयुग्मेऽव्दे इत्येवदपि व्यत्यये ।

‡ धृत्यनरे च—

यर्भाषायाश्चान्यतो वा पञ्चमाध्यायस्य शुभम् ।

कुमारोवरणं दानं द्रव्यमापन्नं तदा ॥ इति ।

याष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धनी ।

पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुदहेद्भिजः ॥

रोहिणी नववर्षा स्याद्वनधान्यविवर्धनी ।

तामुदहेत् सतिमान् त्रिंशद्वर्षवरेण तु ॥

जह्वं दशब्दाद् या कन्या प्रायजोदर्भनात्तु सा ।

गाम्भारी स्यात्समुदाह्या चिरं जीवितुमिच्छतां ॥

प्रयच्छेन्नमिकां कन्यास्तु कालभयादिह ।

चतुसत्यां तु तिष्ठत्यां दीपः पितरमुच्छति ॥ इति ।

नमिकालक्षणं यथा स्मृतिभास्वरे ।

यावन्न ललां जानाति कन्या पुरुषसन्निधौ ।

यो न्यादीन्नावगूहे(द्यै)त तावद्भवति नमिका ॥

सङ्गहे तु ।

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रौञ्चति पांडुभिः ।

यावद्दीपं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥ इति ।

संवर्त्तसु ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली मता ॥ इति ।

इदं नमिकालक्षणमीपचारिकं रोहिणीति वा पाठः । तस्मात्
पूर्वं पूर्वं श्रेय इति केचित् । अन्ये तु कन्यारक्षणस्य महा-
याससाध्यत्वादुत्तरोत्तरं श्रेयः षोडशीग्रहणायहणवदित्याहुः ।

तथाच मरीचिः ।

गौरीं ददन्वाकपुष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम् ॥

प्राप्नोतीति शेषः ।

इति विधानपारिजाते बधूवरविवाहकालनिरूपणम् ।

अथेदानीम् एकमातृजादीनां विवाहकालनिर्णयः प्रस्तूयते ।

प्रयोगपारिजाते गर्भः ।

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि* ।

विवाहं नैव कुर्वीत छते त्वेको विनश्यति ॥

नारदः ।

एकमातृजयोरेकवक्षरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे समाचरेत् ॥

श्रुत्यन्तरे ।

विवाहस्त्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।

नायं करोत्येकवर्षे स्यादेका विधवा तयोः ॥

सदयो लग्नमित्यर्थः ।

अस्य देगव्यवस्था उच्यते ।

एकोदरीकरतन्त्रपञ्चणं यदि स्या-

देकोदरस्यवरयोः कुलनायनञ्च ।

एकाब्दिने तु विधवा भवतीह कन्या
नयन्त्यरे ॥ शुभदं पृथुयैलरोधे ॥ इति ।

अन्यच्च ।

भ्रातृयुग्मे स्त्रियुग्मे भ्रातृस्त्रियुगे तथा ॥
न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन् मण्डपेऽहनि ॥
एकस्मिन् वासरे प्राप्ते न कुर्याद्यमजातयोः ।
चौरश्चैव विवाहश्च मौञ्जीवन्धनमेव च ॥

यत्तु† नारदः ।

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ।
पुत्रान्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति धूरयः ॥

तदभिन्नमाहविषयम् ।

विवाहस्त्वेकजातानां पञ्चमासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

इति पराशरसंहितायां विशेषोक्तेः ।

तथा ।

नैवैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ।
नैवं कदाचिदुदाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् ॥
एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।
न पुञ्जीहयमेकस्मै प्रदद्याच्च कदाचन ॥ इति ।

एवञ्च भिन्नमाहकयोः पुत्रयोः पुत्रगोर्वा एकस्य विवाहोप-

• भ्रातृस्त्रयाय युग्वि इति संस्काररत्नमाशायां पाठः ।

† यत्तु इत्यत्र सङ्कटे तु इति संस्काररत्नमाशायां पाठः ।

नयनानन्तरं दिनचतुष्टयमतिक्रम्य अन्यस्य विवाहोपनयने
कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

एकोदरप्रसूतानान्तु विशेष उच्यते संहितासारावल्याम् ।

न मण्डनान्मुण्डनमूर्द्धमिष्टं

न पुत्रयो(र्मु)र्मण्डनमेकवर्षे ।

न पुंविवाहोर्द्ध्वं ऋतुत्रयेऽपि

विवाहकार्यं दुहितुश्च कुर्यात् ॥

तथा ।

न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनञ्च

गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।

गोत्रैकत्वञ्च सापिण्डेऽसति द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृद्धवयिष्ठः । नारदोऽपि ।

पुत्रोद्वाहान्तरं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।

न तयोर्व्रतमुद्वाहान् मण्डनादपि मुण्डनम् ॥

नैकस्मिन् वयसरे कार्यौ गेहोद्वाहौ कथञ्चन ॥

गेहशब्दस्तदारम्भतत्प्रवेशयोरुपलक्षकः ।

तथाच ज्योतिषे ।

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुनं पाणिग्रहणं विधेयम् ।

पण्मासमध्ये मुनयः समूषुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

• न चाप्येवमुद्वाहान् मण्डने नाप्यमण्डनम् । इति संस्काररत्नमाभाषा पाठः ।

मण्डनं विवाहादि, अमण्डनं द्वाहादि ।

कचिदपवादमाह मदनरत्ने ।

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्वाय्दस्य प्रवेशनम् ।

तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहसु* प्रशस्यते ॥

सायनीये अन्योऽपि विशेषः ।

एकस्मिच्छोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।

यदि कुर्यात्प्रसादेन तत्र स्यादशुभं भुवम् ॥

अध्वमेदे प्रतिप्रसवोऽपि तथैव ।

फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रीदाहोपनायने ।

सिदादध्वस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलङ्घनम्† ॥

संहिताप्रदीपे ।

ऊर्ध्वं विवाहात्तु सुतस्य नैव

कार्यो विवाहो दुहितुः समारम्भम् ।

अप्राप्य कन्यां स्वसुरालयञ्च

सुखा प्रवेश्या स्रग्दहं न चादौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः ।

कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डमात्रं तु सृण्डनम् ।

प्रवेशातिर्गमो निष्टो न कुर्यात्प्रसवत्रयम् ॥

प्रवेशातिर्गमादित्थञ्चणमाह गर्गः ।

* अत्र तुमर्धेन विवाहमित्रमेकोदरविषयं मङ्गलसद्वयमन्वयेदपि न भवतीति प्राप्यते इति लोपीनाय ।

† सप्तम्यदिसम्बन्धमिति क पुस्तके पाठः ।

पुत्रीदाहः प्रवेशाख्यः कन्योदाहस्तु निर्गमः ।
 मुण्डनं चीलमित्युक्तं व्रतोदाहौ तु (मङ्गलम्) मण्डनम् ।
 चीलं मुण्डनमेयोक्तं वर्ज्येन्मण्डनात्परम् ॥
 मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम्* ।
 अभिज्ञे वत्सरेऽपि स्यादहर्भेदस्तु कारयेत् ।
 अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

मदनरत्ने वशिष्ठोऽपि ।

द्विगोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभस्तु पयात्रवभिर्दिनैस्तु ।

आवय्यायां गोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्यविभेदतो वा ॥

चतुर्यदिनादर्ध्याग्नियये वशिष्ठः ।

एकसन्ने द्विसन्ने वा द्वे गृहे यत्र गोभने ।

तयोरेको विनष्टः स्याद्वर्तते न यथास्थितम् ॥

द्वे गोभने द्वौ विवाहौ ।

तथा ।

एकोदरप्रसूतानां नाम्निकार्यद्वयं भवेत् ।

भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽववीत् ॥

कुर्वन्ति मुनयः केचिदेकस्मिन्* वत्सरे सप्त ।

गुरु वा सप्त वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकस्तु यत् ॥

सहृष्टे तु ज्योतिरर्पये ।

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोदहने भवेन्नाशः ।

* मौञ्जी मुण्डनमङ्गलं न प्रधानमिति मौञ्जी न मुण्डनमित्याशयः ।

† एवमिदं च अत्र लिखितं निबन्धविशेषी पाठः ।

नद्यन्तरे त्वेकदिने केऽप्याहुः स्रष्टे च शुभम् ॥

कश्यपः ।

मौष्णोवन्धस्तथोदाहः परमासाभ्यन्तरेऽपि वा ।

पुष्ट्यदाहं न कुर्वीत विभक्तानां न क्षीयन्नत् ॥

वराहमिहिरय ।

उदाह्य पुष्टीं न पिता विदध्यात्

पुष्ट्यन्तरस्योदहनं कदापि ।

यावद्यतुर्थे दिनमत्र पूर्वं

समाप्य चान्योदहनं विदध्यात् ॥

तथा ।

विवाहमध्ये यदि चेत्तथाह-

स्वाय स्वमुष्याः पितरो न यान्ति ।

वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्या-

च्छात्रं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् ॥

भाषिक्तानि तु वृद्धाद्यं पूर्वमेव कार्याणीत्याह मेधातिथिः ।

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेत्ताभ्युदयक्रियाम् ।

* भोतिर्विवरत् नु अतिवृद्धे एकोदशवीर्यकाहे कर्तव्यताका—

न प्रतिपिह सप्त सन्धावे वृद्धे महति । *

एकोदशसन्धवारकाहे भिन्नमचरे चात्वे ॥

यमसोच विशेष कृत्स्नकरे—

एकदिनं सन्धरे षेव सासरे मध्यमे तथा ।

कर्त्तव्यं महत्तं सप्तोर्ध्वपोदेमभजानयो ॥ इति ।

आचतुर्थात्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्* ॥

अतिसङ्कटे तु ।

ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य
नारौविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारौविवाहात्तदहेऽपि शस्तं
नरस्य पाणियहमाङ्कुरार्थाः ॥

तथा सङ्कटे ।

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कुष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गात्र दद्यात्पयस्विनीम् ।
चूडोपनयनोद्वाह प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
अथ वैधव्ययोगे शान्तिमाह मार्कण्डेयपुराणे ।
वाल्म्वैधव्ययोगे तु* कुम्भहृत्प्रतिमादिभिः† ॥

* सूतशरेऽपि—प्रेतश्राद्धानि सम्यक् संपिप्पीकरं यथा ।

अपक्व्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं हिज्ज. †

इति विनायकवै दोषमाह चम्पा.—

इतिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यचरेत् ।

स श्राद्धो नरके घोरे पितृभिः सह भक्षति ॥ इति ।

† वास्तुवैधव्ययोगेनाह मकरन्दे तुषाकरः—

यत्ना चवेनोच्छक्रेऽस्तस्यै वास्तुऽपि भौमि निधना प्रदिष्टा ।

पापशुद्धास्तोकनर्कयति कन्धैव कथा भवतीति सूती ॥

अन्यथापि—उद्ये व्यदे च पाताले कामिने चाष्टमे कुञ्जि ।

कथा भर्तुर्विनाशाय भर्ता कन्याविनाशदः ॥ इति ।

‡ कुम्भ इत्युपसर्गक तत्र मन्त्रमपि वाचा, दुर्गं च चाश्रय एव नात्र, प्रतिमा विष्णु-
प्रतिमा सा च शिरोहस्तावयवयुता सोवर्णा न आगन्तव्यमिति । इति गोपीनाथः ।

कृत्वा लग्नं रक्ष! पथात् कन्योद्वाह्येति (मन्वते) चापरे ॥
कुम्भविवाहविधिस्तु सूर्यारुणसंवादे ।

विवाहात्पूर्वदिवसे चन्द्रतारावलम्बिते ।
विवाहर्क्षे(होक्ते) च मन्यन्त्याः कुम्भेन सह चीदहेत् ॥
पिता सहस्रपवाचा च विवाहविधिपूर्वकम् ।
सूत्रेणावेष्टयेत् पथाद्दशतन्तुविधानतः ।
कुङ्कुमान्वहृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥
प्रार्थयेन्नु ततः कुम्भं मन्त्रेणानेन मानवः ।
वरुणाङ्ग(समुद्रत)स्वरूपाय† सर्वजीवसमाद्यय ॥
पति जीवय कन्यायायिरं पुत्रसुखं कुरु ।
देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥
ततोऽलङ्कारवस्त्राभ्या वराय प्रतिपादयेत् ।
अथ कुम्भं विनिःसार्यं प्रमन्य सलिलाग्रये ।
ततोऽभियेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ इति ।

अथ विष्णुमूर्त्तिदानम् ।

शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः‡ ।
निर्निर्माता रुचिरां शङ्खगदाचक्राक्षसंयुताम् ॥

• विवाहोक्ते तथा सप्रे इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† स्वरूपायति सम्बोधनपद स्वरूपम् अयमेति प्राप्नोतीति पथाद्यच् । स्वरूपस्यमिति
शुद्धवर्णचित्रमदिटीकायां पाठः ।

‡ यथाशक्तिसम्पत्तिरिति च पुनरुक्ते पाठः ।

सर्व्वलक्षणसंपूर्णां पीतवासोदयान्विताम् ।
 सदक्षिणाञ्च तां दद्याद्वाह्ययायाथ मन्त्रतः॥
 यन्मया प्राचि जनुषि घ्न(न्या)त्या यतिसमागमम् ।
 विषोपविषयस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥
 प्राप्नुवत्या (प्राप्यमाणं) महाघोरं यत्रःसौख्यधनापहम् ।
 वैधव्याद्यतिदुःखौघघाताय सुखसन्धये ॥
 बहुसोभाग्यसन्धौ च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
 सौवर्णमर्चितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥
 पनघाद्याहमस्मीति चिवारं प्रजपेत् (मनुं) ततः ।
 एवमस्त्विति तस्योक्तिं१ गृहीत्वा स्रग्दहं विधेत् ।
 ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगौदयः॥
 इति विधानपारिजाते विवाहोपनयनोपयोगि-
 निर्ययविधानम् ।

* इमं मनुमुदीरयन् इति निर्बन्धसिन्धौ पाठः ।

† तस्योक्तिमित्यत्र विप्राप्तीरिति सृष्टसंचितानामसौ पाठः ।

‡ ननु पुनर्भूतधिषूदका इत्यमरोक्तेर्विपरिचीनायाः कथायां पुनर्भूतेन महादोषः
 सप्तमतीत्यायस्य समापने ।

स्वर्वाङ्गपिण्डाणाञ्च त्रिमा विष्णुपिण्डौ ।

तया सह विवाहे च पुनर्भूतं न जायते ॥

इति विधानसुखम् ।

अथ गुरो सिंहस्ये अतिचार्यादित्वे च
कार्याकार्यविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते श्रीपतिः ।

यदि गुरुरतिचारौ जीवसंवत्सरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्ये च जीवे ।
अनुगतरविरासे नीचमे निर्जिते वा
उपनयनमनिष्टं यत्रयाचाविवाहः ॥ इति ।

सिंहस्ये विशेषमाह लज्जः ।

गुरुर्मघायां पुरुषं निहन्ति
भगे स्त्रियं हन्ति वदन्ति गर्गाः ।
सिंहस्य चाख्योत्तरघादसंस्-
स्तथा च जीवस्य सुतं निहन्ति ॥

अथ देशव्यवस्था ।

तथाचागरूपः ।

सिंहस्त्विति देवगुरो विवाहं
नेच्छन्ति यात्रां मुनयो व्रतञ्च ।
कलिङ्गवङ्गिष्वथ भगमधेषु
दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे ॥

गौतमोऽपि ।

कण्ठीरवस्ये धिपये विवाहं
कुर्यान्न यात्रां व्रतवन्धदीयाम् ।

गोदावरीमुत्तरतो हि दोषा

गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

कण्ठीरवः सिंहः । गोदावरीमारभ्येति शेषः* ।

देवसु ।

व्रतवन्धं प्रतिष्ठां विवाहं मन्दिरप्रवेशञ्च ।

यात्राञ्च याम्यदेशे कुर्यादाय्यं न (सिंहस्थे) सिंहाशये ॥

आय्यं वृद्धस्यतिः ।

अथ गुरुश्रद्धास्तमयनिर्णयः ।

तत्र श्रीलक्ष्मः ।

अस्तमिते भृगुतनये नारी म्रियते वृद्धस्यतौ पुरुषः ।

दम्पत्योः सहमरणं पाषियद्वयोदिते केतौ ॥

अथ विशेषमाह अगस्त्यः ।

एको मूढो भवेदन्यः स्त्रोत्रमिच्छांशगो यदि ।

स्त्ररागिमूर्त्तिगयैव मूढदोषो विनश्यति ॥

मूर्त्तिगो लग्नग इत्यर्थः ।

वृद्धस्यतिसु ।

* श्रुतिनिर्णयऽपि ।

विष्टे गुरौ हिङ्गवर्षादकोर्द्धं गोदावरीदक्षिणकुलजाते ।

उद्वाहकात्प्रात्ययदोषभौतेऽप्यर्थो विवाहशयनो व्रजति ॥

† सिंहाशये इत्यत्र गवोश्रद्धासह सिंहाशये बोध्यः । अथएव सिंहेऽपि भगदेवत्वे गुरौ पुत्र-
वती भवदित्युक्तम् । भगदेवत्वप्रयत्नपादस्य सिंहाश्रित्वेन परित्याज्यत्वात् तद्वतिरिति भग-
देवत्वपादम् ।

यद्येकस्यापि मूढत्वे शुभकर्म न दोषकत् ।
 द्वयोर्मूढत्वमेवोक्तं दोषदं गुरुशक्तयोः ॥
 द्विजम्मादिशुभे कार्ये शुक्रमीळ्यं न दोषदम् ।
 नैवर्णिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशक्तयोः ॥
 क्षत्रियराणां विशेषेण भृत्यानां राजसेविनाम् ।
 मौल्यदोषं न पश्येत् दीक्षाणामेव कारयेत् ॥
 क्षाति(नि)पातिषु कार्येषु राज्ञां तत्कर्मकारिणाम् ।
 विवाहादीनि कार्याणि मौल्येऽपि गुरुशक्तयोः ॥
 शान्तिं कृत्वा तयोस्तद्व्युक्तदेवेन्द्रमन्त्रिणोः ।
 क्षोभैर्दानैर्जपैर्वापि तयोर्हृदितमन्त्रकेः ॥ इति ।

तयोः समसप्तके निषेध उच्यते वृद्धक्षतिना ।

यदा जीवसितौ वृद्धौ(कौ) परस्परनिरीक्षितौ ।
 सप्तमस्यो तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥

अस्य देहमिदेन व्यवस्था चीला सङ्गृहे ।

समदृष्टिर्गुरोः शुभो नर्भदोत्तरतो भवेत् ।

नर्भदायाम्भभागे तु समदृष्टिर्न दुष्यति ॥ इति ।

तयोर्वाप्यवृद्धत्वे निषेध उक्तस्तत्रैव ।

बालः शुक्रो चरेत्कन्यां चीलः (वृद्धः) शुक्रः पतिं हरेत् ।

बालो वृद्धक्षतिः पुंसां चीलः स्त्रीणां न शोभनः ॥ इति ।

तद्दिनसंस्थामाह नारदः ।

यथाग्रागुदितः शुक्रो दशनिदिवसं शिशुः ।

वृद्धः पञ्चदिनं पञ्चं गुरुः यद्यन्तु सर्वतः ॥

लक्ष्मोऽपि ।

पयादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।

पक्षं वृद्धसु पूर्व्वं पश्चाहं पश्चिमे स्थितः* ॥

तथा ।

उपरागनिवृत्तौ तु यावत् स्याद्दिनसप्तकम् ।

रवीन्दोर्दृष्टिपाते च क्रूरपक्षयुते च मे ॥

अन्याधानं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ।

तथोदयास्तौ माङ्गल्ये दिनानां नवकं त्यजेत् ।

खण्डमहे महेदिने तथा पूर्व्वपरं दिनम् ॥ इति ।

भारदः ।

कन्यकावरयोः सर्व्वे मृदाः शोभनतां गताः ।

यदि तत्रैव कर्त्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥

गर्गः ।

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।

द्वयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण निश्चितम् ॥ इति ।

वृद्धस्तिस्रु ।

पुंसो भानुस्त्रिषष्टाये शनिभीमौ च शोभनौ ।

अन्यत्र शान्तिमेतेषां कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

* पक्ष वृद्धसु पूर्व्वे दशाहं पश्चिमे तु ।

अन्यथाहो दशाहं पूर्व्वे च दिनत्रयम् ॥

इति मलमासवत्से पाठः ।

विवाहे बलमावश्यं दम्पत्योर्गुरुसूर्ययोः ।

न चेत्पूजां प्रकुर्वीत दुष्फलप्रदयोस्तयोः ॥ इति ।

इति दिव्यशान्ती स्तवकारश्च एव उक्ते । अन्येषां दुष्टग्रहाणाञ्च
अथ ग्रहमखोक्तप्रकारेण शान्तिः कार्या इति ।

अथ अष्टादश कूटा उच्यन्ते ।

तत्र वृहस्पतिः ।

विवाहसमये काले सुखासीनं शुचिं द्विजम् ।

दैवज्ञं भक्तितो गत्वा संपूज्यादौ यथावसम् ।

उडुनी नामनी चोक्ता संपृच्छेत्सकृदेव तम् ॥

दिनं गणञ्च माहेन्द्रं स्त्रीदैर्घ्यं योनिरेव च ।

राशिराश्वधिपौ वश्यं रज्जुकूटञ्च ते दम् ॥

पुनश्च भूतलिङ्गे च जातिगोत्रखमास्तथा ।

योगिण्यासौ च दैवञ्च पुनरष्टौ विधेयतः ।

पुनश्च वर्षकूटञ्च माहेन्द्रञ्च ततः परम् ॥

मर्गः ।

माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् ।

स्त्रीदैर्घ्यं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्षाख्यकूटकम् ॥

राशिराश्वधिपाख्ये च वेधो नाद्याख्यकूटकम् ।

भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम् ।

योगिनीगोत्रकूटञ्च कूटान्यष्टादशेव तु ॥

एतेषां प्रत्येकं लक्षणानि ज्योतिःशास्त्रतोऽप्यगन्तव्यानि अथगौरव-
भयात् लिखन्ते ।

अथ एकराशिनेष्टत्रनिर्णयः ।

तत्र गर्गः ।

एकराशौ हि नक्षत्रे पौरुषी प्रथमा भवेत् ।
अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेद्दिनश्रुति ॥
भवनद्वययुक्तर्क्षे पूर्वं पुंसां शुभावहम् ।
पथाद्भागगतं स्त्रीणामन्यथा चेद्दिनाश्रुतम् ॥

तथा । नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
स्तदा विवाहे च तयोर्विनाशः* ।
पुंनक्षत्रपूर्वं शुभदं विवाहे
पुत्रादिसम्पत्तिविवर्द्धिकारि ॥

अत्र वर्ज्यनक्षत्राणि यथा ।

एकराशौ दिनक्षत्रे कृत्तिका यस्य तारका ।
धनिष्ठा शततारा च पुष्याग्नेषश्च वर्जयेत् ॥

एकनक्षत्रयोगे भृगुः ।

रोहिण्यार्द्रामघेन्द्रास्नीतिथ्यश्रवणपौष्णभम् ।
उत्तराश्रीषाच्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभनाः ॥

अन्यथ ।

अजैकपान्नित्रवसुर्दिदेव-
प्रभश्चनान्त्यार्कमुजङ्गमानि ।
सुकुन्दजीवान्तकमानि नूनं
शुभानि योपि सरजम्भैक्ये ॥

एवञ्च सति भरणी रोहिणी चार्द्रा पुष्या चश्लेषा मघा हस्तः
स्वाती विशाखा अनुराधा श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा उत्तर-
भाद्रपदा रेवती चेति पञ्चदशनक्षत्रेषु स्त्रीपुंनक्षत्रेभ्योऽपि शुभमिति
भावः ।

अत्रापि विशेष उक्तः सङ्गृहे ।

दम्पत्योरेकनक्षत्रे भिक्षपादे शुभावहम् ।

दम्पत्योरेकपादे तु वर्धन्ते मरणं भुवम् ॥ इति ।

भूवाणनन्दहस्ताश्च रक्षद्विग्वह्निमैशजाः ।

वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥

यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।

विवाहे सर्वमाङ्गल्ये चोक्तादौ व्रतबन्धने ।

घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥

एवं ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रकारेण अष्टादशकूटान् ज्ञात्वा आभ्यन्तर-
लक्षणार्थं शत्रुन पश्येत् ।

तथाचोक्तं सङ्गृहे ।

मनोऽनुकूले प्रथमं प्रसिद्धे

सन्ध्या तु पश्चादथ सन्मदय ।

ततो निमित्ते शकुनादिनिर्णयं

सच्चिन्त्य पश्चादर उदहेत्ताम् ॥ इति ।

तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं निमित्तं पश्येत् ।

तदुक्तमाश्रयायनष्टश्लो ।

दुर्ज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्ने प्रथमं

पुराणं वीक्ष्य विधिना यत्फलं लभते नरः ।
 किं किं पुराणं वीक्ष्य स्यादर्चनीयं तथैव किम् ॥
 प्रगस्तः कीदृशः श्लोको ह्यप्रगस्तश्च कीदृशः ।
 कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
 पूजा च कीदृशी तत्र कार्यं निर्णयदर्शने ।
 इति रामस्य वचनं श्रुत्वा प्राध सदागिवः ॥
 पुराणपूजनाहंस्तु क्षमाखाध्ययने रतः ।
 मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥
 यतरुद्वि(द्वी)यजापी च साग्नियन्तितवाचकः ।
 यजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ॥
 श्रोतास्तपनसिद्धितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ।
 ब्रह्मप्रतिपञ्चन्द्रयुगपक्षणवाचरम् ॥
 प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोरपपूजिताः ।
 रेखैका तु भवेदेव मकारस्तस्य पार्श्वतः ॥
 शिरोभागमुपक्रम्य सकीर्णाधःपलम्बिनी ।
 अकारः स हि विज्ञेयः पट्टिका दक्षरेखया ॥
 वामे पङ्क्त्यकविन्दू हाविकार इति कीर्तितः ।
 तस्य वामशिरोभागलम्बिण्या ई चदाश्रितः ॥
 सर्वाक्षरे शिरोरेखा अय्यक्ता प्रणवं विना ।
 एवमन्यानि वर्णानि अक्षराणीति वै विदुः ॥
 लिप्यानयैव लिखितं पुराणन्तु प्रयस्यते ।

ब्राह्मच वैष्णवस्यैव आदित्यं नारटं तथा ॥
 मार्कण्डेयमथान्येयं कौर्म्यं वामनमेव च ।
 गारुडं (सि)लैङ्गमाख्यानं(तं) तथा भागवतं स्मृतम् ॥
 धाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं शकुनेषु प्रगच्छते ।
 विमुच्य पुस्तके रङ्गं पीठे (पटे) निश्चित्य संस्कृते ॥
 धीतवस्त्रधरः स्नात्वा कुण्डस्तो द्विजोत्तमः १ ।
 आदावात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा सहस्रमेव च ॥
 अद्भुतश्चाक्षरश्च पाशं पुस्तकमेव च ।
 धारयन्तीं सितं ध्यायेत्सन्नाम्यं सरस्वतीम् ॥
 गोक्षीरसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं शक्ताम्बरधर हरम् ॥
 हरिश्च देवदेवेशं स्तूयमानं पुराणकैः ।
 ध्यात्वैवं पूजकः सम्यग्मादौ पूजां समारभेत् ॥
 आपो वा इति मन्त्रेण कलशस्याभिमन्त्रणम् ।
 तज्जलन्तु गृहीत्वाय पूजाद्रव्याणां घातयेत् ॥
 तत्तद्वस्त्रेति मन्त्रेण प्रयस्या(स्त) प्रणवेन तु ।
 आत्मानं सर्वपाप्माणि तत आवाहयेदिति ॥
 यद्वागिति वृषेनेव भारतीपोढ्यार्चनम् ।
 पुरुषसूक्तेन वा कुर्यात् पुस्तके पोढ्यार्चनम् १ ॥

• हरिश्चकोशभोजितः इति मन्त्रपुराणं पाठः ।

१. यद्यपि वा यमर्चयति मन्त्रपुराण पाठः ।

वक्तरान्तादथारभ्य पञ्चवर्षादधः शुभाम् ॥
 अनूठां वानृतुमतीं कन्यां यत्नेन पूजयेत् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपताम्बूलभूपणैः ॥
 पाठयेदथ वै मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ।
 सत्यं ब्रूहि प्रियं ब्रूहि भगवति सरस्वति ॥
 नमस्तो नमस्त इति गायत्र्या च कुमार्यथा ।
 गायत्र्यानुकमार्यात्तु दूर्व्यायुग्मन्तु कामयेत् ॥
 सन्निधौ पुस्तकस्या(य)धः सहस्र परमे(मि)त्युवा ।
 दूर्व्यायुग्मत्रय दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥
 सा क्षिपेत्पुस्तके सन्धौ ग्रन्थाकाशयमत्र तु ।
 विचन्य तां ततो दद्यात्पुष्पाञ्जलिमतन्द्रितः ॥
 प्रादाय पुस्तकं नत्वा देवीं ध्यायेत्समाहितः ।
 विदग्धिः प्रेक्षणं कुर्याद्देवेभ्यो नम इत्यथ ॥
 पञ्चयोर्मध्यमः श्लोकः कार्य्यसंसिद्धिसूचकः ।
 पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राघव ।
 पद्मान्तरे पठेच्छ्लोकं विविचार्यमुदीरयेत् ॥
 ग्रनैः ग्रनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यायाश्च ग्रनैः ग्रनैः ।
 त्वरेह तु न कर्त्तव्या कथति त्वरया च गीः ॥
 निश्चित्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्यश्च मानसे ।
 यथार्थमेव वक्तव्यं विचिन्त्य गं रघुनन्दन ॥

१ पञ्चमाश्वकपादुके दशवर्षादधः शुभामिति पञ्चपुराणे पाठः ।

२ अथोप तत्र वक्तव्यं विचिन्त्य इति दशपुराणे पाठः ।

यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ।
 पुस्तकस्यश्च हित्वैव पूजकः स द्विजोत्तमः ॥
 तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ।
 देवागतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् ॥
 उपश्रुतिषु यद्वच नापराधो द्विजस्य तु ।
 विष्णयस्तत्र कर्तव्यो देवस्य कुटिला गतिः ॥
 पत्रद्वयविपर्ययासे पत्रे चोत्तरधारिणि ॥
 : तमादेवं तिरस्कृत्य द्वितीयन्तु पठेदयम् ।
 ततस्तृतीयपाठः स्यात्ततः कार्यं विवेचनम् ॥
 अविषर्गान्तपूर्वार्धस्तवर्गोत्तरपञ्चमः ।
 सुति(लिङ्गवर्जितः)सिद्धिर्जितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥
 अध्यायानां समाप्तियं वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
 उक्तानुकयनश्चैव यूपस्तन्त्रं (द्वयसुतं) तथैव च ॥
 दग्धपत्रं (न लिखितं) नष्टलिपिः सन्दिग्धाक्षरमेव च ।
 एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकार(प्रभेद)तः ।
 दीप्तं हि द्विविधं ज्ञेयं हितस्थितिविनाशयोः ॥
 शान्तं हि द्विविधं ज्ञेयं (शान्तस्य) उत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ।
 तत्र शान्तं प्रशस्तं स्यात्तत्तत् पूर्वलक्षणैः ॥
 यथोक्तं यादृशं योग्यं विचार्य तादृशं बुधैः ।
 सुति(श्रुति)वैराग्यपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥

• यत्रपदविपर्ययासे पत्रे चोत्तरधारिणि इति पत्रपुण्ये पाठः ।

विसर्गान्ते तु पूर्वार्धे व्ययायासौ भविष्यतः ।
 सङ्स्थितफलाभावो ह्यध्यायस्य समापने ॥
 काण्डादेशु समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यस्य नाशनम् ।
 पुराणस्य समाप्तौ तु तद्देशस्य विपर्येयः ।
 द्युते पुस्तकपाते वा आहते मस्तकादिके ॥
 वक्तावसानेन याति ततः शकुननाशनम् ।
 पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
 प्रातःकाले परीक्ष्य शकुने रहुनन्दन ॥
 मृगानामीश्वरं^१ कार्यं सद्यःकालमयापि वा ।
 सर्वेषु तु पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥
 वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
 श्रुत्या(सत्या)दिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चान्यतः ।
 किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं सर्वदेव तत्^२ ॥
 सदाचारविहीनेन पूजितं यदि तत्(फलं) भवेत् ।
 तदा त्वशुभमायाति शकुनेनैव शुध्यति^३ ॥ इति ।

तस्माद्विष्णुादिपुराणं पूर्वोक्तविधिना संपूज्य शकुनमवलोक्य
 तत्प्रत्येकं मनः सन्तोषयेत्तदेवं कन्या निश्चिनुयात् ।

इति श्रीविधानपारिजाते पुराणशकुनविधानं समाप्तम् ।

१. पञ्चाक्षरीयन्मिति पद्यपुराणे पाठः ।

२. नैव केचिन् इति च पुस्तके पाठः ।

३. शकुनं नैव शुध्यति इति पद्यपुराणे पाठः ।

अथ विवाहकालविधानम् ।

तत्र आश्वलायनश्रुत्युक्तम् ।

उदगयने आपूर्यमाणपत्रे कल्याणः नक्षत्रे शीलकर्माप-
नयनगोदानविवाहाः । सार्वकालिकमेके विवाहः^१
मिति ।

जात्यायनश्रुत्युक्तम् ।

विवाह उदगयने आपूर्यमाणपत्रे पुण्याहे कुमाय्याः
पाणिं गृहीयात्तिष्ठु त्रिपूत्तरादिपुङ्खः स्नातौ भृगुशिरसि
रोहिण्यां वेति ।

शोधरीयेऽपि ।

भर्के कर्कटकन्यकाघटधनुर्गुक्ते भृगौ मन्विणि
स्नीतज्योतिषि शीतरोचिषि नलोद्रेका(?)वरित्ते तिथौ ।
रोहिण्युत्तररेवतौपित्तमरुन्नित्रेन्दुहस्तासुरे
व्याराकर्किज्जवासरादिरहितेपूजाहकर्मभारमेत् ॥

• कल्याण इति शब्दाविरोधोति उच्यते ।

† ज्योतिर्निर्गुह्येऽपि—

सार्वकालिकमिच्छति विवाह शीतकादयः ।

एतच्च सार्वकालिकत्वमातृपदधर्मविवाहविषयमिति क्षेपितुं । आश्वलायनकालकन्याविषय-
मित्यने ।

‡ उत्तराश्विनीशोधरविषा इति शेषः, उत्तराषाढाश्विनधनिष्ठा इति शेषः, उत्तरभाद्र-
पदाश्विनधनिष्ठा इति च शेषः इति हरिद्वयः ।

नारदस्तु ।

माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासाः शुभावहाः ।

मध्यमी कार्तिकी मार्गशीर्षको निन्दिताः परे ॥

न कदाचिद्दृष्टं भानोराट्प्रावेशनात् ।

विवाहो देवतानाञ्च प्रतिष्ठा चोपनायनम् ॥

अप्रवृद्धो हृषीकेशी यावत्तावच्च मङ्गलम् ।

उत्सवे वासुदेयस्य दिवसे नान्यमङ्गलम् ॥

षाढ्यगर्भस्य ज्यैष्ठमासो निषिद्ध इति श्रीपतिराज ।

जन्ममासि न तु जन्मने तथा

नैव जन्मदिवसे च कारयेत् ।

षाढ्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा

ज्यैष्ठमासि न तु जातु मङ्गलम् ॥

रत्नकीर्तिपि ।

जन्मर्चे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् ।

ज्यैष्ठमासाद्यगर्भस्य शुभं वर्ज्यं क्षिया अपि ॥

विवाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् ।

विशेषाज्जन्मपञ्चन्तु वगिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥

नारदस्तु ।

न जन्ममासे जन्मर्चे न जन्मदिवसे न च ।

षाढ्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करणहः ॥

तथा ।

न जन्ममे जन्मगृहे दिने वा
 कुर्याद्विवाहं न च जन्मभासे ।
 ज्येष्ठर्चजे ज्येष्ठसुताङ्गनानां
 मिथो विशेषाच्च तु शुक्रमभासे ॥

शुक्रमभासे ज्येष्ठभासः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावतू इति श्रुतेः । ज्येष्ठे
 शुक्र इत्यमरोक्तेष्व ।

तथा ।

चन्द्रताराबलैर्युक्ते काले पाणिपद्मी यदि ।
 शुभलक्ष्णे शुभैर्युक्ते तदा वृत्तिं विनिर्दिशेत् ॥

शुक्लपक्षे चन्द्रप्राधान्यमाह श्रौपतिः ।

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्वलीया-
 न्ना प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र ।
 शङ्क्या युक्ते विद्यमानेऽपि हि पक्षौ
 न स्नातन्वा योपितः क्वापि दृष्टम् ॥

कृष्णपक्षे ताराप्राधान्यं स एवाह ।

न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मिप्रभावः
 कथितमिति हि तारावीर्यमत्र प्रधानम् ।
 अतिविक्रमशरीरे प्रेयसि प्रोपिते वा
 भवति हि खलु भर्तुः सर्वकार्येषु योषा ॥ इति ।

नारदः ।

अफालज्जा भवेयुर्देहियुःश्वारवृष्टयः ।

प्रत्येकं परिवर्षेन्द्रर्षापाश्वघ्नयो यदि ।

दोषाय मङ्गले नूनमदोषाय च कालजाः ॥ इति ।

तथा ।

पीपादि चतुरो मासान् (प्रोक्ता) श्रिया वृष्टिरकालजा ।

सङ्गोऽपि ।

निर्घातेऽभूमिचलने ग्रहयुगे तमोदृशौ ।

अशुभे पञ्चदिवसमन्यचैकदिनं (तथा) त्यजेत् ।

दुःक्षेत्रे दुर्निमित्तादौ न कदाचिच्छुभं भवेत् ॥ इति ।

तथा ।

भूकम्पादेनं दोषोऽस्ति वृष्टिग्राहे कृते सति ।

ततः पूर्वोक्तदोष इति ज्योतिर्विदो विदुः ॥

अन्यत्रापि ।

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तौ पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाशः षोडश षोडश ॥ इति ।

विषुवतीरयनयोर्दिनत्रयं

हरिपदेषु षड्दशैतिमुत्तरेषु ।

पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमा-

साङ्गिकाय खलु षोडशैति च ॥

मदाकारिणे वसवान् मासतो मरतापतः ।

पतव्यः सनिर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥

इत्युक्तमर्थः ।

पिता ऋतूनतीतांसु मण्येदादितः सुधीः ।
 दानावधि गृहे यद्वाक्तां रचेत रजोवतीम् ॥
 दद्यात्तद्वत्संख्या गा. शक्तः कन्यापिता यदि ।
 दातव्यैकापि नि.स्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वसमतिनिस्रः सदक्षिणम् ।
 तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥

उपोष्यान्वदिने* कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।

भट्टष्टरजशे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।

तामुद्वहन् वरयापि कुष्माण्डैर्जुहुयादविः ॥

इति श्रीविधानपारिजाते कन्यादाद्वरजस्रसादाननिर्णयः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र सप्तः ।

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसयैव पेशाचद्याष्टमो मतः ॥ इति ।

एतेषां सप्तष्वमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

ब्राह्मो विवाह आश्रय दीयते शक्त्यन्तर्गता ।

तज्जः पुनान्युभयतः पुरुषानेकविशतिम् ॥

यज्ञस्य ऋत्विजे देव पादायार्पसु गोयुगम् ।

चतुर्हय प्रथमजः पुनान्युत्तरजस्य षट् ॥

* उपोष्यति इत्यथ त्रिदिनमिति कन्याद्वरजसादानायां पाठः ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सद्य या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तल्लः पङ्कश्यान् सममात्मना ॥

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्निधः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ इति ।

अयं भावः—एतेष्वष्टसु विवाहेषु आसीद्दो ब्राह्मणानामेव तेषां केवलं प्रतिग्रहार्तिज्यसंयोगात् । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियाणामेव पुराणि तथादर्शनादयुद्धसंयोगाच्च । आसुरो वैश्यानां तेषां (द्रव्य)-द्रविणसंयोगात् । अन्ये त्रयोऽनियताः ।

तत्र पैशाचो निन्दितः । तथाच बृहस्पतिः ।

क्षत्रारो, ब्राह्मणस्याद्याः शस्त्रा गान्धर्वराक्षसौ ।

क्षत्रियस्यासुरो वैश्ये युद्धे चान्यस्तु गर्हितः ॥ इति ।

नन्वासुरवदार्थं विवाहोऽपि क्रयक्रीतत्वाच्चिन्त्य इति चेत् न । गोमिथुनस्य शुल्करूपत्वाभावात् । शुल्कं नाम देशकालानुरोधेन कथामूल्यतया परिकल्पितं द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्तास्ति तस्य न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनन्तु सदा एकरूपमेव अतो न विक्रयदीयोऽवेति भावः ।

तथाच मनुः ।

भार्यं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृपेव तत् ।

अन्यो वापि मज्जान् वापि विक्रयस्तावदेव न ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिकी विधिः ।

कर्त्तव्यं विभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निषाचिकः ॥ इति ।

समर्थेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । अकृते तु क्रमे न भार्याप्राप्तिभावः ।

तदुक्तं षशिष्ठबोधायनाभ्याम् ।

बलादपहता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्मृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

कृते तु होमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूनमनुमोदनम् ।

घाहनं भोजनञ्चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥

भासुरे तूपवासः स्याद्ब्राह्मण्यं च विरात्रकम् ।

राक्षसे चैव पैशाचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥

इति निम्नविवाहेषु वरस्य प्रायश्चित्तसूक्तम् ।

प्रशस्तविवाहचतुष्टयेऽपि तारतम्यमाह बौधायनः ।

तेषां चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वं, श्रेयान्

इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् इति ।

इति विधानपारिजाते विवाहमीदाः ।

अपेदानौमुक्तविवाहेषु ब्राह्मविवाहाद्भूतं

वाग्दानविधानं प्रस्तूयते ।

तदुक्तमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

कन्यां परिषेण्यमानो हो चतुरोऽष्टौ वा वरपितुराप्तान्

प्रशस्ताकारकर्माणो नृधरा ऋजवः सन्तु पत्न्या इति प्रहि-

णुयात्ते च तावतीभिः पुरन्धीभिः सङ्गिता मङ्गलगीत-

तूर्म्याभ्यां सुगन्धनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने

प्राप्नुवामीनाया दादृत्रातिवाम्योपेतायाः कन्यायाः
पाणौ फलं (निधाय) प्रदाय (कन्यावरणकाले) कन्यापे
काले हृणौरमासीनाः प्रत्यसुखा वशिष्ठगोत्रोद्भवाय
अमुष्य प्रपौत्राय अमुष्य पौत्राय अमुष्य पुत्राय अत-
शीलनाम्ने वराय धन्वगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य
पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां भार्या-
त्वाय हृणीमहे इति ब्रूयुः । अथ दाता भार्याप्राप्ति-
बन्धुसमेतो यथोक्तमनूद्य हृणीष्वमिति ब्रूयात् । एवं
त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्वामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयात् । अथ
ब्राह्मणा उक्तस्त्वययनाः शिवा आपः सन्तु सोमनस्य-
मसु अक्षतसारिष्टं चासु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः
पुष्टिस्तृष्टियासु इत्युक्ते तदः सत्यमस्त्विति त्रिरनूच्य(द्य)
समानीय आकूतिः प्रसुगमन्ता धियसानस्य सचर्णीत्येताः॥
पठेयुः । पुरन्ध्राः कन्याये कन्यापान् कुसधर्माचारान्
ह्वयुः ।

अत्र तिष्यादिकमाह श्रीधरीये नारदः ।

पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
विवाहमस्योदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥
भूपत्यैः फलतस्त्वूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
शक्तास्वरेर्गीतवाद्यैर्विप्राशीवचनैः सह ॥

* प्रसुगमन्ता धियसानस्य सचर्चि वरेभिर्वराष्ट्र अभितु प्रसौदय ।

अथाकस्मिन् उभक्त जुजोषति यत् सौम्यान्धो जुजोषति ॥ (१०म व२५ १५३८ ।)

गच्छेच्च कन्यकागेहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।

तदा कुर्यात्पिता तस्याः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥

कुलशीलवर्योरुप-वृत्तविद्यायुताय च ।

यराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्यादयवीयसीम् ॥

संपूज्य प्रार्थयित्वा च शचीं देवीं गुणस्थयाम् ।

त्रैलोक्यवत्सभां दिव्यां गन्धमाल्याम्बराश्रिताम् ॥

विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।

एवंविधां कुमारीं सा पूजान्ते प्रार्थयेदि(ति)दम् ॥

देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।

विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥

इति विधानपारिजाते वाग्दानविधानम् ।

अथैतदुपयुक्तमुच्यते ।

वाग्दाने जाते वरो यदि देशान्तरं गच्छेत्तदाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजित् ।

श्रीनृनृन् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्दरम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्य वाचा स्वीकृत्येत्यर्थः । श्रीनृनृन् पण्णासान् ।

पार्षदिविवाहे ॥ विग्रेयमाह स एव ।

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्वीधनं यतः ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै(विधानतः) ततः परम् ॥

कात्यायनोऽपि ।

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूदायान्तु तत्र वै ।

पुरागतय सन्नेपां समते यदिमां सुताम् ।

। अभ्यागच्छेत्तयोऽङ्गायां दत्तं पूर्व्ववरो हरेत् ॥ इति ।

अयं भावः । कन्या पूर्व्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्यामन्येनानूङ्गायां
स एव तां कथेत अन्येनोङ्गायान्तु पूर्व्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत्
कन्यामिति ।

कथिष्ठस्तु ।

अग्निश्च वाचा दत्तायां स्त्रियेतादौ वरो यदि ।

न च तौ दम्पती स्याता कुमारी पितुरेव सा ॥ इति ।

यत्तु पराधरः ।

नष्टे प्रव्रजिते क्लीबे भूते च पतिर्न पटो ।

पञ्चस्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ अग्निः ।

तद्वाग्दत्ताधिपयम् ।

यसोऽग्निः ।

वरयित्वा तु यः कथिष्यत्यथैतुषुषो यदा ।

जत्वामर्मास्त्रीनतीत्य कन्यान्व वरयेद्दरम् ॥ इति ।

यत्तु याज्ञवल्केनोक्तम् ।

सक्तप्रदीयते कन्या हरंस्तुं चौरदण्डभाक् । इति ।

नददुष्टवराभिप्रायम् ।

दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टखेदरो राज्ञा स दण्ड्यचौरदण्डवत् ॥

इति नारदीयैः ।

अथैवैऽपतितेऽक्लीबे दण्डोपविवर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवान्निदिजसचिधौ ॥

इति दानसमये तथैव प्रतिश्रुतत्वाच्च । वरस्य दुष्टत्वे तु ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वरः प्राप्नोति ।

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । यस्मै पूर्वं वाचा दत्ता ततोऽन्यथेत्
कुलमीलादितः प्रशस्ततरो वरो लभ्येत तदा तस्मै देया न
पूर्वस्मै इत्येतत्परम् ।

इति वाग्दानोपयुक्तविधानम् ।

अथ प्रतिकूलविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

कृते वाङ्निधये पयान्मृत्युर्मर्त्यस्य कस्यचित् ।

तदा न मङ्गलं कुर्यान्नारीवैधव्यभीतितः ॥

मेधातिथिनिबन्धे ।

बधूवरार्थं घटिते सुनिधये

वरस्य गेहे त्वथ कन्यकायाः ।

मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचि-

तदा न कार्यं खलु जातु मङ्गलम् ॥

अथ मङ्गलग्रन्थेन विवाहश्चेत्यते बुधैः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कृते वाङ्निधये पयान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोविणः ।

तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥

भृगुसंहितायाम् ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।

तदोदाहो नैव कार्यः स्वपक्षचयदो यतः ॥

वृद्धशीनकः ।

वरवध्नोः पिता माता पित्रव्यस्य सहोदरः* ।

एतेषां प्रतिकूलश्च महाविघ्नकरं(प्रदं) भवेत् ॥

पिता मातामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

पितामहस्य वै आता तत्सुतो वा तथा स्त्रियः ॥

एभिरेव विपत्रैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।

अन्यैरपि विपत्रैश्च केचिद्विपुर्न तद्वदेत् ॥

माण्डव्यः ।

वाग्दानानन्तरं माता पिता आता विपद्यते ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यः सर्वशसितिमिच्छता ॥

सङ्गटादौ तु भिधातिथिः ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।

तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

श्रुतिरत्रावल्याम् ।

जनदिवार्पिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।

शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुष्माण्डगणहोमतः ॥

पितुरन्धमशौचं स्यात् यस्मासान् मातुरेव च ।

तदर्थं भ्रातुरेव स्यात्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥

अन्येषान्तु सपिण्डानामाशौचं माससन्मितम् ।

तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमन्तरा ।

शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यं लग्नं यावद्वत्तुषयम् ।

प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्त्तव्यं बहुविप्रवे ॥

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।

विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥

ज्योतिःसागरे ।

दुर्भिक्षे राहुभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।

प्रौढायामपि कन्यायां नातिकूलं प्रतीयते ॥

सैधातियिनिबन्धे तु ।

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रातिकूलं स्वमोक्षिणाम् ।

प्रवेशान्निर्गमो यद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेत्वाभ्युदयक्रियाम् ।

आप्तुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे ॥ ।

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।

दुर्दानवर्त्तिनस्यैव प्रातिकूलं न विद्यते ॥

सङ्घटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।

शान्तिं कृत्वा गणेशस्य पूजनं शुभदं भवेत् ॥

अकृत्वा यान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
 यः करोति शमं पूर्वादिघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
 पित्रव्यस्तादृशयैव पितामहपितामही ॥
 पित्रव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनौ वा विवाहिता ।
 कृते षाड्निघये पयादेपां मध्ये तु मानवः ।
 मृतो भवति यः कश्चिन्नतिकूलं तदुच्यते ॥
 प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
 अतो दोषविनाशाय यान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 पूजयेत्प्रयतो देवान् यथाशक्ति हिरण्यधान् ।
 लक्ष्मीं हविं शिवां शम्भुं मृत्युञ्जयं विशेषतः ॥
 श्रीसूक्तोक्तं त्रियं विष्णुमिदं विष्णुरिति च ॥
 गौरीर्ममायेति च शिवां त्रयस्त्रकेन महेश्वरम् ॥

हिरण्यवर्कं हविर्षीं सुवर्बरजतशाम् ।

अन्नां हिरण्यवर्षीं लक्ष्मीं आत्मेदेो न आवह ॥

त्यादिकेन ३ (३।१।५) इत्येवमेतत् ।

† इदं विष्णुर्विचक्षमे चेधा निदधे पदम् । समूहस्य पादले ॥ इत्यादिकेन अक्षपेक्ष ।

‡ गौरीर्ममाय सलिलानि लक्ष्म्येकपदी द्विपदी वा चतुषपदी ।

चटापदी नवपदी कम्पुत्रो सप्तसाक्षरा परमे भ्योमन् ॥ (१म १२७५ ७२५५।)

§ याम्यक यजामहे सुवर्चं पुष्टिवर्धनम् ।

अवाहकमिव यन्मनान्मृगोमुचीव मामुताम् ॥ (१च ६०म. यद् १।)

परं मृत्योऽनु मन्त्रेण॥ मृत्युं संपूजयेत्ततः ।
 वासश्च गन्धपुष्पाद्यानुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥
 अथाव्यभागपर्यन्तमुपलेपादिपूर्वकम् ।
 धूर्वातिलाव्यवरुणा जुनेदष्टोत्तरं मतम् ।
 मृत्युर्नमस्तु सौख्यायुर्दम्भत्योर्वर्द्धतामिति ॥
 ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा घृतेन च विचक्षणः ।
 श्विष्टकृद्यापि होतव्या प्रायश्चित्ताहुतिस्तथा ॥
 एवं समाप्य होमन्तु दद्यादिप्राय दक्षिणाम् ।
 गां हिरण्यञ्च वासोऽसि दत्त्वा दोषात्प्रमुच्यते ॥
 ऐश्वर्य्येकीर्त्तिजनने पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ।
 सर्व्वमृत्युमतिक्रम्य परमायुरवाप्नुयात् ॥
 इति गर्भोक्तप्रतिकूलशान्तिविधानम् ।

अन्यथापि ।

पितृमातृस्त्रिया भ्रातृपुत्राणामन्तः क्रमात् ।
 वर्षार्द्धार्द्धसुत्सृज्य विवाहादि विधीयते ॥
 प्रतिकूलक्रियायाश्च वर्षेऽन्यस्मिन् करणहः ।
 निमित्तशकुनैः प्रश्रैः कर्त्तव्य इति केचन ॥
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
 कन्यान्यत्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

• परं मृत्योः अनुपरेहि पन्थां यस्ते अन्व इत्यग्रे दीव्यामान् ।

अपश्यते मृच्छते ते ज्ञानीति वा न राज्ञो रोदियो सोम वीरान् ॥ (१५ अम यज्ञ ।)

वाङ्निधये कृते पयात्पितरो निधनं मतो ।
तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषा मनुरनवीत् ॥
कृते वाङ्निधये बध्वा वरस्य विषये मृतिः ।
अमङ्गल्यं न वेष्ट्यं स्नातयोरायुःश्रयो यतः ॥
दम्पत्योः पितरौ भ्राता ह्युपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तत्सुतयेव पितामहश्च तदधूः ॥
एतेषां यदि चेत्कश्चिन्मृतो भवति मानवः ।
न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यशङ्कया ॥
कृते वाङ्निधये पुत्रां मरणं यस्य कस्यचित् ।
तं वरं वर्तमानवेदिवाहः ग्रीनकी न तु ॥
प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य पाचतुर्थे भवेत्तदा ।
पञ्चमे तु भवेत्पुंसि ततः शुभतर भवेत् ॥
तस्मिन् वरे न दातव्या वस्य वाङ्निधयो भवेत् ।
प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं मातृके पैतृके तथा ॥

कृते निधये वाग्दानमङ्गुनेऽपि यदि श्रयो दिव्यनीमातरिधो-
स्कापाताय तदा शान्तिकं मृगशृङ्गकथं कृत्वा यमपूजये-
न्मङ्गलं चाचिराह ।

वाङ्निधये कृते वरमरणे तु शत्रिः ।

चङ्गिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्वोपनीता सा कुमारी पितुरेव च ॥

न मन्वोपनीता मन्वेन विवाहिता ।

तथा ।

सृते जनन्या जनकेऽङ्गना वा
 वर्षे द्वितीये न करोति मङ्गलम् (शोभनम्) ।
 करोति मर्त्यः प्रकरोति शोभनं
 षदन्ति गर्माङ्घ्रिरुक्लपाद्याः ॥

इति विधानमालायां प्रतिकूलविधानम् ।

समाप्तोऽयं प्रथमः खण्डः ।

BIBLIOTHECA INDICA :

1

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos. 1034, 1046, 1057, 1066, 1082
1096, 1107 and 1122.

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

A SYSTEM OF HINDU LAW

BY

ANANTASHAKTA

EDITED BY

PAN̐DITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOLUME I

CALCUTTA

PRINTED BY SASIBHŪSANA KRITIRATNA BHATTĀCĀRYA

AT THE GIRISA VIDYĀRATNA PRESS,

24, Girisa Vidyaratna's Lane,

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET

1905

विधानपारिजातः

स्मृतिनिबन्धः

काण्वशास्त्रीय यौनानन्दवभट्टात्मज-

श्रीमदनन्तभट्ट-

विरचितः

कलिकातास्य मङ्कतविद्यालयप्रापकेन

श्रीताराप्रसन्न-विद्यारत्नेन

सम्पादितः

पार्क-वर्कनि समुपस्थातृ मङ्कतक भवन प्रतिष्ठितया

आसियप्रिंटिङ्ग-समित्या

प्रकाशितम्

प्रथमः खण्डः

कलिकाताराजधान्यां

मिहिङ्ग विद्यालय वर्कनि धनुस्त्रिंश सङ्कटक सप्तमि

मिहिङ्ग-विद्यालय यन्त्रे

श्रीशशिभूषण कृमिरव भट्टाचार्यक कृद्वित

यज्ञविधानम्, कथामृतनिधिः (पञ्चोपाख्यानसङ्ग्रहः), एतान्य-
प्यस्य कृतयः सन्ति । यद्यप्येतानि वङ्गदेशे विरलप्रचाराणि,
तथाप्येतेषामुपयोगित्वं प्राधान्यञ्च देशान्तरेष्वनुसृतया विराजते
इति दृष्टैतत्कौरवश्वमङ्गोकार्थम् ।

निबन्धः पुनरयं विस्तीर्णतमः, बहुप्रकरणसमन्वितश्च । अत्र
यावन्ति प्रकरणानि सन्ति, तानि सर्वाण्येव विस्तीर्णानि स-
युक्तिकं सप्रमाणञ्च सीमांसितानि । ग्रन्थप्रकरणान्तु विशेषतो
विस्तीर्णतमम्, न कापि एतादृशमेतत्प्रकरणं दृश्यते । इत्यादिगुण-
बाहुल्यामुपप्रायस्यास्य संस्करणमवश्यकर्तव्यमिति मन्यमानेन
विलुप्तप्रायप्रबुद्धकनिबद्धसंस्करणोत्सर्गोक्तजोवनेन शास्त्रा-
म्बुधिमन्यतमन्दरायमाणधीरधिपणेन कलिकातास्यराजकोय-
संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण महामहोपाध्यायोपाधिभाजा श्रीमता
हरप्रसादशास्त्रिणा संस्करणभारोऽस्य मयि न्यधायि, अदायिपत
च चत्वार्यर्थादर्शपुस्तकानि कलिकातास्यराजकोयसंस्कृतविद्या-
लयात् आसियाटिक सोसाइटीसमितेः । तेषां द्वे-असम्पूर्णे
ग-वर्णेन चिह्निते, सम्पूर्णे च क ख वर्णाभ्यां चिह्निते । तत्र क-
चिह्नितं संस्कृतविद्यालयपुस्तकं, ख-चिह्नितं सोसाइटीपुस्तकञ्च ।
यत्र यत्र पाठवैषम्यं दृष्टं, तत्र प्रायशः सर्वत्रैव अधिकपुस्तकधृतः
पाठो मूले (उपरि) न्यवेशि, इतरथाधस्तात् । यत्र यत्र च सङ्-
हीता वैदिकानां पौराणादीनाञ्च मन्त्राणां पादमात्रं प्रतीकमात्रं
योद्धृतं, तत्र तत्र प्रायशो यथाशक्ति तत्तद्देहेभ्यः पुराणादिभ्यश्च
संगृह्य सम्पूर्णा एव ते ग्रन्थाविवेकिता मया । अङ्किताश्च

तत्तन्मात्रेण सूक्तकृतादिसंख्यादने । यद्यपि वैदिकमन्त्राणां
तत्तच्छाखाभेदाद्देवो भेदा उपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सम्बन्धा-
मुद्धरणं अन्यकनेवरविष्मृतिहेतुरनभिप्रायजनकश्चेति विविच्य
एकरूपा एव ते उद्भूताः । तत्तद्भेदाय तत्तच्छास्त्रिभिस्तत्तत्
पद्धतिभ्यो ज्ञातव्याः ।

एव वर्षेभ्यः यावत् सस्तरणेन समाप्तिं गतमसम्पूर्णमादर्शं
पुस्तकद्वयं बीजं सस्तरणकार्यस्यासौकर्यमुपलभ्यता मया
पुनरपि आदर्शपुस्तकान्तरदानाय अनुसूता शास्त्रिमहोदया
मत्प्रार्थना सङ्गता मन्यमानाः पुनरपि पञ्चविंशत्यधिकेन मुद्रा-
भतेन सम्पूर्णमेकमादर्शपुस्तकं वाराणस्यां क्रीत्वा मम समर्पित-
वन्तः । पुस्तकमिदं च वर्णेन चिह्नितं विशुद्धतमञ्चं सम्बधाम् ।

सङ्गृहीता त्वस्य निबन्धस्य अनन्तमहं कश्चिन् समये कतम-
देशमनञ्चकारति निर्णयस्य नास्त्युपायान्तरम् । परन्तु अस्य
निबन्धस्य पञ्चमस्तवकीयो —

श्रीमत्पाण्डुकलाभिगीतकिरणो विद्याकलानां निधिः

श्रीमद्विशुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्चकारप्रियः ।

जङ्गुर्महं इति हभूत् पृथुयथास्तस्यात्मजाऽभूच्छा

यन्द्राचन्द्रकक्षेव शुद्धगुणभृच्छ्रीनामदेवाभिधः ॥

तस्माच्छ्रीमदनन्तं आविरभवद्यजज्ञानभक्त्यादिकं

ध्वन्तो नास्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्ठो वरोहस्यते ।

तेनायं रचितो विधानदिविषहृचोऽर्थिसर्वप्रदः

शास्त्रे द्वाष्टपट्टेकलाङ्गविमिते काश्यामगात् पूर्णताम् ॥

श्लोकाविमावालीक्य एवं निर्णयिते यदयं जड्भट्टसूनोर्नागदेव-
भट्टस्यात्मजः काण्वगाखीयः (१६८२) द्वाग्रीत्यधिकपोद्गगततम-
शकाब्दीयो वाराणसीवास्तव्यचेति ।

निबन्धस्यास्य संस्करणभारोऽयमतिदुर्वहोऽपि यत् समूहो
मया, तत्र प्रभुसम्भावनैव हेतुत्वेन प्रतीयते ।

तथाच कालिदासः—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्त्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावनागुणमवेदि तमौखराणाम् ।

किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय

तस्मैत्तद्वस्त्रकिरणी धुरि नाकरिष्यत् ॥

अणुरभ्युपकारः स्यात्संस्कृत्या चेन्नमानया ।

तदा सफलतां यायाच्छमी मे संस्कृतावयम् ॥

अमात्यमादादधवाज्ञताया

यदत्र किञ्चित्कृतं नितं ममाभूत् ।

विशुद्धता शुद्धदो दयार्द्रा-

नयन्तु तद्विघ्नवराः समस्तम् ॥

भूलाजोऽसंस्कृतविद्यालयाध्यापकचरस्य कलिकातास्य-

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकानामन्यतमस्य

भट्टपक्षीवास्तव्यस्य वशिष्ठवंशकरीरस्य

विद्यारत्नोपाधिकस्य विनीतस्य

थीताराप्रसन्नशर्मणः ।

विधानपारिजातस्य प्रथमखण्डे
 दृतानामष्टशीलां संग्रहकाराणाञ्च
 अकारादिवर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

अ

अगस्त्यः ७३८,१४ । ७४०,१२ ।

अत्रिः ४८७,८ । ५०१,१ । ७६८,१८ ।

आ

आपस्तम्बः ४६८,१ । ४७०,१७ । ४८७,१६ । ४८५,४ ।
 ५००,१५ ।

आश्वलायनः ४५४,१२ । ४८२,५,१२ । ५२५,१३ ।

उ

उशनाः ५३,१४ । ५३०,१५ ।

क

कश्यपः ४८,८ । ५३,३ । ५३,१ । २४०,१३ । ७१५,२ ।

कात्यायनः ५०,१८ । ४३०,१२ । ४८०,१६ । ४८५,१७ ।
 ४८८,४ । ५११,३ । ५१३,१५ । ५१७,१ । ७२२,१३ ।
 ७२५,७ । ७३३,१५ । ७६२,२० ।

कात्यायनिः ७५७,८ ।

काष्ठीजिनिः ८७,७ । २६०,१६ । ५१५,५ । ७२४,१८ ।

काश्यपः ४८१,१ । ६८६,१ ।

कुक्कुटाचार्यः २६१,० ।

ग

गर्गः २४४,८ । २४५,३ । ३०८,१८ । ३१३,७ । ३२२,१४ ।

३२३,१ । ३२८,५ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४४२,१६ ।

४५१,२० । ४६१,१० । ४६३,१३ । ४७१,६ । ४७२,६ ।

४७५,१२ । ४७८,११ । ४७८,१८ । ५०७,११ । ५१४,१ ।

७२३,२० । ७२४,२१ । ७२६,१० । ७३०,७ । ७३३,१८ ।

७४२,१३ । ७४३,१५ । ७४४,२ ।

गार्ग्यः ५१०,१६ ।

गोभिलः ४७५,४ । ५१४,१० । ५१६,२० ।

गौतमः ५४,१४ । २४८,१४ । ४६७,२,१८ । ४६८,३,१४,१८ ।

४८७,१३ । ५१०,१ । ५३३,२२ । ६८८,१२ । ७२७,१४ ।

७३८,१८ ।

घ

घण्टेश्वरः ४७५,१७ ।

ज

जातूकर्णः ८५,११ । ८८,१ ।

जाबालः २७२,६,१६ ।

जैमिनिः ४८०,१७ । ४८१,३ ।

ज्योतिःपराशरः ५१३,१० ।

ज्योतिर्वशिष्ठः २४४,१४ ।

त

त्रिकाण्डमण्डनः ७१०,७ । ७६०,४ ।

द

दक्षः ४८,२ । ४६२,१३ । ५०८,३ ।

देवराजः २५०,४ ।

देवलः ५४,१५ । ४१४,१८ । ४४५,८ । ७२७,२१ । ७४०,४ ।

न

नारदः २६८,१७ । २७३,८ । ३२८,७ । ४०३,१७ । ४०५,१० ।

४४६,२,११ । ४७३,४ । ४७४,३,७ । ४७६,६ । ४७७,८,२२ ।

४७८,१५ । ५२६,७ । ५२८,५ । ६७६,१८ । ७२२,६ ।

७२८,८ । ७३०,१० । ७३१,८ । ७३२,१२ । ७४१,२० ।

७४२,१० । ७५३,१,१७ । ७५४,२१ । ७५६,८ । ७५७,४ ।

७६१,१६ । ७६२,१३ । ७६३,२० ।

नृसिंहः ४७३,८ ।

नृसिंहप्रसादः ४७८,८ ।

प

पराशरः ४८,२० । ८८,८ । २५०,१ । ४८३,१५ । ४८०,१५ ।

४८१,६ । ४८६,८ । ५२२,११ । ६८७,१८ । ७६३,८ ।

पाराशरः ४६७,१० । ५०८,१२ । ७२३,१ । ७२७,२ ।

ପୁଲହ୍ୟ: ୨୪୭,୨ । ୨୭୧,୨ ।

ପୈଠୀନସି: ୬୮୪,୫ । ୬୮୮,୧୬ ।

ପ୍ରଜାପତି: ୫୨,୧୨ । ୨୬୮,୨୦ ।

ପ୍ରବରସହସ୍ରକାର: ୭୦୧,୨୦ ।

ପ୍ରବରସୂତକାର: ୭୦୦,୧୨ ।

ବ

ବୌଧାୟନ: ୭୧,୧ । ୨୩୧,୧୩ । ୨୭୪,୧୬ । ୪୮୮,୧୫ । ୫୧୫,୮ ।

୫୨୮,୧୧ । ୬୨୪,୧୬ । ୬୬୭,୮ । ୬୭୦,୬ । ୬୭୬,୮ ।

୬୮୫,୧୭ । ୭୦୧,୧୩ । ୭୬୦,୧,୮ ।

ମ

ଭଗୁ: ୪୮୩,୧୮ । ୫୧୧,୬ । ୭୪୪,୧୪ ।

ମ

ମଣ୍ଡନ: ୪୮୦,୮ ।

ମନୁ: ୫୪,୬ । ୩୬୭,୧୦ । ୩୦୮,୮ । ୩୧୦,୧୪ । ୪୬୬,୨ ।

୪୬୮,୨୧ । ୪୭୦,୭ । ୪୭୧,୨ । ୪୮୮,୧୬ । ୪୮୯,୧୭ ।

୪୮୫,୬ । ୪୮୬,୧୭ । ୪୮୮,୨,୧୮ । ୫୦୦,୨ । ୫୦୧,୪,୧୩ ।

୫୦୪,୪,୮ । ୫୦୭,୧୭ । ୫୧୨,୬,୧୧ । ୫୧୮,୪ । ୫୨୧,୪ ।

୬୬୫,୧୪ । ୬୬୮,୧୧ । ୬୬୮,୧୧ । ୬୭୧,୧୨ । ୬୭୩,୧୨ ।

୬୭୪,୧୨ । ୬୭୬,୧ । ୬୮୦,୫ । ୬୮୧,୧୫ । ୬୮୫,୨ ।

୬୮୮,୧,୬ । ୭୨୩,୮,୧୬ । ୭୩୮,୧୨ । ୭୫୮,୧୭ ।

ମରୀଚି: ୨୭୪,୮ । ୭୨୦,୧ । ୭୫୭,୧୨ ।

ମାଣ୍ଡ୍ୟ: ୭୬୫,୧୦ ।

मार्कण्डेयः ३०६,१३ । ४४७,११,२० । ४८०,१० ।

मिष्टिरः ७१८,१७ ।

सुदलः २४८,१८ ।

मेधातिथिः ७६५,१३ ।

य

यज्ञपाथ्यः २७२,१८ ।

यमः ८५,१८ । ४६१,५ । ४८१,२० । ४८४,१२ । ४८७,३ ।
५००,७ । ५०५,११ । ५२२,१८ । ५२८,१७ । ५३०,६ ।
६७५,८ । ७१६,६ । ७२७,७ । ७६३,११ ।

याज्ञवल्क्यः २२,१४ । ३०,१७ । ६३,४ । ५४,४ । ८२,३ ।
२४३,१ । ३०८,५ । ४७०,३ । ४८२,४,२० । ४८७,१६ ।
५०५,१ । ५०७,१४ । ५१७,८ । ५१८,२ । ५२१,२ ।
५२३,४ । ५३१,१४ । ५५१,१ । ६६४,१४ । ६८५,१६ ।
७१७,४ । ७२२,३ । ७५६,१८ । ७५८,१५ । ७६३,१५ ।

योगीश्वरः ५०२,१७ ।

र

राघवभट्टः २७३,१७ ।

राजमार्त्तण्डः ४६३,८ । ४७२,८ । ४७४,१६ । ४७७,१८ ।

ल

लक्षः ४७८,१८ । ७३८,८ । ७४०,८ । ७४२,१ । ७५५,५ ।

लिङ्गातुः ४६२,४ ।

लोगाक्षिः ४४६,७ । ६८८,१३ ।

व

वराहमिहिरः ७३५,५ ।

वशिष्ठः १४,२ । ८७,१७ । २४८,११ । २६७,८ । ४२८,५ ।
 ४४७,६ । ४६७,१६ । ४७३,१३ । ४७४,१० । ४८५,२ ।
 ५०४,११ । ५११,८ । ५१८,७ । ७२६,४ । ७२७,८,१७ ।
 ७३४,७,१० । ७६०,१ । ७६३,५ ।

विश्वानिखरः २७१,१४ ।

विश्वकर्म ६४६,१ ।

विष्णुः ४७०,८ । ४८८,१८ । ४८९,८ । ५००,१८ । ६७५,२० ।

वृद्धगार्ग्यः ३८८,५ । ४१२,१३ । ४१४,११ । ४८१,१५ ।

वृद्धगौतमः २३६,४ । ४८०,७ ।

वृद्धमनुः ५१०,२१ । ७२५,३ । ७५८,८ ।

वृद्धवशिष्ठः ३३३,१० । ७२४,८ । ७३२,१२ ।

वृद्धगीनकः ७६५,१ ।

वृद्धत्पराशरः १८२,११ । ५८२,१ । ५८४,१२ । ५८८,५ ।

वृद्धद्वयमः ५०७,३ ।

वृद्धद्विष्णुः ४८५,६ । ६८८,४ ।

वृद्धसतिः ८५,१६ । २४२,१८ । २६८,२० । ३०८,२ । ४३१,७ ।

४३७,४ । ४३८,१५ । ४४२,१३ । ४७१,१८ । ४७३,२१ ।

४७६,२० । ४७७,११ । ४८०,१ । ४८४,२० । ५११,१८ ।

६८५,८ । ७४०,१६ । ७४१,०१ । ७४२,१६ । ७४३,६ ।

वेजयापः २६७,१३ । २६८,७ ।

म्यासः २४८,४,८ । २६८,२ । ३०६,५ । ४४३,१ । ४७५,७ ।
४८१,८ । ४८५,२० । ५१०,२ । ५१५,११ । ५१६,१,१७ ।
५१८,१८ । ५२२,१५ ।

श

शङ्खः २७३,६ । ४४५,११ । ४४६,८ । ४८३,८ ।
शातातपः ८४,६ । २०१,१० । ४८८,१ । ५०५,१४ । ५०७,२० ।
६७६,१६ । ६८१,१२ । ६८५,५ । ७२४,१४ ।
शालङ्कायनः ४४५,१४ ।
शौनकः ६७,१७ । ८७,१८ । २३८,८ । ४२६,५ । ४८१,६ ।
४८४,१ । ४८७,१८ । ५०८,१३ । ५३५,७ । ६५३,१० ।
६६८,५ । ६७१,१ । ७२८,११ । ७५७,१८ ।

• शौनकेयः २२०,१२ ।

श्रीधरः २७०,१ । ३०८,३ । ४३२,७ । ४३७,८ । ४४३,८ ।
४४३,५ । ४४६,१७ । ४६४,८ ।

श्रीलृसिंहः ४३२,१४ ।

श्रीपतिः ४३१,१४ । ४७८,४ । ७३८,३ । ७५३,७ । ७५४,११ ।

स

संवत्सः ५४,८ । ४८५,१२ । ७२८,१५ ।

सत्यव्रतः ८८,४ ।

सत्यापादः ६८७,४ ।

सुदर्शनभाष्यकारः ४७०,१५ ।

सुमन्तुः ७२४,१२ ।

ह

हरदत्तः ४३८,६ ।

हारोतः २६८,१० । ४०८,१४ । ५०५,४ । ५०८,१७ ।

५१७,१२ । ५३०,८ । ५३३,१२ । ७२४,३ । ७५७,१५ ।

हेमाद्रिः ८८,१५ । १२०,८ । १२५,५ । २०४,१६ । २६७,१३ ।

३८१,७ । ४२८,५ । ४४५,८ । ४७१,१४ । ४८०,७ ।

५१४,८ । ५३६,२ । ५७१,१२ । ५७६,२ । ५७८,२ ।

५८१,२२ । ५८८,७ । ६१३,३ । ६४६,१८ ।

—

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अद्भुतसागरः १८०, १३ ।

अर्णवः ४४६, ६ ।

आ

आदित्यपुराणम् २६८, १४ ।

आदिपुराणम् ४८०, १ ।

आपस्तम्बगृह्यम् ६७३, १३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ८७, ६ । ४७०, १२ ।

आश्वलायनकादिका ८६, १३ । ४६२, ८ । ४८६, ११ । ४८८, ११ ।

५१४, १६ । ६५२, ६ । ६६२, १७ । ६७४, २ ।

आश्वलायनगृह्यम् ४८७, ७ । ६७३, ११ । ७१५, १० । ७४५, २१ ।

७५२, २ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ३०८, १४ । ६८५, ८ । ६८१, ४ ।

७६०, १६ ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ८४, १५ । ८६, ८ ।

ऋ

ऋग्विधानम् २४०,५। २५०,११। २६५,११। २७६,४।

६६८,१५। ६७२,४। ७२३,५।

ऋग्वेदः ६८३,१।

ऋग्वेदपरिशिष्टम् ६२,१२।

क

कपिलसंहिता ४४८,५।

कर्म्मविपाकसमुच्चयः २५४,१५।

कात्यायनगृह्यम् ६६८,८। ७५२,६।

कात्यायनसूत्रम् ८५,१। ८६,११। १०८,१०। ११०,७।

कालविधानम् ७७,११।

कालादर्भः ४७१,१६। ५१६,१०।

कालिकापुराणम् ४२५,१४।

काशीखण्डम् ६७०,१५। ७१८,१६।

काग्न्यपीठम् ५१२,१४।

कूर्मपुराणम् ४८४,१५। ५२४,१४। ६७१,४।

कौर्मम् ५१४,८।

क्रियाकालोत्तरम् २५२,२। २५५,११।

ख

खादिरगृह्यम् ५१७,१५।

घ

घितामणि. ५७१,४।

क

कन्दोगपरिमिष्टम् १७,७।

कन्दोगश्रुतिः ६६६,१।

ख

ख्योतिःप्रकाशः ७६६,२।

ख्योतिःशास्त्रम् २०७,११। ४२१,६। ५२०,२। ६५६,८।

६५७,८। ६६७,२। ७२२,१७।

ख्योतिःसागरः ७६६,१०।

ख्योतिरर्थवः ७२४,१८।

ख्योतिर्निबन्धः २०८,१८। ४००,१०। ४०२,१७। ४७१,८।

४७४,१८। ४७५,७। ४७६,१२। ४७७,८,१४। ४७८,२२।

६७२,१२। ७२३,१५।

त

तत्त्वसागरसंहिता १७८,१६।

तापनीयश्रुतिः ६६६,४।

तैत्तिरीयम् ७७,१। ६७३,८।

तैत्तिरीयारण्यकम् ६६८,१। ६७०,११।

त्रिस्थलीसेतुः ४८०,४।

द

दीपिका ४४७,१। ४६४,२०।

देवीपुराणम् ५८८,७।

न

नारदसंहिता ३५०,१२ । ६८०,१२ ।

नारायणपद्धतिः ३१०,२१ ।

नृसिंहपुराणम् ५८२,१० ।

प

पद्मपुराणम् १३,१८ । २४०,१३ । २४५,१४ । ४२०,२० ।

पाणिनीयशिक्षा ५२२,६ ।

पारस्करसूत्रम् २५०,१५ ।

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहः ६४५,१३ । ६४०,१२ ।

प्रयोगपारिजातः २१,४ । २३८,८ । २४०,८ । २६७,८ ।

३०६,५ । ३१३,७ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४२५,८ ।

४३३,१८ । ४४०,१४ । ४८२,५ । ५१०,१५ । ६५३,६ ।

७३०,७ । ७३८,३ ।

प्रयोगरत्नम् ४६८,१२ । ४८१,१८ ।

प्रयोगसारः ४१२,१ ।

व

वास्तुतन्त्रम् ३०४,२ ।

बोधायनसूत्रम् ६८६,७ ।

ब्रह्मजामलम् ४२१,२ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ५१३,४ ।

ब्राह्मम् ४५२,१४ । ४८१,१२ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३०८, ७ । ४३१, १० । ४८६, २ । ५०१, १० ।

५८६, १५ ।

भविष्योत्तरम् ८८, १५ । १२५, ५ । ५१४, १८ । ६०२, १७ ।

६०५, ८ ।

भागवतम् ४१५, १ ।

भृगुसंहिता ७६४, २२ ।

म

मत्स्यपुराणम् २०४, १६ । ५३१, १ । ५७१, २ ।

मदनमहार्णवः ४०, १७ । २०१, १० । २३६, ४ । ४३६, ८ ।

मदनरत्नम् ४४६, ७ । ४८०, १४ । ७३३, १ । ७३४, ७ ।

महार्णवः २१८, १० ।

मात्स्यम् ५३६, १७ । ५३७, १०, १८ । ५३८, २० । ५४१, ७ ।

५४६, १ । ५५१, २० । ५७८, २ । ६८६, १० ।

मानवसंहिता ३८३, ८ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४५०, २ । ६८०, १६ । ७३६, ११ ।

मिताक्षरा ५०, ४ ।

मुहूर्तदीपिका २४३, १२ ।

मेधातिथिनिबन्धः ७६४, ११ । ७६६, १३ ।

य

यजुर्वेदः ६६८, ६, ८ ।

र

रत्नकोषः २४४,११ । ७५३,१२ ।

रत्नमाला ३१२,७ । ५२०,११ ।

रत्नसङ्ग्रहः ४७३,१७ । ४७४,३ ।

रामवाजपीयं ६४७,७ ।

ल

लक्ष्मणसङ्ग्रहः ६४६,१० ।

लिङ्गवाग्विष्टम् २०५,१२ ।

लुब्धजातकम् ४५८,१ ।

लैङ्गम् (लिङ्गपुराणम्) ७१६,११ ।

व

वराहसंहिता ४२,२ । ७३१,१४ ।

वग्निष्ठसंहिता ६२४,२ । ६८५,२ ।

वाक्यसारः ४८०,५ ।

वाजसनेयकम् १५,१८ ।

वायुपुराणम् ४८८,११ । ५१५,२० ।

विधानमाला १७१,१७ । २५१,५ । ४२२,१४ । ४२४,६ ।

७६४,८ । ७७०,१ ।

विग्रहरूपनिबन्धः ६८७,७ ।

विग्रहादर्गः ८६,१ । ७०८,१ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् २३,३ । ५५,२ । १०८,१८ । ४३८,५ ।
 ४४४,११ । ४५३,१ । ४६४,१२ । ४६८,८ । ५४१,१० ।
 ५४८,५ । ६०८,१८ । ६१३,३ ।

विष्णुपुराणम् ५३१,८ । ६७७,१२ । ६८८,१६ ।

उत्तमगतकम् ४०१,२२ ।

उद्योगार्थसंहिता १८४,२ ।

श

शतपथब्राह्मणम् ६८२,११ ।

शान्तिकाण्डम् १२०,८ ।

शारदातिलकम् ३१,६ । ६०६,१ । ६१३,७ । ६४७,२,१४ ।

शिशुरक्षारजम् २५१,५ ।

शस्त्रकारिका ६२४,५ ।

शौनकीयम् २१,३ । २३३,५ । ४०८,२ । ४५४,१७ । ४५७,३ ।

६५५,७ । ६६२,१७ ।

श्रीधरीयम् ८५,४ । २४८,८ । ४३८,१५ । ४५०,१३ । ६६६,८ ।

७५२,१० । ७६१,१६ ।

ष

षट्त्रिंशत्तमम् ६८३,१६ । ७०८,४ ।

स

संहिताप्रदीपः ७३३,१० ।

संहितासारावली ७३२,३ ।

सायनीयम् ४५४,३ । ७३३,४ ।

सारसङ्ग्रहः ६५३,४ ।

सिद्धान्तशिखरः ६४६,१२ ।

स्कन्दपुराणम् ३७,१ । ८२,१० । १८०,१३ । २७८,२ ।
२८४,११ । ७१८,१६ ।

स्कान्दम् ३३४,१३ । ५१८,२१ । ५३६,२ । ५३७,६ । ५३८,१ ।
५७८,१३ । ५४२,५ । ५४३,१२ । ५४६,१० ।

स्मृतिचन्द्रिका ४७,१४ । ४६७,२ । ४८८,१५ । ४८५,१२ ।
७१६,१ । ७६४,१७ ।

स्मृतिदीपिका ४६८,७ ।

स्मृतिभामती ५१५,११ ।

स्मृतिभास्करः २४४,८ । ५१३,३ । ७२८,८ ।

स्मृतिरत्नावली ४८,११ । ७६५,१६ ।

स्मृतिसङ्ग्रहः १७,१६ । २६८,६ । ३०८,११ ।

स्मृतिसमुच्चयः ५१२,२२ । ५१८,४ ।

स्मृतिसारः ५२५,२२ । ५३२,१५ ।

स्मृत्यर्थसार ५,१४ । ५३,११ । २६८,८ । ४७४,२२ ।
५०१,१६ । ५११,२१ । ५२४,२ ।

ह

हरिवगम् ४४८,६ ।

हारीतस्मृतिः ६६६,६ ।

विषयसूची ।

अ

विषय	पृष्ठे	पन्नी
अक्षरस्त्रीकारविधानम्	४६४	१
अग्निकार्यविधिः	४८८	१२
अग्निनामानि	१२	७
अग्नेर्जिह्वासप्तकनामानि	१२	१६
अध्ययनतिथिनिर्णयः	५२०	४
अध्ययनधर्माः	५२४	१०
अध्ययननक्षत्रनिरूपणम्	५२०	१७
अध्ययनप्रकारः	५२१	१
अध्ययनविधानम्	५१८	१
अध्यापकधर्माः	५२८	१६
अनध्याप्यनिरूपणम्	५२३	७
अनध्यायनिर्णयः	५३०	१४
अनध्यायापवादः	५३४	५
अनुपनीतधर्मकथनम्	४६७	१
असप्राशनम्	४४६	११
अपुष्यवतीगमननिषेधः	४१	१४

विषय	पृष्ठ	पन्नी
अपुष्पवतीत्वहरं विधानम्	४०	१६
अप्रतिरयस्तुतम्	१३८	४
अभिवादनविधिः	५००	६
अम्बिकाया उपस्थानम्	२५	१८
अमुतस्तवादिहोमविधानम्		
नृसिंहपुराणोक्तम्	५८२	८
अयुतहोमविधानम्	५५६	१२
अर्घदानमन्त्रः	२१०	११
अब्दपूर्तिविधानम्	४५०	१२
अशुक्ल उदकादिभक्षणं शुद्धिविधानम्	५४	१८
अश्लेषाजननशान्तिः	३८३	८
अश्वत्थध्यानम्	१८५	६
अश्वत्थवृक्षपूजनविधानम्	१७१	१६
अश्वत्थसेवनम् अथर्वीक्तम्	१८०	१४
अश्वत्थस्तोत्रम्	१८५	१४
अश्वदानमन्त्रः	५६२	२

आ

आचमनदानमन्त्रः	२१०	१४
आचार्यप्रार्थनामन्त्रः	५६	१६
आदित्यशान्तिः	६६२	१६

विषयः	पृष्ठे	पानो
आयगर्भस्य ज्येष्ठमासादौ विवाहनिषेध- कथनम्	७५३	८
आभ्यन्तरलक्षणाणां ज्ञानोपायकथनम्	७४५	२०
आयाष्टककथनम्	६५९	१
आसनदानमन्त्रः	२१०	१५

उ

उत्सर्जनविधानम्	५१७	८
उपनयनविधानम्	४७०	१
उपनयनोपयुक्तविचारः	४८५	४
उपाकरणविधानम्	५०८	१२

ऊ

ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः	४२१	१
----------------------	-----	---

क

कतुस्वरूपम्	४६	११
कृतो गुरुशक्तोदयफलम्	४७	२
कृतो मङ्गलाचारः	४७	१२
कृतो योगादिफलम्	४५	१८
कृतो राशिफलम्	४६	८
कृतो लग्नफलम्	४६	१७

ए

विषय	पृष्ठ	पंक्तौ
एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम्	२८८	४
एकमातृजनानामेकदिनादौ		
/ विवाहनिषेधकथनम्	७३०	६
एकमुखकोटिहोमविधानम्	६०६	७
एकराशिचतुर्निर्णयः	७४४	१

क

कव्यादाढनिर्णयः	७५६	- ८
कन्यामर्चपात्रकथनम्	७२२	१५
कन्यानां शुभाशुभलक्षणानि	६७०	१६
कर्णविधिविधानम्	४४२	७
कुण्डमण्डपविधानम्	६२५	१२
कुण्डलक्षणम्	६१३	६
कुन्यादीनां लक्ष्मिवाचने वर्च्यताकथनम्	१८	६
कुलापकर्षकारणकथनम्	६७६	१
कूटनिर्णयः	७४१	५
कच्छादिनिरूपणम्	८	१६
कृष्णचतुर्दशोजननशान्तिविधानम्	३२२	१५
कोटिहोमविधानं वृद्धत्पराशरोक्तम्	५८२	१
कोटिहोमविधानं त्रिमास्योक्तम्	५८८	६

ख

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुद्वारोद्वेषविधानम्	४२१	६
ग		
गणाध्यक्षपत्रम्	१७५	१
गन्धदानमन्त्रः	१५८	७
गर्भावाहनमन्त्रः	२११	६
गर्भधारणतद्रूपविधानानि	५६५	१४
गर्भधारणविधानम्	२३८	८
गर्भरक्षाविधानम्	२४७	७
गर्भस्य अष्टममासे वेदनाहरमौषधम्	२५१	४
” चतुर्थमासे ”	२५८	६
” तृतीयमासे ”	२५४	७
” द्वितीयमासे ”	२५३	२०
” प्रथममासे ”	२६१	१५
” नवममासे ”	२५३	१
” अष्टममासे ”	२६०	७
” सप्तममासे ”	२५६	१२
” षष्ठमासे ”	२५१	१८
” पञ्चमासे ”	२५७	१२
” चतुर्थाश्विमासे ”	२५८	४
गर्भस्रावहरमन्त्राः	२३७	१८

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
गर्भस्त्रावहरविधानम्	२१६	३
गर्भाधाननक्षत्राणि	८३	८
गर्भाधानविधानम्	८२	१
गर्भिणीधर्म्याः	२४०	१२
गर्भिणीपतिधर्म्याः	२४३	१
शुक्रशान्तिविधानम्	६५५	६
शरीः सिद्धस्यातिचार्यादित्ते कर्त्तव्या- कर्त्तव्यविधानम्	७१८	१
गोत्रनिर्णयः	७००	१
गोदानव्रतविधानम्	६६३	१७
गोमुखप्रसवशान्तिः	३१३	१३
ग्रहणजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
ग्रहनिर्न्माणधातवः	५२८	८
ग्रहमण्डलकथनम्	६०८	७
ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः	५७६	१
ग्रहयज्ञस्वरूपम्	५३५	१
ग्रहशान्तिविधानम्	३०	१
ग्रहस्थानानि	५३८	३
ग्रहाणां दक्षिणाकथनम्	३२	११
ग्रहाणां नैवेद्यकथनम्	३२	७
ग्रहाणां समिन्निर्णयः	३२	३

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ताम्बूनभक्षणविधानम्	४३३	१८
तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम्	४०३	१४
त्रसरेखादिपलपर्यन्तमाननिरूपणम्	७	१४
त्रिकप्रसवशान्तिविधानम्	४१७	११

द

दत्तकपुत्रविधानम्	४२५	७
दर्शजननशान्तिविधानम्	३२८	६
दशमुखकोटिहोमविधानम्	६०४	१८
दिनक्षयादिगण्डशान्तिविधानम्	४०५	१७
दीपदानमन्त्रः	१६०	१
”	२११	१५
दुग्धपानविधानम्	४१२	६
देगभेदे कार्यभेदाना धर्म्याधर्मत्वकथनम्	६८५	१
द्विमुखकोटिहोमविधानम्	६०५	१०

ध

धान्यमानम्	८	१२
धूपदानमन्त्रः	१५८	१५
”	२११	१२
धेनुदानमन्त्रः	५६१	६
ध्वजारोपणविधानम्	६४०	१

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुंसवनविधानम्	८४	१३
पुंस्त्वपरीक्षोपायकथनम्	७२२	६
पुण्याहवाचनम्	१७	१६
पुनरुपनयनविधानम्	४८६	१०
पुराणशकुनविधानम्	७४६	२०
पुरुषसूक्तम्	१८४	२०
पुरुषस्य पञ्चोपचारपूजनम्	१८४	२
पुरुषस्य स्तोत्रम्	१८७	८
पुष्पदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	८
पुष्पाञ्जलिदानमन्त्रः	१६०	१८
पूर्णाहुतिविधानम्	६५३	५
प्रथमरजोदर्शनविधानम्	४२	१
प्रथमरजोदर्शने तिथिफलम्	४२	१४
” द्रष्टृफलम्	४४	७
” नक्षत्रफलम्	४४	१६
” मासफलम्	४३	३
” वस्त्रफलम्	४२	५
” वारफलम्	४३	११
” वेलाफलम्	४३	१८
” स्थानफलम्	४४	४
प्रदक्षिणमन्त्रः	१६१	६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
बालानां प्रथम-दिनमासाब्ददेवतापीडा-		
शमनविधानम्	२८०	१४
„ षष्ठ- „	२८७	८
„ सप्तम- „	२८८	१०
वात्यवैधव्ययोगे शान्तिविधानम्	७३६	११
ब्रह्मचर्यकालः	५०३	१०
ब्रह्मचारिधर्माः	४८१	१६
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम्	५०५	१२
म		
भूमिदानमन्त्रः	५६३	१०
भूमिमानम्	८	५
म		
मण्डलदेवताकथनम्	३७	१२
मतिमान्द्यादिदीपादध्ययनाशतस्य		
प्रायश्चित्तम्	५२६	१८
मन्त्रन्तराकथनम्	५३१	१
मयूर्यादिमुद्रापञ्चकलक्षणम्	६	११
महायुतयज्ञहोमविधानम्	५७८	१
महालक्ष्ममहाकोटिहोमः	५८२	१
मातृणां नामानि	३०५	२

विवरण	पृष्ठ	पन्ने
मास्यदानमन्त्रः	१५८	११
मूत्रजननमान्तिः कात्यायनपरिमिटोक्तम्	२८१	६
मूलादिजननदोषमान्तिः गौतमीयोक्तम्	२१२	४

य

यज्ञपूजाविधानम्	५८५	८
यज्ञोपवीतदानमन्त्रः	१५८	१५
॥	२११	२
यमसूत्रजननमान्तिविधानं कात्यायन-		
परिमिटोक्तम्	४१५	१५
यमसूत्रजननमान्तिविधानं देवसीतम्	४१४	१७
युगाद्यानिर्णयः	५११	१०
योनिनिष्ठसामकरणम्	६४५	१२
योनिस्तचपम्	६४८	१८
योनिस्त्रेपनमन्त्रः	२६४	८

र

रघामन्त्रः	३४०	१
रघोपसूत्रम्	३४०	३
रजःकालसन्देहे कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१५
रजःकालाज्ञाने कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१२
रजस्वताया ज्वरादिसम्भवे शुद्धिविधानम्	५३	१०

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ति
रजस्रलागौचनिर्णयः	५०	१८
रजस्रलास्पर्शशुद्धिविधानम्	४८	१०
रजोदर्शने शान्तिविधानम्	६७	५
रजोदोषशान्तिविधानम्	५७	१४
„ बौधायनोक्तम् (चन्द्रसूर्य्यग्रहणे)	७१	१
रजोदोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तविधानम्	५५	३
रत्नदानमन्त्रः	५६३	७
रात्रिसूक्तजपविधानम्	२७४	१८
रात्रिसूक्तम्	२७६	१४
रात्रौ रजोदर्शने विशेषः	५२	१८
रुद्रसूक्तम्	३३५	१
रुद्रज्ञानम् (बौधायनोक्तम्)	१०५	१
„ (भविष्योत्तरोक्तम्)	८८	१४
रुद्रानुवाकः	३४०	१
रेखाफलकयनम्	७२१	२०
ल		
लक्ष्मीकोटिहोमविधानं हेमाद्रुक्तम्	५८८	६
लक्ष्मीहोमविधानम्	५६४	१४
„ बृहत्पराशरोक्तम्	५८४	१२
लक्ष्मीसूक्तम्	३६४	३
लौहदानमन्त्रः	५६२	८

व

विषय	पृष्ठे	पङ्क्ति
वंशपत्रदानविधानम्	५६	२०
वरलक्षणानि	७१५	८
वरुणप्रार्थनामन्त्रः	१६	४
वस्त्रदानमन्त्रः	१५८	१
”	२१०	२०
”	५११	१८
वाग्दानविधानम्	७६०	१५
वाग्दानानन्तरमाफस्मिकप्रतिकूलशान्ति- विधानम्	७६७	१
वाग्दाने जाते प्रतिकूलविधानम्	७६४	७
वाग्दानोपयुक्तविधानकथनम्	७६२	१२
विकृतजननशान्तिः	४२२	१३
विनायकशान्तिविधानम्	२३	१०
विवाहकालनिरूपणम्	७२८	७
विवाहकालविधानम्	७५२	८
विवाहनिर्णयः	६८५	६
विवाहभेदनिरूपणम्	७५८	११
विवाहविधानम्	६७३	५
विषघटिकाजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
विष्णुमूर्तिदानविधानम्	७३७	१५

विषय	पृष्ठे	पंक्तौ
हृषदानमन्त्रः	५६१	१३
वेदिनिर्ग्राणविधानम्	६३८	१४
वैकृतपसवशान्तिः	४२२	१
वैष्णवचरुविधानम्	२०१	१
व्यतीपातादिजननशान्तिविधानम्	४०८	१

श

शङ्खदानमन्त्रः	५६१	१०
शतमुखादिकोटिहीमविधानम्	६०२	१६
शय्यादानमन्त्रः	५६१	४
शिशुरक्षाविधानम्	४४८	४

ष

षष्ठीपूजनविधानम्	३०४	१
षष्ठीप्रार्थनामन्त्रः	३०५	१६
षष्ठ्यावाहनमन्त्रः	३०५	६

स

संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम्	४८३	१८
सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिविधानम्	४१८	१
समावर्त्तनविधानम्	६६४	१३
सर्पसंस्कारविधानम् (बीधायनोक्तम्)	२३१	१४

विषयः	पृष्ठ	पृष्ठो
सर्पसंस्कारविधानम् (शौनकोक्तम्)	२२०	१
सर्वतोभद्रादिमण्डलकथनम्	२२	५
सर्वापधिस्ररूपकथनम्	१०	११
सामन्तानां रुद्रसाम	३३८	२
सामुद्रकलक्षणानि	७१८	१
सिनीवालीकुञ्जवनवशान्तिविधानम्	३२६	१४
सीमन्तोदयनविधानम्	८६	८
सुखप्रसवोपायः	२६३	१२
सूतकिधर्मकथनम्	२४६	७
सूतकिधर्मविशेषकथनम्	२७०	११
सूतिकागृहनिर्माणविधानम्	२४४	७
सूतिकास्नानविधानम्	३०७	१०
स्त्रीस्नान्याचरणहरविधानम्	४२६	७
स्यण्डिललक्षणम्	६२४	१
स्यलमातृकानामानि	१५	१२
स्नातकधर्मनिरूपणम्	६६८	४
स्नानानां भानाविधयकथनम्	१७८	१७
स्नानीयदानमन्त्रः	२१०	१७
सुग्वक्षम्	६४८	७
सुवलक्षणम्	६५०	८
स्वर्णदानमन्त्रः	५६१	१६

ह

विषय	पृष्ठे	पानो
हरिवंशवर्णनैगादि	२०४	६
हरिवंशवर्णविधानम्	२०१	८

.

—